Ανισότητες
νεοφιλελευθερισμός και ευρωπαϊκή ενοποίηση

Προοδευτικές απαντήσεις

Επιμέλεια
Μαρία Καραμεσίνη

νήσος
Ινστιτούτο
Νίκος Πουλαντζάς

Έφη Αχτσιόγλου | Μιχάλης Βακαλούλης
Πάολα Βίλα | Άννα Βουγιούκα | Διονύσης Ν. Γράβαρης | Γιάννης Δραγασάκης | Μαρία Καραμεσίνη | Σκα Κέλερ | Αριστέα Κουκιαδάκη | Κωνσταντίνα Κούνεβα | Τζέρεμι Λίμαν | Ελεονόρα Ματεάτσι | Θεόδωρος Μ. Μητράκος | Βάλτερ Μπάιερ | Γκαμπριέλα Μπερλόφα | Ραφαέλ Μουνιόζ ντε Μπουστίγιο | Γκέρχαρντ Μπος | Δημήτρης Παπαδημούλης | Νίκος Παΐζης | Χρίστος Παπαθεοδώρου | Δημήτρης Παρσάνογλου Βέρνερ Ράζα | Τζιλ Ρούμπερι | Βίμερ Σάλβερντα | Αλίνα Σάντορ | Άννα-Μαρία Σιμονάτσι | Ευκλείδης Τσακαλώτος | Γκάμπι Τσίμερ | Αλέξης Τσίπρας | Θεανώ Φωτίου

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΝΙΚΟΣ ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ

ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ, ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΟΠΟΙΗΣΗ

Εκδοσεις νήσος - Π. Καπολα
Σαρρή 14, 10553 Αθήνα
τηλ./φαξ: 210 3250058
email: info@nissos.gr
www.nissos.gr

Διεύθυνση εκδόσεων: Πόλα Καπόλα
Επιστημονική διεύθυνση: Γεράσιμος Κουζέλης

© 2019 Εκδόσεις *νήσος* και Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς

Επιμέλεια - διόρθωση: Θάνος Χατζόπουλος
Μετάφραση αγγλικών κειμένων: Γιώργος Μερτίκας

Υπεύθυνη έκδοσης εκ μέρους του Ινστιτούτου Νίκος Πουλαντζάς: Αιμιλία Κουκούμα

Σελιδοποίηση: Αντώνης Παπάδης
Εκτύπωση: Κέντρο Γρήγορης Εκτύπωσης

ISBN: 978-960-589-087-2

Ανισότητες, Νεοφιλελευθερισμός και Ευρωπαϊκή Ενοποίηση

Προοδευτικές απαντήσεις

Μαρία Καραμεσίνη
Επιμέλεια

νήσος | *Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς*
ΑΘΗΝΑ 2019

Περιεχόμενα

ΠΡΟΛΟΓΟΣ. 11

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μαρία Καραμεσίνη
Ανισότητες. Η μεγάλη πρόκληση 17

Γιάννης Δραγασάκης
Καταπολεμώντας το τέρας των ανισοτήτων από θέση αριστερής κυβερνητικής ευθύνης 65

ΜΕΡΟΣ Ι
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ: ΠΛΟΥΤΟΣ – ΕΙΣΟΔΗΜΑ – ΦΟΡΟΛΟΓΙΑ

Βέρνερ Ράζα
Παγκοσμιοποίηση, ανισότητα και το μέλλον της δημοκρατίας 77

Βίμερ Σάλβερντα
Εισοδηματικές ανισότητες στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Τα νοικοκυριά και τα εισοδήματα των μελών τους από μισθωτή εργασία 93

Τζέρεμι Λίμαν
Η κεντρικότητα της φορολογίας στην πολιτική οικονομία της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η ανάγκη για μια προοδευτική ατζέντα προκειμένου να χαλιναγωγηθεί η ανισότητα . . . 109

Θεόδωρος Μ. Μητράκος
Οι επιπτώσεις των μέτρων δημοσιονομικής προσαρμογής στην κατανομή του εισοδήματος και του πλούτου στην Ελλάδα της κρίσης 123

ΜΕΡΟΣ ΙΙ
ΕΡΓΑΣΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ, ΑΝΕΡΓΙΑ ΚΑΙ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΑΓΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Τζιλ Ρούμπερι
Ανισότητα, ευελιξία στην αγορά εργασίας και ευρωπαϊκή πολιτική απασχόλησης. 137

Γκέρχαρντ Μπος
Μείωση των εισοδηματικών ανισοτήτων με συλλογικές διαπραγματεύσεις 151

Αριστέα Κουκιαδάκη
Συλλογικές συμβάσεις, κοινωνικός διάλογος και ανισότητες στην περιφέρεια της Ευρώπης 165

Έφη Αχτσιόγλου
Εργασιακές σχέσεις και ανισότητες στην αγορά εργασίας. Η περίπτωση της Ελλάδας. 177

ΜΕΡΟΣ ΙΙΙ
ΝΕΟΛΑΙΑ, ΦΥΛΟ ΚΑΙ ΔΙΑΓΕΝΕΑΚΕΣ/ΕΝΔΟΓΕΝΕΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ

Νίκος Παΐζης
Κοινωνικές και εκπαιδευτικές ανισότητες και αποτελεσματικότητα της εκπαιδευτικής πολιτικής στην Ελλάδα 185

Δημήτρης Παρσάνογλου
Πρακτικές πρόσληψης των εργοδοτών/-τριών και ένταξη των νέων στην αγορά εργασίας 199

Μιχάλης Βακαλούλης
Κοινωνικές ανισότητες και μορφές πολιτικοποίησης της νέας γενιάς μέσα στην κρίση με αφορμή την περίπτωση της Γαλλίας 213

Πάολα Βίλα, Γκαμπριέλα Μπερλόφα, Ελεονόρα Ματεάτσι και Αλίνα Σάντορ
Έμφυλες ανισότητες κατά την είσοδο των νέων Ευρωπαίων στην αγορά εργασίας 221

Άννα Βουγιούκα
Έμφυλες ανισότητες και το φύλο της κρίσης 235

ΜΕΡΟΣ ΙV
ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΣ, ΚΡΑΤΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ ΚΑΙ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗ ΝΟΤΙΑ ΕΥΡΩΠΗ

Διονύσης Ν. Γράβαρης
Το νεοφιλελεύθερο κράτος ως μηχανισμός (ανα)παραγωγής ανισοτήτων 249

Ραφαέλ Μουνιόζ ντε Μπουστίγιο
Η διανομή του εισοδήματος και οι μεσαίες τάξεις στην Ισπανία. Από την άνοδο στην πτώση. 259

Άννα-Μαρία Σιμονάτσι
Ανισότητες και μεσαίες τάξεις στη Νότια Ευρώπη. Η περίπτωση της Ιταλίας 271

Χρίστος Παπαθεοδώρου
Οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές ως μεγεθυντικός παράγοντας της επίδρασης της κρίσης στη φτώχεια και την κοινωνική προστασία στην Ελλάδα 283

Θεανώ Φωτίου
Ανισότητες και κοινωνικό κράτος στην Ελλάδα σήμερα 297

ΜΕΡΟΣ V
ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΟΠΟΙΗΣΗ, ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΕΝΤΟΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ, ΒΙΩΣΙΜΗ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Δημήτρης Παπαδημούλης
Αύξηση ανισοτήτων στα χρόνια της κρίσης στην Ευρώπη. Κοινωνικές και περιφερειακές ανισότητες, η ευρωπαϊκή κοινωνική ατζέντα και οι θέσεις της Αριστεράς 307

Κωνσταντίνα Κούνεβα
Η εναλλακτική πρόταση της Ευρωπαϊκής Αριστεράς για τις εργασιακές σχέσεις. Σημεία από την προσωπική εμπειρία των τριών χρόνων 313

Σκα Κέλερ, Βάλτερ Μπάιερ, Ευκλείδης Τσακαλώτος, Γκάμπι Τσίμερ
Ευρωπαϊκή ενοποίηση, ανισότητες εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης, βιώσιμη και δίκαιη ανάπτυξη. Μια συζήτηση στρογγυλής τραπέζης 317

Αλέξης Τσίπρας
Καταληκτική ομιλία στο ευρωπαϊκό συνέδριο για τις ανισότητες 335

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ 343

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ας ξεκινήσω με ένα φιλοσοφικό αξίωμα: Η ελευθερία δεν μπορεί να ανθίσει χωρίς ισότητα και ισότητα δεν υπάρχει χωρίς ελευθερία. Ο Étienne Balibar επινόησε τον όρο «ισοελευθερία» (egaliberté), που αργότερα εξελίχθηκε σε «ισοδημοκρατία». Η ισότητα και η ελευθερία, τα δώρα της νεωτερικότητας, είναι σιαμαίες αδελφές, δημιουργήματα της συνεχούς διεύρυνσης και εμβάθυνσης της δημοκρατίας. Το πρώτο άρθρο της Οικουμενικής Διακήρυξης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα ορίζει ότι όλοι οι άνθρωποι γεννιούνται ελεύθεροι και ίσοι. Αλλά η δήλωση δεν περιγράφει μια πραγματικότητα, δεν είναι περιγραφική αλλά επιτελεστική. Αποτελεί κάλεσμα σε δράση: «Ας ενεργήσουμε πολιτικά για να κατακτήσουμε την ισότητα της ελευθερίας». Η σχέση είναι τόσο στενή που, όταν η μία αξία χάνεται, και η άλλη υποχωρεί. Ο σοβιετικός κομμουνισμός απέρριψε την πολιτική ελευθερία και δημιούργησε τις κομματικές ελίτ, το αντίθετο της ισότητας. Ο καπιταλισμός απορρίπτει την ισότητα και οδηγεί στην ανελευθερία της ακραίας φτώχειας και της δομικής ανεργίας. Η ισότητα και η ελευθερία είναι, λοιπόν, φιλοσοφικά αδιαχώριστες.

Το αίτημα και ο αγώνας για ισότητα ήταν και είναι πολιτικός. Υπάρχει βαθιά και αθεράπευτη αντίφαση μεταξύ της δημοκρατίας, που αναγνωρίζει και επιβάλλει την πολιτική ισότητα, και της τεράστιας οικονομικής ανισότητας του ύστερου καπιταλισμού. Η άνιση κατανομή του κοινωνικού πλούτου δεν είναι βέβαια πρόσφατη. Σε όλες τις γνωστές κοινωνίες, ο μισός πληθυσμός δεν έχει ουσιαστικά τίποτα, το ένα δέκατο τα πάντα. Στον σημερινό αρπακτικό καπιταλισμό η ανισότητα έχει γιγαντωθεί. Η έκθεση του 2017 της διεθνώς αναγνωρισμένης ΜΚΟ Oxfam γράφει ότι οι οκτώ πλουσιότεροι έχουν τον ίδιο πλούτο με 3,7 δισ. ανθρώπους, το φτωχότερο μισό του παγκόσμιου πληθυσμού. Στην έκθεση του 2018 προσθέτει ότι το 82% του πλούτου που δημιουργήθηκε το 2017 πήγε στο 1% του πληθυσμού. Η Ελλάδα πριν την κρίση είχε μεγάλη εισοδηματική ανισότητα που αυξήθηκε τα πρώτα χρόνια της κρίσης, για να διατηρηθεί στη συνέχεια στο ίδιο υψηλό επίπεδο. Τα εισοδήματα του πλουσιότερου 20% είναι 6,6 φορές μεγαλύτερα από εκείνα του φτωχότερου 20%. Παράλληλα, το φτωχότερο 25% του πληθυσμού

κατέχει μόλις το 8,9% του συνολικού εισοδήματος, ενώ το πλουσιότερο 25% κατέχει το 47,2% του συνολικού εισοδήματος.

Ο Thomas Piketty, στο σημαντικό του βιβλίο *Το Κεφάλαιο τον 21ο αιώνα*, καταγράφει την ιστορική εξέλιξη των ανισοτήτων και ερμηνεύει τα αίτιά τους, σε μια από τις σημαντικότερες κριτικές του σύγχρονου καπιταλισμού. Οι ανισότητες πλούτου αυξάνονται, αν το ποσοστό κέρδους είναι μεγαλύτερο από το ποσοστό οικονομικής μεγέθυνσης. Αυτό συμβαίνει μόνιμα στις κοινωνίες μας, και μεγαλώνει τις ανισότητες. Το μόνο που μπορεί να αλλάξει αυτήν την πολιτικά και ηθικά απαράδεκτη κατάσταση είναι η πολιτική δράση που στοχεύει στον συνολικό μετασχηματισμό των οικονομικών και κοινωνικών συστημάτων που αναπαράγουν και μεγαλώνουν τις ανισότητες.

Η θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου, που βρίσκεται πίσω από την φιλελεύθερη άποψη της τυπικής ισότητας, έχει οδηγήσει στην αύξηση των ανισοτήτων. Αλλά, φιλοσοφικά, η ισότητα προηγείται του συμβολαίου και καθοδηγεί την ανθρώπινη συνύπαρξη και τους πολιτικούς αγώνες. Αποτελεί την πρωταρχική κοινωνική συνθήκη που προωθεί την μέριμνα για τον άλλο, τη συλλογική προσπάθεια για το κοινό καλό και τις κοινοτικές εντάξεις. Η πρωταρχική στροφή προς τον άλλον αναδύεται στις χιλιάδες καθημερινές πράξεις αγάπης, αρωγής και στοργής των ανθρώπων. Δεν προέρχεται από συμβατικούς υπολογισμούς, αλλά από την ηθική της ισότητας. Η ιδέα της ισότητας είναι απλή και σαφής: καθένας μας είναι μοναδικός και πρέπει να λογίζεται και να αντιμετωπίζεται ως μοναδικός. Η μοναδικότητα του εαυτού δημιουργείται από κοινού με τους άλλους. Ο άλλος είναι ένα αναπόσπαστο κομμάτι της ταυτότητάς μου, και εγώ είμαι ενδόμυχο συστατικό της ακεραιότητας του άλλου. Είμαι ελεύθερος όταν οι άλλοι που με κάνουν αυτό που είμαι είναι εξίσου ελεύθεροι. Αυτό αποτελεί το θεμέλιο της αρχής ότι δεν μπορεί να υπάρξει ελευθερία χωρίς ισότητα, και ισότητα χωρίς ελευθερία. Η πραγμάτωσή της είναι έργο της δημοκρατίας και επιταγή της ελπίδας.

Η ιδέα της ισότητας αναπτύχθηκε αναλυτικά στο Συνέδριο που οργάνωσε η καθηγήτρια Μαρία Καραμεσίνη και το Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, τα Πρακτικά του οποίου παρουσιάζονται σήμερα σ' αυτόν τον πλούσιο τόμο. Θεωρητικοί και πολιτικοί, μεταξύ των οποίων ο πρωθυπουργός Αλέξης Τσίπρας και ο αντιπρόεδρος της κυβέρνησης Γιάννης Δραγασάκης, μπαίνουν σε έναν γόνιμο διάλογο για την κατανόηση των αιτίων και την αντιμετώπιση των ανισοτήτων. Η πολύτιμη αυτή προσθήκη στην βιβλιογραφία αρχίζει με μια γενική συζήτηση για τις ανισότητες στον πλούτο και το εισόδημα. Τα επόμενα μέρη εστιάζουν σε επιμέρους εκφάνσεις της ανισότητας και αναζητούν πολιτικές ανατροπής της. Όλες οι θεωρητικές και περιφερειακές πλευρές του προβλήματος εξετάζονται λεπτομερώς: οι εργασιακές σχέσεις και η ανεργία, οι ανισότητες στη νεολαία και το φύλο, το κοινωνικό κράτος και η δίκαιη και βιώσιμη ανάπτυξη. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν τα μέρη που συζητούν τις ανισότητες στη Νότια Ευρώπη και την Ευρωπαϊκή Ένωση.

Οι διευρυνόμενες ανισότητες πλούτου και εισοδήματος απειλούν τη δημοκρατία

και γίνονται το θερμοκήπιο ακροδεξιών, ξενοφοβικών και ρατσιστικών ιδεών. Αποτελεί υποχρέωση της θεωρίας και της πολιτικής να ανακόψουν αυτή την πορεία. Ελπίζω ότι το βιβλίο αυτό θα μεταφραστεί σύντομα, έτσι ώστε να εμπλουτίσει με την πολυδιάστατη συμβολή του τη διεθνή βιβλιογραφία.

Κώστας Δουζίνας,
Βουλευτής, Πρόεδρος του Ινστιτούτου Νίκος Πουλαντζάς,
Καθηγητής Πανεπιστημίου Λονδίνου

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ανισότητες. Η μεγάλη πρόκληση

ΜΑΡΙΑ ΚΑΡΑΜΕΣΙΝΗ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι ανισότητες δεν πηγάζουν από τη φύση του ανθρώπου, όπως ισχυρίζονται οι φιλελεύθεροι. Στην πολιτική ιδεολογία της Αριστεράς, οι ανισότητες αποτελούν δομικά στοιχεία των καπιταλιστικών και πατριαρχικών κοινωνιών μας, που συγκροτούνται πάνω σε κοινωνικές διαιρέσεις και αντιθέσεις με βάση την κοινωνική τάξη, το φύλο, τη φυλή, την εθνική καταγωγή, τον σεξουαλικό προσανατολισμό κ.ο.κ., τις οποίες διαρκώς αναπαράγουν. Σε εθνικό επίπεδο, απορρέουν από την άνιση ιδιοκτησία και κατοχή παραγωγικών πόρων και τις ταξικές αντιθέσεις πάνω στις οποίες συγκροτούνται και αναπαράγονται οι κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής, από ασυμμετρίες δύναμης και τις απορρέουσες σχέσεις εξουσίας, καθώς και από τον εθνικισμό, τον ρατσισμό, τον σεξισμό, την ομοφοβία και όλες τις ιδεολογίες και τα συμφέροντα που παράγουν κοινωνική υποτίμηση απέναντι σε συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες, καθιστώντας τες αντικείμενα διακρίσεων, εκμετάλλευσης, καταπίεσης και βίας. Σε διεθνές επίπεδο, οι ανισότητες κοινωνικής ευημερίας μεταξύ κρατών και περιοχών πηγάζουν από την άνιση ανάπτυξη και τις άνισες σχέσεις δύναμης που γεννούν και αναπαράγουν το φαινόμενο του ιμπεριαλισμού σε παγκόσμια και περιφερειακή κλίμακα. Το κράτος στον καπιταλισμό, εκπροσωπώντας τα συμφέροντα του εκάστοτε ταξικού συνασπισμού εξουσίας και διαχειριζόμενο αυτά τα συμφέροντα με σχετική αυτονομία, αποτελεί μηχανισμό ενεργητικής (ανα)παραγωγής ανισοτήτων αλλά και εργαλείο άμβλυνσής τους, ανάλογα με τον ταξικό συ-

σχετισμό δύναμης και τους αγώνες των καταπιεσμένων κοινωνικών ομάδων για ελευθερία και δικαιοσύνη.

«Οι ανισότητες είναι το καθοριστικό πρόβλημα της εποχής μας» δήλωσε ο πρώην πρόεδρος των ΗΠΑ Μπαράκ Ομπάμα το 2013, δύο χρόνια μετά την κατάληξη του κινήματος Occupy Wall Street, το οποίο έθεσε στο επίκεντρο της κριτικής του τις σκανδαλώδεις ανισότητες εισοδήματος και πλούτου και το αμερικανικό πολιτικό σύστημα που τις εκτρέφει και τις διογκώνει, εξυπηρετώντας τα συμφέροντα του μεγάλου κεφαλαίου και του διεθνούς χρηματοπιστωτικού συστήματος.

Οι οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες διευρύνθηκαν από τη δεκαετία του 1980 μέχρι σήμερα στις περισσότερες από τις οικονομικά αναπτυγμένες χώρες. Το 2007, στο ξεκίνημα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, το μέσο εισόδημα του πλουσιότερου 10% του πληθυσμού ήταν κατά μέσο όρο 9,2 φορές μεγαλύτερο από αυτό του φτωχότερου 10% στα κράτη-μέλη του ΟΟΣΑ, ενώ η εισοδηματική ανισότητα ήταν κατά 10% υψηλότερη σε σχέση με τα μέσα της δεκαετίας του 1980 (OECD, 2011). Κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης οι εισοδηματικές ανισότητες στο εσωτερικό των χωρών διευρύνθηκαν, όπως και μεταξύ χωρών ή γεωγραφικών ενοτήτων, λόγω του άνισου αντικτύπου της στις διαφορετικές οικονομίες και περιοχές του κόσμου. Διεύρυνση ανισοτήτων μεταξύ χωρών και περιοχών παρατηρήθηκε και εντός ενώσεων κρατών, όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ), η οποία επιπλέον βίωσε από το 2010 και ύστερα την κρίση της ευρωζώνης, που οδήγησε σε απόκλιση τις χώρες της περιφέρειάς της οι οποίες υπέστησαν δραματικές συνέπειες. Σήμερα, μεγάλες αναδυόμενες οικονομίες, όπως η Κίνα, η Ρωσία, η Βραζιλία και η Νότια Αφρική, εμφανίζουν συγκρίσιμες ή ακόμα μεγαλύτερες ανισότητες από τα κράτη-μέλη του ΟΟΣΑ με τους υψηλότερους δείκτες ανισότητας (Χιλή, Μεξικό, Τουρκία και ΗΠΑ). Οι ανισότητες πλούτου είναι παντού πολύ μεγαλύτερες από τις εισοδηματικές ανισότητες, ενώ οι οικονομικές ανισότητες (εισοδήματος και πλούτου) μεταξύ ατόμων είναι συνυφασμένες με τις κοινωνικές ανισότητες στη βάση της τάξης, του φύλου, της φυλής, της εθνικής καταγωγής κ.λπ. και τις ανισότητες δύναμης που απορρέουν από αυτές.

Αυτός ο τόμος περιλαμβάνει τις εισηγήσεις των ομιλητών/-τριών στο Ευρωπαϊκό Συνέδριο «Ανισότητες, νεοφιλελευθερισμός και ευρωπαϊκή ενοποίηση. Προοδευτικές απαντήσεις», που διοργάνωσαν στην Αθήνα στις 23-25 Νοεμβρίου 2017 το Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς και το δίκτυο transform! europe, το οποίο αποτελεί το δίκτυο των ινστιτούτων και ιδρυμάτων των κομμάτων που απαρτίζουν το Κόμμα της Ευρωπαϊκής Αριστεράς. Ο πρώτος και βασικός λόγος διοργάνωσης του συνεδρίου είναι ότι το Ινστιτούτο και το δίκτυο θεώρησαν και θεωρούν ότι η Ευρωπαϊκή Αριστερά δεν μπορεί να απουσιάζει από τη ζωηρή και πολιτικά επίκαιρη διεθνή συζήτηση για τις ανισότητες που έχει ανοίξει την τελευταία εξαετία, μεσούσης της διεθνούς οικονομικής κρίσης που ακόμη διανύουμε και αποτελεί την πρώτη μεγάλη κρίση του νεοφιλελεύθερου χρηματοπιστωτικού ή χρηματιστικοποιημένου κα-

πιταλισμού. Αντίθετα, θα πρέπει να πρωταγωνιστήσει στην καταπολέμησή τους με βάση το δικό της ιδεολογικό οπλοστάσιο, το δικό της εναλλακτικό πολιτικό σχέδιο και την πλούσια ιστορική της συνεισφορά στους αγώνες των λαών, των εργαζόμενων τάξεων και των καταπιεσμένων κοινωνικών ομάδων για χειραφέτηση.

Για την Αριστερά, ο αγώνας για ισότητα και κοινωνική δικαιοσύνη είναι συνυφασμένος με την ιστορία της και το όραμά της για την κοινωνική απελευθέρωση. Στην προοδευτική και αριστερή πολιτική σκέψη ελευθερία και ισότητα είναι αλληλένδετες: η μία είναι προϋπόθεση της άλλης και αλληλοενισχύονται. Αντίθετα, για τους φιλελεύθερους πολιτικούς φιλοσόφους, από τον Τοκβίλ στους Νόζικ, Φρίντμαν και Χάγεκ, μέχρι τους σημερινούς, η σχέση μεταξύ ισότητας και ελευθερίας είναι ανταγωνιστική: η περισσότερη ισότητα οδηγεί σε λιγότερη οικονομική και πολιτική ελευθερία.

Οι ιδέες της Αριστεράς και των προοδευτικών δυνάμεων για την ελευθερία και την ισότητα έχουν την αφετηρία τους στους πολιτικούς φιλοσόφους του Διαφωτισμού, με χαρακτηριστική περίπτωση τον Ρουσό, που έθεσε ως προϋπόθεση της ελευθερίας την πολιτική ισότητα με τη μορφή της άμεσης δημοκρατίας, ενώ η πολιτική ισότητα μπορεί να επιτευχθεί μόνο όταν ελαχιστοποιηθούν οι κοινωνικές ανισότητες που βασικά πηγάζουν από την ατομική ιδιοκτησία (Ρουσό, 1754). Καθοριστικές για την Αριστερά υπήρξαν οι ιδέες του Μαρξ για την κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής και της ταξικής εκμετάλλευσης και οι αρχές για τη δίκαιη διανομή του εισοδήματος στην κομμουνιστική κοινωνία, που συνδέονται περισσότερο με την έννοια της κοινωνικής δικαιοσύνης παρά με αυτήν της πλήρους ισότητας/εξίσωσης. Με το παραπάνω ιδεολογικό οπλοστάσιο έγιναν οι μεγάλες επαναστάσεις (Αμερικανική, Γαλλική, Ρωσική), δόθηκαν οι μεγάλοι απελευθερωτικοί, εργατικοί, κοινωνικοί και αντιφασιστικοί αγώνες από τις προοδευτικές κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις και τα κινήματα, τον 19ο και τον 20ό αιώνα, και κερδήθηκαν δικαιώματα και κατακτήσεις που μείωσαν τις κοινωνικές ανισότητες στις οικονομικά αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες από τον Μεσοπόλεμο μέχρι και τη δεκαετία του 1970.

Το συνέδριο περιορίστηκε στις οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες, όπως και η διεθνής συζήτηση στην οποία συμμετέχουν όλοι οι διεθνείς οργανισμοί (ΟΟΣΑ, ΔΝΤ, Διεθνής Οργάνωση Εργασίας), που υποστηρίζουν με μελέτες τους ότι η αύξηση των ανισοτήτων δεν απειλεί μόνο την κοινωνική συνοχή αλλά υποσκάπτει την οικονομική μεγέθυνση (OECD, 2008, 2011, 2015· ILO, 2015· Dabla-Norris κ.ά., 2015· Rani κ.ά., 2016· Grigoli και Robles, 2017). Η Αριστερά δεν αντιτίθεται στην αύξηση των ανισοτήτων μόνο λόγω των αρνητικών οικονομικών και πολιτικών συνεπειών τους. Ισότητα και κοινωνική δικαιοσύνη αποτελούν για αυτήν αυταξίες, χαρακτηριστικά μιας κοινωνίας όπου αξίζει να ζει κανείς και για την οποία αξίζει να παλέψει, εφόσον αποτελούν προϋποθέσεις ώστε να μπορεί καθένας να αναπτύξει ελεύθερα τα ταλέντα και τις ικανότητές του.

Στη διεθνή συζήτηση συμμετέχουν επίσης οι θεσμοί και τα όργανα της ΕΕ, με δημοσιεύματα (European Commission, 2016, 2017· Eurofound, 2017α, 2017β) και πολιτικές πρωτοβουλίες: Ευρωπαϊκός Πυλώνας Κοινωνικών Δικαιωμάτων, παρακολούθηση της εξέλιξης των εισοδηματικών ανισοτήτων στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Εξαμήνου, ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου για τις ανισότητες (European Parliament, 2017). Η παραπάνω ενεργοποίηση σημειώθηκε για πολιτικούς λόγους, μετά το αποτέλεσμα του βρετανικού δημοψηφίσματος υπέρ του Brexit και την εκλογική άνοδο ή/και την επιτυχία αντιευρωπαϊκών πολιτικών δυνάμεων σε πολλές χώρες της ΕΕ. Λόγω του έντονου προβληματισμού και της ανησυχίας της ευρωπαϊκής και ελληνικής Αριστεράς για τις παραπάνω εξελίξεις, συνειδητή επιλογή των διοργανωτών του συνεδρίου ήταν να επικεντρωθούν οι εισηγήσεις στην εξέλιξη, την ερμηνεία και τις προτάσεις αντιμετώπισης των ανισοτήτων στην ΕΕ.

Τούτων δεδομένων, ο δεύτερος λόγος διοργάνωσης του συνεδρίου είναι η εκτίμηση ότι οι ανισότητες και ο τρόπος αντιμετώπισής τους –μαζί με το αίτημα του εκδημοκρατισμού– θα έπρεπε να βρίσκονται στον πυρήνα ενός πολιτικού σχεδίου της ευρωπαϊκής Αριστεράς που θα απαντά στο μείζον κοινωνικό ζήτημα της παρούσας συγκυρίας, πώς δηλαδή οι τάξεις και τα κοινωνικά στρώματα που έχουν πληγεί σε όλη την Ευρώπη από την οικονομική κρίση και την παγκοσμιοποίηση και έχουν εξωθηθεί ή εγκαταλειφθεί στο περιθώριο θα μπορέσουν να ενσωματωθούν ξανά μέσα σε ένα νέο σχέδιο ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης που θα ανοίγει προοπτικές βελτίωσης της ποιότητας ζωής τους και θα κατοχυρώνει ίσα δικαιώματα συμμετοχής στον παραγόμενο πλούτο, εντός ενός πλαισίου δίκαιης ανάπτυξης και δημοκρατικής εκπροσώπησης.

Η αντιστροφή της τάσης μείωσης των ανισοτήτων που σημειώθηκε τα τελευταία σαράντα χρόνια υπό την επικυριαρχία της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας και με την εξάπλωση του παγκοσμιοποιημένου χρηματοπιστωτικού καπιταλισμού απαιτεί συσπείρωση δυνάμεων σε εθνικό, ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο, με βάση την αριστερή και προοδευτική ιδεολογία και γύρω από μια βιώσιμη εναλλακτική πρόταση που αποσκοπεί στην υπέρβαση του σημερινού καπιταλισμού, που αναπαράγει και γεννά αυτές τις ανισότητες (βλ. Αλέξης Τσίπρας, σ' αυτόν τον τόμο).

Ο τρίτος και τελευταίος λόγος διοργάνωσης του συνεδρίου είναι ότι η Ελλάδα ανήκε προ της κρίσης και παραμένει μέχρι σήμερα στην ομάδα των κρατών-μελών της ΕΕ με τις υψηλότερες εισοδηματικές ανισότητες. Αυτές διευρύνθηκαν στη χώρα μας κατά τη διάρκεια της κρίσης, για να επανέλθουν τελευταία στα επίπεδα του 2008, ως αποτέλεσμα του «παράλληλου προγράμματος» των κυβερνήσεων ΣΥΡΙΖΑ που ξεκίνησε στις αρχές του 2015 με τον νόμο για την ανθρωπιστική κρίση. Η προσπάθεια καταπολέμησης των ανισοτήτων συνεχίζεται αμείωτη από τη σημερινή κυβέρνηση και αποτελεί μέρος του στρατηγικού σχεδίου της Αριστεράς στη χώρα μας για την οικοδόμηση ενός αναπτυξιακού προτύπου που στηρίζεται στη δίκαιη και βιώσιμη ανάπτυξη (βλ. Γιάννης Δραγασάκης, σ' αυτόν τον τόμο).

Το παρόν εισαγωγικό κεφάλαιο αναπτύσσεται σε τέσσερις ενότητες. Η πρώτη τεκμηριώνει την επικαιρότητα του ζητήματος των ανισοτήτων στην Ελλάδα, την Ευρώπη και τον κόσμο σήμερα και αναδεικνύει την πολιτική του διάσταση και σημασία. Η επόμενη ενότητα παρουσιάζει τους προσδιοριστικούς παράγοντες και τις διαστάσεις των ανισοτήτων που εξετάστηκαν από το συνέδριο, συνδέοντας τον προβληματισμό των διοργανωτών του συνεδρίου με τα βασικά συμπεράσματα που προέκυψαν από τις εισηγήσεις των ομιλητών/-τριών. Η μεθεπόμενη ενότητα παρουσιάζει τις επιπτώσεις των κρατικών πολιτικών στην εξέλιξη των ανισοτήτων και της μεσαίας τάξης στη Νότια Ευρώπη κατά τη διάρκεια της κρίσης, συνοψίζοντας τα βασικά σημεία των εισηγήσεων του συνεδρίου για την Ελλάδα, την Ιταλία και την Ισπανία, ενώ η τελευταία ενότητα κωδικοποιεί τα συμπεράσματα του συνεδρίου για τις ανισότητες στην Ευρωπαϊκή Ένωση, τα βασικά διλήμματα ως προς τη στρατηγική της Αριστεράς και των προοδευτικών δυνάμεων και τις βασικές εναλλακτικές προτάσεις/κατευθύνσεις για την πορεία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

2. ΟΙ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ – ΕΝΑ ΚΑΤΕΞΟΧΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ

Ενώ οι οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες αυξάνονταν επί τρεις δεκαετίες πριν από την έναρξη της κρίσης, η διεθνής συζήτηση για αυτές ήρθε στο προσκήνιο κατά τη διάρκεια της πρόσφατης παγκόσμιας κρίσης. Οι λόγοι είναι πολιτικοί. Οι λαοί έχασαν την εμπιστοσύνη στο παραδοσιακό πολιτικό σύστημα διότι ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού θεωρεί ότι δεν απολαμβάνει τους καρπούς των κόπων του ή ότι έχει μείνει στο περιθώριο, ενώ μια οικονομική ολιγαρχία συγκεντρώνει ολοένα μεγαλύτερο πλούτο, για τον οποίο μάλιστα φοροαποφεύγει ή φοροδιαφεύγει.

Η έκρηξη ανισοτήτων την τελευταία πεντηκονταετία οφείλεται στην παγκόσμια επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού που συνδέεται με την ήττα, την κρίση και τη μετάλλαξη των συνδικάτων και των παραδοσιακών πολιτικών κομμάτων της Αριστεράς. Για να είναι πειστικό, ένα εναλλακτικό σχέδιο για την καταπολέμηση των ανισοτήτων προϋποθέτει την ανασυγκρότηση των συλλογικών κοινωνικών και πολιτικών υποκειμένων που θα κληθούν να το υπερασπιστούν και να το επικοινωνήσουν στα κοινωνικά στρώματα που δυνητικά έχουν συμφέρον να το στηρίξουν.

2.1 *Νεοφιλελευθερισμός, παγκοσμιοποίηση και χρηματοπιστωτικός καπιταλισμός. Η έκρηξη των ανισοτήτων*

Αν και ο καπιταλισμός είναι ένα σύστημα που στηρίζεται ενδογενώς σε ανισότητες, τις οποίες αναπαράγει, σε απάντηση της Μεγάλης Ύφεσης της δεκαετίας του 1930 και οπωσδήποτε μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όλες οι αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, κάτω από την πίεση του εργατικού κινήματος και των λαών τους, προ-

χώρησαν σε κρατική ρύθμιση του καπιταλισμού με κατοχύρωση εργατικών δικαιωμάτων και επέκταση του κοινωνικού κράτους, στην προοδευτική φορολόγηση των εισοδημάτων και του πλούτου, στον κρατικό έλεγχο του πιστωτικού συστήματος, σε εθνικοποιήσεις σε στρατηγικούς κλάδους κ.λπ. (βλ. Γιάννης Δραγασάκης, σ' αυτόν τον τόμο). Αυτές οι αλλαγές στη ρύθμιση του φιλελεύθερου καπιταλισμού –που συνοπτικά περιγράφονται ως *κεϋνσιανή συναίνεση* ή *σοσιαλδημοκρατικό κοινωνικό συμβόλαιο* ή *κρατικά διευθυνόμενος καπιταλισμός*– οδήγησαν στη μείωση των οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων και σε ανοδική διαγενεακή κοινωνική κινητικότητα, μέσω της πρόσβασης των παιδιών των λαϊκών τάξεων στο δημόσιο σχολείο και –αργότερα– στο δημόσιο λύκειο και στο δημόσιο πανεπιστήμιο.

Τα τέλη της δεκαετίας του 1970 και οι αρχές της δεκαετίας του 1980 αποτελούν σημείο καμπής, οπότε η τάση αντιστρέφεται. Οι οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες αρχίζουν να διευρύνονται ως αποτέλεσμα της επιτάχυνσης της διαδικασίας διεθνοποίησης των οικονομιών και της βαθμιαίας επικράτησης του νεοφιλελεύθερου χρηματοπιστωτικού καπιταλισμού. Η «παγκοσμιοποίηση» ολοκληρώνεται τη δεκαετία του 1990 με την προσχώρηση στον καπιταλισμό και την ενσωμάτωση στην παγκόσμια αγορά των χωρών του πρώην υπαρκτού σοσιαλισμού, ενώ η επικράτηση του νεοφιλελεύθερου χρηματοπιστωτικού καπιταλισμού είναι αποτέλεσμα μιας συστηματικής και άοκνης κρατικής παρέμβασης που μετασχηματίζει και το κράτος από κεϋνσιανό σε νεοφιλελεύθερο.

Οι βασικές παρεμβάσεις του κράτους που επέβαλαν το συγκεκριμένο μοντέλο καπιταλισμού ήταν: η πλήρης απελευθέρωση της διεθνούς κίνησης εμπορευμάτων και κεφαλαίων, η ανεξέλεγκτη δράση των διεθνών χρηματαγορών και το άνοιγμα των υπηρεσιών στον διεθνή ανταγωνισμό, η απορρύθμιση της αγοράς εργασίας με τον περιορισμό της προστατευτικής νομοθεσίας υπέρ των εργαζομένων και την αποδυνάμωση της ισχύος των συλλογικών συμβάσεων και των συνδικάτων, η συρρίκνωση των δημόσιων αγαθών, η ιδιωτικοποίηση της δημόσιας περιουσίας και η διείσδυση του ιδιωτικού κεφαλαίου σε όλα τα πεδία κοινωνικής πολιτικής, καθώς και η μείωση της φορολογίας των κερδών και των υψηλών εισοδημάτων. Οι ανωτέρω κρατικές παρεμβάσεις σε όλες τις αναπτυγμένες χώρες, μαζί με την εντατικοποίηση των μεταναστευτικών ροών, συνέβαλαν στην έκρηξη των ανισοτήτων από τη δεκαετία του 1980 μέχρι την έναρξη της πρόσφατης διεθνούς κρίσης.

Ο Διονύσης Γράβαρης (σ' αυτόν τον τόμο) ισχυρίζεται ότι το νεοφιλελεύθερο κράτος δεν έχει κατορθώσει μόνο να διευρύνει τις οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες αλλά επιπλέον να τις νομιμοποιήσει και να τις μετασχηματίσει σε πολιτικές. Υποστηρίζει ότι στο κεϋνσιανό κράτος της μεταπολεμικής περιόδου, μέχρι την κρίση της δεκαετίας του 1970, ο συνασπισμός εξουσίας χαρακτηριζόταν από την ηγεμονία του βιομηχανικού επί του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου, που αποτυπωνόταν στον έλεγχο των ροών του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου και στη χρηματοδότηση των κρατικών δαπανών με δανεισμό. Οι ρυθμίσεις προστασίας της εργασίας

και η ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους εξέφραζαν την ιδιόμορφη συμμαχία της οργανωμένης εργατικής τάξης και του βιομηχανικού κεφαλαίου. Στη μετάβαση στο νεοφιλελεύθερο κράτος, όπου ο συνασπισμός εξουσίας χαρακτηρίζεται πλέον από την ηγεμονία του χρηματοπιστωτικού επί του βιομηχανικού κεφαλαίου, καθοριστικό ρόλο έπαιξαν η βαθμιαία άρση των ελέγχων της διεθνούς κίνησης των χρηματικών κεφαλαίων και οι αναδιαρθρώσεις του βιομηχανικού κεφαλαίου, που διέρρηξαν τη συμμαχία μεταξύ του τελευταίου και της οργανωμένης εργατικής τάξης και οδήγησαν στην υποχώρηση της δράσης των εργατικών συνδικάτων και στον ιδεολογικό και οργανωτικό μετασχηματισμό των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων.

2.2 *Ανισότητες και κρίση των κινημάτων και της Αριστεράς*

Ισότητα ως προς τι; Αυτό είναι το κομβικό ερώτημα το οποίο διαφοροποιεί τις ηθικοπολιτικές φιλοσοφικές προσεγγίσεις της επιθυμίας για ισότητα και κοινωνική δικαιοσύνη (Sen, 1992) αλλά και αυτές στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική θεωρία και έρευνα. Ισότητα μεταξύ ατόμων ή μεταξύ κοινωνικών ομάδων; Ισότητα δικαιωμάτων και ελευθεριών ή ισότητα κατάστασης, τυπική ή ουσιαστική ισότητα; Ισότητα ευκαιριών και δυνατοτήτων ή ισότητα αποτελεσμάτων (εισοδήματος, ευημερίας,[1] δύναμης); Ισότητα πόρων ή ισότητα εισοδήματος και πρόσβασης σε κοινωνικά αγαθά;

Οι φιλελεύθεροι στοχαστές υποστηρίζουν την ισότητα δικαιωμάτων και ελευθεριών αλλά θεωρούν ότι η διεκδίκηση της ουσιαστικής ισότητας και της ισότητας αποτελεσμάτων μπορεί να οδηγήσει στην κατάργηση ή τον περιορισμό των βασικών οικονομικών ελευθεριών πάνω στις οποίες θεμελιώνεται το καπιταλιστικό σύστημα (ατομική ιδιοκτησία και κατοχή πλούτου, επιχειρείν), στη μείωση της οικονομικής του αποτελεσματικότητας (μειωμένα κίνητρα για επενδύσεις και παραγωγικότητα, επεμβάσεις στην ελεύθερη λειτουργία των αγορών) και στην πολιτική «τυραννία». Αντίθετα, στην προοδευτική και αριστερή πολιτική σκέψη τα διαφορετικά είδη και διαστάσεις της ισότητας αλληλεπιδρούν και δεν αλληλοαποκλείονται. Η ισότητα δικαιωμάτων, ελευθεριών και πόρων είναι αναγκαία προϋπόθεση επίτευξης της ισότητας ευκαιριών και της ισότητας αποτελεσμάτων (εισόδημα, ευημερία, δύναμη), ενώ η τελευταία επηρεάζει την ισότητα ευκαιριών και δυνατοτήτων. Επίσης, αποτελεί κριτήριο αξιολόγησης του βαθμού της πραγματικής/ουσιαστικής ισότητας μεταξύ ατόμων ή κοινωνικών ομάδων που διακρίνονται στη βάση της κοινωνικής

1. Σύμφωνα με την *οικονομική θεωρία της ευημερίας*, η ευημερία είναι το συνδυασμένο αποτέλεσμα του ύψους της κατανάλωσης ιδιωτικών αγαθών (που εξαρτώνται από το εισόδημα και την περιουσία), της πρόσβασης σε κοινωνικά αγαθά και αγαθά συλλογικής κατανάλωσης, της κατανάλωσης αγαθών που παρέχονται δωρεάν από τρίτους (οικογένεια, συγγενείς, φίλοι) και του ελεύθερου χρόνου. Η οικονομική προσέγγιση, προφανώς, δεν εξαντλεί τη συζήτηση περί ευημερίας.

τάξης, του φύλου, της φυλής, της εθνικής καταγωγής, του σεξουαλικού προσανατολισμού κ.ο.κ.

Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί ότι, σύμφωνα με τον Μαρξ (1875), κατά τη φάση μετάβασης στην κομμουνιστική κοινωνία η διανομή εισοδήματος βασίζεται στην αρχή «σε καθέναν ανάλογα με την εργασία του», τη διάρκεια, την ένταση και την παραγωγικότητά της, δηλαδή ανάλογα με τη συμβολή του στην παραγωγή κοινωνικού πλούτου, ενώ στην κομμουνιστική κοινωνία της αφθονίας στην αρχή «από καθέναν ανάλογα με τις ικανότητές του, σε καθέναν ανάλογα με τις ανάγκες του». Οι παραπάνω αρχές δίκαιης διανομής του εισοδήματος ουδόλως ταυτίζονται με την πλήρη εξίσωση εισοδημάτων. Αντίθετα, επιβάλλουν άνιση μεταχείριση άνισων καταστάσεων. Παρ' όλα αυτά, αναμφίβολα, η κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής και της ταξικής εκμετάλλευσης θα οδηγήσει στη σοσιαλιστική και κομμουνιστική κοινωνία σε πολύ μικρότερες οικονομικές ανισότητες από ό,τι στην καπιταλιστική. Συνοπτικά, η συνεισφορά του Μαρξ στη συζήτηση για τις ανισότητες δεν έγκειται μόνο στην κριτική της «αστικής» έννοιας της ισότητας ως τυπικής ισότητας δικαιωμάτων μεταξύ ατόμων στις ταξικές κοινωνίες και στην πρόταξη της κοινωνικής απελευθέρωσης από τις ταξικές διαιρέσεις ως προϋπόθεση της ουσιαστικής ισότητας και ατομικής ελευθερίας, αλλά και στην υπαγωγή της έννοιας της ισότητας σε αυτήν της κοινωνικής δικαιοσύνης.

Η ελευθερία και η ισότητα ήταν δύο από τα τρία κύρια συνθήματα της Γαλλικής Επανάστασης, της «μητέρας» των σύγχρονων επαναστάσεων, υπό την ηγεμονία της ανερχόμενης αστικής τάξης και των ιδεών του Διαφωτισμού. Οι απελευθερωτικές και εξισωτικές ιδεολογίες που αναπτύχθηκαν κατά τη διάρκειά της είχαν να κάνουν με την κατοχύρωση της ισότητας ατομικών δικαιωμάτων για όλα τα μέλη της κοινωνίας (ομοιόμορφο σύνολο) με ταυτόχρονη κατάργηση των διαφορετικών δικαιωμάτων ανάλογα με την κοινωνική τάξη που ίσχυαν μέχρι τότε, με τη διεκδίκηση ισότιμης πολιτικής εκπροσώπησης της αστικής τάξης και των λαϊκών τάξεων, με την κατάργηση της δουλοπαροικίας στο μητροπολιτικό έδαφος της Γαλλίας και της δουλείας στις αποικίες κ.ά.

Εξάλειψη της ταξικής εκμετάλλευσης και ανισότητας μέσω της κατάργησης της ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής και πλήρης κοινωνική ισότητα και απελευθέρωση ήταν τα προτάγματα της πρώτης σοσιαλιστικής επανάστασης, της Ρωσικής, υπό την ηγεμονία του ανερχόμενου προλεταριάτου και των ιδεών του μαρξισμού και του κομμουνισμού. Επανάσταση που ταυτόχρονα ανέδειξε τις ιδεολογίες του (προλεταριακού) διεθνισμού, του αντιιμπεριαλισμού και του δικαιώματος των εθνών στον αυτοπροσδιορισμό, της απελευθέρωσης των γυναικών κ.ά. και οδήγησε στην υιοθέτηση πολιτικών που επέδρασαν καταλυτικά όχι μόνο στις ταξικές ανισότητες αλλά και σε άλλες μορφές ανισότητας (φύλου, εθνικής καταγωγής κ.λπ.).

Ανεξαρτήτως της κατάληξής τους, η Γαλλική και η Ρωσική Επανάσταση –κα-

θώς και η πρόδρομός τους Αμερικανική– αποτελούν τη μήτρα όλων των απελευθερωτικών και εξισωτικών οραμάτων και ιδεολογιών που ενέπνευσαν διεθνώς τα κοινωνικά κινήματα και τις προοδευτικές πολιτικές δυνάμεις για τη διεκδίκηση, κατάκτηση και εδραίωση των σύγχρονων ατομικών, πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων και την υλοποίηση πολιτικών που τα κατοχυρώνουν στην πράξη. Ώθησαν επίσης τις συντηρητικές πολιτικές δυνάμεις σε παραχωρήσεις προς τις λαϊκές τάξεις, στο πλαίσιο του πολιτικού ανταγωνισμού. Η δημόσια εκπαίδευση, η προοδευτική φορολογία, η εργατική νομοθεσία και το κοινωνικό κράτος, βασικά εργαλεία μείωσης των οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων μέχρι τη δεκαετία του 1970, είναι το προϊόν των κοινωνικών και πολιτικών αγώνων του 19ου και του 20ού αιώνα που εδραιώνουν και επεκτείνουν τα πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα και αποκρυσταλλώνουν τις κατακτήσεις των κινημάτων σε καιρό ειρήνης και πολέμου. Ωστόσο, οι τρεις αυτές επαναστάσεις παρήγαγαν ταυτόχρονα και τις διαχωριστικές γραμμές και αντιπαραθέσεις μεταξύ φιλελευθέρων και σοσιαλιστών σε σχέση με τις προσεγγίσεις των εννοιών της ισότητας, της ελευθερίας, και της μεταξύ τους σχέσης, με επίμαχο σημείο διαφοροποίησης την κατάργηση ή τον περιορισμό –στο όνομα της ισότητας– του δικαιώματος στην ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και της ελεύθερης λειτουργίας των αγορών, δηλαδή της ελευθερίας δράσης του κεφαλαίου.

Η έκρηξη των οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων την εποχή του νεοφιλελευθερισμού είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ήττα, την κρίση και τη μετάλλαξη των κοινωνικών και πολιτικών υποκειμένων, των συνδικάτων και των παραδοσιακών πολιτικών κομμάτων της Αριστεράς –σοσιαλδημοκρατικών και κομμουνιστικών–, δηλαδή των δυνάμεων που από διαφορετικές αφετηρίες και στρατηγικές έδρασαν ως ανάχωμα στη διεύρυνση των ανισοτήτων, διεκδικώντας εξισωτικά αιτήματα κατά την προηγούμενη ιστορική περίοδο (βλ. Γιάννης Δραγασάκης, σ' αυτόν τον τόμο). Συνεπώς, εκτός από αποτέλεσμα αντικειμενικών δυνάμεων, η διεύρυνση των ανισοτήτων αντανακλά την υποχώρηση της δύναμης των υποκειμένων που τις αντιστρατεύονται. Με αυτή την έννοια, η μείωση των οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων είναι κατεξοχήν πολιτικό ζήτημα, εφόσον προϋποθέτει την ανασυγκρότηση υπαρχόντων ή τη συγκρότηση νέων κοινωνικών και πολιτικών υποκειμένων και την ανάπτυξη συμμαχιών μεταξύ προοδευτικών δυνάμεων.

2.3 *Παγκόσμια οικονομική κρίση 2007-2008. Οι ανισότητες στο προσκήνιο της διεθνούς συζήτησης*

Από όλα τα είδη ανισοτήτων είναι κυρίως οι οικονομικές ανισότητες (εισοδήματος και πλούτου) που ήρθαν στο προσκήνιο της διεθνούς συζήτησης τα τελευταία χρόνια για τρεις κυρίως λόγους. Ο *πρώτος λόγος* είναι η καταγγελία από το διεθνές κίνημα Occupy των ετών 2011-12, που ξεκίνησε από τις ΗΠΑ, της τεράστιας συγκέ-

ντρωσης πλούτου στα χέρια λίγων, στην οποία ώθησε ο νεοφιλελεύθερος, χρηματοπιστωτικός και παγκοσμιοποιημένος καπιταλισμός. Το παγκόσμιο αυτό σύστημα, με κέντρο τις ΗΠΑ και τον αγγλοσαξονικό κόσμο, υπηρέτησε πιστά την ολιγαρχία του χρήματος και του πλούτου και μετέφερε μετά το 2007 την κρίση του στους φορολογούμενους και το κράτος. Αυτοί διέσωσαν σε όλες τις χώρες το τραπεζικό σύστημα από την κατάρρευση, με τίμημα την αύξηση του κρατικού χρέους, που στη συνέχεια μετατράπηκε σε όπλο στα χέρια των δανειστών του κράτους, των χρηματοπιστωτικών αγορών, που πιέζουν τις κυβερνήσεις για πολιτικές λιτότητας και φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις. Μαζί με το αίτημα για πραγματική δημοκρατία, το διεθνές κίνημα Occupy διεκδίκησε δυναμικά την εκπροσώπηση των συμφερόντων του 99% του πληθυσμού ενάντια στην ολιγαρχία του πλούτου του 1%. Έναν χρόνο αργότερα, στο πασίγνωστο βιβλίο του *Το Κεφάλαιο τον 21ο αιώνα*, ο Thomas Piketty (2013) επιβεβαίωνε εμπειρικά την τεράστια συγκέντρωση πλούτου στα χέρια λίγων. Τέλος, και πολύ πρόσφατα, οι καθ' ημάς λίστες (Λαγκάρντ, Μπόργιανς κ.ά.) και οι διεθνείς αποκαλύψεις των SwissLeaks, των Panama και των Paradise Papers έφεραν στην επιφάνεια τον κρυμμένο πλούτο στους φορολογικούς παραδείσους.

Ο *δεύτερος λόγος* για τον οποίο οι ανισότητες ήρθαν στο προσκήνιο της διεθνούς συζήτησης τα τελευταία χρόνια είναι η ανησυχία των διεθνών οργανισμών, που πηγάζει από το γεγονός ότι οι ρυθμοί μεγέθυνσης των οικονομικά αναπτυγμένων χωρών παραμένουν χαμηλοί μετά την έξοδο από την κρίση, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για τις προσδοκίες και την εμπιστοσύνη των λαών στο καπιταλιστικό σύστημα. Ο ΟΟΣΑ και το ΔΝΤ έχουν τεκμηριώσει ότι οι εισοδηματικές ανισότητες επιβραδύνουν την οικονομική μεγέθυνση, ενώ η ανάκαμψη των τελευταίων ετών δεν φαίνεται να συνοδεύεται από αντιστροφή της τάσης αύξησής τους (OECD, 2015· Dabla-Norris κ.ά., 2015).

Ο *τρίτος λόγος* είναι η απειλή κατάρρευσης του σχεδίου ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και διάλυσης της ΕΕ, που τροφοδότησε σειρά εξελίξεων τα τελευταία χρόνια. Η κρίση της ευρωζώνης, η απόφαση του βρετανικού λαού υπέρ του Brexit στο δημοψήφισμα του 2016 και η άνοδος της πολιτικής επιρροής των αντιευρωπαϊκών δυνάμεων σε πάρα πολλές χώρες της ΕΕ, συμπεριλαμβανομένων των μεγάλων ιδρυτικών χωρών της ΕΕ (Γαλλία, Ιταλία, Γερμανία), και εν μέσω χαμηλών ρυθμών οικονομικής μεγέθυνσης, αναζωπύρωσαν τον προβληματισμό όχι μόνο για την καταλληλότητα των πολιτικών λιτότητας ως συνταγής εξόδου από την κρίση αλλά και για τον ρόλο της διεύρυνσης των ανισοτήτων στην τροφοδότηση της οικονομικής στασιμότητας, της πολιτικής ανόδου της λαϊκιστικής Δεξιάς και Ακροδεξιάς, της απονομιμοποίησης της ΕΕ και του εγχειρήματος της ευρωπαϊκής ενοποίησης.

Κοιτάζοντας τα πράγματα από τη σκοπιά της διεθνούς και ευρωπαϊκής Αριστεράς, η συγκυρία είναι κάτι παραπάνω από ώριμη για να ξαναπιάσουμε το νήμα όλων εκείνων των πολιτικών που αντανακλούν τις ιστορικές κατακτήσεις των μεγάλων κοινωνικών και πολιτικών κινημάτων του 19ου και του 20ού αιώνα και οι

οποίες είχαν κατορθώσει μεταπολεμικά να μειώσουν τις ανισότητες στο εσωτερικό των οικονομικά αναπτυγμένων χωρών: την προοδευτική φορολογία, τις συλλογικές συμβάσεις εργασίας και την εργατική νομοθεσία, το δημόσιο σχολείο και το κοινωνικό κράτος. Σε συνθήκες παγκοσμιοποίησης του καπιταλισμού και ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, για να είναι βιώσιμο ένα πολιτικό σχέδιο αντιστροφής της τάσης και μείωσης των ανισοτήτων χρειάζεται σίγουρα πρόσθετα εργαλεία, θεσμούς και ρυθμίσεις σε ευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο. Προπαντός όμως προϋποθέτει κοινωνικά κινήματα και προοδευτικές πολιτικές δυνάμεις, τις κοινωνικές και πολιτικές διεκδικήσεις και τον συσχετισμό δύναμης που θα το καταστήσουν εφικτό.

3. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΣΤΙΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΑΝΑΠΤΥΓΜΕΝΕΣ ΧΩΡΕΣ. ΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΙΕΣ

Η αύξηση των ανισοτήτων στις περισσότερες από τις οικονομικά αναπτυγμένες χώρες (ΟΟΣΑ) τα τελευταία σαράντα χρόνια συνδέεται με την επικράτηση του νεοφιλελεύθερου χρηματοπιστωτικού καπιταλισμού στο σύνολο των οικονομικά αναπτυγμένων χωρών. Ξεκινώντας από τις ΗΠΑ και τη Μεγάλη Βρετανία στα τέλη της δεκαετίας του 1970, επεκτάθηκε σε πλανητική κλίμακα μετά την κατάρρευση του σοβιετικού μπλοκ του υπαρκτού σοσιαλισμού, τη βαθμιαία προσχώρηση της Κίνας σε ένα καθεστώς αυταρχικού, κρατικά διευθυνόμενου καπιταλισμού και την ορμητική εδραίωσή της ως μεγάλης και διαρκώς ανερχόμενης οικονομικής δύναμης στην παγκόσμια αγορά.

Σε αυτή την ενότητα παρουσιάζουμε κατ' αρχάς συνοπτικά τις θεωρητικές διαφορές για τα αίτια της αύξησης των οικονομικών ανισοτήτων (εισοδήματος, πλούτου) στις οικονομικά αναπτυγμένες χώρες και τις πολιτικές συνεπαγωγές αυτών των διαφορών. Στη συνέχεια, περνάμε στα βασικά σημεία της συζήτησης για καθένα από τα αίτια και στη συμβολή των εισηγητών του συνεδρίου σ' αυτήν. Επίσης παρουσιάζουμε την εξέλιξη των ανισοτήτων εις βάρος των νέων και των γυναικών, θεματικές του συνεδρίου που αντιστοιχούν σε δύο σημαντικές μορφές κοινωνικής ανισότητας.

3.1 *Τα αίτια της αύξησης των οικονομικών ανισοτήτων. Θεωρητικές ερμηνείες, εμπειρική έρευνα και πολιτικές συνεπαγωγές*

Οι περισσότερες οικονομικές προσεγγίσεις των εισοδηματικών ανισοτήτων διερευνούν τις ατομικές διαφορές στα εισοδήματα με βάση την προσωπική κατανομή του εισοδήματος, εξαφανίζοντας από το οπτικό τους πεδίο τις ταξικές σχέσεις και τη λειτουργική κατανομή του εισοδήματος μεταξύ των τάξεων που συμμετέχουν στην παραγωγή του προϊόντος της οικονομίας, που αποτελεί το σημείο εκκίνησης της προσέγγισης της πολιτικής οικονομίας και των αριστερών οικονομολόγων.

Κατανομή του εισοδήματος μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου. Η πολιτική οικονομία των ανισοτήτων

Η μεγάλη δομική κρίση του καπιταλισμού της δεκαετίας του 1970 στις οικονομικά αναπτυγμένες χώρες υπήρξε η αφετηρία για την όξυνση της ταξικής αντίθεσης κεφαλαίου-εργασίας και την αναδιανομή του εισοδήματος εις βάρος των μισθωτών. Με αφορμή τη μείωση της κερδοφορίας των επενδύσεων, οι εκπρόσωποι του κεφαλαίου διέκοψαν τις παραχωρήσεις προς τους μισθωτούς, με αποτέλεσμα το μερίδιο των μισθών στο εισόδημα να υποχωρήσει αισθητά. Η καθοδική τάση του μεριδίου των μισθών συνεχίστηκε τις επόμενες δεκαετίες και μέχρι την έναρξη της πρόσφατης κρίσης. Αυτό δεν οφείλεται μόνο στις αντικειμενικές συνθήκες της συσσώρευσης του κεφαλαίου και στη στάση των εργοδοτών απέναντι στην οργανωμένη εργατική τάξη αλλά και στην αποδυνάμωση των συνδικάτων και στις κρατικές παρεμβάσεις στις εργασιακές σχέσεις υπέρ του κεφαλαίου.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Χάρβεϊ (2010) και άλλοι προοδευτικοί οικονομολόγοι (Fitoussi και Saraceno, 2010· Rajan, 2010) αναγόρευσαν την αναδιανομή του εισοδήματος εις βάρος των μισθωτών ως μία από τις βασικές αιτίες της διεθνούς οικονομικής κρίσης του 2007, θεωρώντας ότι η στασιμότητα των λαϊκών εισοδημάτων στις αγγλοσαξονικές, κυρίως, χώρες οδήγησε σε υπερδανεισμό των λαϊκών νοικοκυριών, που αποτέλεσε τη θρυαλλίδα για το σπάσιμο της φούσκας των ακινήτων και την είσοδο της παγκόσμιας οικονομίας στη δίνη της χρηματοπιστωτικής κρίσης.

Σήμερα, μία δεκαετία μετά, ενώ το ποσοστό ανεργίας έχει κατά μέσο όρο επανέλθει στα προ της κρίσης επίπεδα και οι οικονομίες βρίσκονται σε άνοδο, οι μισθοί παρουσιάζουν μια επίμονη στασιμότητα χωρίς προηγούμενο (OECD, 2018), ένα φαινόμενο που εξηγεί τη στασιμότητα της ζήτησης και τους χαμηλούς ρυθμούς οικονομικής μεγέθυνσης και αντανακλά τις μεγάλες δυσκολίες αύξησης της παραγωγικότητας, σε πλήρη αντίφαση με την προαναγγελλόμενη τέταρτη τεχνολογική επανάσταση και τις επερχόμενες ανατροπές στον τρόπο παραγωγής και στον κόσμο της εργασίας.

Ανισότητες στα ατομικά εισοδήματα και στα εισοδήματα των νοικοκυριών. Ο κυρίαρχος ρόλος της αγοράς εργασίας (μισθολογικές ανισότητες, γυναικεία συμμετοχή)

Με βάση την προσέγγιση των διαφορών στα ατομικά εισοδήματα, σε μια σημαντική μελέτη του για τις εισοδηματικές ανισότητες, ο ΟΟΣΑ έδειξε ότι ο πιο σημαντικός παράγοντας της αύξησής τους στα κράτη-μέλη του από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 2000 είναι οι αλλαγές στην κατανομή των μισθών που αντιπροσωπεύουν το 75% των εισοδημάτων των νοικοκυριών ατόμων εργάσιμης ηλικίας. Οι μισθωτοί στα υψηλότερα εισοδηματικά κλιμάκια είδαν τις αμοιβές τους να αυξάνονται συγκριτικά περισσότερο, ενώ αυτοί στα χαμηλότερα συγκριτικά λιγότερο ή και να μειώνονται σε κάποιες χώρες (OECD, 2011). Η ίδια μελέτη έδειξε ότι, εκτός από τις μισθολογικές ανισότητες, που έπαιξαν τον κα-

Διάγραμμα 1
Μεταβολή μεριδίου μισθών (%) στο ΑΕΠ στις μεγάλες χώρες του ΟΟΣΑ
μεταξύ 1975 και 2007

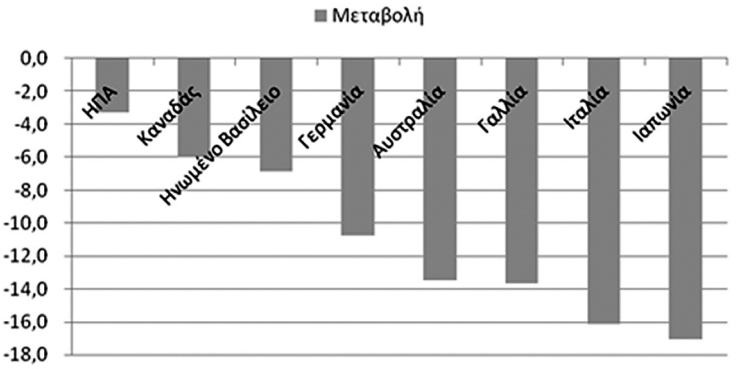

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων της βάσης δεδομένων του ΟΟΣΑ

Διάγραμμα 2
Μερίδιο (%) μισθών στο ΑΕΠ στην ΕΕ-15 προσαρμοσμένο
με βάση το σύνολο των απασχολουμένων

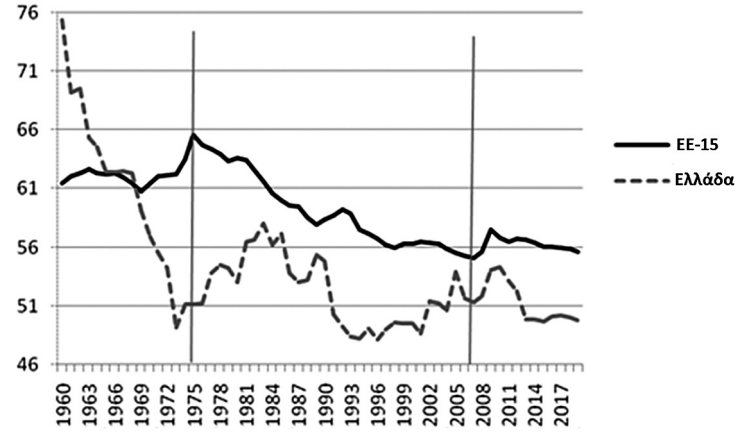

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, βάση δεδομένων AMECO

θοριστικό ρόλο, στη διεύρυνση των ανισοτήτων εισοδήματος των νοικοκυριών από εργασία συνέβαλαν σε μικρότερο βαθμό και δημογραφικοί παράγοντες, όπως η αύξηση του ποσοστού των νοικοκυριών με έναν επικεφαλής και αυτού των ετερόφυλων ζευγαριών όπου άνδρας και γυναίκα έχουν παραπλήσιο εισόδημα (ζευγάρωμα ομοίων). Αντίθετα, η ραγδαία αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στην αμειβό-

μενη εργασία τις δεκαετίες του 1980, του 1990 και του 2000 άσκησε έντονη εξισορροπητική επίδραση στις ανισότητες εισοδήματος των νοικοκυριών από εργασία, ωθώντας στη μείωσή τους κατά 19%.

Ως προς την αύξηση των μισθολογικών ανισοτήτων, δύο είναι οι βασικές ερμηνείες: η τεχνολογική αλλαγή, που δίνει μεγαλύτερη διαπραγματευτική δύναμη στους μισθωτούς με τα υψηλότερα προσόντα και δεξιότητες, και οι νεοφιλελεύθερες αλλαγές στους θεσμούς της αγοράς εργασίας στην κατεύθυνση της «ευελιξίας», που ευνοούν την εξάπλωση των μη τυπικών μορφών εργασίας και απασχόλησης και την αποσύνδεση του κατώτατου μισθού από το σύστημα συλλογικών διαπραγματεύσεων. Οι δύο ερμηνείες δεν είναι αλληλοαποκλειόμενες, αν και στην πρώτη δίνουν έμφαση οι ορθόδοξοι (νεοκλασικοί) οικονομολόγοι, ενώ στη δεύτερη οι ετερόδοξοι (προοδευτικοί) οικονομολόγοι, συμπεριλαμβανομένων και αυτών της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας (Berg, 2015). Ο κοινός παρονομαστής της κριτικής των προοδευτικών διανοουμένων είναι η προσέγγιση της πολιτικής οικονομίας. Η αύξηση των ανισοτήτων έχει πολιτικά αίτια και άρα είναι πολιτικά μαχητή.

Η πολιτικοποίηση της συζήτησης για τα αίτια της αύξησης των εισοδηματικών ανισοτήτων

Πρώτος ο Stiglitz (2012) απέρριψε τα επιχειρήματα ορθόδοξων (νεοκλασικών) οικονομολόγων, αναλυτών και πολιτικών που ισχυρίζονταν ότι η αύξηση των ανισοτήτων εισοδήματος και πλούτου στις ΗΠΑ οφείλεται κυρίως στην παγκοσμιοποίηση και την τεχνολογική αλλαγή, υποστηρίζοντας ότι, ενώ όντως υπάρχουν οικονομικές δυνάμεις που ωθούν στη διεύρυνση των οικονομικών ανισοτήτων, οι πολιτικές δυνάμεις παίζουν εξίσου σημαντικό ρόλο, εφόσον αυτές διαμορφώνουν το πλαίσιο λειτουργίας της αγοράς και τις πολιτικές. Πολιτικοποιώντας με αυτόν τον τρόπο το ζήτημα, συνέδεσε ευθέως την αύξηση των οικονομικών ανισοτήτων στις ΗΠΑ και αλλού με την τεράστια πολιτική δύναμη που έχουν οι πλούσιοι στο να υπαγορεύουν στην πολιτική εξουσία, τις κυβερνήσεις και το πολιτικό προσωπικό του κράτους νόμους και κανόνες που εξυπηρετούν τα συμφέροντά τους: την αναζήτηση προσόδων μέσω της μονοπωλιακής οργάνωσης των αγορών, την προνομιακή τους μεταχείριση, τη μείωση της φορολογικής τους επιβάρυνσης. Οι απορρέουσες ανισότητες, για τον Stiglitz, δεν είναι μόνο ηθικά και πολιτικά απαράδεκτες αλλά βλάπτουν και την οικονομία (παραγωγικότητα). Η κριτική του «θεωρητικοποίησε» τις καταγγελίες από το κίνημα Occupy Wall Street για τη στενή διαπλοκή μιας ολιγαρχίας του πλούτου με ένα αντιδημοκρατικό πολιτικό σύστημα, που, επιπλέον, στις ΗΠΑ διευκολύνεται από τον σκανδαλώδη τρόπο χρηματοδότησης της προεκλογικής εκστρατείας των πολιτικών. Το πολιτικό σύστημα εξυπηρετεί τα συμφέροντα του μεγάλου, μονοπωλιακού, πολυεθνικού και χρηματιστικού κεφαλαίου και ευνοεί τη συγκέντρωση του κεφαλαίου και του πλούτου στα χέρια μιας μειοψηφίας του 1% του πληθυσμού.

Στο ίδιο μήκος κύματος ήταν και η κριτική του Piketty και των συναδέλφων του Alvaredo, Atkinson και Saez (2013). Η τεχνολογική αλλαγή και η παγκοσμιοποίηση επηρεάζουν αλλά δεν οδηγούν αυτόματα στην αύξηση των μισθολογικών ανισοτήτων. Γι' αυτό και έχουν διαφορετικές επιπτώσεις σε διαφορετικές χώρες, ανάλογα με το εκπαιδευτικό σύστημα, τις εργασιακές σχέσεις και το θεσμικό πλαίσιο διαμόρφωσης των μισθών, παράγοντες που επηρεάζονται ή καθορίζονται από την κρατική πολιτική. Με αφετηρία τις ΗΠΑ και την κριτική του κινήματος Occupy Wall Street, οι παραπάνω οικονομολόγοι, ειδικοί των ανισοτήτων, τεκμηρίωσαν ότι τις τρεις δεκαετίες που προηγήθηκαν της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης το πλουσιότερο τμήμα του πληθυσμού προσπορίστηκε για λογαριασμό του ένα τεράστιο μερίδιο του εθνικού εισοδήματος σε πάρα πολλές αναπτυγμένες χώρες και αναδυόμενες οικονομίες και δημιούργησαν την πρώτη ελεύθερα προσβάσιμη βάση δεδομένων για τις διεθνείς ανισότητες (World Inequality Database - WID). Σύμφωνα με τις αναλύσεις των παραπάνω οικονομολόγων, η ικανότητα των ανώτατων εισοδηματικών στρωμάτων (που συνδυάζουν εισοδήματα από μισθωτή εργασία και κεφάλαιο) να αυξάνουν τα εισοδήματά τους ταχύτερα από ό,τι τα υπόλοιπα στρώματα του πληθυσμού επηρέασε σε μεγάλο βαθμό, και σε μερικές χώρες καθοριστικά, την άνοδο των εισοδηματικών ανισοτήτων τις δεκαετίες πριν από τη διεθνή οικονομική κρίση του 2007-2008.

Άλλες κριτικές φωνές (Scocco, 2016) επιστράτευσαν την ιστορική εμπειρία για να αποδυναμώσουν την κυρίαρχη ερμηνεία των εισοδηματικών ανισοτήτων. Η περίοδος 1980-2015, κατά την οποία διευρύνθηκαν οι ανισότητες, χαρακτηρίζεται από ασυνήθιστα αργή τεχνολογική αλλαγή σε σύγκριση με την περίοδο 1950-1980, κατά την οποία και η τεχνολογική αλλαγή ήταν έντονη και οι εισοδηματικές και μισθολογικές ανισότητες μειώθηκαν. Επιπλέον, οι ανισότητες αυξήθηκαν πολύ γρηγορότερα τη δεκαετία του 1980 απ' ό,τι τη δεκαετία του 1990, οπότε επιταχύνθηκαν και η αύξηση του διεθνούς εμπορίου και η τεχνολογική αλλαγή. Στην ίδια κατεύθυνση και η κριτική του Γκέρχαρντ Μπος (σ' αυτόν τον τόμο) με βάση το παράδειγμα των σκανδιναβικών χωρών, οι οποίες επιτυχημένα αντιμετωπίζουν την τάση της τεχνολογικής αλλαγής να διευρύνει τις μισθολογικές ανισότητες, πραγματοποιώντας μεγάλες επενδύσεις στην εκπαίδευση και την κατάρτιση. Οι επενδύσεις αυτές, με τη σειρά τους, τροφοδοτούν διαρκώς τα υψηλά επίπεδα τεχνολογικής καινοτομίας και τον σταθερό ρυθμό μεγέθυνσης αυτών των χωρών.

Ξεκαθάρισμα του τοπίου. Μια σημαντική έρευνα

Στην προαναφερθείσα μελέτη του για τους προσδιοριστικούς παράγοντες της εξέλιξης των εισοδηματικών ανισοτήτων σε 22 κράτη-μέλη του από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 2000 (OECD, 2011), ο ΟΟΣΑ έλεγξε τις επιπτώσεις της παγκοσμιοποίησης, της τεχνολογικής αλλαγής και των νεοφιλελεύθερων παρεμβάσεων στη ρύθμιση των αγορών προϊόντων και εργασίας και

Διάγραμμα 3
Μερίδιο (%) του πλουσιότερου 1% στο εθνικό εισόδημα* - 2008

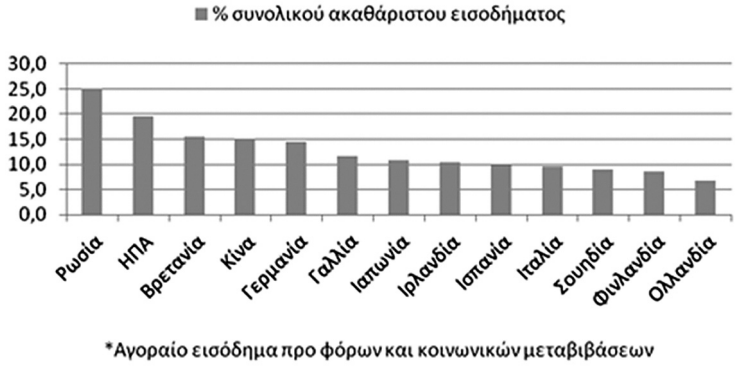

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων της βάσης δεδομένων WID

Διάγραμμα 4
Αύξηση του μεριδίου του πλουσιότερου 10% στο εθνικό εισόδημα*
μεταξύ 1981 και 2008 σε ποσοστιαίες μονάδες

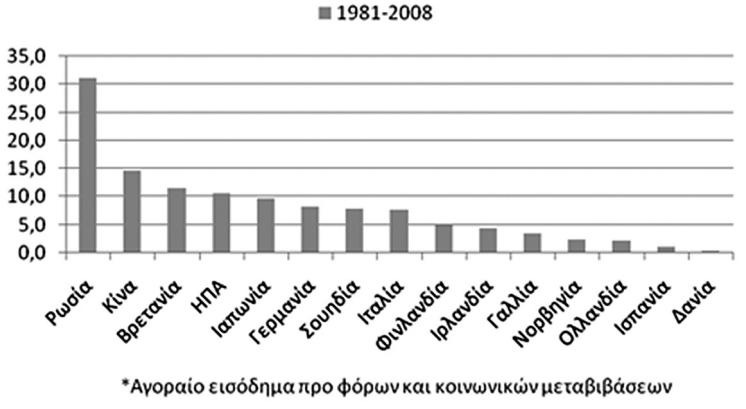

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων της βάσης δεδομένων WID

βρήκε ότι όλοι αυτοί οι παράγοντες συνέβαλαν σημαντικά στη διεύρυνση των μισθολογικών ανισοτήτων, με εξαίρεση τη μικρή συμβολή της παγκοσμιοποίησης. Η ίδια μελέτη επίσης τεκμηρίωσε ότι η αυξητική επίδραση όλων των παραπάνω παραγόντων στις ανισότητες αντισταθμίστηκε μόνο από το εκπαιδευτικό σύστημα, εφόσον οι αλλαγές που σημειώθηκαν στο φορολογικό σύστημα και το κοινωνικό κράτος κατά την υπό εξέταση περίοδο συνέβαλαν στη διεύρυνση και όχι στη μείωση των ανισοτήτων. Αυξάνοντας μαζικά την προσφορά ειδικευμένου εργατικού δυ-

ναμικού, τα εκπαιδευτικά συστήματα των κρατών-μελών του ΟΟΣΑ αναχαίτισαν σε πολύ μεγάλο βαθμό την αύξηση των μισθολογικών ανισοτήτων που προκαλούσαν οι νεοφιλελεύθερες απορρυθμίσεις της αγοράς εργασίας, περιορίζοντας τις ανοδικές πιέσεις στο επάνω μέρος της κατανομής των μισθών και τις καθοδικές πιέσεις στο κάτω άκρο της.

Το φορολογικό σύστημα και οι κοινωνικές παροχές (σε χρήμα και είδος) αποτελούν τα κύρια εργαλεία μείωσης των ανισοτήτων μέσω της αναδιανομής του εισοδήματος. Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1990, αντιστάθμιζαν περισσότερο από το ήμισυ της αύξησης της ανισότητας στα αγοραία εισοδήματα των ατόμων (OECD, 2011). Έκτοτε, οι αλλαγές στο ύψος των κοινωνικών παροχών και στους κανόνες επιλεξιμότητας των δικαιούχων μείωσαν την αναδιανεμητική επίδραση του κοινωνικού κράτους, ενώ η καθοδική πορεία της φορολογικής επιβάρυνσης του κεφαλαίου και των υψηλών εισοδημάτων συνεχίστηκε με διαρκείς κρατικές επεμβάσεις στο φορολογικό σύστημα, οι οποίες επέδρασαν αυξητικά στις ανισότητες στο διαθέσιμο εισόδημα ατόμων και νοικοκυριών.

Η ανεργία ως κύρια αιτία αύξησης των ανισοτήτων κατά τη διάρκεια της κρίσης

Κατά τη διάρκεια της πρόσφατης οικονομικής κρίσης αυξήθηκαν οι ανισότητες εισοδήματος των νοικοκυριών από εργασία στις περισσότερες οικονομικά αναπτυγμένες χώρες, κυρίως λόγω της ανεργίας που έπληξε περισσότερο τα νοικοκυριά χαμηλών εισοδημάτων (OECD, 2015). Η ανεργία, σε συνδυασμό με τη μείωση μισθών, θα είχε οδηγήσει στην αύξηση των ανισοτήτων στα δύο τρίτα αυτών των χωρών εάν δεν αντισταθμίζονταν από άλλες πηγές εισοδήματος (ILO, 2015). Αυτό τελικά σε αρκετές χώρες αποφεύχθηκε λόγω της αναδιανεμητικής επίδρασης των αυτόματων σταθεροποιητών εισοδήματος (π.χ. επιδόματα ανεργίας) αλλά και των πολιτικών και μέτρων που ελήφθησαν επί τούτου, ώστε να αναχαιτίσουν τις επιπτώσεις της κρίσης στο διαθέσιμο εισόδημα των νοικοκυριών, ιδίως στα πιο αδύναμα οικονομικά στρώματα (OECD, 2015).

Οι ανισότητες πλούτου στο προσκήνιο

Ενώ οι εισοδηματικές ανισότητες ήταν ανέκαθεν το προνομιακό αντικείμενο έρευνας των οικονομικών ανισοτήτων, οι ανισότητες πλούτου ήταν ένα παραμελημένο αντικείμενο έρευνας, λόγω της ανυπαρξίας, μερικότητας ή αναξιοπιστίας των στατιστικών στοιχείων για την περιουσία των ατόμων. Οι ανισότητες πλούτου οφείλονται στην άνιση κατοχή του και στην άνιση πρόσβαση στην περιουσία, στις διαφορές απόδοσης των διαφορετικών μορφών του και στην άνιση κατανομή στον πληθυσμό εκείνων με τις μεγαλύτερες αποδόσεις.

Στην αύξηση των ανισοτήτων πλούτου τις τελευταίες δεκαετίες, μαζί με τη μεγάλη συμβολή του πλουσιότερου 1% του πληθυσμού στην αύξηση των εισοδηματικών ανισοτήτων, εστίασαν την κριτική και την πρωτοποριακή τους έρευνα κατά τη

διάρκεια της διεθνούς οικονομικής κρίσης οι γνωστοί οικονομολόγοι που προαναφέραμε: Stiglitz, Piketty, Alvaredo, Atkinson και Saez.

Στο πολύ σημαντικό βιβλίο του *Το Κεφάλαιο τον 21ο αιώνα*, όπου καταγράφεται η ιστορική εξέλιξη των ανισοτήτων πλούτου και ερμηνεύονται τα αίτιά τους, ο Piketty απευθύνει και τεκμηριώνει μία από τις σημαντικότερες κριτικές στον καπιταλισμό της εποχής μας. Σύμφωνα με το θεωρητικό σχήμα που ανέπτυξε, οι ανισότητες πλούτου αυξάνονται από μόνες τους σε συνθήκες υψηλών αποδόσεων του κεφαλαίου και χαμηλών ρυθμών οικονομικής μεγέθυνσης, όπως οι σημερινές στις οικονομικά αναπτυγμένες χώρες (Piketty, 2013). Δεδομένου ότι οι διευρυνόμενες ανισότητες πλούτου συνιστούν απειλή για τους δημοκρατικούς θεσμούς και τις αξίες των οικονομικά αναπτυγμένων χωρών, είναι επείγον να υιοθετηθεί ένας παγκόσμιος προοδευτικός φόρος στο κεφάλαιο ή –μια που αυτό είναι ουτοπικό– ένας κοινός ευρωπαϊκός φόρος περιουσίας.

Από τις ανισότητες πλούτου στην κριτική του διεθνούς χρηματοπιστωτικού συστήματος

Η σημαντικότερη όμως αποκάλυψη των τελευταίων ετών ήταν ο κρυμμένος πλούτος στους φορολογικούς παραδείσους, που υπολογίστηκε σε περίπου 1% του πλανητικού ακαθάριστου προϊόντος (Zucman, 2015) και αυτόματα συνεπάγεται την υποεκτίμηση όχι μόνο των ανισοτήτων πλούτου αλλά και των εισοδηματικών ανισοτήτων, όντας προϊόν φοροαποφυγής. Οι λίστες, τα SwissLeaks και τα Panama Papers τελικά έδειξαν αφενός ότι ένα πολύ μεγάλο μέρος του παγκόσμιου πλούτου είναι αόρατο και αφετέρου ότι οι φορολογικοί παράδεισοι δεν προσελκύουν μόνο τα εισοδήματα που προέρχονται από διεθνείς εγκληματικές δραστηριότητες αλλά και τον πλούτο όλων όσοι συστηματικά αξιοποιούν υπεράκτιους μηχανισμούς φοροαποφυγής. Αυτοί δεν είναι μόνο πολυεθνικές, τράπεζες και εκατομμυριούχοι αλλά και μισθωτοί ή επαγγελματίες υψηλών εισοδημάτων. Επειδή στους φορολογικούς παραδείσους τα κεφάλαια δεν αποταμιεύονται σε καταθέσεις αλλά αμέσως επενδύονται σε χρηματοοικονομικά προϊόντα ή ακίνητα, αυτοί αποτελούν, εξίσου με το σκιώδες τραπεζικό σύστημα, μια ουσιαστική και λειτουργική πλευρά του διεθνούς χρηματοπιστωτικού συστήματος, που λειτουργεί ως τεράστιος μηχανισμός απόκρυψης πλούτου και οικονομικών ανισοτήτων.

Συνοψίζοντας και συμπεραίνοντας…

Συνοψίζοντας, οι ισχυρότεροι μηχανισμοί αύξησης των εισοδηματικών ανισοτήτων στο εσωτερικό των κρατών τις τρεις δεκαετίες πριν από τη διεθνή οικονομική κρίση του 2007-2008 ήταν αυτοί που σχετίζονται με την αγορά εργασίας. Συγκεκριμένα, η αποδυνάμωση των συνδικάτων οδήγησε σε αναδιανομή του εισοδήματος υπέρ του κεφαλαίου, ενώ η νεοφιλελεύθερη απορρύθμιση του θεσμικού πλαισίου της αγοράς εργασίας αύξησε τις μισθολογικές ανισότητες. Η τεχνολογική αλλαγή είχε επίσης αυξητική επίδραση στις τελευταίες, που όμως αντισταθμίστηκε από την άνοδο του εκπαι-

δευτικού επιπέδου, τη μαζικοποίηση και τις αναδιαρθρώσεις του εκπαιδευτικού συστήματος. Η «αντιμεταρρύθμιση» του φορολογικού συστήματος υπέρ του κεφαλαίου και των υψηλών εισοδημάτων υπήρξε ένας σταθερός μηχανισμός διεύρυνσης των εισοδηματικών ανισοτήτων, εξίσου ισχυρός με αυτούς της αγοράς εργασίας, ενώ βασικός αντισταθμιστικός παράγοντας τις δεκαετίες πριν από την κρίση ήταν η ραγδαία αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στην αμειβόμενη εργασία. Κατά την πρόσφατη κρίση, η ανεργία υπήρξε η κύρια αιτία αύξησης των εισοδηματικών ανισοτήτων, ενώ οι παροχές του κοινωνικού κράτους ο κύριος αντισταθμιστικός παράγοντας.

Όσον αφορά τις ανισότητες πλούτου, δύο είναι οι βασικές πηγές αύξησής τους. Αφενός, η ανεξέλεγκτη λειτουργία του διεθνούς χρηματοπιστωτικού συστήματος και των φορολογικών παραδείσων και οι επενδύσεις των πλουσίων στις μορφές πλούτου με τις μεγαλύτερες αποδόσεις και όχι σε παραγωγικές επενδύσεις, το έλλειμμα των οποίων οδηγεί τις οικονομίες σε χαμηλούς ρυθμούς μεγέθυνσης. Αφετέρου, η διαπλοκή της ολιγαρχίας του πλούτου με το πολιτικό σύστημα και το προσωπικό του νεοφιλελεύθερου κράτους, που εξυπηρέτησαν πιστά τα συμφέροντά της.

Ο ρόλος του κράτους υπήρξε καθοριστικός στη διεύρυνση των οικονομικών ανισοτήτων στο εσωτερικό των χωρών μέσω των ανατροπών που επέφερε τόσο στη ρύθμιση των αγορών εργασίας και κεφαλαίου όσο και στο περιεχόμενο της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής. Είναι αυτές οι ίδιες ανατροπές που ταυτόχρονα εδραίωσαν σε παγκόσμιο επίπεδο τον νεοφιλελεύθερο χρηματοπιστωτικό καπιταλισμό ως το κυρίαρχο μοντέλο καπιταλισμού της εποχής μας. Κατά συνέπεια, η υπάρχουσα κατάσταση ανατρέπεται μέσω της πολιτικής και των πολιτικών, δηλαδή της κοινωνικής κινητοποίησης και των κοινωνικών και πολιτικών συμμαχιών που καθιστούν ηγεμονικό και πολιτικά κυρίαρχο ένα εναλλακτικό σχέδιο οργάνωσης της οικονομικής και κοινωνικής ζωής.

3.2 *Νεοφιλελευθερισμός, παγκοσμιοποίηση και ανισότητες*

Ο όρος «παγκοσμιοποίηση» αναφέρεται σε διαφορετικά φαινόμενα –διεθνές εμπόριο, μετακινήσεις κεφαλαίων και επιχειρήσεων εκτός συνόρων, διεθνείς εργολαβίες, διεθνής μετανάστευση–, τα οποία έχουν διαφορετικές επιπτώσεις στις οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες τόσο στο εσωτερικό των χωρών όσο και μεταξύ χωρών. Τα τελευταία σαράντα χρόνια παρατηρήθηκε ταχύτατη άνοδος των διεθνών εμπορικών συναλλαγών, των άμεσων ξένων επενδύσεων, της διεθνούς κίνησης κεφαλαίων, του αριθμού των πολυεθνικών επιχειρήσεων και των εξωχώριων δραστηριοτήτων τους, των διεθνών μεταναστευτικών ροών, φαινόμενα που πήραν ακόμα μεγαλύτερη ώθηση μετά την είσοδο της Κίνας στην παγκόσμια αγορά και τη μετάβαση των χωρών του πρώην υπαρκτού σοσιαλισμού στον καπιταλισμό.

Ωστόσο, το «σήμα κατατεθέν» της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης, η οποία πραγματοποιήθηκε υπό την ηγεμονία των ΗΠΑ και την αιγίδα των διεθνών οργανι-

σμών με βάση το δόγμα της πλήρους απελευθέρωσης των αγορών, είναι η κατάργηση όλων των εμποδίων στη διεθνή κίνηση κεφαλαίων και η απορρύθμιση της λειτουργίας των διεθνών χρηματαγορών, που οδήγησαν στην κυριαρχία του χρηματοπιστωτικού επί του παραγωγικού κεφαλαίου και στη διεθνή ηγεμονία του αγγλοσαξονικού μοντέλου χρηματοπιστωτικού καπιταλισμού.

Η παγκόσμια οικονομική κρίση του 2007 έβαλε σε δοκιμασία το επίσημο δόγμα των διεθνών οργανισμών ότι η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση οδηγεί σε άνοδο της οικονομικής ανάπτυξης και ευημερίας παγκοσμίως και είναι επωφελής για όλες τις χώρες. Οι οπαδοί της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης αναδιπλώθηκαν ως προς το σκέλος της ανεξέλεγκτης λειτουργίας των χρηματοπιστωτικών αγορών αλλά συνεχίζουν να επικαλούνται τις ευεργετικές συνέπειες της περαιτέρω απελευθέρωσης του εμπορίου στην ανάπτυξη και την ευημερία, κυρίως όσον αφορά τις υπηρεσίες και τα μη δασμολογικά εμπόδια, καθώς και την κατάργηση των όποιων περιορισμών θέτουν τα κράτη στις ξένες επενδύσεις. Αναγνωρίζουν μεν τις αρνητικές επιπτώσεις του ελεύθερου εμπορίου στους λιγότερο ειδικευμένους εργαζόμενους των αναπτυγμένων χωρών αλλά θεωρούν ότι αυτοί μπορούν να αποζημιωθούν με κοινωνικές μεταβιβάσεις και αναβάθμιση δεξιοτήτων.

Ο Βέρνερ Ράζα (σ' αυτόν τον τόμο) αντικρούει σημείο προς σημείο τα βασικά επιχειρήματα των οπαδών της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης. Υποστηρίζει ότι, ενώ οι επιπτώσεις της στην παγκόσμια ανάπτυξη είναι αμφίβολες και οπωσδήποτε άνισες ανάλογα με τη χώρα, η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση οδήγησε στον πενταπλασιασμό του μεγέθους των ανισορροπιών στο εξωτερικό εμπόριο παγκοσμίως μεταξύ 1960 και 2014 και, σύμφωνα με την ανάλυση του Milanovic (2016), σε δύο κερδισμένους και δύο χαμένους. Στους πρώτους συγκαταλέγονται οι πολύ πλούσιοι παγκοσμίως και η εργατική τάξη στις αναδυόμενες οικονομίες, ενώ στους δεύτερους οι φτωχοί του παγκόσμιου Νότου και η εργατική τάξη των αναπτυγμένων χωρών. Στις τελευταίες, η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση συνέβαλε στη μετατόπιση του συσχετισμού δύναμης εις βάρος της εργασίας και σε αναδιανομή του εισοδήματος υπέρ του κεφαλαίου, στη διάβρωση του κοινωνικού κράτους και της μεσαίας τάξης και, τελικά, οδήγησε σε βαθιά κρίση δημοκρατικής εκπροσώπησης. Ο Ράζα ισχυρίζεται επίσης ότι η περαιτέρω απελευθέρωση του εμπορίου και των επενδύσεων θα έχει οριακά οικονομικά οφέλη και πολύ υψηλό κοινωνικό κόστος, ενώ υπονομεύει τον δημοκρατικό χώρο άσκησης πολιτικής. Τέλος, περιγράφει το σενάριο μιας επιλεκτικής «αποπαγκοσμιοποίησης» ως ενδεχόμενης στρατηγικής κατεύθυνσης ενός «αριστερού μωσαϊκού».

3.3 *Νεοφιλελευθερισμός, τεχνολογική αλλαγή και ανισότητες*

Οι όροι «ψηφιακός καπιταλισμός» και «τέταρτη βιομηχανική επανάσταση» παραπέμπουν σε μια ριζική αλλαγή τεχνολογικού παραδείγματος (Dosi, 1982) στις καπι-

ταλιστικές κοινωνίες της εποχής μας, που τροφοδοτείται από την αύξηση των επενδύσεων σε άυλους πόρους (στην επιστημονική και εξειδικευμένη γνώση) και σε διάφορες τεχνολογίες και τομείς (ψηφιοποίηση, τεχνητή νοημοσύνη, νανοτεχνολογία, ρομποτική, τρισδιάστατη εκτύπωση, γενετική και βιοτεχνολογία, φωτονική κ.λπ.), χρησιμοποιεί ως βασική πρώτη ύλη τις μεγάλες βάσεις δεδομένων και δημιουργεί τις προϋποθέσεις για ένα νέο είδος μονοπωλιακού καπιταλισμού που στηρίζεται στις προσόδους από τη γνώση.

Οι ραγδαίες τεχνολογικές αλλαγές διαπερνούν όλες τις εκφάνσεις της εργασίας και της ζωής μας, «επαναστατικοποιούν» όλες τις κοινωνικές σχέσεις και αλλάζουν τις παγκόσμιες αλυσίδες αξίας και τον παγκόσμιο καταμερισμό της εργασίας. Ωστόσο, το κυρίαρχο αφήγημα των διεθνών κύκλων του κεφαλαίου (π.χ. Παγκόσμιο Οικονομικό Φόρουμ) για τον χαρακτήρα, την ένταση και τις επιπτώσεις της τεχνολογικής αλλαγής υφίσταται έντονη κριτική από προοδευτικούς επιστήμονες τόσο ως προς την εμπειρική του επαλήθευση όσο και ως προς την πολιτική διάσταση των προβλέψεων και των προτεινόμενων εκ μέρους του πολιτικών (Neufeind κ.ά., 2018). Πρώτον, οι αλλαγές αυτές δεν έχουν ακόμη οδηγήσει, στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, στην παραμικρή άνοδο του ρυθμού αύξησης της παραγωγικότητας σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο· ο ρυθμός αυτός παραμένει καθηλωμένος σε ιστορικά χαμηλά επίπεδα. Δεύτερον, η ψηφιοποίηση και η ανάπτυξη των πλατφορμών και της ρομποτικής δεν υπαγορεύουν μονοσήμαντα (τεχνολογικός ντετερμινισμός) τον κατακερματισμό και την εξατομίκευση της εργασίας και τη γενίκευση των ευέλικτων εργασιακών σχέσεων. Τρίτον, οι προβλέψεις για τη δραματική μείωση των θέσεων εργασίας παγκοσμίως δεν λαμβάνουν επαρκώς υπόψη την ευκαιρία δημιουργίας νέων θέσεων σε άλλους τομείς.

Όπως ορθά επισημαίνουν οι Φωτάκης και Σελίμης (2018), *«οι προκλήσεις που εγείρει η τέταρτη βιομηχανική επανάσταση μπορεί να οδηγήσουν είτε σε σοβαρή ένταση των ανισοτήτων είτε σε ισχυροποίηση των κοινωνικών δομών, κοινωνική χειραφέτηση και άμβλυνση των ανισοτήτων. Η έκβαση θα κριθεί από τις κεντρικές πολιτικές επιλογές που θα γίνουν»*. Οι επιλογές αυτές αφορούν την πολιτική εκπαίδευσης και κατάρτισης, την πολιτική εργασιακών σχέσεων και κοινωνικής προστασίας των εργαζομένων, όπως και τη δημοσιονομική και αναπτυξιακή πολιτική.

Στην ψηφιακή εποχή, οι εκπαιδευτικές ανισότητες προβλέπεται πως θα παράγουν μεγαλύτερες οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες απ' ό,τι στο παρελθόν. Προκαλώντας αυξημένη ζήτηση για υψηλά ειδικευμένο εργατικό δυναμικό, η ψηφιοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας αυξάνει τους κινδύνους περιθωριοποίησης όσων εργαζομένων δεν διαθέτουν τα κατάλληλα προσόντα, που αποκτώνται τόσο από το εκπαιδευτικό σύστημα όσο και από την κατάρτιση ή επανεκπαίδευση κατά τη διάρκεια του εργασιακού βίου. Κατά συνέπεια, η πολιτική εκπαίδευσης και κατάρτισης είναι κομβικής σημασίας για την αποφυγή της όξυνσης των οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων στην ψηφιακή εποχή. Ο Νίκος Παΐζης (σ' αυτόν τον

τόμο) σκιαγραφεί τις εκπαιδευτικές ανισότητες και την αποτελεσματικότητα της εκπαιδευτικής πολιτικής στην Ελλάδα. Ισχυρίζεται συγκεκριμένα ότι με ποσοστό πρόωρης εγκατάλειψης του σχολείου 6% και ποσοστό αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στις ηλικίες 30-34 ετών 43%, χαμηλότερο και υψηλότερο του μέσου όρου της ΕΕ και των στόχων της «Ευρώπης 2020» αντίστοιχα, η Ελλάδα δεν εμφανίζει συγκριτικά έντονες εκπαιδευτικές ανισότητες. Ωστόσο, θεωρεί ανησυχητική την έκταση της χαμηλής επίδοσης του μαθητικού πληθυσμού σε ορισμένους τύπους σχολείων της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και σε ορισμένες περιοχές της χώρας, ενώ προτείνει ως βασική αρχή βελτίωσης των επιδόσεων και μείωσης του εκπαιδευτικού ανταγωνισμού την υποκατάσταση της παιδαγωγικής αρχής «το μέγιστο των πληροφοριών στη μικρότερη δυνατή ηλικία για όσους μπορέσουν τελικά να τις αφομοιώσουν» με αυτήν της «άριστης πληροφορίας στη βέλτιστη ηλικία διασφαλίζοντας ότι μπορεί να αφομοιωθεί από όλους».

Η τέταρτη βιομηχανική επανάσταση επίσης απειλεί να αυξήσει τις χωρικές ανισότητες εντός και μεταξύ κρατών. Η αποφυγή ή αντιμετώπιση αυτής της εξέλιξης απαιτεί νέες επενδύσεις σε δημόσια αγαθά και υποδομές, καθώς και την ανάπτυξη πολιτικών καινοτομίας και περιφερειακής ανάπτυξης. Η καινοτομία δεν μπορεί να αφεθεί στον ιδιωτικό τομέα. Το κράτος υπήρξε καταλύτης της καινοτομίας σε όλες τις τεχνολογικές επαναστάσεις, παίζοντας τον ρόλο όχι μόνο του έξυπνου ρυθμιστή της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και των ιδιωτικών επενδύσεων αλλά και τον ρόλο του στρατηγικού και μακράς διάρκειας επενδυτή και του διαμορφωτή νέων αγορών (Mazzucato, 2013).

Εν κατακλείδι, το κράτος οφείλει να παίξει στην ψηφιακή εποχή ενεργό ρόλο όχι μόνο για την πρόκληση και προώθηση της καινοτομίας και της τεχνολογικής αλλαγής αλλά και για να τις καταστήσει συμβατές με τη δίκαιη ανάπτυξη, εξασφαλίζοντας τη διάχυση στο κοινωνικό σύνολο της ευημερίας που απορρέει από αυτές, με όρους ισότητας και δικαιοσύνης.

3.4 *Νεοφιλελευθερισμός, αγορά εργασίας και ανισότητες*

Όπως προαναφέραμε, εκτός από τη μείωση του μεριδίου των μισθών στο εθνικό εισόδημα, δηλαδή την αναδιανομή του εισοδήματος υπέρ του κεφαλαίου, η εποχή του νεοφιλελευθερισμού χαρακτηρίζεται και από τη διεύρυνση των ανισοτήτων στα εισοδήματα από εργασία, που εξηγεί τα δύο τρίτα της συνολικής αύξησης των ανισοτήτων στα ακαθάριστα ατομικά εισοδήματα. Στη διεύρυνση έχουν συμβάλει: η αύξηση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης, και ιδίως της μερικής απασχόλησης όπου επικρατούν οι γυναίκες, άλλες διαιρέσεις όπως αυτή μεταξύ δηλωμένης και αδήλωτης εργασίας, καθώς και η μεγέθυνση των μισθολογικών ανισοτήτων. Οι παραπάνω εξελίξεις απορρέουν από πολιτικές απορρύθμισης της αγοράς εργασίας, που αποσκοπούσαν στη μείωση της προστασίας της απασχόλησης από την απόλυση και στην εξασθένιση των κλαδικών συλλογικών διαπραγματεύσεων ως εργαλείου δια-

μόρφωσης των μισθών και των όρων εργασίας, στο όνομα της ευελιξίας των μισθών, της απασχόλησης, του χρόνου εργασίας και της μείωσης του εργατικού κόστους.

Είναι παράδοξο και προκλητικό ότι σύμφωνα με την κυρίαρχη επιστημονική ερμηνεία, στο πλαίσιο της οικονομικής και κοινωνικής θεωρίας, την οποία έχουν υιοθετήσει όλοι οι διεθνείς οργανισμοί και τα όργανα της ΕΕ, οι ανισότητες στην αγορά εργασίας δεν οφείλονται στην απορρύθμιση αλλά, αντίθετα, στην υπερβολική ρύθμιση της τελευταίας, στον ανταγωνισμό μεταξύ εργαζομένων και όχι στην αξιοποίηση από το κεφάλαιο όλων των μορφών ευελιξίας που εισήχθησαν στο ρυθμιστικό πλαίσιο εις βάρος των πιο ευάλωτων ομάδων εργαζομένων. Σύμφωνα με την κυρίαρχη άποψη, η καλύτερη προστασία που επιτυγχάνουν οι «προνομιούχοι» εργαζόμενοι είναι υπεύθυνη για τη μειωμένη προστασία αυτών που δεν έχουν πρόσβαση στην καλά προστατευμένη απασχόληση! Η Τζιλ Ρούμπερι (σ' αυτόν τον τόμο) «αποκαθηλώνει» το παραπάνω επιχείρημα και απαριθμεί τα πολυάριθμα πλεονεκτήματα που παρουσιάζει η τυπική σχέση εργασίας της πλήρους και σταθερής απασχόλησης τόσο για την οικονομία όσο και για τις επιχειρήσεις και τους εργαζόμενους, ως προς πέντε διαστάσεις: σταθερότητα, παραγωγικότητα, εισοδηματική ασφάλεια, ευκαιρίες, δικαιοσύνη. Επίσης, τεκμηριώνει γιατί θεωρεί επικίνδυνη μια αντικατάσταση της προστασίας που παρέχει η τυπική εργασιακή σχέση από εναλλακτικές, που προτείνουν αρκετοί διανοούμενοι της προοδευτικής Αριστεράς, όπως το καθολικό βασικό εισόδημα. Τέλος, υποστηρίζει ότι, προκειμένου να μειωθούν οι ανισότητες στην αγορά εργασίας, το πλέγμα εργασιακών και κοινωνικών δικαιωμάτων της τυπικής εργασιακής σχέσης θα πρέπει να επεκταθεί και να ελαστικοποιηθεί ώστε να μπορεί να ενσωματώνει άτομα με μη τυπικές ή διακεκομμένες επαγγελματικές διαδρομές, με μεταβαλλόμενα ωράρια εργασίας ή και με ωράρια που αναμειγνύουν τον χρόνο εργασίας με αυτόν σε άλλες σφαίρες της ζωής.

Οι συλλογικές διαπραγματεύσεις αποτελούν κομβικό εργαλείο μείωσης των ανισοτήτων στην αγορά εργασίας, αν και δεν μπορούν να επιλύσουν το πρόβλημα της ανεργίας και τις διαιρέσεις που αυτή εισάγει στο εργατικό δυναμικό μεταξύ αυτών που έχουν και αυτών που δεν έχουν (πρόσβαση στην) αμειβόμενη εργασία. Ο Γκέρχαρντ Μπος (σ' αυτόν τον τόμο) συνοψίζει τα ευρήματα της επιστημονικής έρευνας που δείχνουν ότι ο βαθμός συμπερίληψης (inclusiveness) του συστήματος διαμόρφωσης των μισθών είναι ο κύριος προσδιοριστικός παράγοντας των ανισοτήτων εισοδήματος από εργασία των μισθωτών, ότι υψηλός βαθμός περιεκτικότητας επιτυγχάνεται όταν τα συστήματα αυτά είναι συγκεντρωτικά και συντονισμένα, με υψηλό βαθμό κάλυψης των μισθωτών από συλλογικές συμβάσεις εργασίας, και ότι οι μισθολογικές ανισότητες είναι μικρότερες στις χώρες όπου επικρατούν οι κλαδικές συμβάσεις εργασίας και οι κατώτατοι μισθοί είναι υψηλοί. Επίσης, υποστηρίζει και τεκμηριώνει ότι ένα συμπεριληπτικό σύστημα συλλογικών συμβάσεων εργασίας ευνοεί κυρίως τις γυναίκες και τις ευάλωτες ομάδες μισθωτών εργαζομένων και ότι δεν έχει αρνητικές επιπτώσεις στην οικονομική μεγέθυνση, την απασχόληση και

την παραγωγικότητα, αρκεί να στηρίζεται σε ένα σταθερό ρυθμιστικό πλαίσιο και στην εμπιστοσύνη των κοινωνικών εταίρων.

Στην περιφέρεια της Ευρώπης και της ευρωζώνης, στις χώρες που μπήκαν σε πρόγραμμα χρηματοδοτικής διάσωσης από διεθνείς θεσμούς, η οικονομική κρίση αποτέλεσε ευκαιρία για την επιβολή πολιτικών απορρύθμισης της αγοράς εργασίας που οι νεοφιλελεύθερες δυνάμεις δεν είχαν κατορθώσει να επιβάλουν πριν από την κρίση λόγω συσχετισμού δύναμης. Μαζί με την εξάπλωση της ανεργίας, οι πολιτικές αυτές επεξέτειναν σε ευρύτερο φάσμα εργαζομένων την επισφάλεια, η οποία πριν από την κρίση αφορούσε συγκεκριμένες ομάδες, μειώνοντας μεν τις ανισότητες εντός της μισθωτής εργασίας αλλά γύρω από ένα χαμηλότερο μέσο επίπεδο προστασίας της τελευταίας.

Η Αριστέα Κουκιαδάκη (σ' αυτόν τον τόμο) αντικρούει το επιχείρημα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, ότι το πρόβλημα της επισφάλειας και των ανισοτήτων στην αγορά εργασίας επιλύεται χειροτερεύοντας τους όρους προστασίας των εργαζομένων με τυπικές σχέσεις εργασίας και βελτιώνοντας ελαφρά τους όρους προστασίας αυτών που εργάζονται με άτυπες/ευέλικτες μορφές εργασίας. Ισχυρίζεται ότι οι συλλογικές συμβάσεις εργασίας δεν διασφαλίζουν μόνο τα δικαιώματα των εργαζομένων με τυπικές σχέσεις εργασίας αλλά αποτελούν επίσης ένα ευέλικτο εργαλείο ελέγχου της χρήσης επισφαλών μορφών εργασίας από τους εργοδότες. Σύμφωνα με τα ευρήματα της δικής της έρευνας σε χώρες της Νότιας, της Κεντρικής και της Ανατολικής Ευρώπης κατά τη διάρκεια της κρίσης, στις χώρες όπου η αύξηση της επισφάλειας και των ανισοτήτων ήταν λιγότερο έντονη αυτό οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό είτε στη συνεχιζόμενη υποστήριξη της συλλογικής αυτονομίας από τους εργοδότες είτε στις ασφαλιστικές δικλίδες υπέρ μιας οργανωμένης αποκέντρωσης των συλλογικών διαπραγματεύσεων ή/και στον συντονισμό των διαπραγματεύσεων σε επίπεδο επιχείρησης από συνδικαλιστικές οργανώσεις. Τέλος, υποστηρίζει ότι οι συλλογικές διαπραγματεύσεις δεν αποτελούν πρόβλημα και εμπόδιο αλλά μέρος της εξόδου από την κρίση και ότι η «αλληλέγγυα» πολιτική στα μισθολογικά ζητήματα έχει και μακροοικονομικά οφέλη.

3.5 *Νεοφιλελευθερισμός, φορολογία και ανισότητες*

Η αποδυνάμωση της φορολογίας ως μηχανισμού αναδιανομής του εισοδήματος είναι ο δεύτερος σημαντικότερος παράγοντας αύξησης των οικονομικών ανισοτήτων στον οικονομικά αναπτυγμένο κόσμο τις τελευταίες δεκαετίες, μετά τις πολιτικές απορρύθμισης της αγοράς εργασίας.

Ο Τζέρεμι Λίμαν (σ' αυτόν τον τόμο) μας θυμίζει ότι η φορολογία βρίσκεται στο επίκεντρο του νεοφιλελεύθερου παραδείγματος της «επιτρεπτικής απορρύθμισης» (permissive deregulation), η οποία αναδύθηκε στα χρόνια του στασιμοπληθωρισμού που ακολούθησαν τη διεθνή οικονομική κρίση του 1973. Αποτέλεσε το κύ-

ριο όχημα των «πολιτικών της προσφοράς» τις οποίες αντιπρότειναν οι νεοφιλελεύθεροι έναντι των κεϊνσιανών πολιτικών ενίσχυσης της ζήτησης και οι οποίες αποσκοπούσαν στην αύξηση των κερδών του ιδιωτικού κεφαλαίου και των επενδύσεων. Δύο ήταν οι προτεινόμενες από τους νεοφιλελεύθερους αλλαγές στο φορολογικό σύστημα: η μείωση της φορολογίας του κεφαλαίου και η μείωση των ανώτατων οριακών συντελεστών της φορολογίας εισοδήματος.

Η εφαρμογή των παραπάνω συνταγών, σε διαφορετικό μεν χρόνο και ένταση αλλά σε όλες τις αναπτυγμένες χώρες, διάβρωσε την προοδευτικότητα της φορολογίας, που αποτελεί έναν από τους δύο μηχανισμούς αναδιανομής του εισοδήματος υπέρ των πολιτών με χαμηλά εισοδήματα, και αύξησε τις ανισότητες. Στην αύξηση των οικονομικών ανισοτήτων έχει επίσης συμβάλει η τεράστιας έκτασης διεθνής φοροαποφυγή μέσω υπεράκτιων εταιρειών και φορολογικών παραδείσων.

Ο Τζέρεμι Λίμαν ισχυρίζεται ότι υπάρχει ισχυρή συσχέτιση μεταξύ χαμηλών συντελεστών φορολογικής επιβάρυνσης αφενός και χαμηλού επιπέδου κοινωνικής προστασίας και αυξημένων επιπέδων ανισότητας, φτώχειας και υλικής αποστέρησης αφετέρου. Γι' αυτό θεωρεί ότι η πολιτική ατζέντα μετασχηματισμού της Αριστεράς πρέπει να μπολιάσει την ευρωπαϊκή πολιτική κουλτούρα με μια νέα αφήγηση που να τονίζει τη ζωτική σημασία της φορολογίας και των δημόσιων αγαθών, καθώς και την ανάγκη ενισχυμένου δημοκρατικού ελέγχου πάνω στο «περιπλανώμενο» κεφάλαιο.

Πέραν της αύξησης των ανισοτήτων, η υιοθέτηση των νεοφιλελεύθερων προτάσεων για τη μεταρρύθμιση του φορολογικού συστήματος από τις κυβερνήσεις οδήγησε σε φορολογικό ανταγωνισμό μεταξύ κρατών στον οικονομικά αναπτυγμένο κόσμο. Ο ανταγωνισμός αυτός βρίσκεται σε διαρκή εξέλιξη από τις αρχές της δεκαετίας του 1980, με τελευταίο κρούσμα την πρόσφατη μεγάλη μείωση της φορολογίας κερδών στις ΗΠΑ. Η νεοφιλελεύθερη αντίληψη στη φορολογία βρήκε την ακραιφνέστερη εφαρμογή της τη δεκαετία του 1990, με τη μετάβαση των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης στον καπιταλισμό. Οι χώρες αυτές αφενός απέρριψαν την προοδευτική φορολογία εισοδήματος και υιοθέτησαν ενιαίο αναλογικό φόρο και αφετέρου καθόρισαν πολύ χαμηλούς φορολογικούς συντελεστές κερδών. Ως αποτέλεσμα, ο εντός ΕΕ φορολογικός ανταγωνισμός αυξήθηκε μετά την ένταξη των εν λόγω χωρών στην ΕΕ το 2004.

3.6 *Νεοφιλελευθερισμός, κοινωνικό κράτος και ανισότητες*

Το κοινωνικό κράτος αποτελεί κατάκτηση της εργατικής τάξης και των λαϊκών τάξεων στις οικονομικά αναπτυγμένες χώρες, προϊόν των αγώνων τους για καθολικά κοινωνικά δικαιώματα. Μεταπολεμικά, σε συνδυασμό με τα εργασιακά δικαιώματα, η ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους –κοινωνικές ασφαλίσεις, κοινωνικά επιδόματα και κοινωνικές υπηρεσίες– αποτελούσε τμήμα της «κεϋνσιανής συναίνεσης».

Ωστόσο, υπήρχαν διαφορές μεταξύ χωρών ως προς την αναδιανεμητική λειτουργία του κοινωνικού κράτους και της ικανότητάς του να περιορίζει τις κοινωνικές ανισότητες και τη φτώχεια, ανάλογα με το ύψος των κοινωνικών δαπανών ως ποσοστό του ΑΕΠ αλλά και το αν οι δαπάνες αυτές οργανώνονταν με βάση την οριζόντια αλληλεγγύη (μεταξύ επαγγελματικών ομάδων) ή την κάθετη αλληλεγγύη (μεταξύ κοινωνικών τάξεων).

Η νεοφιλελεύθερη προσέγγιση αντιμετώπισε τις κοινωνικές δαπάνες ως κόστος για το ιδιωτικό κεφάλαιο, εφόσον αυτές χρηματοδοτούνται μέσω της φορολογίας, και πρότεινε τη μείωσή τους ως ποσοστού του ΑΕΠ. Ο Διονύσης Γράβαρης (σ' αυτόν τον τόμο) συνοψίζει τον αναπροσανατολισμό της κοινωνικής πολιτικής στην εποχή του νεοφιλελευθερισμού: αμφισβήτηση των καθολικών κοινωνικών παροχών και επικέντρωση των κοινωνικών μεταβιβάσεων –σε χρήμα ή σε είδος– στην αντιμετώπιση της φτώχειας ή, ακόμα χειρότερα, της «ακραίας φτώχειας», εξατομίκευση των κινδύνων και επανεμπορευματοποίηση των κοινωνικών αγαθών με την παροχή τους και ως ιδιωτικών αγαθών.

Στην πράξη, οι νεοφιλελεύθερες συνταγές επέφεραν ουσιαστικές θεσμικές αλλαγές μόνο στο πεδίο των συντάξεων. Παρόλο που οι μεσαίες τάξεις σε πολλές χώρες συμπλήρωσαν τις κοινωνικές παροχές με ιδιωτικές ασφαλίσεις σύνταξης και υγείας ή αύξησαν τη ζήτηση για ιδιωτική εκπαίδευση, οι κοινωνικές δαπάνες ως ποσοστό του ΑΕΠ παρέμειναν σχετικά σταθερές στις περισσότερες οικονομικά αναπτυγμένες χώρες τις δεκαετίες του 1990 και του 2000, με εξαίρεση τις σκανδιναβικές χώρες και την Ολλανδία, όπου μειώθηκαν αισθητά, ξεκινώντας από ένα συγκριτικά υψηλό σημείο.

Στις περισσότερες χώρες οι κοινωνικές μεταβιβάσεις αυξήθηκαν αυτόματα με την κρίση, περιορίζοντας τις μειώσεις εισοδημάτων και τις άνισες επιπτώσεις, που επέφερε η αύξηση της ανεργίας, στις πιο ευάλωτες κοινωνικές ομάδες. Αντίθετα, στις υπερχρεωμένες χώρες της περιφέρειας της ΕΕ, που μπήκαν κάτω από την εποπτεία της τρόικας, οι κοινωνικές δαπάνες υπέστησαν τεράστια περικοπή, ενισχύοντας τις επιπτώσεις της δραματικής μείωσης της απασχόλησης στα εισοδήματα των πληγέντων από την κρίση και μεγεθύνοντας –αντί να αμβλύνουν– το πρόβλημα της φτώχειας.

3.7 *Νεοφιλελευθερισμός, φύλο και ανισότητες*

Η εποχή του νεοφιλελευθερισμού χαρακτηρίζεται από τη μαζική είσοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας, που ενίσχυσε την προϋπάρχουσα ανοδική τάση. Οι γυναίκες τροφοδότησαν προνομιακά τον ραγδαία αναπτυσσόμενο τομέα των υπηρεσιών. Οι πιο μορφωμένες εντάχθηκαν κυρίως στον δημόσιο τομέα, ενώ οι λιγότερο μορφωμένες στις ιδιωτικές υπηρεσίες, καταλαμβάνοντας σε μεγάλο ποσοστό, αλλά όχι μόνο, θέσεις μερικής απασχόλησης ή άλλες άτυπες μορφές εργασίας. Όλες οι ανισότητες φύλου στην αγορά εργασίας, συμπεριλαμβανομένων των μισθολογικών,

αμβλύνθηκαν τις τρεις δεκαετίες προ της κρίσης του 2007-2008 σε όλες τις αναπτυγμένες χώρες, ενώ η συμμετοχή των γυναικών στην αμειβόμενη εργασία ενίσχυσε παντού το οικογενειακό εισόδημα, την κατανάλωση των νοικοκυριών και την ενεργό ζήτηση. Πρόκειται για μια «ήσυχη επανάσταση», όπως αποκάλεσε αυτόν τον μεγάλο κοινωνικό μετασχηματισμό στις ΗΠΑ η Goldin (2006).

Στις οικονομικά αναπτυγμένες χώρες, η επικράτηση του οικογενειακού μοντέλου των δύο εισοδημάτων/εργαζομένων στα νοικοκυριά ετερόφυλων ζευγαριών (ιδίως αυτών με παιδιά), με ταυτόχρονη υποχώρηση του μοντέλου του άνδρα μοναδικού κουβαλητή της οικογένειας, συντελέστηκε στις λαϊκές τάξεις με χρονική υστέρηση σε σχέση με τις μεσαίες τάξεις, συμβάλλοντας στη μείωση των εισοδηματικών ανισοτήτων μεταξύ νοικοκυριών, όπως τεκμηριώνεται εμπειρικά για την περίοδο από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 2000 από τη σημαντική μελέτη του ΟΟΣΑ που αναφέραμε παραπάνω (OECD, 2011). Το συμπέρασμα που προκύπτει από τη μελέτη είναι ότι η μαζική είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας, σε όλες τις οικονομικά αναπτυγμένες χώρες τις τρεις προ κρίσης δεκαετίες εδραίωσης του νεοφιλελευθερισμού, λειτούργησε εξισορροπητικά ως προς την τάση αύξησης των εισοδηματικών ανισοτήτων που επέφεραν οι αντιμεταρρυθμίσεις στην αγορά εργασίας, τη φορολογία και το κοινωνικό κράτος.

Το ίδιο συμπέρασμα προκύπτει έμμεσα και από την ανάλυση του Βίμερ Σάλβερντα (σ' αυτόν τον τόμο), που εξετάζει σε ευρωπαϊκό επίπεδο την κατανομή των εισοδημάτων των νοικοκυριών από μισθωτή εργασία και δείχνει ότι τα νοικοκυριά δύο εισοδημάτων/εργαζομένων συγκεντρώνονται στο επάνω άκρο της κατανομής του εισοδήματος. Μια εξίσου ενδιαφέρουσα διαπίστωση της ανάλυσής του είναι πως, αν και οι μέσες αποδοχές των γυναικών αυξάνονται περισσότερο απ' ό,τι αυξάνεται το εισόδημα των ανδρών όσο ανεβαίνουμε τα εισοδηματικά κλιμάκια, το 60% και πάνω των εργαζομένων χαμηλής ειδίκευσης –γυναικών κατά κύριο λόγο– ανήκει σε νοικοκυριά που κατατάσσονται στο ανώτερο ήμισυ της κατανομής εισοδήματος και άρα η πλειονότητα των χαμηλόμισθων εργαζομένων στην ΕΕ είναι μέλη μεσαίων, ευκατάστατων ή και πλούσιων από εισοδηματική άποψη νοικοκυριών. Η διαπίστωση αυτή θα πρέπει να «διαβαστεί» μαζί με αυτήν της μελέτης του ΟΟΣΑ, που αναφέρει ότι ενώ το μέσο ποσοστό των ζευγαριών μισθωτών στην ΕΕ όπου και οι δύο σύζυγοι/σύντροφοι ανήκουν στο ίδιο ή παραπλήσιο κλιμάκιο αποδοχών αυξήθηκε από 33% στα μέσα της δεκαετίας του 1980 σε 40% στα μέσα της δεκαετίας του 2000, ακόμη η πλειονότητα των ζευγαριών μισθωτών αποτελείται από συζύγους/συντρόφους με μεγάλη διαφορά αποδοχών, με τις γυναίκες να έχουν χαμηλότερες αποδοχές (OECD, 2011, σ. 33).

Όσον αφορά τις επιπτώσεις της πρόσφατης οικονομικής κρίσης στις ανισότητες φύλου στην αγορά εργασίας, έχουν παρατηρηθεί παρόμοια φαινόμενα σε όλες τις χώρες της ΕΕ: μείωση ανισοτήτων αλλά με χειροτέρευση της θέσης και των δύο φύλων (Bettio και Verashchagina, 2013).

Η Άννα Βουγιούκα (σ' αυτόν τον τόμο) αναδεικνύει τη συμβολή των φεμινιστικών αναλύσεων για τις επιπτώσεις της κρίσης και των πολιτικών λιτότητας στις έμφυλες ανισότητες στην Ευρώπη και την Ελλάδα, στα φαινόμενα έμφυλης βίας, στις σχέσεις των δύο φύλων, στις επιλογές και στην υγεία των γυναικών. Κοινή διαπίστωση όλων των αναλύσεων είναι η αορατότητα των συνεπειών της κρίσης στη σφαίρα της αναπαραγωγής, η απουσία της διάστασης του φύλου στη διαμόρφωση πολιτικών, η υποχώρηση του στόχου της ισότητας των φύλων στην πολιτική και η υποτίμηση των ιδιωτικών και δημόσιων μορφών αντίστασης των γυναικών στην κρίση. Τα παραδείγματα γυναικείων αγώνων και φεμινιστικής δράσης και διεκδικήσεων στα χρόνια της κρίσης στην Ισπανία, τη Σουηδία, τη Βρετανία και την Ελλάδα αποδεικνύουν ότι το φεμινιστικό κίνημα στην Ευρώπη συγκαταλέγεται στις δυνάμεις αντίστασης στον νεοφιλελευθερισμό και τη λιτότητα, προβολής εναλλακτικών πολιτικών εξόδου από την κρίση (επενδύσεις στις κοινωνικές υπηρεσίες και τη φροντίδα), κρατώντας ταυτόχρονα στην επικαιρότητα την κριτική στην πατριαρχία και τον σεξισμό.

3.8 *Νεοφιλελευθερισμός, νέοι και ανισότητες*

Οι νέοι, είτε ανήκουν στην ίδια γενιά (ενδογενεακή ανισότητα) είτε σε μια γενιά που συγκρίνεται με τις προηγούμενες (διαγενεακή ανισότητα), εμπλέκονται στη συζήτηση για τις ανισότητες και την κοινωνική δικαιοσύνη από τη σκοπιά της «ισότητας ευκαιριών» να μορφωθούν, να βρουν εργασία αντίστοιχη των προσόντων τους, να εξελιχθούν επαγγελματικά, να απολαύσουν τους καρπούς των κόπων τους και να ευημερήσουν. Η διαγενεακή μεταβίβαση της ανισότητας σε διευρυμένη ή μειωμένη έκταση προφανώς συνδέεται με την ανοδική ή καθοδική κοινωνική κινητικότητα των νέων έναντι των γονιών τους, που καθορίζεται τόσο από διαρθρωτικές αλλαγές των οικονομιών όσο και από τις κρατικές πολιτικές που είτε ευνοούν την ισότητα ευκαιριών είτε την αντιστρατεύονται.

Από τη δεκαετία του 1980 και μέχρι την έναρξη της πρόσφατης οικονομικής κρίσης, η εξάπλωση των άτυπων/ευέλικτων μορφών εργασίας είχε ως κύριους αποδέκτες τις γυναίκες, τους μετανάστες και τους νέους. Αυτές οι μορφές εργασίας έγιναν συστατικό στοιχείο των τυπικών διαδρομών εργασιακής ένταξης των νέων κατά την έναρξη του εργασιακού τους βίου και της επαγγελματικής τους σταδιοδρομίας. Ωστόσο, οι νέοι δεν αποτελούν ομοιόμορφη κοινωνική κατηγορία. Για αρκετούς, ιδίως τους λιγότερο μορφωμένους, οι άτυπες/ευέλικτες μορφές εργασίας απέβαιναν παγίδες εγκλωβισμού στην επισφάλεια, ενώ για πολλούς άλλους, ιδίως τους πιο μορφωμένους, αποτελούσαν εφαλτήρια για την πρόσβαση σε κανονική και σταθερή εργασία. Παράλληλα με την αύξηση της επισφάλειας, τη δεκαετία του 1990, οι μεταρρυθμίσεις των συνταξιοδοτικών συστημάτων στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες προέβλεπαν περικοπές στις συντάξεις και αύξηση της ηλικίας συ-

νταξιοδότησης για τους νεοεισερχόμενους στην αγορά εργασίας.

Η διεθνής οικονομική κρίση του 2007-2008 προσέθεσε νέα στοιχεία στις παραπάνω εξελίξεις. Η άνοδος της ανεργίας στους νέους, που σημειώθηκε σε όλες τις οικονομικά αναπτυγμένες χώρες, προσέθεσε νέα εμπόδια στην εργασιακή τους ένταξη και έφερε τις κοινωνίες αντιμέτωπες με την πιθανότητα, για πρώτη φορά μεταπολεμικά, η σημερινή γενιά των νέων ανθρώπων –πολύ πιο μορφωμένων από τις προηγούμενες– να ζήσει χειρότερα από τη γενιά των γονιών τους. Η ανησυχία έχει καταλάβει τα λαϊκά στρώματα και τη μεσαία τάξη στις αναπτυγμένες χώρες, που, από τις μεταπολεμικές δεκαετίες μέχρι πρόσφατα, είχαν θετικές προσδοκίες κοινωνικής ανόδου για τα παιδιά τους και μοναδικό τους μέλημα την περισσότερη και καλύτερη εκπαίδευση των γόνων τους.

Πρόσφατη έρευνα για την κοινωνική κινητικότητα στην ΕΕ έδειξε ότι ενώ, σε όλες τις χώρες, οι γενιές που γεννήθηκαν τις περιόδους 1927-1945 και 1946-1964 ευνοήθηκαν τόσο από τις διαρθρωτικές αλλαγές των οικονομιών όσο και από τις κρατικές πολιτικές, η γενιά που γεννήθηκε μεταξύ 1965 και 1975 κατέγραψε σε αρκετές χώρες της ΕΕ καθοδική κοινωνική κινητικότητα ή και στασιμότητα (Eurofound, 2017β). Εκκρεμεί έρευνα για αυτούς που γεννήθηκαν μετά το 1975 και των οποίων η αρχική περίοδος εργασιακής ένταξης και τα πρώτα βήματα της επαγγελματικής τους σταδιοδρομίας συνέπεσαν με τη δραματική επιδείνωση της κατάστασης στην αγορά εργασίας μετά το 2007-2008.

Ωστόσο, τα προβλήματα εργασιακής σταθεροποίησης και επαγγελματικής ένταξης των νέων που δημιούργησε η πρόσφατη παγκόσμια οικονομική κρίση παρουσιάζουν τεράστιες διαφορές ως προς την έκταση και το βάθος μεταξύ ευρωπαϊκών χωρών. Οι μεσογειακές χώρες, που εφάρμοσαν σκληρές πολιτικές λιτότητας με υφεσιακές επιπτώσεις και είδαν εκτόξευση των ποσοστών νεανικής ανεργίας, βρίσκονται σήμερα σε χειρότερη θέση, καθώς έχουν υποστεί μαζική φυγή των νέων τους στο εξωτερικό, ιδιαίτερα –αλλά όχι μόνο– ενός αξιόλογου επιστημονικού δυναμικού.

Οι επιλογές των εργοδοτών παίζουν καθοριστικό ρόλο στην ανισότητα ευκαιριών εργασιακής ένταξης και επαγγελματικής εξέλιξης των νέων. Ο Δημήτρης Παρσάνογλου (σ' αυτόν τον τόμο) παρουσιάζει τα συμπεράσματα πρόσφατης ευρωπαϊκής έρευνας για τις πρακτικές πρόσληψης νέων σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες, η οποία παρέχει σημαντικά ευρήματα και για την Ελλάδα της οικονομικής κρίσης. Αντίθετα με ό,τι συμβαίνει σε άλλες χώρες με χαμηλότερο ποσοστό νεανικής ανεργίας, στη χώρα μας η εμπειρία ανεργίας δεν αποτελεί παράγοντα στιγματισμού των νέων ως προς την πρόσληψη. Δεν ασκεί καμία επίδραση στις αποφάσεις των εργοδοτών στην περίπτωση των πτυχιούχων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και έχει μικρή επίδραση στην περίπτωση των αποφοίτων δευτεροβάθμιας. Η ετεροαπασχόληση ασκεί σαφώς σημαντικότερη αρνητική επίδραση στην αξιολόγηση των υποψηφίων από τους εργοδότες αλλά μικρότερη απ' ό,τι σε άλλες χώρες. Αρνητικότατη επίδραση

στις πιθανότητες πρόσληψης των νέων στην Ελλάδα ασκεί η συχνή εναλλαγή εργασιών, που φαίνεται ότι παράγει έντονο στίγμα.

Οι Πάολα Βίλα, Γκαμπριέλα Μπερλόφα, Ελεονόρα Ματεάτσι και Αλίνα Σάντορ (σ' αυτόν τον τόμο) παρακολουθούν την αρχική εμπειρία εργασιακής ένταξης των νέων στην Ευρώπη και εντοπίζουν σε ποιο στάδιο παράγονται οι έμφυλες ανισότητες στην αγορά εργασίας, παρόλο που, στις νέες γενιές, οι γυναίκες διαθέτουν καλύτερο εκπαιδευτικό επίπεδο από τους άνδρες. Τα ευρήματα της έρευνάς τους για 17 χώρες της ΕΕ την περίοδο 2005-2011 δείχνουν ότι άνδρες και γυναίκες αντιμετωπίζουν τις ίδιες δυσκολίες κατά την πρώτη φάση της εργασιακής τους ζωής (μετάβαση από την εκπαίδευση στην εργασία). Διαφορές εμφανίζονται περίπου τέσσερα χρόνια μετά την αποφοίτηση, στο ξεκίνημα της δεύτερης φάσης της εργασιακής ζωής (αρχική σταδιοδρομία), η οποία συμπίπτει με τις αποφάσεις τεκνοποιίας πολλών νέων γυναικών. Παντού, η μητρότητα και η πιθανότητα τεκνοποιίας επηρεάζουν αρνητικά τις επιλογές των εργοδοτών ως προς την πρόσληψη νέων γυναικών, παράγοντας άνισες ευκαιρίες εργασιακής και επαγγελματικής ένταξης μεταξύ των δύο φύλων, ενώ οι συμβάσεις προσωρινής εργασίας, των οποίων η επέκταση έχει προωθηθεί από τη νεοφιλελεύθερη απορρύθμιση της αγοράς εργασίας, λειτουργούν ως «παγίδες επισφάλειας», περισσότερο για τις νέες γυναίκες συγκριτικά με τους νέους άνδρες. Ως αποτέλεσμα, οι νέες γυναίκες συνήθως αναβάλλουν την τεκνοποιία μέχρι να σταθεροποιηθούν στην εργασία.

Τέλος, αντλώντας από έρευνες για τους νέους στη Γαλλία, ο Μιχάλης Βακαλούλης (σ' αυτόν τον τόμο) σχολιάζει τις ενδογενεακές ανισότητες μεταξύ των νέων στις γαλλικές συνθήκες ταξικής πόλωσης και δραστικής μείωσης της δυνατότητας μεταπήδησης των παιδιών των εργατικών στρωμάτων στη μεσαία τάξη, αναλύει τις σχέσεις και τις διαθέσεις των νέων απέναντι στη μισθωτή εργασία και την επιχείρηση σε συνθήκες οικονομικής κρίσης, που έχει επιδεινώσει τις δυσκολίες εργασιακής τους ένταξης, και εξετάζει τις νέες μορφές πολιτικοποίησης και συλλογικής έκφρασης των νέων μέσα από τη μελέτη των νεολαιίστικων κινημάτων. Υποστηρίζει ότι οι νέοι εκφράζουν μαζικά δυσπιστία στη θεσμική πολιτική (κόμματα), προτιμώντας αποσπασματικές και σποραδικές μορφές κινηματικής δράσης, όπου η βασική στόχευση είναι η επίτευξη άμεσου αποτελέσματος, και θεωρεί ζητούμενο το πώς οι πολιτικές οργανώσεις νεολαίας θα καταστούν ελκυστικές για τους νέους, λαμβάνοντας υπόψη τις νέες μορφές πολιτικοποίησης που έχουν απήχηση στη νέα γενιά.

3.9 *Μετανάστευση, προσφυγικές ροές και ανισότητες*

Λόγω πλήθους παραγόντων –από τους πολέμους, τις εμφύλιες συγκρούσεις, τα αυταρχικά και διεφθαρμένα πολιτικά καθεστώτα, τις ιμπεριαλιστικές επεμβάσεις, την επιβολή νεοφιλελεύθερων πολιτικών από διεθνείς οργανισμούς σε υπερχρεωμένα κράτη ή τη νεοαποικιακή εκμετάλλευση μέχρι τη δημογραφική αύξηση και την κλι-

ματική αλλαγή– εκατοντάδες εκατομμύρια άνθρωποι σε όλον τον πλανήτη στερούνται την πρόσβαση σε βασικά κοινωνικά αγαθά αλλά και την προσδοκία για ένα καλύτερο αύριο και αναγκάζονται να μετακινηθούν πάση θυσία για να επιβιώσουν. Επιπλέον, παγκόσμια γεωπολιτικά συμβάντα πρώτου μεγέθους, όπως η κατάρρευση των χωρών του πρώην υπαρκτού σοσιαλισμού στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και στο ξεκίνημα αυτής του 1990, προκαλούν μαζική εκπτώχευση και συνιστούν κίνητρο μετανάστευσης για μεγάλα τμήματα του πληθυσμού. Τέλος, η οικονομική ανάπτυξη κρατών και γεωγραφικών/περιφερειακών συνόλων είναι εξ ορισμού άνιση, παράγοντας διαρκώς ανισότητες ευκαιριών για οικονομική πρόοδο στους πληθυσμούς.

Τα παραπάνω φαινόμενα έχουν γεννήσει ιστορικά και αδιάκοπα γεννούν τεράστιες μεταναστευτικές και προσφυγικές ροές, που αποτελούν παράγοντα διαρκούς παραγωγής ανισοτήτων στις χώρες υποδοχής. Ως αποτέλεσμα των σφοδρών πολεμικών συγκρούσεων στη Μέση Ανατολή, η ευρωπαϊκή ήπειρος δέχθηκε τα τελευταία χρόνια το μεγαλύτερο προσφυγικό κύμα μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο με τις γνωστές επιπτώσεις στην ανισοκατανομή του βάρους αυτού του κύματος μεταξύ των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, λόγω διάσπασης της ενότητας στους κόλπους της τελευταίας ως προς την εφαρμογή δεσμευτικών κοινών πολιτικών και πολιτικών αποφάσεων στα ανώτατα κοινοτικά όργανα βασισμένων στην αρχή της αλληλεγγύης μεταξύ των κρατών-μελών.

Ακόμα και φαινόμενα όπως η τυφλή τρομοκρατία θα μπορούσαν να ερμηνευθούν υπό το πρίσμα των ανισοτήτων και της διεύρυνσής τους, μεταξύ παγκόσμιου Βορρά και παγκόσμιου Νότου εν προκειμένω, τις οποίες –όπως προαναφέραμε– γεννούν ο πόλεμος και η βία εξίσου με οικονομικές δυνάμεις. Ο Αλέξης Τσίπρας (σ' αυτόν τον τόμο) ισχυρίζεται ότι η τυφλή τρομοκρατία συνδέεται με την ανασφάλεια, τη φτώχεια, τις ανισότητες δηλαδή με την ευρεία έννοια, που εξανεμίζουν τις προσδοκίες εκατοντάδων εκατομμυρίων ανθρώπων, δημιουργώντας έτσι ένα τεράστιο κενό, το οποίο παράγει φαινόμενα απόλυτης υποβάθμισης της αξίας της ανθρώπινης ζωής. *«Το κενό αυτό είναι που δημιουργεί σήμερα τις προϋποθέσεις για την άνοδο του θρησκευτικού φανατισμού και της μισαλλοδοξίας, όπως και την ενίσχυση των εθνικισμών, του ανοιχτού ή συγκεκαλυμμένου φασισμού, της ξενοφοβικής λαϊκιστικής Ακροδεξιάς, που ενισχύεται στον πυρήνα, στην καρδιά της Ευρώπης».*

4. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΛΙΤΟΤΗΤΑ ΣΤΗ ΝΟΤΙΑ ΕΥΡΩΠΗ. ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΕΣΑΙΑ ΤΑΞΗ

Όλες οι χώρες της Νότιας Ευρώπης, που εφάρμοσαν κατά τη διάρκεια της πρόσφατης κρίσης σκληρές πολιτικές λιτότητας ή/και προγράμματα οικονομικής προσαρμογής (Ελλάδα, Πορτογαλία, Κύπρος, Ισπανία και Ιταλία), παρουσιάζουν σήμερα επίπεδα εισοδηματικής ανισότητας πάνω από τον μέσο όρο της ΕΕ και αποτελούν την τρίτη στη σειρά ομάδα χωρών με τις μεγαλύτερες ανισότητες μετά τα βαλκανι-

κά κράτη-μέλη της ΕΕ και τις Βαλτικές Χώρες. Κατά την τετραετία 2010-2013, οπότε και οι πολιτικές λιτότητας και διαρθρωτικής προσαρμογής ήταν στο απόγειό τους, σε όλες τις νοτιοευρωπαϊκές χώρες σημειώθηκε αύξηση των εισοδηματικών ανισοτήτων. Έκτοτε, οι εισοδηματικές ανισότητες είτε παρέμειναν σταθερές είτε μειώθηκαν. Ταυτόχρονα, η μεσαία τάξη σε όλες τις νοτιοευρωπαϊκές χώρες αποσταθεροποιήθηκε και στην Ελλάδα συρρικνώθηκε.

4.1 *Ανεργία, φτώχεια, ανισότητες και αναδιανομή του εισοδήματος στην Ελλάδα της κρίσης. Η απάντηση των κυβερνήσεων της Αριστεράς*

Το 2008, η Ελλάδα ήταν στην έβδομη υψηλότερη θέση ως προς τις εισοδηματικές ανισότητες και είχε το πέμπτο υψηλότερο ποσοστό φτώχειας στην ΕΕ. Ως γνωστόν, η οικονομική κρίση και οι πολιτικές λιτότητας και εσωτερικής υποτίμησης οδήγησαν την οικονομία σε κατάρρευση, αντίστοιχη της Μεγάλης Ύφεσης της δεκαετίας του 1930 στις ΗΠΑ, και την ανεργία σε επίπεδα αδιανόητα για καιρό ειρήνης. Η άνοδος της ανεργίας έπληξε δυσανάλογα τα πιο φτωχά νοικοκυριά αλλά και τμήματα της μεσαίας τάξης, ενώ η μείωση των κοινωνικών δαπανών είχε ακριβώς το ίδιο αποτέλεσμα, σε ένα σύστημα κοινωνικής προστασίας ανεπαρκώς αναδιανεμητικό και με σοβαρά κενά και ανισότητες προστασίας ήδη πριν από την κρίση. Η αύξηση της φορολογικής επιβάρυνσης των νοικοκυριών είχε και αυτή δυσμενή επίδραση στα φτωχά νοικοκυριά, κυρίως μέσω της αύξησης των έμμεσων φόρων και της επιβολής αναλογικών φόρων ακίνητης περιουσίας. Κατά τη διάρκεια της κρίσης η φτώχεια επιδεινώθηκε δραματικά σε απόλυτους όρους, παρασύροντας στους κόλπους της μεγάλο μέρος των μεσαίων στρωμάτων: το 2015, το ήμισυ σχεδόν του πληθυσμού θεωρούνταν φτωχό, με βάση τις συνθήκες του 2008, προκαλώντας ανθρωπιστική κρίση σε μεγάλο τμήμα του πληθυσμού.

Ο Θεόδωρος Μητράκος (σ' αυτόν τον τόμο) καταγράφει την απογείωση της φτώχειας στην Ελλάδα της κρίσης, ιδιαίτερα στα νοικοκυριά ανέργων και μονογονέων, τη μετατόπισή της από τους ηλικιωμένους στα νέα ζευγάρια με παιδιά και από τις αγροτικές στις αστικές περιοχές, καθώς και την κατακόρυφη άνοδο της εισοδηματικής ανισότητας μεταξύ 2009 και 2013. Επίσης, σημειώνει την αύξηση της ανισότητας πλούτου κατά τη διάρκεια της κρίσης, αποδίδοντάς την κυρίως στη συγκριτικά μεγαλύτερη μείωση της αξίας της ακίνητης περιουσίας στα πιο φτωχά στρώματα έναντι των πλουσιότερων. Στη συνέχεια, αξιολογεί διεξοδικά τις αναδιανεμητικές επιδράσεις των φορολογικών μέτρων και επισημαίνει ότι, ενώ κατά τη διάρκεια των μνημονίων ελήφθησαν και μέτρα με προοδευτικό χαρακτήρα (έκτακτες εισφορές στα υψηλά εισοδήματα και τα κέρδη, εισφορά αλληλεγγύης, αύξηση φόρου μεγάλης ακίνητης περιουσίας), από την άλλη πλευρά, η άνοδος της επιβάρυνσης από την άμεση φορολογία κατά τα πρώτα έτη της κρίσης, η αύξηση των συντελεστών ΦΠΑ, των Ειδικών Φόρων Κατανάλωσης στα καύσιμα, τα ποτά και

τα τσιγάρα και οι φόροι επί των ακινήτων (ΕΕΤΗΔΕ, ΕΤΑΚ, ΕΝΦΙΑ) οδήγησαν σε δυσανάλογη μείωση της αγοραστικής δύναμης των φτωχότερων στρωμάτων. Τέλος, υπογραμμίζει ότι οι πολιτικές ενίσχυσης της απασχόλησης και βελτίωσης του εκπαιδευτικού επιπέδου των φτωχότερων στρωμάτων του πληθυσμού είναι οι καταλληλότερες, από την άποψη της αποτελεσματικότητας, για τη μείωση της ανισότητας, της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού.

Ο Χρίστος Παπαθεοδώρου (σ' αυτόν τον τόμο) αναλύει κι αυτός τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης και της λιτότητας στη φτώχεια και στην υλική αποστέρηση του πληθυσμού στην Ελλάδα, αλλά εστιάζει στη μικρή αναδιανεμητική επίδραση του ελληνικού συστήματος κοινωνικής προστασίας σε σύγκριση με αυτήν των συστημάτων των υπόλοιπων χωρών της ΕΕ-15 και στο ότι κατά τη διάρκεια της κρίσης οι κατά κεφαλήν κοινωνικές δαπάνες συρρικνώθηκαν, περιορίζοντας ακόμα περισσότερο την αποτελεσματικότητά τους στη μείωση της φτώχειας και της ανισότητας. Υποστηρίζει ότι τα συστήματα κοινωνικής προστασίας που βασίζονται σε καθολικού τύπου παροχές είναι αποτελεσματικότερα στην αντιμετώπιση της ανισότητας και της φτώχειας από ό,τι αυτά που βασίζονται στον έλεγχο των πόρων των δικαιούχων και ότι πολιτικές όπως αυτές του Ελάχιστου Εγγυημένου Εισοδήματος είναι λιγότερο αποτελεσματικές, οδηγούν σε στιγματισμό των αποδεκτών, σε αποκλεισμούς και σε υψηλό γραφειοκρατικό κόστος διαχείρισης.

Οι ανατροπές στις εργασιακές σχέσεις και οι μειώσεις μισθών που επέβαλαν τα δύο πρώτα μνημόνια στο όνομα της ευελιξίας, της μείωσης του εργατικού κόστους και της δημοσιονομικής προσαρμογής είχαν επιπτώσεις στις ανισότητες εντός του κόσμου της μισθωτής εργασίας και στην εξέλιξή τους κατά τη διάρκεια της κρίσης (Karamessini και Giakoumatos, 2018). Μέχρι το 2011, οι μισθολογικές ανισότητες μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού τομέα σμικρύνθηκαν, επειδή οι μειώσεις μισθών στον πρώτο ήταν μεγαλύτερες από αυτές στον δεύτερο, ενώ από το 2012 παρατηρούμε την αντίστροφη τάση, λόγω της μεγάλης μείωσης μισθών στον ιδιωτικό τομέα και του παγώματος των μισθών στον δημόσιο τομέα. Παράλληλα, τα πλήγματα στα εργασιακά δικαιώματα των μισθωτών του ιδιωτικού τομέα (απολύσεις, υπερωρίες, περαιτέρω ελαστικοποίηση της χρήσης ευέλικτων μορφών εργασίας και διευθέτησης του χρόνου εργασίας, αποδυνάμωση ΣΕΠΕ), σε συνδυασμό με τη μείωση της διαπραγματευτικής τους δύναμης, αύξησαν τις διαφορές συνθηκών απασχόλησης και εργασίας με τον δημόσιο τομέα, στον οποίο οι συνθήκες διατηρήθηκαν σταθερές, με εξαίρεση την αύξηση του χρόνου εργασίας. Η απλήρωτη και η αδήλωτη εργασία μετατράπηκαν σε παγίδες για τους εγκλωβισμένους εργαζόμενους υπό την πίεση της επιβίωσης, διευρύνοντας την κατηγορία εκείνη εργαζομένων με τα λιγότερα δικαιώματα. Επιπλέον, η θέσπιση του υποκατώτατου μισθού διεύρυνε τις μισθολογικές ανισότητες μεταξύ των νέων και των υπόλοιπων μισθωτών. Τέλος, οι μνημονιακές ανατροπές στις εργασιακές σχέσεις, στο σύστημα διαμόρφωσης των μισθών (συλλογικές διαπραγματεύσεις, κατώτατος μισθός) και στην κατάσταση της αγοράς εργασίας οδήγησαν σε πλήρη αποδυνάμωση των συν-

δικάτων και σε αναδιανομή του εισοδήματος υπέρ του κεφαλαίου, αφού βέβαια προηγήθηκε το κλείσιμο ή η συρρίκνωση χιλιάδων επιχειρήσεων.

Οι δράσεις και οι πολιτικές για την καταπολέμηση της ανισότητας στις ποικίλες εκδοχές της από την κυβερνώσα Αριστερά από το 2015 σκιαγραφούνται αδρά από τον Γιάννη Δραγασάκη (σ' αυτόν τον τόμο) και κατατάσσονται στο «παράλληλο πρόγραμμα», που εφαρμόστηκε κατόπιν αποδοχής του από τους δανειστές για την ανακούφιση αδύναμων στρωμάτων και ομάδων, εντός των περιορισμών που έθεταν οι υποχρεώσεις του συμπεφωνημένου τρίτου Προγράμματος. Κάτω από τους πιο ασφυκτικούς δημοσιονομικούς περιορισμούς, με το «παράλληλο πρόγραμμα» σταμάτησε και αντιστράφηκε η κατάρρευση στους τομείς της Υγείας και της Παιδείας, αποκλιμακώθηκε η ανεργία, εισήχθησαν θεσμοί όπως το Κοινωνικό Εισόδημα Αλληλεγγύης και η καθολική πρόσβαση των ανασφάλιστων πολιτών στο σύστημα Υγείας, και αμβλύνθηκαν διακρίσεις και ανισότητες ως προς την απόλαυση βασικών ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων. Δόθηκε προβάδισμα στην καταπολέμηση των συμπτωμάτων και των ακραίων μορφών φτώχειας και ανισοτήτων, ενώ εκκρεμούν δομικές αλλαγές για την καταπολέμηση των ανισοτήτων που θα υλοποιηθούν μετά το τέλος των μνημονίων. Από αυτή τη σκοπιά, η θέση της εργασίας στο νέο παραγωγικό υπόδειγμα και το «νέο κοινωνικό κράτος» που θα στηρίζεται σε καθολικά δικαιώματα είναι ζητήματα με ιδιαίτερη σημασία για την εξέλιξη των ανισοτήτων στη μεταμνημονιακή εποχή.

Η Έφη Αχτσιόγλου (σ' αυτόν τον τόμο) ισχυρίζεται εμφατικά ότι τα κοινωνικά δικαιώματα βρίσκονταν στον πυρήνα της πολιτικής της κυβέρνησης της Αριστεράς από τις αρχές του 2015, μιας κυβέρνησης που έθεσε εξαρχής δύο στόχους: αφενός να επουλώσει τις πληγές της κρίσης και να ανατάξει την οικονομία και αφετέρου να διαμορφώσει τις προϋποθέσεις ενός νέου μοντέλου ανάπτυξης με επίκεντρο την αξιοπρεπή εργασία. Η ύφανση του διχτυού προστασίας από την ακραία φτώχεια και η αποκλιμάκωση της ανεργίας, η προστασία των εργαζομένων της αδήλωτης, υποδηλωμένης και απλήρωτης εργασίας, καθώς και η τήρηση της νομοθεσίας στα ζητήματα χρόνου εργασίας και καταβολής μισθού ήταν δεσμεύσεις πρώτης προτεραιότητας που εκπληρώθηκαν. Η επαναφορά των συλλογικών διαπραγματεύσεων και οι παρεμβάσεις υπέρ όσων δεν έχουν φωνή –των νέων, των επισφαλώς εργαζομένων και των μεταναστών– θα ανανοηματοδοτήσουν τα κοινωνικά δικαιώματα το επόμενο διάστημα και αποτελούν προϋποθέσεις μιας δίκαιης και, τελικά, βιώσιμης ανάπτυξης.

Τέλος, η Θεανώ Φωτίου (σ' αυτόν τον τόμο) παρουσιάζει αναλυτικά το αποτύπωμα της Αριστεράς στο δύσκολο πεδίο της κοινωνικής προστασίας τα δυόμισι πρώτα χρόνια διακυβέρνησης και τη λογική που υπαγόρευσε τις πολιτικές και τα μέτρα. Από το 2015, οι κυβερνήσεις ΣΥΡΙΖΑ διπλασίασαν το ύψος των κοινωνικών δαπανών και έλαβαν σειρά μέτρων στήριξης του εισοδήματος και της πρόσβασης σε κοινωνικά αγαθά των φτωχότερων και πιο ευάλωτων στρωμάτων του πληθυ-

σμού: παροχές σε είδος με βάση τις προβλέψεις του νόμου για την ανθρωπιστική κρίση, ΚΕΑ, δωρεάν ιατροφαρμακευτική κάλυψη για τους ανασφάλιστους, δωρεάν μετακίνηση ανέργων, νέο οικογενειακό επίδομα, αύξηση των θέσεων δωρεάν πρόσβασης παιδιών σε βρεφονηπιακούς σταθμούς, σχολικά γεύματα, δίκτυο ολοκληρωμένης φροντίδας ηλικιωμένων κ.ά. Εν μέσω κρίσης, ένα νέο μοντέλο κράτους πρόνοιας είναι σε διαδικασία συγκρότησης για πρώτη φορά στη χώρα, με βάση τη λογική ότι οι κοινωνικές μεταβιβάσεις είναι κοινωνική επένδυση και απαραίτητος πυλώνας της κοινωνικής συνοχής και της δίκαιης ανάπτυξης.

4.2 *Κρίση, ανισότητες και μεσαία τάξη στη Νότια Ευρώπη*

Η μεσαία τάξη ή τα μεσαία στρώματα δεν ορίζονται μόνο με βάση το εισόδημά τους αλλά και από το γόητρο των επαγγελμάτων που ασκούν, τις προσδοκίες τους και τις υποκειμενικές τους αντιλήψεις ως προς την απόλυτη και τη σχετική τους θέση στην κοινωνία. Η μεσαία τάξη αναπτύχθηκε σε όλα τα κράτη της Νότιας Ευρώπης με την ταχύρρυθμη οικονομική ανάπτυξη που έλαβε χώρα τις μεταπολεμικές δεκαετίες, και συνέχισε να διευρύνεται κατά τη διάρκεια των δεκαετιών 1970 και 1980, κυρίως λόγω της ενίσχυσης του ρόλου και του μεγέθους του δημόσιου τομέα και του κοινωνικού κράτους. Στην Ιταλία η μακρόχρονη στασιμότητα της οικονομίας, που ξεκίνησε μετά την ύφεση των αρχών της δεκαετίας του 1990, συρρίκνωσε τη μεσαία τάξη και αύξησε την κοινωνική πόλωση (Άννα-Μαρία Σιμονάτσι, σ' αυτόν τον τόμο), στην Ισπανία η διεύρυνση της μεσαίας τάξης συνεχίστηκε μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 2000 και κατόπιν το σχετικό της μέγεθος σταθεροποιήθηκε (Ραφαέλ Μουνιόζ ντε Μπουστίγιο, σ' αυτόν τον τόμο), ενώ στην Ελλάδα το μερίδιο της μεσαίας τάξης στον πληθυσμό εξακολούθησε να αυξάνεται μέχρι την έναρξη της οικονομικής κρίσης του 2008 (Karamessini και Giakoumatos, 2016).

Η οικονομική κρίση και η λιτότητα επέφεραν τη συρρίκνωση του μεγέθους της μεσαίας τάξης ως ποσοστού του πληθυσμού σε όλες τις νοτιοευρωπαϊκές χώρες, περισσότερο στην Κύπρο, την Ελλάδα και την Ισπανία και λιγότερο στην Ιταλία και την Πορτογαλία μεταξύ 2008 και 2013 (Eurofound, 2017). Η Άννα-Μαρία Σιμονάτσι και ο Ραφαέλ Μουνιόζ ντε Μπουστίγιο (σ' αυτόν τον τόμο) αναφέρονται στις κύριες αιτίες της συρρίκνωσης: επέκταση της ανεργίας και στα επαγγέλματα της μεσαίας τάξης, χρεοκοπία μικρομεσαίων επιχειρήσεων, εισοδηματική αιμορραγία των νοικοκυριών της μεσαίας τάξης για αποπληρωμή δανείων, με ταυτόχρονη μείωση της αξίας των περιουσιακών της στοιχείων και περικοπή συντάξεων. Επιπρόσθετοι λόγοι ήταν οι περικοπές των κοινωνικών δαπανών στην Υγεία και την Παιδεία, που επιβάρυναν οικονομικά κυρίως την κατώτερη μεσαία τάξη, της οποίας ένα μέρος χρεοκόπησε, έχασε τη δουλειά του και εξέπεσε, ενώ το υπόλοιπο είδε τους μισθούς και τις συντάξεις του να μειώνονται, τις αποταμιεύσεις του να στραγγίζουν, τα περιουσιακά του στοιχεία να «εξαερώνονται», το κόστος της εκπαίδευσης των παιδιών του να αυξάνε-

ται, ενώ όσα από αυτά κατορθώνουν να αποκτήσουν πτυχίο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης δεν έχουν πλέον πρόσβαση στον δημόσιο τομέα, παρά μόνο σε κακοπληρωμένες και επισφαλείς θέσεις εργασίας του ιδιωτικού τομέα.

Πρόσφατη μελέτη για τις επιπτώσεις της κρίσης και της λιτότητας στη μεσαία τάξη στην Ελλάδα (Karamessini και Giakoumatos, 2016) τεκμηριώνει τη μεγάλη συρρίκνωση της μεσαίας τάξης τα τέσσερα πρώτα χρόνια της κρίσης και την κυριολεκτική εκπτώχευση ενός μεγάλου τμήματός της (20%), με κύρια αιτία την κατάρρευση της απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα (μισθωτών και μικροεπιχειρηματιών με μεσαία εισοδήματα προ της κρίσης), που οδήγησε στη δραματική πτώση του ποσοστού των νοικοκυριών της μεσαίας τάξης με δύο εργαζόμενους και του εισοδήματός τους, ενώ μεγάλο μέρος τους ήταν ήδη υπερχρεωμένο. Ένα άλλο τμήμα της μεσαίας τάξης (μισθωτοί στο Δημόσιο και τις ΔΕΚΟ, τεχνικά και επιστημονικά επαγγέλματα) επέδειξε ανθεκτικότητα έναντι της ταξικής υποβάθμισης, με μειωμένα μεν εισοδήματα αλλά με αξιοποίηση αποταμιεύσεων. Σε διαφορετικά συμπεράσματα φαίνεται ότι καταλήγει άλλη μελέτη για τη μεσαία τάξη στην Ελλάδα (Αρανίτου, 2018). Ακολουθώντας τον διαχωρισμό των μεσαίων στρωμάτων από τον Νίκο Πουλαντζά μεταξύ παραδοσιακής μικροαστικής τάξης των μικροπαραγωγών και μικροεπιχειρηματιών και νέας μικροαστικής τάξης των υψηλόβαθμων μισθωτών και των ελεύθερων επαγγελματιών, η μελέτη διερευνά τις επιπτώσεις της κρίσης και υποστηρίζει ότι η παραδοσιακή μικροαστική τάξη άντεξε στην κρίση, ενώ η νέα βίωσε μεγαλύτερη συρρίκνωση και εξακολουθεί να βρίσκεται σε επισφαλή θέση.

Τέλος, η Άννα-Μαρία Σιμονάτσι (σ' αυτόν τον τόμο) ισχυρίζεται ότι η γενικευμένη αίσθηση ανασφάλειας και ευπάθειας στη μεσαία τάξη, περισσότερο στην Ιταλία από αλλού, προετοίμασε το έδαφος για τον λαϊκισμό και την εχθρική στάση απέναντι στους μετανάστες και τους πρόσφυγες, ενώ η έλλειψη εμπιστοσύνης, όχι μόνο της μεσαίας τάξης αλλά και των φτωχότερων τάξεων, στην προοπτική μιας δίκαιης ανάπτυξης που παρέχει ευκαιρίες κοινωνικής κινητικότητας λειτουργεί αποσταθεροποιητικά για το πολιτικό σύστημα και τη δημοκρατία στην Ευρώπη.

5. ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ, ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΟΠΟΙΗΣΗ. ΠΡΟΟΔΕΥΤΙΚΕΣ ΑΠΑΝΤΗΣΕΙΣ

Οι οικονομικές ανισότητες αυξήθηκαν στα περισσότερα κράτη-μέλη της σημερινής ΕΕ τις δεκαετίες που προηγήθηκαν της παγκόσμιας κρίσης του 2007-2008. Παρουσιάζοντας, σ' αυτόν τον τόμο, τις μακροχρόνιες τάσεις των εισοδηματικών ανισοτήτων σε 13 χώρες της ΕΕ, ο Βίμερ Σάλβερντα έδειξε μεν ότι από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 οι ανισότητες αυξήθηκαν ραγδαία στις περισσότερες από αυτές τις χώρες αλλά και ότι σε μερικές από αυτές αυξήθηκαν λίγο ή ελάχιστα. Πρόσφατη μελέτη του Ευρωπαϊκού Ιδρύματος για τη Βελτίωση των Συνθηκών Διαβίωσης και Εργασίας (Eurofound, 2017β) έδειξε ότι κατά τη διάρκεια της κρίσης οι εισοδημα-

τικές ανισότητες αυξήθηκαν στα δύο τρίτα των χωρών της ΕΕ, ιδίως στις χώρες της περιφέρειας που επλήγησαν δυσανάλογα από την οικονομική κρίση λόγω των πολιτικών λιτότητας αλλά και σε μερικές χώρες του πυρήνα της ΕΕ (Γερμανία) ή παραδοσιακά εξισωτικές χώρες (Δανία και Σουηδία). Οι περιφερειακές ανισότητες εντός της ΕΕ δεν ακολούθησαν την ίδια τάση.

5.1 *Περιφερειακές ανισότητες ή ανισότητες μεταξύ κρατών-μελών της ΕΕ πριν και μετά την κρίση. Από τη σύγκλιση στην απόκλιση*

Αν και η Συνθήκη του Μάαστριχτ, μέσω των προϋποθέσεων οικοδόμησης της ΟΝΕ, αποτύπωσε στη θεσμική αρχιτεκτονική της ΕΕ τις αρχές της νεοφιλελεύθερης οικονομικής ολοκλήρωσης, από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 μέχρι την κρίση του 2007-2008 συνεχίστηκε η τάση οικονομικής και κοινωνικής σύγκλισης των κρατών-μελών της ΕΕ των προηγούμενων δεκαετιών. Μετά το 2005, η σύγκλιση τροφοδοτήθηκε από την ταχύτερη ανάπτυξη των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης και τη στασιμότητα ή υποχώρηση των σχετικών εισοδημάτων σε πολλά κράτη του πυρήνα: Αυστρία, Βέλγιο, Γαλλία, Γερμανία, Λουξεμβούργο, Ολλανδία, Ηνωμένο Βασίλειο (Eurofound, 2017β).

Η τάση οικονομικής και κοινωνικής σύγκλισης εντός της ΕΕ αντιστράφηκε με την οικονομική κρίση του 2008. Μετά το ισχυρό πλήγμα που δέχθηκαν στην αρχή της κρίσης ορισμένες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και των Βαλκανίων, το οποίο επέφερε την απόκλισή τους από το αναπτυγμένο κέντρο της ΕΕ, αυτές επανήλθαν ύστερα από μερικά χρόνια σε υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης και σε τροχιά σύγκλισης. Αντίθετα, στις υπερχρεωμένες χώρες της περιφέρειας της ευρωζώνης, όπου επιβλήθηκαν πολιτικές αυστηρής λιτότητας και εσωτερικής υποτίμησης υπό την ηγεμονία του γερμανικού ρεύματος του ορντοφιλελευθερισμού ή φιλελευθερισμού των κανόνων και του αγγλοσαξονικού νεοφιλελευθερισμού της πλήρους απελευθέρωσης των αγορών, οι οικονομικές και κοινωνικές συνέπειες ήταν εντονότερες και η διάρκειά τους μεγαλύτερη. Οι πολιτικές λιτότητας και εσωτερικής υποτίμησης οδήγησαν τις χώρες της περιφέρειας της ευρωζώνης σε παρατεταμένη οικονομική και κοινωνική απόκλιση από τις χώρες του Βορρά της ΕΕ, ενώ η ανεργία και η φτώχεια στις πρώτες χώρες συμπαρέσυραν και τμήματα της μεσαίας τάξης.

Αν και η αποκλιμάκωση της ανεργίας στις χώρες της περιφέρειας τα τελευταία χρόνια είναι αξιοσημείωτη, σε σύγκριση με το απόγειο των πολιτικών λιτότητας το 2013, οι διαφορές μεταξύ κρατών-μελών της ΕΕ ως προς τα ποσοστά ανεργίας παραμένουν τεράστιες. Το ίδιο συμβαίνει και με τα ποσοστά φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού, όπου παρατηρείται χάσμα.

Πέραν των επιπτώσεων των πολιτικών λιτότητας και απορρύθμισης της αγοράς εργασίας στις ανισότητες στο εσωτερικό των χωρών της ΕΕ, με εντονότερο αποτύπωμα στη νεολαία, ο Δημήτρης Παπαδημούλης (σ' αυτόν τον τόμο) υπογραμμίζει

Διάγραμμα 5
Ποσοστό ανεργίας στα κράτη-μέλη της ΕΕ (%)

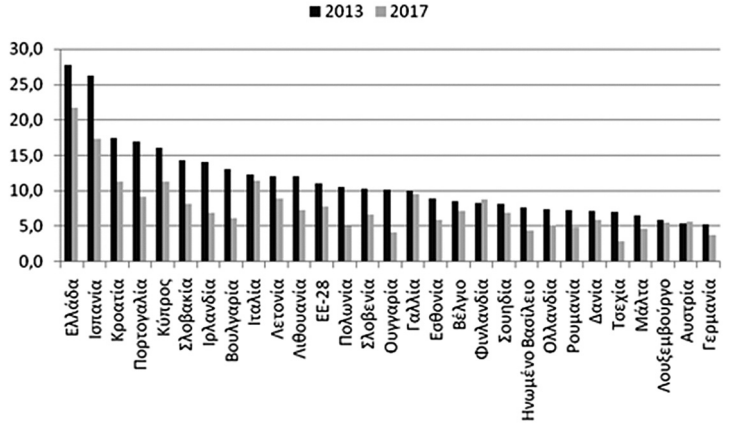

Πηγή: Eurostat, Ευρωπαϊκή Έρευνα Εργατικού Δυναμικού

Διάγραμμα 6
Ποσοστό φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού
στα κράτη-μέλη της ΕΕ (%)

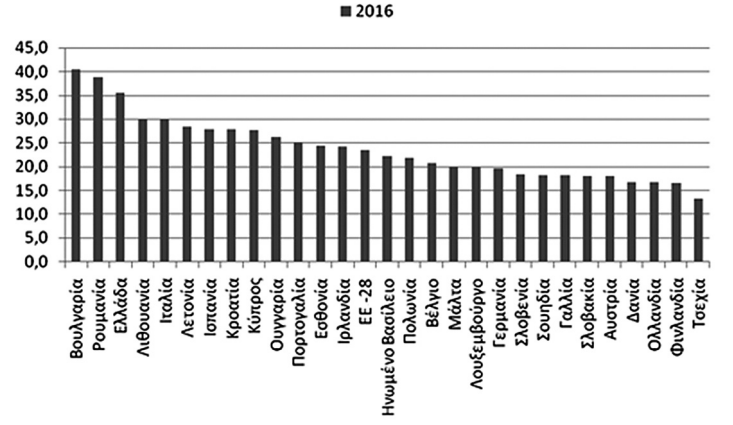

Πηγή: Eurostat, Ευρωπαϊκή Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης

ότι κατά τη διάρκεια της πρόσφατης κρίσης οι περιφερειακές ανισότητες εντός της ΕΕ διευρύνθηκαν και για άλλους λόγους. Οι οικονομίες του Βορρά επωφελήθηκαν από την καθίζηση του Νότου, ενώ η Γερμανία, «αποταμιεύοντας πάρα πολλά και ξοδεύοντας πολύ λίγα», ώθησε το εμπορικό της πλεόνασμα στην πρώτη θέση παγκοσμίως. Οι περιφερειακές ανισότητες επιδεινώθηκαν και από την κατανομή των πόρων ορισμένων ευρωπαϊκών Ταμείων. Σημειωτέον ότι οι πόροι του Ευρωπαϊκού

Ταμείου Στρατηγικών Επενδύσεων κατευθύνθηκαν κατά 91% σε 15 χώρες και, εν πολλοίς, σε χρηματοδοτήσεις μεγάλων έργων σε πλούσιες περιφέρειες της ΕΕ αντί να ευνοούν αυτές που βρίσκονται σε μειονεκτική θέση.

Τέλος, η Κωνσταντίνα Κούνεβα (σ' αυτόν τον τόμο) αναδεικνύει το γεγονός ότι οι περιφερειακές ανισότητες στην ΕΕ και οι μεγάλες διαφορές μεταξύ χωρών ως προς την οικονομική και κοινωνική κατάσταση αντανακλώνται και στις διαφορετικές εμπειρίες των εργαζομένων διαφορετικών χωρών για την οικονομική κρίση, το πώς δηλαδή βίωσαν και βιώνουν την ανεργία, τις ανισότητες, τη φτώχεια, την εργασιακή ανασφάλεια και την εκμετάλλευση, παρόλο που η τάση απορρύθμισης των εργασιακών σχέσεων και εξίσωσης των εργαζομένων προς τα κάτω είναι κοινή για όλες τις χώρες της ΕΕ. Επίσης, υποστηρίζει ότι η διαίρεση της Ευρώπης σε Βορρά και Νότο περνάει και στον κόσμο της εργασίας, με την έννοια ότι οι θέσεις και τα συμφέροντα που εκφράζουν οι εργαζόμενοι και τα συνδικάτα τους από διαφορετικές χώρες σε θέματα ευρωπαϊκής πολιτικής απασχόλησης, όπως για την κοινή ρύθμιση των εργασιακών σχέσεων μέσω Οδηγιών, συχνά συγκρούονται μεταξύ τους.

5.2 *Λιτότητα, ανισότητες και άνοδος του ευρωσκεπτικισμού και της Άκρας Δεξιάς*

Η γενικευμένη αύξηση της ανεργίας λόγω της παγκόσμιας κρίσης του 2007-2008 και η υιοθέτηση από όλες τις χώρες της ΕΕ –και όχι μόνο από αυτές που μπήκαν σε Πρόγραμμα Οικονομικής Προσαρμογής– πολιτικών λιτότητας, προς αποφυγήν ενός δημοσιονομικού εκτροχιασμού και της μετατροπής της τραπεζικής κρίσης σε κρίση δημόσιου χρέους, όξυναν τις προϋπάρχουσες εισοδηματικές ανισότητες στο εσωτερικό κάθε χώρας και δημιούργησαν ανασφάλεια στη μεσαία τάξη, ενώ η αποκάλυψη των μεγάλων ανισοτήτων πλούτου, των σκανδάλων διαπλοκής της οικονομικής ολιγαρχίας και των πολιτικών ελίτ, καθώς και της φοροαποφυγής των πλουσίων μέσω των φορολογικών παραδείσων, αύξησε την κοινωνική δυσαρέσκεια απέναντι στον νεοφιλελεύθερο καπιταλισμό και την παγκοσμιοποίηση. Ο συνδυασμός των παραπάνω με την ανάγκη «διάσωσης» των χωρών της περιφέρειας της ευρωζώνης, τις μεταναστευτικές ροές από τις χώρες της ΕΕ που δοκιμάστηκαν σφοδρά από την οικονομική κρίση και τη μεγάλη προσφυγική κρίση των τελευταίων ετών επέδρασε καθοριστικά τόσο στην άνοδο των εθνικιστικών δυνάμεων και της Άκρας Δεξιάς σε όλες τις χώρες της ΕΕ, περισσότερο βέβαια στις πλούσιες χώρες της Βόρειας, της Κεντρικής και της Δυτικής Ευρώπης, όσο και στην απόφαση του βρετανικού λαού στο δημοψήφισμα υπέρ του Brexit.

Τούτων δεδομένων, υπάρχει και πόσο έντονη είναι η σχέση μεταξύ ανισοτήτων εντός και μεταξύ κρατών-μελών της ΕΕ και των παραπάνω φαινομένων; Οπωσδήποτε η άνοδος των εθνικιστικών δυνάμεων και της Άκρας Δεξιάς συνδέεται με την άνοδο των ανισοτήτων στην Ευρώπη, αλλά το ερμηνευτικό σχήμα είναι πολύ πιο περίπλοκο, υποστηρίζει ο Βάλτερ Μπάιερ (στρογγυλό τραπέζι, σ' αυτόν τον τόμο).

Η μεσαία τάξη στο προνομιούχο μέρος της Ευρώπης δεν συγκρίνει τη ζωή της με την ανώτερη αλλά με τις προσδοκίες ανόδου του βιοτικού της επιπέδου που έχουν καλλιεργηθεί από τα ΜΜΕ. Επίσης, διαχωρίζεται σε δύο τμήματα, με το κατώτερο τμήμα να νιώθει ανασφάλεια για τη δουλειά του, την ασφάλισή του, το σπίτι του. Αυτό κάνει τα μέλη του να φοβούνται το μέλλον και τα αποσυνδέει από το πολιτικό σύστημα, στρέφοντάς τα προς τον εθνικισμό και την Άκρα Δεξιά. Ο δεύτερος σημαντικός παράγοντας στροφής μεγάλων τμημάτων της εργατικής και της μεσαίας τάξης προς τον εθνικισμό και τον ρατσισμό είναι αφενός η πολιτισμική ερμηνεία της οικονομικής κρίσης –ενοχοποίηση των «τεμπέληδων» του Νότου– και αφετέρου οι προσφυγικές ροές και τα προβλήματα κοινωνικής ένταξης των προσφύγων στις χώρες υποδοχής, που απειλούν την ευημερία των ντόπιων.

5.3 *Ανισότητες και κρίση του ηγεμονικού πολιτικού σχεδίου για την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση-ενοποίηση. Προοδευτικές απαντήσεις*

Τα τρία τελευταία χρόνια –ιδίως μετά το αποτέλεσμα του βρετανικού δημοψηφίσματος υπέρ του Brexit– υπάρχει αποδοχή από μεγάλο μέρος των πολιτικών ελίτ ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν μπορεί να προχωρήσει όπως μέχρι τώρα. Πολλές πολιτικές δυνάμεις έχουν συνειδητοποιήσει ότι οι περιφερειακές και κοινωνικές ανισότητες όχι μόνο δεν είναι συμβατές με το πολιτικό σχέδιο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης-ενοποίησης αλλά έχουν και διαλυτικές συνέπειες. Επίσης καθηλώνουν την ΕΕ σε χαμηλούς ρυθμούς οικονομικής μεγέθυνσης και συσσώρευσης του κεφαλαίου, διατηρώντας την καταναλωτική ζήτηση των λαϊκών στρωμάτων σε χαμηλά επίπεδα. Ως αποτέλεσμα, προωθήθηκαν από τα επίσημα όργανα της ΕΕ προτάσεις για την κοινωνική Ευρώπη (Ευρωπαϊκός Πυλώνας Κοινωνικών Δικαιωμάτων), την αλλαγή της αρχιτεκτονικής της ευρωζώνης και της ΕΕ, καθώς και του μείγματος οικονομικής πολιτικής (λιγότερη λιτότητα, περισσότερες δημόσιες επενδύσεις). Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο συνέβαλε στην ενσωμάτωση του στόχου της μείωσης των ανισοτήτων στο Ευρωπαϊκό Εξάμηνο και έχει καταθέσει μια μεγάλη δέσμη προτάσεων οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής για την καταπολέμησή τους (European Parliament, 2017).

Σήμερα, με νομισματικούς και εμπορικούς πολέμους των ΗΠΑ με την Κίνα, την ΕΕ και άλλες οικονομίες και την επιβράδυνση της παγκόσμιας οικονομίας να βρίσκονται σε πλήρη εξέλιξη, καθώς και με την απειλή μιας νέας παγκόσμιας οικονομικής κρίσης να επικρέμαται, η σταθερότητα της οικονομικής μεγέθυνσης της ευρωπαϊκής οικονομίας βρίσκεται κι αυτή σε κίνδυνο, ενώ η αντιπαράθεση της Ιταλίας με τους θεσμούς της ΕΕ γύρω από το ύψος του ιταλικού δημόσιου ελλείμματος για το έτος 2019 έχει ανεβάσει το πολιτικό θερμόμετρο και έχει αυξήσει την αβεβαιότητα ως προς τις αντιδράσεις των διεθνών χρηματαγορών και μια ενδεχόμενη νέα μεγάλη κρίση στην ευρωζώνη. Κι αυτό σε μια συγκυρία όπου ο μεγάλος συνα-

σπισμός στη Γερμανία ταρακουνιέται συθέμελα, η προοπτική συναίνεσης Μέρκελ - Μακρόν γύρω από ένα μεταρρυθμιστικό σχέδιο για την ΕΕ έχει χλωμιάσει ή –στην καλύτερη περίπτωση– αδρανοποιηθεί μέχρι τις επόμενες ευρωεκλογές, ενώ οι δυνάμεις της Άκρας (και νεοφιλελεύθερης) Δεξιάς αυξάνουν συνεχώς τα ποσοστά τους στις εκλογικές αναμετρήσεις και συμμετέχουν πλέον σε κυβερνήσεις. Το σχέδιο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης-ενοποίησης βρίσκεται σε κρίση και η ΕΕ σε ένα μεγάλο πολιτικό σταυροδρόμι.

Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Ευκλείδης Τσακαλώτος (στρογγυλό τραπέζι, σ' αυτόν τον τόμο), τα έτη που διανύουμε και τα επόμενα δεν συνιστούν μια «κανονική» περίοδο στην ΕΕ, δεδομένου ότι το ηγεμονικό πολιτικό σχέδιο και το μπλοκ εξουσίας για την Ευρώπη δεν έχουν ακόμη διαμορφωθεί και οι αντίπαλοι της Αριστεράς δεν είναι συγκροτημένοι. *«Βεβαίως δεν πρέπει να αφήσουμε στην άκρη τις συζητήσεις, τα προγραμματικά οράματα και το τι θέλουμε. Αλλά τώρα είναι η στιγμή που πρέπει να παρεμβαίνουμε συστηματικά σε καθετί που γίνεται, είτε είναι στο εθνικό επίπεδο είτε στο υπερεθνικό είτε στο τοπικό επίπεδο»*.

Οι προοδευτικές απαντήσεις-προτάσεις που διατυπώθηκαν στο συνέδριο για τις απαραίτητες αλλαγές σε ενωσιακό επίπεδο ώστε να περιοριστούν οι οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες έχουν ως κοινή παραδοχή ότι αυτό δεν μπορεί να γίνει χωρίς να ηττηθεί το νεοφιλελεύθερο μοντέλο χρηματοπιστωτικού/χρηματιστικοποιημένου (financialized) καπιταλισμού το οποίο υπηρετούν το υπάρχον σχέδιο ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και οι κυρίαρχες πολιτικές δυνάμεις και χώρες στην ΕΕ και χωρίς τον εκδημοκρατισμό των θεσμών και την αναζωογόνηση της δημοκρατικής συμμετοχής.

Επανίδρυση της ΕΕ και δημοκρατική συμμετοχή

Η Γκάμπι Τσίμερ και ο Βάλτερ Μπάιερ (στρογγυλό τραπέζι, σ' αυτόν τον τόμο) θέτουν με εμφατικό τρόπο το όραμα της επανίδρυσης της ΕΕ, το αίτημα του εκδημοκρατισμού της και την ύπαρξη διεκδικητικών κοινωνικών κινημάτων ως προϋποθέσεις καταπολέμησης των οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων. Η *επανίδρυση της ΕΕ* προϋποθέτει την *αλλαγή της Συνθήκης της ΕΕ* με σκοπό τον εκδημοκρατισμό της λειτουργίας των οργάνων διακυβέρνησης και των θεσμών εκπροσώπησης, την ανατροπή της ισχύουσας θεσμικής αρχιτεκτονικής και λογικής της οικονομικής ολοκλήρωσης (ΟΝΕ, δημοσιονομικοί κανόνες), την προώθηση της κοινωνικής ολοκλήρωσης της ΕΕ, με πρώτο καθοριστικό βήμα την ενσωμάτωση στη Συνθήκη ενός *κοινωνικού πρωτοκόλλου* που θα διασφαλίζει την εξισορρόπηση των τεσσάρων ελευθεριών που διέπουν την εσωτερική αγορά, καθώς και την ενίσχυση και ισότητα των δικαιωμάτων των πολιτών της ΕΕ και όχι μόνο των εργαζομένων που μεταφέρουν ασφαλιστικά δικαιώματα, όπως σήμερα. Άμεσα συνδεδεμένο με το ζήτημα της δημοκρατικής συμμετοχής και της κοινωνικής ισότητας είναι και το αίτημα για θέσπιση *ευρωπαϊκής ιθαγένειας* για όλους τους πολίτες της ΕΕ.

Οικονομική και κοινωνική πολιτική

Λόγω της στόχευσης του συνεδρίου στις οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες, οι προτάσεις πολιτικής σε ευρωπαϊκό επίπεδο τις οποίες συνεισέφεραν οι συμμετέχοντες/-χουσες αναφέρονται κυρίως στα πεδία της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής. Οι προτάσεις ομαδοποιούνται ως εξής:

1. *Κοινωνική και όχι μόνο οικονομική ολοκλήρωση της ΕΕ:* Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Πυλώνας ως ευκαιρία θεσμικής κατοχύρωσης νέων κοινωνικών δικαιωμάτων σε ευρωπαϊκό επίπεδο, υπεράσπιση του θεσμού των κλαδικών συλλογικών συμβάσεων εργασίας, ευρωπαϊκός κατώτατος μισθός, προστασία κοινωνικών αγαθών και υπηρεσιών, προτεραιότητα στην αντιμετώπιση του προβλήματος των προσφύγων και των αστέγων.

2. *Αύξηση κοινοτικού προϋπολογισμού* με νέους πόρους από τη φορολογία (φόρος επί των χρηματοπιστωτικών συναλλαγών, των εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα, επί των συναλλαγών μέσω ψηφιακών πλατφορμών κ.λπ.) για την υποστήριξη των στόχων της οικονομικής σύγκλισης και της κοινωνικής συνοχής στην ΕΕ. Όχι στην Ευρώπη της Άμυνας και την αύξηση των πόρων για την άμυνα στον κοινοτικό προϋπολογισμό 2021-2027, προβολή ενός διαφορετικού προτύπου (ασφάλεια με αλληλεγγύη) και δημιουργία ενός διαφορετικού συλλογικού συστήματος ασφάλειας για την Ευρώπη.

3. *Φορολογική πολιτική*: Φορολογική εναρμόνιση για την εξάλειψη του φορολογικού ανταγωνισμού, καταπολέμηση της φοροαποφυγής του κεφαλαίου μέσω ενδοομιλικών ή τριγωνικών συναλλαγών, ευρωπαϊκές και παγκόσμιες ρυθμίσεις για φορολογικούς παραδείσους· τα κέρδη να φορολογούνται εκεί που παράγονται.

4. *ΟΝΕ/αρχιτεκτονική ευρωζώνης*: Μετατόπιση της οικονομικής πολιτικής από τη λιτότητα στις επενδύσεις, από τη σταθεροποίηση στην ανάπτυξη, δεσμευτικοί κοινωνικοί και όχι μόνο οικονομικοί στόχοι για τα κράτη-μέλη της ευρωζώνης στο πλαίσιο της διαδικασίας συντονισμού της οικονομικής τους πολιτικής, ολοκλήρωση τραπεζικής ένωσης, πολιτική και δημοκρατική λογοδοσία της ΕΚΤ, νομισματική και πιστωτική πολιτική στην υπηρεσία της ανάπτυξης, αμοιβαιοποίηση δημοσίου χρέους, μόνιμοι μηχανισμοί εξισορρόπησης ασύμμετρων κρίσεων στο εσωτερικό της ευρωζώνης με μεταβίβαση δημοσιονομικών ή χρηματοδοτικών πόρων στις περισσότερο πληττόμενες χώρες για επενδύσεις ή κοινωνικά επιδόματα.

Η Σκα Κέλερ (στρογγυλό τραπέζι, σ' αυτόν τον τόμο) θέτει επίσης ως προϋπόθεση της καταπολέμησης των ανισοτήτων την *«αλλαγή παραδείγματος» οικονομικής πολιτικής*, όχι μόνο με την εγκατάλειψη της λιτότητας αλλά και με τη στροφή προς ένα νέο επενδυτικό πρότυπο, που προάγει τον οικολογικό μετασχηματισμό της οικονομίας (π.χ. ανανεώσιμες πηγές ενέργειας) και την κοινωνική ισότητα (εκπαίδευση, κοινωνική φροντίδα), ενώ δημιουργεί ποιοτικές θέσεις εργασίας. Τέλος, ο Ευκλείδης Τσακαλώτος (στρογγυλό τραπέζι, σ' αυτόν τον τόμο) υποστηρίζει ότι θα πρέπει να καταπιαστούμε σοβαρά με το θέμα της *παγκοσμιοποίησης* που έχει οδη-

γήσει σε διεύρυνση των ανισοτήτων. Μια αντιστροφή της τάσης –με προσεκτικό τρόπο για να μην ενισχύσει τις εθνικιστικές δυνάμεις– δεν μπορεί παρά να είναι μέρος της απάντησης.

5.4 *Μια ευρωπαϊκή συμμαχία κατά των ανισοτήτων. Ένα εναλλακτικό ηγεμονικό πολιτικό σχέδιο για ένα νέο κοινωνικό συμβόλαιο*

Η έλλειψη ηγεμονικού σχεδίου και μπλοκ εξουσίας σήμερα στην Ευρώπη συνιστά ευκαιρία για τις προοδευτικές δυνάμεις ώστε να διεκδικήσουν την ηγεμονία με βάση ένα δικό τους πολιτικό σχέδιο. Ο Γιάννης Δραγασάκης (σ' αυτόν τον τόμο) ισχυρίζεται ότι *«η αντιμετώπιση των ανισοτήτων συνιστά τον ενοποιητικό ιστό της αριστερής πολιτικής και του αριστερού σχεδίου σε εθνική και ευρωπαϊκή κλίμακα, το κριτήριο πολιτικής διαφοροποίησης, τη σκοπιά από την οποία προσεγγίζουμε τα πράγματα»* και ότι *«θα μπορούσε να είναι ο κεντρικός όρος για την επίτευξη της αριστερής ηγεμονίας, η βάση για τις κοινωνικές συμμαχίες και τις πολιτικές συνεργασίες της Αριστεράς»*.

Ο Αλέξης Τσίπρας (σ' αυτόν τον τόμο) ισχυρίζεται ότι ένα ριζοσπαστικό εναλλακτικό πολιτικό σχέδιο, για να γίνει ηγεμονικό, χρειάζεται να εμπνέει την εμπιστοσύνη ότι είναι εφικτό. Συνεπώς, για να ανοίξει ο δρόμος καταπολέμησης των ανισοτήτων, χρειάζονται απλοί, κατανοητοί και ώριμοι στόχοι, ικανοί να συσπειρώσουν μια ισχυρή κοινωνική πλειοψηφία. Τέτοιοι στόχοι είναι *«η δίκαιη φορολογία του πλούτου και του κέρδους, ώστε να εξασφαλιστούν οι πόροι για δημόσιες επενδύσεις και κοινωνικό κράτος, τα όρια στη χρηματοπιστωτική κερδοσκοπία, η κατάργηση των φορολογικών παραδείσων και ο περιορισμός των μισθολογικών ανισοτήτων»*. Αιτήματα που στην πορεία μπορεί να διευρύνονται ολοένα και περισσότερο βάζοντας τις μάζες στο προσκήνιο, διευρύνοντας τη δημοκρατία στην Ευρώπη και συγκροτώντας ισχυρές κοινωνικές και πολιτικές συμμαχίες τόσο απέναντι στον νεοφιλελευθερισμό όσο και απέναντι στη λαϊκιστική Δεξιά και τον εθνικισμό-σοβινισμό. Η Αριστερά αποτελεί μέρος αυτής της συμμαχίας προοδευτικών δυνάμεων, όπως και ένα τμήμα της σοσιαλδημοκρατίας που αναπροσανατολίζεται ταξικά.

Το να καταστεί ένα ριζοσπαστικό εναλλακτικό πολιτικό σχέδιο –με την κοινωνική δικαιοσύνη και τη μείωση των ανισοτήτων στο επίκεντρο– εφικτό, αξιόπιστο και εν δυνάμει ηγεμονικό εξαρτάται από τους βαθμούς ελευθερίας που διαθέτει για την υλοποίησή του. Υπό τις παρούσες συνθήκες, οι βαθμοί ελευθερίας θεωρητικά μπορούν να κατακτηθούν με δύο τρόπους: α) είτε με *θεσμικές ρυθμίσεις/αλλαγές στην παγκοσμιοποίηση και την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση*, οι οποίες θα επιτρέπουν στις χώρες πειραματισμούς, ανάλογα με τις επιλογές των κοινωνιών τους, σε σειρά σημαντικών θεμάτων που αφορούν την οικονομία: παραγωγικές σχέσεις, καταναλωτικό και επενδυτικό πρότυπο κ.λπ., β) είτε με θεσμοθέτηση, στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ενοποίησης, του *δικαιώματος των εθνών στον αυτοκαθορισμό*, δηλαδή των εκλεγμένων

κυβερνήσεων να εφαρμόζουν το πρόγραμμά τους. Και οι δύο παραπάνω εναλλακτικές αναπτύχθηκαν στο συνέδριο (στρογγυλό τραπέζι, σ' αυτόν τον τόμο). Προφανώς, αυτές αντανακλούν τα στρατηγικά διλήμματα της Αριστεράς απέναντι στην ευρωπαϊκή ενοποίηση, στις σημερινές συνθήκες υποχώρησης των κατακτήσεων των εργαζόμενων τάξεων και των προοδευτικών δυνάμεων σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο. Ωστόσο, δεδομένου ότι η ευρωπαϊκή ενοποίηση προϋποθέτει την εθελούσια εκχώρηση εκ μέρους των κρατών-μελών της ΕΕ εθνικής κυριαρχίας σε πολλά πεδία πολιτικής, η δεύτερη εναλλακτική μοιάζει να αντιστρατεύεται την ίδια τη λογική της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και χρήζει περαιτέρω διευκρινίσεων.

Η αντιμετώπιση των μεγάλων οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων της εποχής μας και της διεύρυνσής τους τις τελευταίες δεκαετίες αποτελεί μεγάλη πρόκληση για τις προοδευτικές δυνάμεις της Ευρώπης, ιδιαίτερα αυτές των χωρών της ΕΕ. Αυτό σημαίνει ότι προκειμένου να καταστεί ηγεμονικό το εναλλακτικό πολιτικό τους σχέδιο θα πρέπει να απαντά πρωτίστως στο μείζον κοινωνικό ζήτημα της παρούσας συγκυρίας, πώς δηλαδή οι τάξεις και τα κοινωνικά στρώματα που έχουν πληγεί σε όλη την Ευρώπη από την οικονομική κρίση και την παγκοσμιοποίηση και έχουν εξωθηθεί ή εγκαταλειφθεί στο περιθώριο θα μπορέσουν να ενσωματωθούν ξανά μέσα σε ένα νέο κοινωνικό συμβόλαιο που θα κατοχυρώνει δικαιώματα με όρους ισότητας και δικαιοσύνης. Επίσης, θα πρέπει να απαντά στο πώς η ΕΕ θα σταματήσει να αποτελεί οδοστρωτήρα για τα εργασιακά και κοινωνικά δικαιώματα των λαών της και μηχανή επιβολής του νεοφιλελεύθερου σχεδίου και, τέλος, θα πρέπει να απαντά στο πώς η διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης θα είναι αμοιβαία επωφελής για τους λαούς της Ευρώπης και θα επιτρέπει τη σύγκλιση του επιπέδου ευημερίας τους.

«Ένας κόσμος γεμάτος ανισότητες δεν μπορεί να είναι ο κόσμος του μέλλοντος. Η άμβλυνση των ανισοτήτων, η υπέρβαση του σημερινού καπιταλισμού που αναπαράγει και γεννά αυτές τις ανισότητες και οδηγεί τον ίδιο τον πλανήτη σε υπαρξιακή κρίση, είναι η μόνη νομοτέλεια για την οποία αξίζει να αγωνιστούμε» (Αλέξης Τσίπρας, σ' αυτόν τον τόμο).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Alvaredo, F., Atkinson, A.B., Piketty, T. και Saez, E. (2013) «The Top 1 Percent in International and Historical Perspective», *Journal of Economic Perspectives* 27(3), σ. 320.

Αρανίτου, Β. (2018) *Η μεσαία τάξη στην Ελλάδα την εποχή των μνημονίων. Μεταξύ κατάρρευσης και ανθεκτικότητας,* Θεμέλιο, Αθήνα.

Atkinson, A.B. (2015) *Inequality: What Can Be Done?*, Harvard University Press, Κέιμπριτζ (Μασαχουσέτη).

Berg, J. (2015) *Labour Markets, Institutions and Inequality. Building Just Societies in the*

21st Century, Edward Elgar/ILO, Τσέλτεναμ/Γενεύη.

Bettio, F. και Verashchagina, A. (2013) «Women and Men in the "Great European Recession"», στο Karamessini, M. και Rubery, J. (επιμ.) *Women and Austerity. The Economic Crisis and the Future for Gender Equality*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge [ελληνική έκδοση: Καραμεσίνη, Μ. και Rubery, J. (επιμ.) (2015) *Γυναίκες και λιτότητα. Η οικονομική κρίση και το μέλλον της ισότητας των φύλων*, Νήσος/Εργαστήριο Σπουδών Φύλου - Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα].

Chen, T., Hallaert, J-J., Qu, H., Queyranne, M., Pitt, A., Rhee, A., Shabunina, A., Vandenbussche, J. και Yackovlev, I. (2018) «Inequality and Poverty Across Generations in the European Union», *IMF Staff Discussion Paper,* SDP/18/01.

Dabla-Norris, E., Kochhar, K., Ricka, F., Suphaphiphat, N. και Tsounta, E. (2015), «Causes and Consequences of Income Inequality: A Global Perspective», *IMF Staff Discussion Paper,* SDP/15/13.

Dosi, G. (1982) «Technological Paradigms and Technological Trajectories. A Suggested Interpretation of the Determinants and Directions of Technical Change», *Research Policy* 11(3), σ. 142-162.

Eurofound (2017α) *Income Inequalities and Employment Patterns in Europe Before and After the Great Recession*, Publications Office of the European Union, Λουξεμβούργο.

Eurofound (2017β) *Social Mobility in the EU*, Publications Office of the European Union, Λουξεμβούργο.

European Commission (2017) *Labour Market Policy Thematic Review 2017: An In-depth Analysis of the Impact of Reforms on Inequality. Synthesis Report,* ECE - European Centre of Expertise (http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=738&langId=en&pubId=8004&furtherPubs=yes).

European Commission (2016) *Employment and Social Developments in Europe 2018*, Chapter 1, Publications Office of the European Union, Λουξεμβούργο.

European Commission (2018α) *Employment and Social Developments in Europe 2018*, Chapter 4, Publications Office of the European Union, Λουξεμβούργο.

European Commission (2018β) «Impact of Fiscal Policy on Income Distribution», *Report on Public Finances in EMU 2017*, Publications Office of the European Union, Λουξεμβούργο.

European Parliament (2017) *Resolution of 16 November 2017 on combating inequalities as a lever to boost job creation and growth*. P8_TA(2017)0451.

Fitoussi, J.-P. και Saraceno, F. (2010) «Inequality and Macroeconomic Performance», *OFCE/POLHIA Working Papers* No. 2010-13, Παρίσι.

Goldin, C. (2006) «The Quiet Revolution that Transformed Women's Employment, Education and Family», *American Economic Review* 96, σ. 1-21.

Grigoli, F. καιRobles, A. (2017), Inequality Overhang, *IMF Working Paper* WP 17/76.

ILO (2015) *Global Wage Report 2014/15:Wages and income inequality*, ILO, Γενεύη.

ILO (2017) *Global Wage Report 2016/17: Wages inequality at the workplace*, ILO, Γενεύη.

Karamessini, M. και Giakoumatos, S. (2016) «The Middle Classes in the Greek Great Depression: Dissolution or Resilience?», στο Vaughan-Whitehead, D. (επιμ.), *Europe's Disappearing Middle Class? Evidence from the World of Work,* Edward Elgar/ILO, Τσέλτεναμ/Γενεύη, σ. 244-278.

Karamessini, M. και Giakoumatos, S. (2018) «Industrial Relations, Imposed Flexibility and Inequality During the Greek Great Depression» στο Vaughan-Whitehead, D. (επιμ.), *Reducing Inequalities in Europe. How Industrial Relations and Labour Policies Can Close the Gap*, Edward Elgar/ILO, Γενεύη, σ. 257-291.

Krugman, P. (2012) *Τέλος στην ύφεση τώρα! (End This Depression Now)*, Πόλις, Αθήνα, 2012.

Μαρξ, Κ. (1875) *Κριτική στο Πρόγραμμα της Γκότα,* Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1994.

Mazzucato, M. (2013) *The Enterpreneurial State: Debunking Public vs. Private Sector Myths,* Anthem Press, Λονδίνο.

Milanovic, B. (2016) *Global Inequality. A New Approach for the Age of Globalization,* Harvard University Press, Κέιμπριτζ (Μασαχουσέτη).

Neufeind, M., O'Reilly, J., Ranft, F. (2018) (επιμ.) *Work in the Digital Age. Challenges of the Fourth Industrial Revolution,* Rowman and Littlefield International Ltd, Λονδίνο/Νέα Υόρκη.

OECD (2008) *Growing Unequal? Income Distribution and Poverty in OECD Countries*, OECD Publishing, Παρίσι (http://dx.doi.org/10.1787/9789264044197-en).

OECD (2011) *Divided We Stand: Why Inequality Keeps Rising*, OECD Publishing, Παρίσι (http://dx.doi.org/10.1787/9789264119536-en).

OECD (2015) *In It Together: Why Less Inequality Benefits All*, OECD Publishing, Παρίσι (http://dx.doi.org/10.1787/9789264235120-en).

Piketty, T. (2013) *Le capital aux XXI siècle*, Éditions du Seuil, Παρίσι [*Το Κεφάλαιο τον 21ο αιώνα*, Πόλις, Αθήνα, 2014].

Rajan, R. (2010) *Fault Lines: How Hidden Fractures Still Threaten the World Economy,* Princeton University Press, Πρίνστον.

Rani, U. και Furrer, M. (2016) «Decomposing Income Inequality into Factor Income Components: Evidence from Selected G20 Countries», *ILO Research Paper* No. 15 (https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---inst/documents/publication/wcms_499918.pdf).

Ρουσό, Ζ.-Ζ. (1754) *Πραγματεία περί της καταγωγής και των θεμελίων της ανισότητας ανάμεσα στους ανθρώπους (Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes),* Σύγχρονη Εποχή, 1999.

Scocco, S. (2016) *Greater Inequality Not Due to New Technology and Free Trade* (https://www.socialeurope.eu/greater-inequality-not-due-new-technology-free-trade).

Σεν, Α. (1992), *Επανεξετάζοντας την ανισότητα (Inequality Reexamined),* Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 2004.

Social Europe (2017) *Inequality in Europe. Social Europe Dossier,* Friedrich Ebert Stiftung,

Hans Böckler Stiftung, Social Europe (www.socialeurope.eu/wp-content/uploads/2018/01/Inequality-in-Europe-final.pdf).

Stiglitz, J. (2012) *The Price of Inequality,* W.W. Norton & Co, ΝέαΥόρκη/Λονδίνο.

Φωτάκης, Κ. και Σελίμης, Α. (2018) «Η Ελλάδα μπροστά στην 4η Βιομηχανική Επανάσταση», *Η Αυγή*, 1.10.2018 (http://beta.avgi.gr/article/10811/9209023/h-ellada-mprosta-sten-4e-biomechanike-epanastase).

Χάρβεϊ, Ντ. (2010) *Το αίνιγμα του κεφαλαίου και οι κρίσεις του καπιταλισμού (The Enigma of Capital and the Crises of Capitalism),* Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 2012.

Zucman, G. (2015) *The Hidden Wealth of Nations,* Chicago University Press, Σικάγο.

Καταπολεμώντας το τέρας των ανισοτήτων από θέση αριστερής κυβερνητικής ευθύνης[1]

ΓΙΑΝΝΗΣ ΔΡΑΓΑΣΑΚΗΣ

Το συνέδριο γίνεται σε μια συγκυρία όπου στην Ελλάδα αρχίζει να γίνεται ορατό το τέλος των μνημονίων και της σκληρής επιτροπείας. Ολοκληρώνεται έτσι μια πρώτη φάση της διακυβέρνησης της χώρας μας από μια κυβέρνηση της Αριστεράς. Ταυτόχρονα, αρχίζει ο σχεδιασμός της δεύτερης, πιο απαιτητικής φάσης. Πιο απαιτητικής, διότι αν μέχρι σήμερα η προσοχή μας επικεντρώθηκε στην αντιμετώπιση των ακραίων συμπτωμάτων της φτώχειας και της ανισότητας, τώρα πρέπει να σχεδιάσουμε τις παρεμβάσεις μας στο επίπεδο της αντιμετώπισης των αιτίων. Αν μέχρι σήμερα δώσαμε έμφαση στη λήψη στοχευμένων μέτρων, πρέπει τώρα να περάσουμε από τα επιμέρους μέτρα σε ολοκληρωμένες και συνεκτικές πολιτικές.

Αν μέχρι σήμερα μας ενδιέφερε πρωτίστως το άμεσο αποτέλεσμα, τώρα πρέπει να αναπτύξουμε μακρόπνοες στρατηγικές που να εντάσσονται στον σχεδιασμό της μεταμνημονιακής Ελλάδας. Ο προβληματισμός λοιπόν που θα αναπτυχθεί στη διάρκεια του συνεδρίου θα είναι και μια συμβολή στον σχεδιασμό της κυβερνητικής πολιτικής σε αυτή τη νέα φάση. Επίσης, το συνέδριο είναι σημαντικό και επίκαιρο διότι το φαινόμενο των ανισοτήτων, αν και δεν είναι καινούργιο, προβάλλει σήμερα με πολλές νέες μορφές, με απειλητικές διαστάσεις και δυνητικούς κινδύνους.

1. Κεντρική ομιλία του Γιάννη Δραγασάκη στο άνοιγμα των εργασιών του Ευρωπαϊκού Συνεδρίου «Ανισότητες, νεοφιλελευθερισμός και ευρωπαϊκή ενοποίηση. Προοδευτικές απαντήσεις».

ΟΙ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΣΕ ΕΚΡΗΞΗ. ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΚΡΙΣΗ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΩΝ

Γνωρίζουμε βέβαια ότι ο καπιταλισμός είναι ένα σύστημα που ενδογενώς παράγει και διευρύνει τις ανισότητες. Υπήρξαν όμως και περίοδοι στην ιστορία των κοινωνιών που προωθήθηκαν –κυρίως από προοδευτικές κυβερνήσεις και με τη στήριξη ισχυρών κοινωνικών κινημάτων– διευθετήσεις που πέτυχαν τον περιορισμό των ανισοτήτων. Ωστόσο, από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 υπάρχει μια σαφής τάση διεύρυνσης των ανισοτήτων και διάχυσής τους σε ένα ευρύ φάσμα, πρακτικά σε όλες τις πτυχές της οικονομικής και κοινωνικής ζωής. Πίσω από την εξέλιξη αυτή, υπάρχουν κατά την άποψή μου δύο βασικοί παράγοντες:

- Ο πρώτος είναι η ανάδειξη του νεοφιλελεύθερου δόγματος σε κυρίαρχη κυβερνητική πολιτική και η υπονόμευση ή ακύρωση των εργασιακών και κοινωνικών δικαιωμάτων.
- Ο δεύτερος είναι η κρίση των κοινωνικών και πολιτικών υποκειμένων, των συνδικάτων κυρίως, και των παραδοσιακών πολιτικών κομμάτων της Αριστεράς –σοσιαλδημοκρατικών και κομμουνιστικών–, των δυνάμεων δηλαδή που από διαφορετικές αφετηρίες και στρατηγικές έδρασαν ως ανάχωμα στη διεύρυνση των ανισοτήτων και πρωταγωνίστησαν στη διεκδίκηση εξισωτικών αιτημάτων κατά την προηγούμενη ιστορική περίοδο. Συνεπώς, η διεύρυνση των ανισοτήτων αντανακλά κυρίως κοινωνικούς και πολιτικούς παρά τεχνολογικούς παράγοντες. Και με αυτή την έννοια και η μείωσή τους είναι πρόβλημα κατεξοχήν πολιτικό.

Η ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ ΤΩΝ ΑΝΙΣΟΤΗΤΩΝ ΔΕΝ ΑΡΚΕΙ

Είναι ενδιαφέρον ότι το πρόβλημα των ανισοτήτων αναγνωρίζεται πλέον από πολλές πλευρές. Πρόσφατα το ΔΝΤ, μέσω της γενικής διευθύντριάς του, επισήμανε τις επιδράσεις των τεχνολογικών εξελίξεων στην ανισότητα και ζήτησε «δίχτυα ασφαλείας» για την προστασία των αδυνάμων της σύγχρονης εποχής. Αντίστοιχα, ο ΟΟΣΑ πιστοποιεί ότι η σταδιακή ανάκαμψη δεν φαίνεται να συνοδεύεται με αναστροφή της τάσης αύξησης της εισοδηματικής ανισότητας που παρατηρείται εδώ και δεκαετίες. Τέλος, για τη Διεθνή Οργάνωση Εργασίας, η ανισότητα απειλεί και άλλους παράγοντες κοινωνικής ευημερίας όπως η δημοκρατία, η δημόσια ασφάλεια, η κοινωνική σταθερότητα, η οικονομική και περιβαλλοντική βιωσιμότητα.

Κανείς λοιπόν πλέον δεν αγνοεί το θέμα των ανισοτήτων. Και αυτό είναι μια θετική εξέλιξη. Αυτή η ομοβροντία δηλώσεων θα έλεγε κάποιος ότι συνιστά και μια απόδειξη συνειδητοποίησης της κατάστασης από τις οικονομικές και πολιτικές ελίτ. Ότι δηλαδή αρχίζουν πλέον να μαθαίνουν από τα διδάγματα της κρίσης. Δυστυχώς όμως αυτό δεν είναι κάτι που θα μπορούσαμε να το υποστηρίξουμε τεκμηριωμένα.

Όλες οι προαναφερόμενες προσεγγίσεις δίνουν έμφαση στα συμπτώματα της ανισότητας αγνοώντας τα βαθύτερα αίτια αυτού του φαινομένου.

Σήμερα, στην οικεία επιστημονικοπολιτική συζήτηση, εντοπίζονται τρία βασικά ρεύματα σκέψης σχετικά με τις ανισότητες. Το νεοφιλελεύθερο ρεύμα αποδίδει τις ανισότητες κατά βάση στις τεχνολογικές αλλαγές και προτείνει τρόπους αντιμετώπισης του προβλήματος στο πλαίσιο του παραδείγματος της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης. Το νεοκεϋνσιανό ρεύμα αποδίδει τις ανισότητες στην ελεύθερη λειτουργία των αγορών και προτάσσει μια σειρά από ρυθμίσεις στις αγορές ως την επιθυμητή και εφικτή μέθοδο αντιμετώπισης. Όπως συμβαίνει συνήθως στον δημόσιο διάλογο, και στα δύο ρεύματα εμπεριέχονται πραγματικές εκφάνσεις του φαινομένου. Είναι προφανές, για παράδειγμα, ότι η υπό εξέλιξη τέταρτη βιομηχανική επανάσταση, αλλά και ό,τι προηγήθηκε αυτής στους τομείς των νέων τεχνολογιών, διαμορφώνει όρους διεύρυνσης των ανισοτήτων. Όπως επίσης είναι σωστό ότι η ελευθερία των αγορών και η απουσία κάθε ρύθμισης πλήττουν κυρίως τους ήδη αδύναμους και διευκολύνουν –ιδίως σε περιόδους κρίσης– τη φτωχοποίηση των μέχρι πρότινος «ασφαλών». Εντούτοις, αμφότερα τα ρεύματα σκέψης περιορίζουν τις μεθόδους αντιμετώπισης εντός ενός πλαισίου το οποίο, όπως προείπαμε, συμβάλλει καταλυτικά στη διαιώνιση των ανισοτήτων.

Επομένως, προφανώς αυτές δεν είναι οι απαντήσεις που χρειάζονται οι κοινωνίες και οι υποτελείς τάξεις. Στο σημείο αυτό, αναδεικνύεται η αναγκαιότητα του ρεύματος της ριζοσπαστικής Αριστεράς ως φορέα αναζήτησης και πάλης για ουσιαστικές λύσεις.

Η ΑΡΙΣΤΕΡΑ ΣΤΟΝ ΑΓΩΝΑ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΑΝΙΣΟΤΗΤΩΝ

Ακριβώς τις απαντήσεις προς την κατεύθυνση της ουσιαστικής υπέρβασης του προβλήματος αναζητά το ριζοσπαστικό-προοδευτικό ρεύμα, το οποίο αποδίδει τις ανισότητες σε βαθύτερους κοινωνικούς παράγοντες που ανάγονται στους όρους συσσώρευσης, παραγωγής και διανομής.

Για την Αριστερά, βέβαια, η «αποκάλυψη» του προβλήματος των ανισοτήτων δεν είναι ένα σημείο των καιρών, είναι μια μόνιμη μέριμνα, εγγεγραμμένη στην πολιτική της ταυτότητα και κεντρικό αντικείμενο των πολιτικών της επιδιώξεων και παρεμβάσεων.

Και επειδή διαθέτουμε αυτό το ιδιότυπο θεωρητικό και πολιτικό προβάδισμα, θεωρούμε ότι μπορούμε να θέσουμε αυτό το πρόβλημα στην αιχμή της στρατηγικής μας και να πιέσουμε για περισσότερο ριζικές αλλαγές που θα επιτρέπουν μια βιώσιμη και μακροπρόθεσμη διαχείρισή του. Πρόκειται για ένα ζήτημα καθοριστικής σημασίας που αφορά την κρίση της Ευρώπης, την άνοδο του ξενοφοβικού, ακροδεξιού λαϊκισμού και συνιστά ένα πεδίο πάλης στο οποίο έχουμε χρέος να παρέμβουμε συντονισμένα και συστηματικά.

Παρά την ευρεία λοιπόν αναγνώριση του προβλήματος, αν οι βασικοί παράγοντες επιδείνωσης των ανισοτήτων –δηλαδή η κυριαρχία του νεοφιλελευθερισμού και η κρίση των υποκειμένων– δεν αναιρεθούν, τότε υπάρχει κίνδυνος το νέο τεχνολογικό κύμα, που βρίσκεται σε εξέλιξη, να συνοδευτεί από ακόμα πιο δραματική διεύρυνση των κοινωνικών και των χωρικών ανισοτήτων, και αυτό παρά το γεγονός ότι οι ίδιες οι τεχνολογίες θα μπορούσαν να διευκολύνουν μια δίκαιη και χωρικά αποκεντρωμένη ανάπτυξη.

Επομένως, τι κάνουμε από εδώ και πέρα; Η αριστερή απάντηση στο πρόβλημα των ανισοτήτων υποδηλώνει δύο αλληλένδετες διαδικασίες: πρώτον, τι κάνουμε για τις ανισότητες, δηλαδή με ποιες πολιτικές θα τις καταπολεμήσουμε, και, δεύτερον, με ποιον τρόπο προωθούμε τις εν λόγω πολιτικές;

Θα ξεκινήσω από το δεύτερο. Η δράση της Αριστεράς από τη θέση της αντιπολίτευσης επιτρέπει τον αναστοχασμό, τον πειραματισμό, την κινηματική δράση και την κινητοποίηση, την άσκηση πίεσης, την προγραμματική ελαστικότητα, τον πολυσυλλεκτισμό, την ταυτόχρονη υιοθέτηση διαφορετικών, ακόμα και ανταγωνιστικών μεταξύ τους, αιτημάτων.

Η κυβερνητική θέση επιβάλλει τη σχηματοποίηση των αξιών, των ιδεών και των προτάσεων και τον μετασχηματισμό τους σε δημόσιες πολιτικές, που να είναι εφαρμόσιμες εντός των υφιστάμενων συσχετισμών, πράγμα που σημαίνει κατανόηση της λογικής του κράτους και των περιορισμών που αυτό και οι συσχετισμοί επιβάλλουν κατά περίπτωση.

Εν τέλει, αντιπολίτευση σημαίνει ότι το αριστερό πολιτικό υποκείμενο δεν δύναται να διασφαλίσει αυτόνομα την προώθηση των προτάσεών του (παρά μόνο πιέζοντας την εκάστοτε κυβέρνηση), ενώ η κυβέρνηση παρέχει τη δυνατότητα εφαρμογής μιας προοδευτικής πολιτικής. Άλλωστε, προοδευτικές κυβερνήσεις ήταν εκείνες που στις προηγούμενες δεκαετίες προώθησαν προγράμματα άμβλυνσης της ανισότητας μέσω της αναδιανομής και της συγκρότησης του μεταπολεμικού κοινωνικού κράτους.

Άρα, η κυβερνώσα και η κινηματική Αριστερά δεν αποτελούν δύο ανταγωνιστικές ή αλληλοαποκλειόμενες μορφές της Αριστεράς αλλά δύο συμπληρωματικές όψεις της. Τούτο πρακτικά σημαίνει, όπως δείχνει και η δική μας εμπειρία, ότι η ύπαρξη μιας κυβέρνησης της Αριστεράς όχι μόνο δεν αναιρεί την ανάγκη δράσης από τα κάτω αλλά την καθιστά ακόμα πιο αναγκαία τόσο στο επίπεδο των κοινωνικών κινημάτων όσο και στο επίπεδο των ιδεών και της κριτικής σκέψης. Θεωρούμε ότι η παρουσία μας στην κυβέρνηση και η πείρα που έχουμε σωρεύσει επί σχεδόν τρία χρόνια έχουν να πουν πολλά τόσο για το περιεχόμενο μιας πολιτικής καταπολέμησης των ανισοτήτων όσο και για τους όρους υλοποίησης αυτής της πολιτικής.

Η ΑΡΙΣΤΕΡΑ ΣΤΗΝ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ. ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Στην Ελλάδα οι κοινωνικές ανισότητες έχουν λάβει τερατώδεις διαστάσεις διότι, πέραν των παραγόντων που ισχύουν σε άλλες χώρες, εδώ ιδιαίτερα επιβαρυντική ήταν η πολιτική των μνημονίων και οι επιλογές των κυβερνήσεων που διαχειρίστηκαν αυτά τα προγράμματα πριν από εμάς.

Τι κάναμε όμως εμείς; Εμείς κινηθήκαμε με βάση δύο στόχους:

- Πρώτον, με βάση το παράλληλο πρόγραμμα, δηλαδή το δικό μας πρόγραμμα, επιδιώξαμε στοιχεία του εν λόγω προγράμματος να γίνουν αποδεκτά στο πλαίσιο της διαπραγμάτευσης με τους δανειστές ή να βρούμε τρόπους να υλοποιήσουμε μέτρα πέραν των μνημονίων για την ανακούφιση των αδύναμων στρωμάτων και ομάδων εντός των περιορισμών που έθεταν οι υποχρεώσεις του συμπεφωνημένου Προγράμματος.
- Ο δεύτερος στόχος ήταν η διαρκής διεκδίκηση πολιτικού χρόνου και βαθμών ελευθερίας, ώστε να μπορέσουμε να αυξήσουμε το εύρος των παρεμβάσεών μας και να δημιουργήσουμε σταδιακά τους όρους και τις προϋποθέσεις για πιο ριζικές δομικές αλλαγές. Επρόκειτο ή μάλλον πρόκειται για έναν αγώνα που συνεχίζεται, βήμα το βήμα, μέτρο το μέτρο, λεπτό το λεπτό και με την έννοια του χρόνου και με την έννοια του χρήματος.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να κάνω ένα σχόλιο. Σε τμήματα της Αριστεράς υπήρχε και υπάρχει η άποψη ότι υπό συνθήκες καπιταλισμού η Αριστερά δεν πρέπει να αναλαμβάνει κυβερνητικές ευθύνες, διότι δεν μπορεί να επιτύχει τίποτα υπέρ των εργαζομένων και των αδυνάμων.

Η ώρα του απολογισμού δεν έχει έρθει ακόμη. Ωστόσο, κλείνοντας σε λίγο τρία χρόνια από την ανάληψη της ευθύνης για τη διακυβέρνηση της χώρας, προσωπικά θεωρώ ότι ένα συμπέρασμα που μπορούμε να διατυπώσουμε είναι ότι ακόμα και υπό τους πλέον δυσμενείς πολιτικούς συσχετισμούς, ακόμα και υπό τους πιο ασφυκτικούς δημοσιονομικούς περιορισμούς, μπορέσαμε να σταματήσουμε και να αντιστρέψουμε την κατάρρευση στους κρίσιμους τομείς της Υγείας και της Παιδείας, να κάνουμε εφικτή την αποκλιμάκωση της ανεργίας, να εισαγάγουμε θεσμούς, όπως το Κοινωνικό Εισόδημα Αλληλεγγύης ή την καθολική πρόσβαση ανασφάλιστων πολιτών στο σύστημα Υγείας, στόχους για τους οποίους αγωνιζόμαστε χρόνια. Θεσμοί και μέτρα που οι προηγούμενες κυβερνήσεις αρνούνταν να υλοποιήσουν σε περιόδους οικονομικής άνθησης υλοποιούνται τώρα υπό συνθήκες μεγάλης στενότητας. Η κυβέρνηση υλοποίησε και σχεδιάζει δράσεις και πολιτικές για την καταπολέμηση της ανισότητας στις ποικίλες εκδοχές της.

Δράσεις και πολιτικές:

– Για την πρόσβαση όλων των πολιτών σε κοινωνικά αγαθά (κοινωνικό τιμολό-

γιο ΕΥΔΑΠ, πρόσβαση ανέργων σε μέσα μαζικής μεταφοράς, κοινωνικό τιμολόγιο ρεύματος, δωρεάν Internet σε πρωτοετείς φοιτητές).

– Κατά των ανισοτήτων στον τομέα της Υγείας (νέο Πρωτοβάθμιο Σύστημα Υγείας/ Τοπικές Μονάδες Υγείας).

– Κατά των ανισοτήτων στην αγορά εργασίας (ενίσχυση ελεγκτικών μηχανισμών και επιβολή κυρώσεων για την καταπολέμηση της αδήλωτης και απλήρωτης εργασίας).

– Για την άμβλυνση διακρίσεων και ανισοτήτων ως προς την απόλαυση βασικών ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων (επέκταση συμφώνου συμβίωσης στα ομόφυλα ζευγάρια, νομική αναγνώριση φύλου, αλλαγές στη σαρία, καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών).

– Για την υποστήριξη ευάλωτων ομάδων του πληθυσμού (Εθνικό Σχέδιο Δράσης για τα Δικαιώματα του Παιδιού, θεσμικές παρεμβάσεις υπέρ των ΑμεΑ, Εθνική Στρατηγική για τους Ρομά).

– Κατά των ανισοτήτων στο σχολείο (σχολικά γεύματα, επαναφορά ενισχυτικής διδασκαλίας κ.λπ.).

– Υπέρ των φορέων της Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας που θέτουν το ζήτημα της «ίσης αμοιβής για ίσης αξίας εργασία» στο επίκεντρο της λειτουργίας τους.

– Κατά των χωρικών εκφάνσεων της ανισότητας (ολιστική πολιτική υπέρ της νησιωτικότητας, περιφερειακά αναπτυξιακά συνέδρια).

Προσωπικά θεωρώ λοιπόν ότι, λαμβανομένων υπόψη των συγκεκριμένων συνθηκών και συσχετισμών, μηδενιστικές και ισοπεδωτικές απόψεις όχι μόνο δεν ευσταθούν αλλά, αντίθετα, διαψεύδονται και από την πραγματικότητα. Δεν υπάρχει όμως καθόλου χώρος για εφησυχασμό ή αυτοϊκανοποίηση. Πρώτον, γιατί η συσσώρευση προβλημάτων απαιτεί λύσεις πιο δραστικές. Δεύτερον, διότι κριτήριό μας δεν είναι μόνο τι παραλάβαμε, δεν είναι μόνο η κληρονομιά του χθες, αλλά πρωτίστως είναι οι προκλήσεις του αύριο και η ανάγκη για μια δίκαιη και βιώσιμη κοινωνία.

Αυτή λοιπόν είναι η μία όψη της πραγματικότητας. Η άλλη είναι ότι, όπως ήδη είπα, οι παρεμβάσεις μας προς το παρόν στοχεύουν κυρίως στα συμπτώματα και στις ακραίες μορφές φτώχειας και ανισοτήτων. Και αυτό έχει να κάνει με το καθεστώς της σκληρής επιτροπείας και το πλαίσιο άσκησης της πολιτικής που είχαμε να αντιμετωπίσουμε.

Ωστόσο, αυτό δεν θα πρέπει να είναι το δικό μας άλλοθι. Όσο κατακτούμε, με μεγάλη προσπάθεια, χώρο αυτονομίας, αυτό μάς υποχρεώνει, καθώς πλησιάζουμε στο τέλος του Προγράμματος, να δούμε με μεγαλύτερη συστηματικότητα τις παρεμβάσεις μας για την επόμενη μέρα. Όχι όμως μόνο με λογική επικέντρωσης στο υπάρχον αλλά και με την προοπτική του μέλλοντος. Θα επισημάνω τώρα ορισμένα πεδία στα οποία θα πρέπει να εξειδικευτεί περαιτέρω αυτή η κατεύθυνση.

ΣΥΝΑΡΘΡΩΝΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ. ΑΠΟ ΤΑ ΣΤΟΧΕΥΜΕΝΑ ΜΕΤΡΑ ΣΤΙΣ ΟΛΟΚΛΗΡΩΜΕΝΕΣ ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ

Πρώτο πεδίο είναι ο τρόπος διακυβέρνησης που, υπό μια ευρεία έννοια, περιλαμβάνει και τον τρόπο λειτουργίας του κράτους, της δημόσιας διοίκησης, του ευρύτερου δημόσιου τομέα και των εποπτευόμενων από το κράτος οργανισμών. Κινούμενοι στην έξοδο από το Πρόγραμμα και την ειδική επιτροπεία, αλλά και προετοιμαζόμενοι για τη νέα φάση της μεταμνημονιακής Ελλάδας, βασική προτεραιότητα είναι η ανάδειξη ενός νέου μοντέλου διακυβέρνησης με διαδικασίες αξιολόγησης φορέων, πολιτικών και διοικήσεων, διασφάλιση της διαφάνειας και της δημόσιας λογοδοσίας. Στο υπό διαμόρφωση αυτό μοντέλο διακυβέρνησης, η εδραίωση συνθηκών ανάπτυξης συμβαδίζει, και αιτιακά και χρονικά, με την οικοδόμηση ενός ισχυρού κοινωνικού κράτους. Στην ίδια κατεύθυνση, η δικαιοσύνη δεν μπορεί να νοηθεί ξέχωρα από την αποτελεσματικότητα, αλλά και η ανταγωνιστικότητα της οικονομίας δεν μπορεί να στηριχθεί στα συντρίμμια της εργασίας, αντίθετα, περνά μέσα από την επένδυση στη γνώση, τη δημιουργία νέων ποιοτικών θέσεων εργασίας, τη διασφάλιση των εργασιακών δικαιωμάτων της συλλογικής διαπραγμάτευσης, την προστασία της εργασίας.

Δεύτερο πεδίο είναι αυτό του παραγωγικού υποδείγματος. Έχουμε μιλήσει για ένα μοντέλο μιας δίκαιης και βιώσιμης ανάπτυξης. Είναι προφανές λοιπόν ότι οι ανισότητες είναι αλληλένδετες με τους όρους παραγωγής αλλά και αναδιανομής. Υπάρχουν ορισμένοι διαρθρωτικοί παράγοντες που σχετίζονται με τις ανισότητες. Η μεγέθυνση από μόνη της δεν φέρνει μείωση ανισοτήτων, ενώ ακόμα και η αναδιανομή, εάν δεν συνοδεύεται και από ένα κατάλληλο παραγωγικό μοντέλο, δεν αντιμετωπίζει το πρόβλημα με έναν ουσιαστικό τρόπο. Επομένως, στρατηγικός μας στόχος είναι να δημιουργήσουμε τους όρους και τις προϋποθέσεις για ένα δίκαιο και βιώσιμο μοντέλο ανάπτυξης και για ένα παραγωγικό μοντέλο που θα εκθεμελιώνει δομικά τις αντικειμενικά ανισότιμες κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσονται στο έδαφος του καπιταλισμού. Στο σημείο αυτό κλειδί είναι το ζήτημα της εργασίας, η θέση της εργασίας στο νέο παραγωγικό υπόδειγμα.

Τρίτο πεδίο είναι το κοινωνικό κράτος. Έχουμε μιλήσει για το «νέο κοινωνικό κράτος», για την ανάγκη δηλαδή διαμόρφωσης μιας νέας κοινωνικοπολιτικής συνθήκης, η οποία θα αναγνωρίζει και θα κατοχυρώνει καθολικά κοινωνικά δικαιώματα και θα λειτουργεί ως πλαίσιο ενδυνάμωσης της κοινωνικής συνοχής και προώθησης της ανάπτυξης. Αντιλαμβανόμαστε λοιπόν τις παρεμβάσεις μας όχι αποκομμένες από τον γενικό στρατηγικό μας στόχο αλλά ως φάσεις/στιγμές/τομές στη διαδικασία υλοποίησής του.

Τέλος, τέταρτο είναι το πεδίο που αφορά την εμπλοκή της κοινωνίας στην αναπτυξιακή διαδικασία τόσο στο πεδίο των επιλογών όσο και σε εκείνο της άμεσης συμμετοχής στην παραγωγική διαδικασία. Για παράδειγμα, τους τελευταίους μήνες

διοργανώνουμε περιφερειακά αναπτυξιακά συνέδρια σε όλη την Ελλάδα, όπου διαβουλευόμαστε ενεργά με τους εκπροσώπους της κοινωνίας και ενθαρρύνουμε τη συμμετοχή της κοινωνίας στις δράσεις μας. Αυτό, σε ένα πλαίσιο κρίσης της πολιτικής, είναι σημαντικό για την αποκατάσταση μέρους της εμπιστοσύνης των πολιτών προς την πολιτική και την ίδια τη διαδικασία του κοινωνικού διαλόγου και της διαβούλευσης.

Επίσης, προωθούμε ποικιλοτρόπως τη δημιουργία κοινωνικών συλλογικών υποκειμένων, τα οποία θα είναι και προϋποθέσεις για την υλοποίηση της στρατηγικής μας (κοινωνικές και συνεταιριστικές επιχειρήσεις, ενεργειακές κοινότητες, συλλογικά σχήματα χορήγησης μικροπιστώσεων κ.ά.). Τέλος, δουλεύουμε ενεργά και για την αποκατάσταση της λειτουργίας θεσμοποιημένων συλλογικών μορφών διεκδίκησης, χωρίς τις οποίες οποιαδήποτε ευνοϊκή ρύθμιση επιτυγχάνεται κινδυνεύει να μην έχει την επιθυμητή διάρκεια.

ΓΙΑ ΕΝΑ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΣΧΕΔΙΟ ΜΕ ΚΡΙΤΗΡΙΟ ΤΗΝ ΙΣΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ

Σε κάθε περίπτωση, η αντιμετώπιση των ανισοτήτων στο εσωτερικό μιας χώρας είναι ένα πολυπαραγοντικό εγχείρημα που πρέπει να λάβει υπόψη πολλαπλές παραμέτρους. Κατ' αρχάς στις σημερινές κοινωνίες υπάρχει ένα ευρύ φάσμα ανισοτήτων –εισοδηματικές, εκπαιδευτικές, έμφυλες, πρόσβασης στην ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, χωρικές, πρόσβασης στην ενημέρωση και στην πληροφορία, στα καταναλωτικά αγαθά, στις τραπεζικές υπηρεσίες, ανισότητες στην αξιοποίηση των τοπικών πόρων. Επί της ουσίας, η αντιμετώπιση των ανισοτήτων συνιστά τον ενοποιητικό ιστό της αριστερής πολιτικής και του αριστερού σχεδίου σε εθνική και ευρωπαϊκή κλίμακα, το κριτήριο πολιτικής διαφοροποίησης, τη σκοπιά από την οποία προσεγγίζουμε τα πράγματα.

Οι δυνατότητες μιας εθνικής κυβέρνησης είναι αρκετές αλλά πεπερασμένες· ανάλογα και με τη θέση μιας χώρας στον καταμερισμό εργασίας διαμορφώνεται και το πραγματικό πεδίο παρέμβασης. Στο σημείο αυτό προβάλλει το γενικότερο ερώτημα που αφορά τελικά τα όρια και τη βιωσιμότητα ενός αριστερού εγχειρήματος στην εποχή μας, ειδικά στο πλαίσιο της ευρωζώνης. Είναι, νομίζω, προφανές ότι οι ανισότητες μόνο ως έναν βαθμό μπορούν να αντιμετωπιστούν αποτελεσματικά στα όρια του εθνικού κράτους. Η πρόσφατη περίοδος μας έχει δείξει ότι απαιτούνται ευρύτερες συμμαχίες, προοδευτικές κυβερνήσεις σε όσο γίνεται περισσότερες χώρες, μια ριζική αλλαγή συσχετισμών για να προωθηθούν συνολικότερες λύσεις στο πρόβλημα. Η Αριστερά στην κυβέρνηση μπορεί να δημιουργήσει ρήγματα, να αμφισβητήσει το πρότερο status quo, να ανοίξει δρόμους. Αλλά αυτό μπορεί να έχει συνέχεια και βάθος, να λάβει διαστάσεις πραγματικών τομών και εδραίωσης νέων όρων, όταν υπάρχει ένας αστερισμός αριστερών-προοδευτικών κυβερνήσεων ικα-

νών να μετατοπίσουν ή να επηρεάσουν τον κεντρικό άξονα της πολιτικής.

Υπό αυτή την έννοια, κατά τη γνώμη μου, το ζήτημα των ανισοτήτων θα μπορούσε να θεμελιώσει ένα ευρύτερο αριστερό-προοδευτικό σχέδιο σε ευρωπαϊκή κλίμακα, θα μπορούσε να είναι ο κεντρικός όρος για την επίτευξη της αριστερής ηγεμονίας, η βάση για τις κοινωνικές συμμαχίες και τις πολιτικές συνεργασίες της Αριστεράς. Η γενική αναγνώριση του προβλήματος μας υποχρεώνει σε μια δυναμική παρέμβαση. Θεωρώ ότι αυτό το συνέδριο θα είναι το εφαλτήριο για μια ολοκληρωμένη πολιτική και για μια ευρύτερη συζήτηση.

ΜΕΡΟΣ Ι

Οικονομικές ανισότητες: Πλούτος – Εισόδημα – Φορολογία

Βέρνερ Ράζα
Βίμερ Σάλβερντα
Τζέρεμι Λίμαν
Θεόδωρος Μ. Μητράκος

Παγκοσμιοποίηση, ανισότητα και το μέλλον της δημοκρατίας

ΒΕΡΝΕΡ ΡΑΖΑ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στη διάρκεια των τελευταίων ετών, ο διάλογος για την παγκοσμιοποίηση γνώρισε σημαντικές αλλαγές. Ενώ στη δεκαετία του 1990 και στις αρχές της δεκαετίας του 2000 το κυρίαρχο ρεύμα ψάρευε πελάτες πουλώντας ξανά και ξανά τα πολλαπλά οφέλη του ελεύθερου εμπορίου και των επενδύσεων, καθώς και των χωρίς περιορισμούς χρηματοοικονομικών ροών, η κατάσταση άλλαξε σε σημαντικό βαθμό με το ξέσπασμα της παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής και οικονομικής κρίσης το 2007-2008. Αυτό οφείλεται τόσο σε οικονομικούς όσο και σε πολιτικούς παράγοντες. Στην οικονομική σφαίρα, δεν μπορεί πλέον να μείνει κρυφό το γεγονός ότι η οικονομική παγκοσμιοποίηση προωθεί μια βίαιη οικονομική κρίση που συνοδεύεται από μεγάλη αύξηση της ανεργίας, πιο άνιση κατανομή του εισοδήματος και του πλούτου, καθώς και από δραματική άνοδο της φτώχειας. Στην πολιτική σφαίρα, ένας ακροδεξιός εθνικισμός και μια αξιοσημείωτη τάση προς μια ανελεύθερη δημοκρατία, εάν όχι προς τον αυταρχισμό, έχουν κερδίσει έδαφος όχι μόνο στον αναπτυσσόμενο και αναδυόμενο κόσμο αλλά και στην Ευρώπη και στις Ηνωμένες Πολιτείες, δείχνοντας μια τεκτονική μετατόπιση στα πολιτικά συστήματα των περισσότερων φιλελεύθερων δημοκρατιών στον κόσμο του ΟΟΣΑ.

Έτσι, οι υπέρμαχοι της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης έχουν τεθεί υπό αμφισβήτηση από τις πραγματικές παγκόσμιες εξελίξεις των τελευταίων δέκα ετών.

Κατά συνέπεια, έπρεπε να εγκαταλείψουν τον πόλεμο ελιγμών υπέρ της παγκοσμιοποίησης και να αρχίσουν έναν πόλεμο θέσεων, για να το θέσουμε με γκραμσιανούς όρους. Κοντολογίς, τα βασικά μηνύματα τα οποία αντανακλούν την τρέχουσα σκέψη της επιστημονικής κοινότητας που υποστηρίζει την οικονομική υπόθεση της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης (βλ. OECD, 2017α και EC, 2017) μπορούν να συνοψιστούν στους τρεις ακόλουθους ισχυρισμούς:

1. Με την εν μέρει εξαίρεση της φιλελευθεροποίησης των χρηματοπιστωτικών αγορών, η οικονομική παγκοσμιοποίηση δημιούργησε ανάπτυξη και ευημερία, ιδίως μέσω της προοδευτικής φιλελευθεροποίησης του διεθνούς εμπορίου και των επενδύσεων.
2. Η παγκοσμιοποίηση των οικονομικών δραστηριοτήτων θα πρέπει να βαθύνει, κυρίως μέσω της προώθησης μιας ατζέντας «βαθιάς ολοκλήρωσης» της φιλελευθεροποίησης του εμπορίου και των επενδύσεων που θα επικεντρώνεται στη μείωση των μη δασμολογικών φραγμών στο εμπόριο.
3. Η παγκοσμιοποίηση έχει πράγματι διανεμητικές συνέπειες, και είναι αλήθεια ότι υπάρχουν ορισμένοι χαμένοι εντός της εργατικής τάξης στις χώρες του ΟΟΣΑ, κυρίως μεταξύ των εργαζομένων χαμηλής εξειδίκευσης. Ωστόσο, τα αρνητικά αποτελέσματα εξηγούνται κυρίως από τις απαιτήσεις των τεχνολογικών αλλαγών που παρουσιάζουν μεροληψία υπέρ της ειδικευμένης εργατικής δύναμης. Θα πρέπει να αποκατασταθούν με αντισταθμιστικά μέτρα υπό τη μορφή κοινωνικών μεταβιβάσεων και αναβάθμισης των δεξιοτήτων για όσους εργάτες επηρεάστηκαν.

Παρά το γεγονός ότι ως έναν βαθμό αναγνωρίζεται πως η άνοδος του δεξιού εθνικισμού σχετίζεται με τις διανεμητικές όψεις της παγκοσμιοποίησης, η βασική αιτία για τον «λαϊκισμό» αποδίδεται σε υποκειμενικές φοβίες που δεν ανταποκρίνονται στα γεγονότα (π.χ. De Vries και Hoffmann, 2016).

Στις επόμενες ενότητες θα εξετάσουμε καθέναν απ' αυτούς τους ισχυρισμούς με τη σειρά του και θα υποστηρίξουμε ότι είναι λανθασμένοι και απειλούν την κοινωνικά περιεκτική δημοκρατία. Στην ενότητα των Συμπερασμάτων θα παρουσιάσουμε ένα αναλυτικό πλαίσιο που μας δίνει τη δυνατότητα να στοχαστούμε συστηματικά γύρω από τις διαθέσιμες στρατηγικές πολιτικές κατευθύνσεις μιας προοδευτικής πολιτικής.

2. ΑΝΤΙ ΓΙΑ ΠΕΡΙΣΣΟΤΕΡΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ, Η ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ ΜΕΤΑΤΟΠΙΖΕΙ ΤΗΝ ΙΣΟΡΡΟΠΙΑ ΤΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ ΥΠΕΡ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

«Υπάρχει ταξικός πόλεμος, εντάξει», είπε ο κ. Μπάφετ, «αλλά είναι η τάξη μου, η τάξη των πλουσίων, που κάνει τον πόλεμο και νικάμε».
Συνέντευξη με τον Γουόρεν Μπάφετ, *New York Times*, 26.11.2006

Ένας διαρκώς επαναλαμβανόμενος ισχυρισμός στη διαμάχη για την παγκοσμιοποίηση είναι ότι το εμπόριο δεν συμβάλλει μόνο στην οικονομική ευημερία αλλά και στην ανάπτυξη και την απασχόληση. Στην πραγματικότητα, ο ρυθμός μεγέθυνσηςτου πραγματικού κατά κεφαλήν ΑΕΠ έχει εμφανίσει μια μακροχρόνια καθοδική τάση κατά την περίοδο από το 1960 μέχρι σήμερα, ακριβώς όταν οι εθνικές οικονομίες άρχισαν να εκτίθενται όλο και περισσότερο στο διεθνές εμπόριο και τις διεθνείς επενδύσεις (Podkaminer, 2016). Συστηματικές εμπειρικές έρευνες στο εθνικό επίπεδο ουσιαστικά δεν προσφέρουν μεγάλη στήριξη στον θεωρητικό ισχυρισμό ότι το εμπόριο συνέβαλε στην ανάπτυξη (βλ. π.χ. Lewer και Van den Berg, 2003· Hillebrand κ.ά., 2010· Singh, 2010· Rodrik κ.ά., 2004· Yanikkaya, 2003). Όσον αφορά την περίπτωση της παγκόσμιας οικονομίας *ως όλου*, ο Podkaminer (2016) υποστηρίζει κατηγορηματικά ότι η φιλελευθεροποίηση του εμπορίου ήταν επιζήμια για την οικονομική ανάπτυξη της παγκόσμιας οικονομίας.

Μολονότι θα ήταν σωστό να πούμε ότι για μεμονωμένες χώρες με εξαγωγικό προσανατολισμό το εμπόριο μπορεί να συμβάλει στην ανάπτυξη, για μεγάλες οικονομίες, καθώς και για την παγκόσμια οικονομία συνολικά, δύο βασικά επιχειρήματα θα μπορούσαν να εξηγήσουν την αρνητική επίπτωση του εμπορίου στην ανάπτυξη. Το πρώτο επιχείρημα σχετίζεται με την ανισόρροπη φύση της εξέλιξης του διεθνούς εμπορίου. Εάν θεωρήσουμε την αναλογία του παγκόσμιου εμπορικού πλεονάσματος σε σχέση με το παγκόσμιο προϊόν ως μια μεταβλητή για το μέγεθος των εμπορικών ανισορροπιών, το τελευταίο έχει αυξηθεί πέντε φορές από το 1960 έως το 2014 (Podkaminer, 2016). Υψηλά εμπορικά ελλείμματα ενδέχεται σταδιακά να ενεργοποιήσουν κρίσεις του ισοζυγίου πληρωμών, που κατά τη διάρκεια των δεκαετιών του 1980 και του 1990 έχουν αυξηθεί σημαντικά ως προς τη συχνότητα, κυρίως στον αναπτυσσόμενο και αναδυόμενο κόσμο, και συνεπάγονται υψηλό οικονομικό και κοινωνικό κόστος ως προς την παραγωγή και τις απώλειες θέσεων εργασίας. Ακόμα και αν δεν υπάρχει κάποια οξεία κρίση του ισοζυγίου πληρωμών, τα ανερχόμενα εξωτερικά κόστη χρηματοδότησης του εμπορικού ελλείμματος μπορεί να διακόψουν την οικονομική ανάπτυξη (Thirlwall, 2013).

Ένα δεύτερο βασικό επιχείρημα έχει να κάνει με τη σχέση μεταξύ εμπορίου και εισοδηματικής ανισότητας. Παράλληλα με την αύξηση του διεθνούς εμπορίου και των επενδύσεων, το μέρος του πραγματικού εισοδήματος που πηγαίνει στην εργασία σημείωσε σημαντική πτώση. Για τις αναπτυγμένες χώρες, το μερίδιο των μισθών στο

ΑΕΠ μειώθηκε περίπου 5 ποσοστιαίες μονάδες κατά μέσο όρο, ενώ για πολλές χώρες της ΕΕ η πτώση έφθασε στις 10 μονάδες. Προφανώς, αυτό εγείρει και πάλι το ζήτημα της ερμηνείας, και οι υπέρμαχοι της παγκοσμιοποίησης υποστηρίζουν ότι το μεγαλύτερο μέρος της πτώσης στο μερίδιο των μισθών πρέπει να εξηγηθεί με την τεχνολογική αλλαγή (βλ. π.χ. IMF, 2007α και IMF, 2007β). Ωστόσο, μια πιο πρόσφατη έρευνα (Stockhammer, 2016) καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η οικονομική παγκοσμιοποίηση, και κυρίως η χρηματιστικοποίηση, δηλαδή ο αυξημένος προσανατολισμός στις αποδόσεις κεφαλαίου για τους κατόχους μετοχών, καθώς και οι υπεράκτιες εταιρείες και οι εξωτερικές αναθέσεις σε εργολάβους (Guschanski και Onaran, 2016), παίζουν πράγματι αποφασιστικό ρόλο στην πτώση του μεριδίου των μισθών.

Ανεξάρτητα από την κατανομή του εισοδήματος, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η πτώση του μεριδίου των μισθών δεν θα έπρεπε να έχει κάποια επίπτωση στην ανάπτυξη, εάν το κλάσμα του εισοδήματος που αναδιανέμεται σε κέρδη δαπανάται σε επενδύσεις. Εφόσον η παραγωγική επένδυση χρηματοδοτείται πρωτίστως από κέρδη, θα αναμενόταν ότι οι επενδύσεις θα σημείωναν άνοδο όταν τα κέρδη αυξάνονται (Durand και Gueder, 2016). Ωστόσο, δεν έχουν έτσι τα πράγματα, καθώς οι επενδύσεις, τόσο στις χώρες του ΟΟΣΑ όσο και στην παγκόσμια οικονομία, έχουν εμφανίσει μια μακροπρόθεσμη πτώση. Έτσι, θα πρέπει να υποθέσουμε ότι τα επιπλέον έσοδα που προκύπτουν για τους κατόχους κεφαλαίου δαπανώνται ως επί το πλείστον σε χρηματοοικονομικές πράξεις με μικρή συνεισφορά στην πραγματική οικονομική επέκταση.

Η βασική πολιτικοοικονομική επίπτωση της παγκοσμιοποίησης είναι λοιπόν μια σημαντική αναδιανομή του εισοδήματος από τους μισθωτούς στους καπιταλιστές (και μετόχους), έστω και αν αυτό έχει αρνητική επίπτωση στην ανάπτυξη. Αυτό το αποτέλεσμα μοιάζει αρκετά με το επιχείρημα του Kalecki, από τις αρχές της δεκαετίας του 1940, ότι για λόγους πολιτικής ισχύος οι καπιταλιστές προτιμούν την ανεργία σε σχέση με μια κατάσταση πλήρους απασχόλησης, έστω και αν αυτό σημαίνει επιβράδυνση της ανάπτυξης (Kalecki, 1943). Με το αυξανόμενο άνοιγμα των οικονομιών στο διεθνές εμπόριο και στις επενδύσεις οι μισθοί θεωρούνται από τους καπιταλιστές πρωτίστως ένα στοιχείο κόστους. Οι μισθοί, ως συνιστώσα της ζήτησης, αποκτούν μικρότερο ενδιαφέρον καθώς οι εταιρικές πωλήσεις εξαρτώνται όλο και περισσότερο από τις εξαγωγές αντί της εγχώριας κατανάλωσης. Επομένως, ο διαχωρισμός της σφαίρας της κατανάλωσης από τη σφαίρα της παραγωγής μετατοπίζει τη στρατηγική προοπτική των κατόχων κεφαλαίου. Ακόμα κι αν όλοι οι άλλοι παράγοντες είναι ίδιοι, η ροπή τους να συναινέσουν στις μισθολογικές απαιτήσεις των εργαζομένων θα ελαττωθεί, ενώ με τον καιρό οι μισθολογικές απαιτήσεις των εργαζομένων θα γίνουν με τη σειρά τους λιγότερο έντονες, στον βαθμό που θα πρέπει να φοβούνται την εξωτερική ανάθεση και την υπεράκτια παραγωγή ως τρομακτικές απειλές. Προφανώς, δεν είναι μόνο ο Γουόρεν Μπάφετ ο οποίος θα αποκαλούσε έναν τέτοιο συνδυασμό «ταξικό πόλεμο εκ των άνω».

3. Η ΕΜΒΑΘΥΝΣΗ ΤΗΣ ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗΣ ΘΑ ΔΗΜΙΟΥΡΓΗΣΕΙ ΜΕΓΑΛΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΟΣΤΟΣ ΚΑΙ ΘΑ ΥΠΟΝΟΜΕΥΣΕΙ ΤΟΝ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΧΩΡΟ

Με τον μέσο όρο των δασμολογικών συντελεστών στον κόσμο του ΟΟΣΑ να βρίσκεται κάτω του 5%, οι αποκαλούμενες «εις βάθος και περιεκτικές» εμπορικές συμφωνίες νέας γενιάς, όπως οι CETA, TTIP, TPP, δεν ενδιαφέρονται πράγματι για την εξάλειψη των δασμών. Αντίθετα, εμπεριέχουν μια ευρεία ατζέντα που συμπεριλαμβάνει μια ρυθμιστική ευθυγράμμιση και απλοποίηση, απελευθέρωση των επενδύσεων, την προστασία της ιδιοκτησίας των πνευματικών δικαιωμάτων, το άνοιγμα των κυβερνητικών προμηθειών στον εξωτερικό ανταγωνισμό και πολλά άλλα θέματα. Ουσιαστικά, η εμπορική πολιτική σήμερα αφορά κυρίως την εγχώρια ρύθμιση, συμπεριλαμβανομένων περιοχών κεντρικού ενδιαφέροντος για τη δημόσια πολιτική, όπως για παράδειγμα τα κριτήρια ασφάλειας, ρυθμίσεις για τη δημόσια υγεία ή ρύθμιση των κινδύνων από τις νέες τεχνολογίες.

Οι υπέρμαχοι της παγκοσμιοποίησης υποστηρίζουν ότι η μελλοντική εμπορική πολιτική πρέπει να αντιμετωπίσει αυτές τις εθνικές αποκλίσεις ως προς τις εγχώριες ρυθμίσεις στην προοπτική της ευθυγράμμισης και της απλοποίησής τους, αφού μόνο υπό αυτή την προϋπόθεση μπορεί να υπάρξουν πρόσθετα οικονομικά κέρδη από την απελευθέρωση του εμπορίου και των επενδύσεων. Ωστόσο, οι πρόσφατες εκτιμήσεις για τις οικονομικές επιπτώσεις της νέας γενιάς εμπορικών συμφωνιών καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι μόνο μικρά οικονομικά κέρδη θα πρέπει να αναμένονται από την πραγματοποίηση μιας τέτοιας προγραμματικής απορρύθμισης, που τυπικά ανέρχεται σε λιγότερο του 1% του ΑΕΠ (βλ. Raza κ.ά., 2014· Raza κ.ά., 2016α).

Επιπλέον, όσοι τις επικρίνουν έχουν επανειλημμένα εκφράσει την ανησυχία τους σε σχέση με την απορρυθμιστική κλίση των νέων συμφωνιών, καθώς δεν λαμβάνουν σοβαρά υπόψη τα κοινωνικά οφέλη των ρυθμίσεων και κατά συνέπεια είναι επιρρεπείς στην αμφισβήτηση κεντρικών σφαιρών της δημόσιας πολιτικής, συμπεριλαμβανομένων των ρυθμίσεων του περιβάλλοντος, της εργασίας και της προστασίας του καταναλωτή, ή εμποδίζουν νέες ρυθμίσεις σε αυτές και άλλες συναφείς σφαίρες (Myant και O'Brien, 2014· Raza κ.ά., 2016β).

Συνοπτικά, ενώ τα υπολογιζόμενα οικονομικά οφέλη του νέου εμπορικού σχεδιασμού είναι ελάχιστα, μένουν συστηματικά έξω από τη συνολική εικόνα τα κοινωνικά κόστη της απορρύθμισης, τα οποία χρεώνονται στην κοινωνία με την εξάλειψη ή την αποδυνάμωση της ρύθμισης και καθιστώντας την εισαγωγή νέων ρυθμίσεων πιο δύσκολη, αυτό που στη νέα γενιά των εμπορικών συμφωνιών αποκαλείται αντιστοίχως «ρυθμιστική πειθάρχηση», «ρυθμιστική ευθυγράμμιση» ή «ρυθμιστική απλοποίηση». Έτσι, η αναλογία κόστους-οφέλους της περαιτέρω φιλελευθεροποίησης δεν φαίνεται εντυπωσιακή, ενώ το καθαρό όφελος πολλών πρόσφατων εμπορικών συμφωνιών της ΕΕ μπορεί κάλλιστα να είναι αρνητικό.

Αφήνοντας κατά μέρος τα οικονομικά θέματα, ο περιορισμός του χώρου της εθνικής πολιτικής δεν αφήνει περιθώρια ελιγμών για την άσκηση πολιτικής και ως εκ τούτου υπονομεύει τη δημοκρατική πολιτική. Εφόσον τέτοιες συμφωνίες δένουν τα χέρια των κυβερνήσεων κάτω από ένα διεθνές καθεστώς «πειθαρχικού νεοφιλελευθερισμού» κατοχυρωμένου με έναν «νέο συνταγματισμό» (Gill, 2014), δηλαδή ένα σύνολο δεσμευτικών διεθνών συμφωνιών, συμβάλλουν στην απώλεια ικανότητας της πολιτικής στο εθνικό επίπεδο να αντιμετωπίζει τις συλλογικές προτιμήσεις του εκλογικού σώματος. Σε συνδυασμό με ένα πλήθος άλλων προσπαθειών μετά την κρίση να περιοριστεί ο χώρος της εθνικής πολιτικής, κυρίως στη σφαίρα της δημοσιονομικής πολιτικής, όπως το Δημοσιονομικό Σύμφωνο της ΕΕ, βασικοί δημοκρατικοί μηχανισμοί, όπως τα δημοψηφίσματα, οι εκλογές και, κυρίως, τα κοινοβούλια, χάνουν την ικανότητά τους να προκαλούν ουσιαστικές πολιτικές αλλαγές. Ένα τέτοιο πολιτικό καθεστώς προσανατολισμένο στην προάσπιση ενός όλο και πιο ανυπόφορου status quo μοιάζει με ό,τι ο Νίκος Πουλαντζάς αποκάλεσε «αυταρχικό κρατισμό» (Poulantzas, 1980· Oberndorfer, 2015). Αργά ή γρήγορα, οι πολίτες θα θεωρήσουν ότι η δημοκρατία αδυνατεί να διαμορφώσει πολιτικές για το κοινό καλό. Έτσι, η νομιμοποίησή της σταδιακά θα διαβρωθεί και θα ανοίξει ο δρόμος για πιο ασταθείς πολιτικούς σχηματισμούς.

4. Η ΕΜΠΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΕΠΕΝΔΥΤΙΚΗ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΟΠΟΙΗΣΗ ΔΙΑΒΡΩΝΟΥΝ ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟ ΤΟΥ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ ΚΑΙ ΘΕΤΟΥΝ ΣΕ ΚΙΝΔΥΝΟ ΤΗ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Ύστερα από μια μακροχρόνια πλήρη άρνηση, οι υπέρμαχοι της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης χρειάστηκε πρόσφατα να παραδεχθούν ότι η παγκοσμιοποίηση παράγει νικητές και ηττημένους (βλ. π.χ. OECD, 2017β). Ωστόσο, η επιμονή τους να περιορίζουν τη μερίδα του κόσμου που επηρεάστηκε αρνητικά από την παγκοσμιοποίηση στους χαμηλά ειδικευμένους εργάτες είναι ανεπαρκής και δεν μπορεί να συλλάβει το σύνολο των πολιτικών συνεπειών της. Στις επόμενες ενότητες, θα επισημάνουμε τρεις διαστάσεις της ανισότητας που έμειναν έξω από την εικόνα του κυρίαρχου αφηγήματος και τις οποίες θεωρούμε σημαντικές για την επεξήγηση των πολιτικών συνεπειών της παγκοσμιοποίησης, και κυρίως της ανάδυσης του δεξιού εθνικισμού. Κοντολογίς, το βασικό επιχείρημά μας είναι ότι στον κόσμο του ΟΟΣΑ δεν είναι μόνο οι χαμηλής ειδίκευσης εργάτες αλλά και οι εργαζόμενες μεσαίες τάξεις που επηρεάστηκαν αρνητικά από την παγκοσμιοποίηση. Η διάβρωση των τελευταίων αποτελεί τη μεγαλύτερη απειλή για τη φιλελεύθερη δημοκρατία.

4.1 *Τα κόστη από την εμπορική προσαρμογή για τις αγορές εργασίας και τις τοπικές οικονομίες είναι διαρκή*

Στη βιβλιογραφία του κυρίαρχου ρεύματος, για τον υπολογισμό των εμπορικών επιπτώσεων είναι βολικό να εικάζεται ότι η φιλελευθεροποίηση του εμπορίου και των επενδύσεων θα αφήσει αμετάβλητο το επίπεδο της απασχόλησης (για μια λεπτομερή ανάλυση βλ. Raza κ.ά., 2014). Παρά το γεγονός ότι αυτή η υπόθεση δικαιολογείται με την αναφορά στη μακροπρόθεσμη φύση του υπολογισμού των επιπτώσεων, είναι εντελώς εκτός πραγματικότητας. Ακόμα και στην περίπτωση που οι περιθωριοποιημένοι εργάτες θα βρουν μια νέα δουλειά, θα είναι άνεργοι για κάποιο διάστημα και θα χρειαστούν επανεκπαίδευση. Στη διάρκεια αυτής της περιόδου, θα λάβουν τα επιδόματα ανεργίας, ο δημόσιος τομέας θα πρέπει να χρηματοδοτεί προγράμματα επανεκπαίδευσης, και προφανώς δεν θα λάβει κάποιον φόρο εισοδήματος και εισφορές κοινωνικής ασφάλισης από τους άνεργους εργάτες. Χονδρικές εκτιμήσεις υπαινίσσονται ότι τα κόστη αυτής της προσαρμογής μπορεί να φθάσουν στο 60% του εκτιμώμενου ΑΕΠ (βλ. Raza κ.ά., 2016β).

Επιπλέον, οι περισσότεροι εργάτες θα πάρουν χαμηλότερο μισθό στη νέα δουλειά σε σύγκριση με ό,τι κέρδιζαν πριν από την ανεργία και η σταθερότητα της εργασίας θα έχει τεθεί υπό αμφισβήτηση (OECD, 2005). Αυτό οφείλεται εν μέρει στο γεγονός ότι μεταπηδούν από τη βιομηχανία σε τομείς υπηρεσιών (OECD, 2017β). Πολλές από τις νέες θέσεις εργασίας αφορούν υπηρεσίες χαμηλής εξειδίκευσης και παρέχουν χαμηλότερους μισθούς απ' ό,τι η βιομηχανία και κακές συνθήκες εργασίας. Τέλος, μια μερίδα των περιθωριοποιημένων εργατών, και κυρίως οι πιο ηλικιωμένοι, θα αντιμετωπίσουν μεγάλη δυσκολία στην εύρεση νέας εργασίας, κι έτσι θα παραμείνουν άνεργοι για παρατεταμένη χρονική περίοδο. Μια πρόσφατη έρευνα από τον Acemoglu κ.ά. (2016) δείχνει ότι λόγω του εισαγόμενου ανταγωνισμού από την Κίνα κατά την περίοδο 1999-2011 χάθηκαν γύρω στις 2 έως 2,4 εκατομμύρια θέσεις εργασίας στη μεταποίηση στις βιομηχανικές περιοχές των ΗΠΑ. Αυτές οι επιπτώσεις επιδεινώθηκαν από τη χαμηλή κινητικότητα της εργασίας και τις δευτερογενείς συνέπειες στις τοπικές οικονομίες, οδηγώντας έτσι σε διαρκείς και γεωγραφικά συγκεντρωμένες αρνητικές επιπτώσεις (βλ. επίσης Autor κ.ά., 2016 και 2013· McLaren και Hakobyan, 2016). Αντίθετα με τις σταθερές υποθέσεις της νεοκλασικής θεωρίας του εμπορίου, τα πρόσφατα στοιχεία δείχνουν ότι η ταχεία προσαρμογή της αγοράς εργασίας σε μια νέα ισορροπία μετά τη φιλελευθεροποίηση του εμπορίου απλώς δεν συνέβη. Όλως αντιθέτως, η έκθεση στο διεθνές εμπόριο και τις επενδύσεις μπορεί να έχει πολύ βαθιές και μακροχρόνιες επιπτώσεις στους εργαζόμενους και στις τοπικές οικονομίες.

4.2 *Η παγκόσμια εισοδηματική ανισότητα προάγει τις εθνικιστικές πολιτικές*

Ένα από τα πλέον διάχυτα αποτελέσματα της παγκοσμιοποίησης είναι η επίπτωση στην κατανομή του εισοδήματος και του πλούτου. Η ουσία της πρόσφατης έρευνας για την παγκοσμιοποίηση και στην κατανομή του εισοδήματος είναι ότι η παγκοσμιοποίηση τείνει να αυξάνει τις ανισότητες εντός και μεταξύ των χωρών αλλά, χάρη στη θεαματική ανάπτυξη της Κίνας και της Ινδίας, όχι κατ' ανάγκη και μεταξύ των παγκόσμιων πολιτών συνολικά. Άρα, όπως απεικονίζει παραστατικά ο ελέφαντας στο γράφημα του Milanovic (Milanovic, 2016), υπάρχουν δύο ομάδες νικητών και δύο ομάδες ηττημένων: παρά το γεγονός ότι η εργατική τάξη στις αναδυόμενες οικονομίες καθώς και ο παγκόσμιος υπερπλούτος (το ανώτατο 1% της κατανομής) έχουν ευνοηθεί, οι εργαζόμενες μεσαίες τάξεις στον κόσμο του ΟΟΣΑ και οι φτωχοί σε όλον τον κόσμο, και ιδιαίτερα στην Υποσαχάρια Αφρική, έχουν δει το εισόδημά τους στάσιμο στη διάρκεια των τελευταίων τριάντα ετών.

Η παρακμή της μεσαίας τάξης των χωρών του ΟΟΣΑ μπορεί επίσης να εντοπιστεί στο εθνικό επίπεδο. Το ποσοστό του εισοδήματος που προκύπτει για τη μεσαία τάξη, δηλαδή το εισόδημα των τεσσάρων μεσαίων δεκατημορίων της κατανομής εισοδήματος, στις περισσότερες χώρες του ΟΟΣΑ έχει παρουσιάσει σημαντική πτώση στη διάρκεια των τριών δεκαετιών μετά το 1980.[1]

Αυτές οι εξελίξεις προσφέρονται για δύο προφανείς ερμηνείες. Η πρώτη ερμηνεία, που μπορούμε να αποκαλέσουμε «εθνικιστική-λαϊκιστική», θα υποστηρίξει ότι τα κέρδη για τους εργαζόμενους στον αναδυόμενο κόσμο, και κυρίως στην Κίνα, έγιναν εις βάρος της εργατικής τάξης των χωρών του ΟΟΣΑ. Η ρητορική του Ντόναλντ Τραμπ «πρώτα η Αμερική» και τα συνθήματα κατά της Κίνας απηχούν γλαφυρά αυτή την ερμηνεία. Η δεύτερη, και προφανώς με λιγότερη απήχηση, ερμηνεία, που θα μπορούσε να αποκαλεστεί «αριστερή-προοδευτική», θα υποστηρίξει ότι οι παγκόσμιες ελίτ έχουν πλουτίσει εις βάρος των εργατικών τάξεων στις χώρες του ΟΟΣΑ, καθώς και των φτωχών σε όλον τον κόσμο. Αυτή η γραμμή επιχειρηματολογίας έχει προωθηθεί από πολιτικούς, όπως ο Μπέρνι Σάντερς, αριστερά κόμματα και οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών, όπως η ATTAC.

Έτσι, παρότι μια συντριπτική πλειονότητα του πληθυσμού στις χώρες του ΟΟΣΑ θεωρεί την αύξηση της προσωπικής ανισότητας άδικη, η κυρίαρχη αντίδραση είναι ο φόβος ότι θα επηρεαστούν οι ίδιοι από αυτές τις εξελίξεις. Σε συνδυασμό με την απομάγευση των σοσιαλδημοκρατικών πολιτικών του «Τρίτου Δρόμου» στη δεκαετία του 1990 και στις αρχές του 2000, με πιο γνωστή τη μεταρρύθμιση Hartz IV στη Γερμανία, και ως αποτέλεσμα δεκαετιών εξοστρακισμού κομμουνιστικών κομμά-

1. Βλ. το γράφημα στο website του Branko Milanovic, διαθέσιμο στο: https://www.gc.cuny.edu/Page-Elements/Academics-Research-Centers-Initiatives/Centers-and-Institutes/Stone-Center-on-Socio-Economic-Inequality/Core-Faculty,-Team,-and-Affiliated-LIS-Scholars/Branko-Milanovic/Datasets (20.1.2018).

των στη Δυτική Ευρώπη και πλήρους απώλειας νομιμοποίησής τους στις μεταβατικές οικονομίες της Ανατολικής Ευρώπης, οι δεξιοί εθνικισμοί απολαμβάνουν ένα σχετικό πλεονέκτημα στην προσέλκυση αυτών των ψηφοφόρων.

4.3 *Η πόλωση της απασχόλησης και της δυναμικής των μισθών διαβρώνει τις μεσαίες εργαζόμενες τάξεις στον ΟΟΣΑ και σηματοδοτεί μια έντονη κρίση της δημοκρατικής αντιπροσώπευσης*

Μια ιδιαίτερα ανησυχητική εξέλιξη των τελευταίων δεκαετιών ήταν η αυξημένη πόλωση της απασχόλησης και της δυναμικής των μισθών μεταξύ διαφορετικών επιπέδων ειδίκευσης της εργατικής δύναμης στις χώρες του ΟΟΣΑ. Η «Έκθεση για τις προοπτικές της απασχόλησης» (Employment Outlook) του ΟΟΣΑ (2017β) τονίζει ότι, σε αντιδιαστολή με τις θέσεις εργασίας υψηλής και χαμηλής ειδίκευσης, το ποσοστό των μέσης ειδίκευσης θέσεων εργασίας ως προς τη συνολική απασχόληση έχει μειωθεί σε όλες τις περιοχές του κόσμου του ΟΟΣΑ στη διάρκεια των τελευταίων δύο δεκαετιών. Κατά μέσο όρο, η μείωση ανήλθε σε επτά ποσοστιαίες μονάδες. Οι μισθοί ακολούθησαν την ίδια κατεύθυνση και μειώθηκαν όχι μόνο για τις εργασίες χαμηλής ειδίκευσης αλλά και για τις εργασίες μέσης ειδίκευσης τόσο στις ΗΠΑ (Autor, 2015, σ. 18) όσο και στην ΕΕ (Guschanski και Onaran, 2016, σ. 32).

Κατά συνέπεια, πολλοί άνθρωποι με μεσαία ειδίκευση που είχαν ζήσει για μεγάλο χρονικό διάστημα αξιοπρεπείς ζωές χαρακτηριζόμενες από σταθερές δουλειές και αυξανόμενους μισθούς είδαν την οικονομική τους θέση να επιδεινώνεται. Σύμφωνα με μια διαγενεακή προσέγγιση, τις ευοίωνες προσδοκίες για μια ανοδική κοινωνική δυναμική που επικράτησαν στο κεϊνσιανό κράτος πρόνοιας μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ακολούθησαν πολύ πιο ζοφερές σκέψεις στη διάρκεια των τελευταίων τριών δεκαετιών. Η κοινωνική κινητικότητα μεταξύ των γενεών είναι πιο δύσκολο να επιτευχθεί (Corak, 2013· Putnam, 2015). Με την ποιότητα του δημόσιου εκπαιδευτικού συστήματος να επιδεινώνεται και τους ιδιωτικούς εκπαιδευτικούς θεσμούς να χρεώνουν απρόσιτα δίδακτρα, οι δομικοί φραγμοί για την επίτευξη μιας υψηλής ποιότητας εκπαίδευσης έχουν γίνει τεράστιοι για τα παιδιά της μεσαίας τάξης. Σε μια τέτοια κατάσταση, στην οποία η οικονομική θέση της γενιάς των γονέων είναι στάσιμη, ενώ η οικονομική προοπτική των παιδιών της είναι άκρως επισφαλής, αυξάνεται η αίσθηση της ματαίωσης και της δυσαρέσκειας. Η προσδοκία σταδιακής βελτίωσης του βιοτικού επιπέδου όλων των κοινωνικών ομάδων και των παιδιών τους ήταν ίσως το βασικό στοιχείο του κοινωνικού συμβολαίου του μεταπολεμικού πολιτικοοικονομικού υποδείγματος. Η εκ των πραγμάτων εγκατάλειψή του στη διάρκεια των τελευταίων τριάντα χρόνων σημαδεύει τον κατακερματισμό της πολιτικής ηγεμονίας του φορντικού καπιταλισμού (Martin και Wissel, 2015).

Έχει επιβεβαιωθεί από ένα αυξανόμενο σώμα εμπειρικών ερευνών τόσο για τις ΗΠΑ (π.χ. Bartels, 2008· Gilens, 2012) όσο και για την Ευρώπη (Schäfer, 2010·

Schäfer, 2015) πως η απομάγευση της εργαζόμενης μεσαίας τάξης δεν στηρίζεται στην κακή πληροφόρηση ή σε ανορθολογικά αισθήματα, αλλά στην πραγματικότητα τα συμφέροντά της δεν λαμβάνονται υπόψη από τις κυβερνήσεις. Με βάση αυτά τα δεδομένα, η αντίληψη ότι η πολιτική μεροληπτεί κατά της εργαζόμενης μεσαίας τάξης είναι βάσιμη. Δυστυχώς όμως ο αυξανόμενος αποκλεισμός δεν έχει προσδώσει δυναμική στη μαχητικότητα της εργαζόμενης μεσαίας τάξης. Αντίθετα, οι εμπειρικές μελέτες διαπιστώνουν ότι ο πολιτικός ακτιβισμός και οι διαμαρτυρίες κάμπτονται με την αύξηση των επιπέδων της ανισότητας (Solt, 2015· Solt, 2008).

Άρα, το αυξανόμενο ποσοστό ψήφων για τα δεξιά εθνικιστικά κόμματα σε όλη την Ευρώπη σηματοδοτεί μια υποβόσκουσα κρίση της πολιτικής αντιπροσώπευσης που στηρίζεται σε μια αντικειμενική επιδείνωση του βιοτικού επιπέδου της εργαζόμενης μεσαίας τάξης. Παρότι αυτό ουσιαστικά δείχνει τον θάνατο της ιδέας της Σοσιαλδημοκρατίας, όπως ήταν θεσμοθετημένη στο μεταπολεμικό κράτος πρόνοιας, δεν θα πρέπει να ερμηνευθεί ως προανάκρουσμα της ευθείας μετάβασης στον αυταρχισμό. Δεδομένου ότι η σχέση μεταξύ καπιταλισμού και δημοκρατίας είναι εξαιρετικά αβέβαιη (Buckel, 2017), δεν είναι δυνατόν να υπάρξουν σαφείς προβλέψεις. Κατά συνέπεια, το βασικό ζήτημα στην τρέχουσα συγκυρία είναι κατά πόσο είναι εφικτή η ανάκαμψη μιας κοινωνικά περιεκτικής δημοκρατίας μέσω της προώθησης ενός εναλλακτικού πολιτικού προτάγματος. Σε αυτό το θέμα θα στραφούμε στην τελευταία ενότητα αυτής της εισήγησης.

5. ΕΔΩ ΠΟΥ ΒΡΙΣΚΟΜΑΣΤΕ, ΠΟΙΟΝ ΔΡΟΜΟ ΝΑ ΑΚΟΛΟΥΘΗΣΟΥΜΕ; ΟΡΙΣΜΕΝΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗΣ

Τρεις βασικές μεταβλητές θα πρέπει να μας απασχολούν όταν αναζητάμε μια εναλλακτική πολιτική στρατηγική στις σύγχρονες καταστάσεις. Πρώτον, ο τρόπος αντιμετώπισης της οικονομικής παγκοσμιοποίησης, δεύτερον, η ιδέα της εθνικής κυριαρχίας (δηλαδή της σχετικής σπουδαιότητας της εδαφικής επικράτειας –τοπικής, εθνικής, διεθνούς–, και της πολιτικής) και, τρίτον, το θέμα της δημοκρατίας. Το πολιτικό τρίλημμα της παγκοσμιοποίησης του Dani Rodrik (Rodrik, 2011) θεωρεί ότι από τα τρία αυτά βασικά θέματα μόνο τα δύο μπορεί να λυθούν ταυτόχρονα. Σε αυτή τη βάση, είναι δυνατόν να συλλάβουμε τρία υποδείγματα στρατηγικών κατευθύνσεων για τη μελλοντική εξέλιξη. Το καθένα απ' αυτά συνεπάγεται μια ιδιαίτερη άρθρωση των ταξικών συμφερόντων.

Η πρώτη κατεύθυνση είναι το φιλελεύθερο-κοσμοπολίτικο υπόδειγμα της ενίσχυσης των παγκόσμιων θεσμών, προκειμένου να διαχειριστούμε δημοκρατικά την παγκοσμιοποίηση. Προφανώς, αυτό θα έπρεπε να συμπεριλαμβάνει κάποια μορφή παγκόσμιας ομοσπονδίας, εκτός κι αν αντικατασταθεί από κάποιους μηχανισμούς εκτεταμένης σταθεροποίησης και αναδιανομής, όπως προτείνεται με βάση τις έννοιες ενός παγκόσμιου κεϋνσιανισμού (Patomäki, 2013). Θα αντιτείνουμε ότι ένα

τέτοιο πρόταγμα μπορεί να υποστηριχθεί μόνο από το διακρατικό κεφάλαιο και τα ανώτερα στρώματα της νέας μικροαστικής τάξης, ενώ θα συναντήσει τη συντριπτική αντίσταση των μεσαίων τάξεων και της εργατικής τάξης. Ωστόσο, με δεδομένη την υπεροχή του εθνικισμού για τη νομιμοποίηση της πολιτικής εξουσίας στις περισσότερες από τις πιο σημαντικές χώρες του αναπτυγμένου και αναδυόμενου κόσμου, η πολιτική πραγμάτωσή του φαίνεται εντελώς απίθανη στο άμεσο μέλλον.

Το αυταρχικό-εθνικιστικό υπόδειγμα, ως η δεύτερη στρατηγική κατεύθυνση, αποβλέπει στη συνέχιση της οικονομικής παγκοσμιοποίησης διατηρώντας το έθνος-κράτος, αλλά αυτό μπορεί να το επιτύχει μόνο με την προσφυγή σε αυταρχικές μορφές διακυβέρνησης. Ένα τέτοιο μοντέλο ουσιαστικά θα βασίζεται σε μια πολιτική συμμαχία μεταξύ της μεσαίας αστικής τάξης (μεσαίου μεγέθους επιχειρηματίες), του τραπεζικού τομέα και του διακρατικού κεφαλαίου. Η οικονομική υλοποίηση αυτού του υποδείγματος στηρίζεται στην εξωτερική ανταγωνιστικότητα της οικονομίας. Τα υψηλά κοινωνικά κόστη του υποδείγματος, τα οποία εμφανίζονται με τη μορφή της συμπίεσης των μισθών, των υψηλών επιπέδων ανεργίας και φτώχειας, θα πρέπει να τύχουν πολιτικής διαχείρισης με τον κατακερματισμό των κατώτερων κοινωνικών τάξεων μέσω ενός δεξιού εθνικισμού, της χρήσης ιδεολογιών υπέρ του γηγενούς πληθυσμού, της προπαγάνδας των ΜΜΕ, κι αν χρειαστεί μέσω της αύξησης των επιπέδων καταστολής. Άρα, αυτό το υπόδειγμα διατρέχει τον κίνδυνο να διολισθήσει σε έντονες μορφές αυταρχισμού.

Η τρίτη στρατηγική κατεύθυνση, το δημοκρατικό-περιφερειακό υπόδειγμα, συνδυάζει την ενίσχυση της δημοκρατικής διακυβέρνησης τόσο σε τοπικό και εθνικό επίπεδο όσο και –στην περίπτωση της ΕΕ– σε μακροπεριφερειακό επίπεδο, με μια μετατόπιση προς την επιλεκτική αποπαγκοσμιοποίηση της οικονομικής δραστηριότητας. Προκειμένου αυτή η προοπτική να έχει κάποια πιθανότητα υλοποίησης, θα πρέπει να υποστηρίζεται από μια συμμαχία μεταξύ της εργατικής τάξης και σημαντικών τομέων των νέων αστικών μεσαίων τάξεων (μικροεπιχειρηματίες, επισφαλώς (αυτο)απασχολούμενοι, εργαζόμενοι στον τριτογενή τομέα), καθώς και με την παραδοσιακή μικροαστική τάξη, συμπεριλαμβανομένων των μικροαγροτών. Η σφυρηλάτηση μιας τέτοιας συμμαχίας από ετερογενείς κοινωνικούς δρώντες δεν θα είναι εύκολη. Απαιτεί μια πιο χαλαρή και συνεργατική μορφή σύμπραξης που σέβεται την ταυτότητα του κάθε δρώντος στο πλαίσιο του δικού του πεδίου δράσης, αλλά τους ενώνει σε ένα γενικό πλαίσιο ενός «αριστερού μωσαϊκού» (Urban, 2009).

Πάνω απ' όλα, ένα τέτοιο πρόταγμα θα χρειαστεί ένα κοινό πρόγραμμα. Ο θεμελιώδης συνδετικός κρίκος θα είναι ο αγώνας κατά των ευρέως γνωστών αδικιών του υποδείγματος ενός παγκοσμιοποιημένου νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού σε σχέση με την κατανομή του εισοδήματος και του πλούτου αλλά και γενικότερα με την ισότητα των ευκαιριών. Ένα δεύτερο κοινό σημείο αναφέρεται στην ανάγκη για προστασία έναντι των αρνητικών επιπτώσεων του παγκοσμιοποιητικού προγράμματος που βασίζεται στον επιχειρηματικό τομέα. Αντί μιας περαιτέρω απελευθέρωσης

του εμπορίου και απορρύθμισης, θα πρέπει να δοθεί προτεραιότητα στη διεθνή συνεργασία σε φορολογικά θέματα, στην Υγεία, σε περιβαλλοντικές και μεταναστευτικές πολιτικές. Ένα τρίτο σημείο σχετίζεται με την επείγουσα ανάγκη να προωθηθεί ο κοινωνικοοικολογικός μετασχηματισμός των πλουτοπαραγωγικών πηγών και των υποδειγμάτων ενεργοβόρας παραγωγής και κατανάλωσης. Κατά τη γνώμη μας, οι πιο εφικτές προτάσεις για έναν τέτοιο κοινωνικοοικολογικό μετασχηματισμό έχουν προέλθει απ' ό,τι καλύπτεται γενικώς με τον όρο επένδυση σε μια «Νέα Πράσινη Συμφωνία» (βλ. π.χ. Elliott κ.ά., 2008), που θα έπρεπε όμως να συμπληρωθεί με πολιτικές οι οποίες προάγουν τοπικές οικονομίες και αλληλέγγυες μορφές οικονομικής παραγωγής και κατανάλωσης. Η κοινωνική ενσωμάτωση του υποδείγματος πρέπει να διασφαλιστεί μέσω της λειτουργικής χρήσης του κράτους ως εργοδότη έσχατης καταφυγής και με την περαιτέρω ανάπτυξη ενός καθολικού συστήματος πρόνοιας.

Προφανώς, ποια από τις τρεις στρατηγικές κατευθύνσεις που σκιαγραφήθηκαν παραπάνω θα εκτυλιχθεί μεσοπρόθεσμα παραμένει ένα ανοιχτό σε εικασίες ζήτημα. Παρά τις διεθνιστικές τάσεις της πολιτικής Αριστεράς, θεωρούμε ότι ο φιλελεύθερος κοσμοπολιτισμός είναι ανέφικτος. Ο αυταρχικός εθνικισμός είναι ανεπιθύμητος, παρότι τα δυσάρεστα περιγράμματα προς αυτή την κατεύθυνση διαγράφονται στον ορίζοντα. Αυτό παρέχει τη δυνατότητα στους κάθε είδους προοδευτικούς για την προώθηση ενός δημοκρατικού περιφερειακού υποδείγματος. Το μόνο συμπέρασμα που μπορούμε να αντλήσουμε με κάποια βεβαιότητα είναι ότι η επόμενη φάση της καπιταλιστικής ανάπτυξης θα χαρακτηριστεί από αυξημένα επίπεδα σύγκρουσης και κρίσης. Η Ιστορία μάς δείχνει ότι σε τέτοιες περιόδους οι διαδρομές της κοινωνικής εξέλιξης είναι συγκριτικά πιο ανοιχτές, πράγμα που ουσιαστικά προσφέρει ευκαιρίες για μια προοδευτική κοινωνική αλλαγή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Acemoglu, D., Autor, D., Dorn, D., Hanson, G. H., και Price, B. (2016) «Import Competition and the Great U.S. Employment Sag of the 2000s», *Journal of Labor Economics* 34/S1, σ. S141-S198.

Autor, D., Dorn, D. και Hanson, G.H. (2016) «The China Shock. Learning from Labor Market Adjustment to Large Changes in Trade», Working Paper 21906, National Bureau of Economic Research.

Autor, D., Dorn, D. και Hanson, G.H. (2013) «The China Syndrome. Local Labor Market Effects of Import Competition in the United States», *American Economic Review* 103(6), σ. 2121-2168.

Autor, D. (2015) «Why Are There Still So Many Jobs? The History and Future of Workplace Automation», *Journal of Economic Perspectives* 29(3), σ. 3-30.

Bartels, L.M. (2008) *Unequal Democracy. The Political Economy of the New Gilded Age*,

Princeton University Press, Πρίνστον.

Buckel, S. (2017) «Dialektik von Kapitalismus und Demokratie Heute», στο Eberl, O. και Salomon, D. (επιμ.) *Perspektiven sozialer Demokratie in der Postdemokratie. Staat – Souveränität – Nation,* Springer VS, Βισμπάντεν, σ. 19-41.

Corak, M. (2013) «Income Inequality, Equality of Opportunity and Intergenerational Mobility», *Journal of Economic Perspectives* 27(3), σ. 79-102.

Crouch,C. (2004) *Post-Democracy*, Polity, Κέιμπριτζ [*Μεταδημοκρατία,* Εκκρεμές, 2006].

De Vries, C. και Hoffmann, I. (2016) «Fear not Values. Public Opinion and the Populist Vote in Europe», *eupinions* 2016/3, Bertelsmann Stiftung (https://www.bertelsmann-stiftung.de/fileadmin/files/user_upload/EZ_eupinions_Fear_Study_2016_ENG.pdf).

Durand, C. και Gueder, M. (2016) «The Investment-Profit Nexus in an Era of Financialisation and Globalisation. A Profit-centred Perspective», *Post Keynesian Economics Study Group*, Working Paper 1614 (http://www.postkeynesian.net/downloads/working-papers/PKWP1614_LHEgFRy.pdf).

Elliott, L. κ.ά. (2008) «A Green New Deal. Joined-up Policies to Solve the Triple Crunch of the Credit Crisis, Climate Change and High Oil Prices», New Economics Foundation, Λονδίνο (http://b.3cdn.net/nefoundation/8f737ea195fe56db2f_xbm6ihwb1.pdf).

EC (2017) «Reflection Paper on Harnessing Globalisation», European Commission, Βρυξέλλες (https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/reflection-paper-globalisation_en.pdf).

Gilens, M. (2012) *Affluence and Influence. Economic Inequality and Political Power in America*, Princeton University Press, Πρίνστον.

Gill, S. (2014) «Market Civilization, New Constitutionalism and World Order», στο Gill, S. και Cutler, A.C. (επιμ.) *New Constitutionalism and World Order*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ, σ. 29-44.

Guschanski, A. και Onaran, Ö. (2016) «The Political Economy of Income Distribution. Industry Level Evidence from 14 OECD Countries», Greenwich Papers in Political Economy 17518, University of Greenwich, Λονδίνο.

Hillebrand, E.E., Lewer, J.L. και Turtora Zagardo, J. (2010) «Backtracking from Globalisation», *Global Economy Journal* 10, σ. 1-17.

IMF (2007α) «The Globalization of Labor», *World Economic Outlook* Απρίλιος, International Monetary Fund, Ουάσινγκτον, σ. 161-192.

IMF (2007β) «Globalization and Inequality», *World Economic Outlook* Οκτώβριος, International Monetary Fund, Ουάσινγκτον, σ. 135-170.

Kalecki, M. (1943) «Political Aspects of Full Employment», *Political Quarterly* 14(4), σ. 322-331.

Lewer, J.L. και van der Berg, H. (2003) «How Large is International Trade's Effect on Economic Growth?», *Journal of Economic Surveys* 17(3), σ. 363-396.

Martin, D. και Wissel, J. (2015) «Fragmentierte Hegemonie. Anmerkungen zur gegenwärtigen Konstellation von Herrschaft» στο Martin, D., Martin, S. και Wissel, J. (επιμ.),

Perspektiven und Konstellationen kritischer Theorie, Westfälisches Dampfboot, Μίνστερ, σ. 220-239.

McLaren, H. και Hakobyan, S. (2016) «Looking for Local Labor-Market Effects of NAFTA», *The Review of Economics and Statistics* 98(4), σ. 728-741.

Milanovic, B. (2016) *Global Inequality. A New Approach for the Age of Globalization*, Harvard University Press, Κέιμπριτζ (Μασαχουσέτη).

Myant, M. και O'Brien, R. (2014) «The TTIP's Impact. Bringing in the Missing Issue», *Working Paper 2015.1*, European Trade Union Institute, Βρυξέλλες.

Oberndorfer, L. (2015) «From New Constitutionalism to Authoritarian Constitutionalism. New Economic Governance and the State of European Democracy» στο Jäger, J. και Springler, E. (επιμ.), *Asymmetric Crisis in Europe and Possible Futures*, Routledge, Νέα Υόρκη, σ. 186-207.

OECD (2017α) «Fixing Globalisation: Time to Make it Work for All», OECD Publishing, Παρίσι (http://dx.doi.org/10.1787/9789264275096-en).

OECD (2017β) *Employment Outlook 2017*, Παρίσι.

OECD (2005) *Employment Outlook 2005*, Παρίσι.

Patomäki, H. (2013) *The Great Eurozone Disaster. From Crisis to Global New Deal*, Zed Books Ltd., Λονδίνο.

Podkaminer, L. (2016) «Has Trade Been Driving Global Economic Growth?», *WIIW Working Paper 131*, Βιέννη.

Poulantzas, N. (1980) *State, Power, Socialism*, Verso, Λονδίνο/Νέα Υόρκη [Νίκος Α. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, Θεμέλιο, 2001].

Putnam, R. (2015) *Our Kids. The American Dream in Crisis*, Simon & Schuster, Νέα Υόρκη.

Raza, W., Tröster, B. και von Arnim, R. (2016β) «The Blind Spots of Trade Impact Assessment. Macroeconomic Adjustment Costs and the Social Cost of Regulatory Change», *European Journal of Economics and Economic Policies: Intervention* 13(1), σ. 87-102.

Raza, W., Tröster, B. και von Arnim, R. (2016α) «ASSESS_CETA: Assessing the Claimed Benefits of the EU-Canada Trade Agreement (CETA)», AK/ÖFSE, Βιέννη (http://www.oefse.at/publikationen/research-reports/detail-research-report/publication/show/Publication/ASSESS-CETA-Assessing-the-claimed-benefits-of-the-EU-Canada-Trade-Agreement-CETA/).

Raza, W., Grumiller, J., Taylor, L., Tröster, B. και von Arnim, R. (2014) «ASSESS_TTIP: Assessing the Claimed Benefits of the Transatlantic Trade and Investment Partnership», ÖFSE, Βιέννη (http://guengl.eu/uploads/plenary-focus-pdf/ASSESS_TTIP.pdf).

Rodrik, D. (2011) *The Globalization Paradox. Democracy and the Future of the World Economy*, W.W. Norton, Νέα Υόρκη.

Rodrik, D., Subramanian, A. και Trebbi, F. (2004) «Institutions Rule. The Primacy of Institutions over Geography and Integration in Economic Development», *Journal of Eco-*

nomic Growth 9, σ. 131-165.

Schäfer, A. (2015) *Der Verlust Politischer Gleichheit. Warum die Sinkende Wahlbeteiligung der Demokratie Schadet*, Campus, Φρανκφούρτη.

Schäfer, A. (2010) «Die Folgen Sozialer Ungleicheit für die Demokratie in Westeuropa», *Zeitschrift für vergleichende Politikwissenschaft* 4(1), σ. 131-156.

Singh, T. (2010) «Does International Trade Cause Economic Growth? A Survey», *The World Economy* 33(11), σ. 1517-1564.

Solt, F. (2015) «Economic Inequality and Nonviolent Protest», *Social Science Quarterly* 96(5), σ. 1314-1327.

Solt, F. (2008) «Economic Inequality and Democratic Political Engagement», *American Journal of Political Science* 52(1), σ. 48-60.

Stockhammer, E. (2016) «Determinants of the Wage Share. A Panel Analysis of Advanced and Developing Economies», *British Journal of Industrial Relations* 55(1), σ. 3-33.

Thirlwall, A.P. (2013) *Economic Growth in an Open Developing Economy. The Role of Structure and Demand*, Edward Elgar, Τσέλτεναμ.

Urban, H.J. (2009) «Die Mosaik-Linke. Vom Aufbruch der Gewerkschaften zur Erneuerung der Bewegung», *Blätter für deutsche und internationale Politik* 5, σ. 71-8.

Van den Berg, H., και Lever, J.L. (2007) *International Trade and Economic Growth*, Routledge, Λονδίνο/ΝέαΥόρκη.

Yanikkaya, H. (2003) «Trade Openness and Economic Growth. A Cross-country Empirical Investigation», *Journal of Development Economics* 72(1), σ. 57-89.

Εισοδηματικές ανισότητες στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Τα νοικοκυριά και τα εισοδήματα των μελών τους από μισθωτή εργασία

ΒΙΜΕΡ ΣΑΛΒΕΡΝΤΑ[1]

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο κόσμος του νοικοκυριού με έναν και μόνο εργαζόμενο δεν υπάρχει πλέον και το νοικοκυριό με δύο εργαζόμενους έχει επικρατήσει στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, σε ένα περιβάλλον αυξανόμενης επιλογής συντρόφου με ίδιο ή παρόμοιο εκπαιδευτικό επίπεδο. Αυτό καθιστά τη σχέση (την ανισότητα) μεταξύ των εισοδημάτων που προέρχονται από την αγορά εργασίας και των εισοδημάτων του νοικοκυριού πολύ πιο σύνθετη. Αυξάνει την εισοδηματική ανισότητα μεταξύ των νοικοκυριών που στηρίζονται σε εισοδήματα από μισθωτή εργασία, καθώς τα νοικοκυριά με δύο εργαζόμενους ανώτερης εκπαίδευσης κατακτούν την κορυφή της εισοδηματικής κλίμακας. Σε εκείνο το σημείο επαυξάνουν την ανισότητα που οφείλεται στην πασίγνωστη τάση για τεράστιες αμοιβές των διευθυντικών στελεχών εταιρειών –τουλάχιστον με βάση τα μεικτά εισοδήματα προ φόρου. Αυτές οι τάσεις μεγεθύνονται και διαπλέκονται, ενώ, πράγμα εύλογο, έχουν ένα ισχυρό κοινωνικό

1. Είμαι ιδιαίτερα ευγνώμων στη Veerle Rock για την επεξεργασία των στοιχείων της Έρευνας Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (EU-SILC). Ευχαριστώ τον Φραγκίσκο Κουτεντάκη και τον Κώστα Χρύση που διέθεσαν τα δεδομένα τους για τα ανώτερα ελληνικά εισοδήματα.

έρεισμα στην αύξηση του μορφωτικού επιπέδου και της γυναικείας απασχόλησης. Επηρεάζουν σε σημαντικό βαθμό την αποτελεσματικότητα των μέτρων αναδιανομής του εισοδήματος και ως εκ τούτου τη φύση της πολιτικής που αποσκοπεί να ελέγξει ή να μειώσει τις ανισότητες στην αγορά εργασίας και στο εισόδημα. Τα γενικά μέτρα, τα οποία ασφαλώς χρειάζονται για να θέσουν ένα κατώτατο όριο στη διαμόρφωση των μισθών και του εισοδήματος, έχουν μειωμένη αποτελεσματικότητα ως προς το επίπεδο της ανισότητας και ως εκ τούτου είναι απαραίτητο να εξεταστούν πιο στοχευμένα μέτρα. Τα προβλήματα είναι κοινά στο σύνολο των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και η εύρεση λύσεων θα πρέπει να είναι κοινός στόχος. Ταυτόχρονα, αυτές οι λύσεις δεν θα πρέπει να αφορούν απλώς κάποιες μεμονωμένες χώρες αλλά την Ένωση στο σύνολό της.

Θα παρουσιάσω εν συντομία τις τάσεις που οδήγησαν στο σημερινό σημείο τα επίπεδα της εισοδηματικής ανισότητας. Στη συνέχεια, θα επικεντρωθώ στη βασική συνεισφορά αυτής της εργασίας: θα επισημάνω τους δεσμούς μεταξύ ατομικών δραστηριοτήτων στην αγορά εργασίας και ανισότητας του εισοδήματος των νοικοκυριών για να δείξω τη συγκέντρωση της απασχόλησης σε νοικοκυριά με περισσότερους από έναν εργαζόμενο και τη συγκέντρωση αυτών των νοικοκυριών στην ανώτερη εισοδηματική κλίμακα. Επικεντρώνομαι στην Ευρωπαϊκή Ένωση, που εδώ σημαίνει τον μέσο όρο των χωρών της ΕΕ –μη σταθμισμένο προκειμένου να εμποδίσει μεροληπτικές συγκρίσεις με τις μεγαλύτερες χώρες– και όχι κάποιο είδος συνόλου της ΕΕ που στοιβάζει όλες τις χώρες μαζί αδιακρίτως (βλ. π.χ. Eurofound, 2017· Salverda, 2015α). Οι κατανομές εισοδημάτων προσδιορίζονται ανά χώρα και στη βάση των δεκατημορίων και στη συνέχεια τα σχετικά ποσοστά υπολογίζονται κατά μέσο όρο. Απεικονίζω την ελληνική συγκριτική θέση αλλά δεν έχω προχωρήσει σε πλήρη ανάλυση των διαφορών. Τέλος, κάνω κάποιες υποθέσεις γύρω από τις μελλοντικές τάσεις και τις πιθανές πολιτικές για την αντιμετώπιση της ανισότητας.[2]

Η ΠΟΡΕΙΑ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΤΡΕΧΟΥΣΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΙΚΗ ΑΝΙΣΟΤΗΤΑ

Τα εισοδήματα εξετάζονται εδώ με την έννοια των ακαθάριστων εισοδημάτων: εισοδήματα από την αγορά συν κοινωνικές μεταβιβάσεις που παρέχονται σε άτομα ή σε νοικοκυριά που δεν διαθέτουν ένα (επαρκές) εισόδημα από την αγορά. Αυτή η έννοια χρησιμοποιείται στην εκτεταμένη βιβλιογραφία για τα ανώτατα εισοδήματα –το πλουσιότερο 10%, 1% ή 0,1%– και παρέχει στα εισοδήματα από την αγορά εργασίας μια σαφώς προσδιορισμένη θέση. Το Διάγραμμα 1 απεικονίζει τάσεις της εισοδηματικής ανισότητας σε επιλεγμένες ευρωπαϊκές χώρες, χρησιμοποιώντας το

2. Για πιο εκτενείς αναφορές βλ. Salverda και Haas (2014), Salverda (2015α), Salverda (2015β) και Salverda (2018).

μερίδιο του πλουσιότερου 10% των νοικοκυριών επί του συνολικού εισοδήματος.[3] Αυτό το μερίδιο έχει συχνά αυξηθεί ραγδαία, αλλά οι διακρατικές συγκρίσεις δείχνουν διαφοροποιήσεις ως προς τις τάσεις, δεδομένου ότι αρκετές χώρες (Δανία, Γαλλία, Ισπανία και Σουηδία) εμφανίζουν ελάχιστη αύξηση. Επιπλέον, πρόσφατα έγιναν διαθέσιμα τα ελληνικά στοιχεία που δείχνουν ότι το εισοδηματικό μερίδιο του πλουσιότερου 10% των νοικοκυριών ήταν το 2013 σχεδόν στο ίδιο επίπεδο με το 1970 (32% έναντι 33%), παρουσιάζοντας στο ενδιάμεσο διάστημα σημαντική μεταβλητότητα.

Διάγραμμα 1
Μερίδια (%) του πλουσιότερου 10% των νοικοκυριών επί του συνολικού ακαθάριστου εισοδήματος, 1970-2016

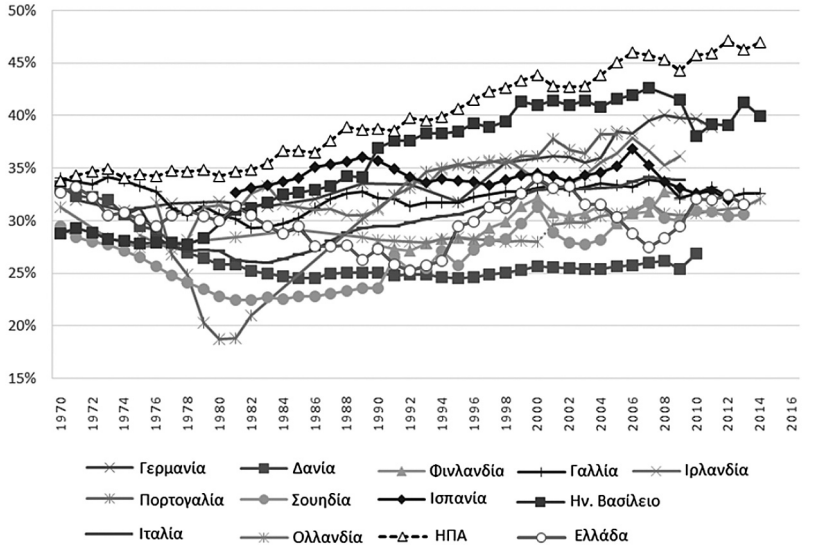

Σημείωση: Το 1970 το πλουσιότερο 10% των ελληνικών νοικοκυριών απολάμβανε 32,7% του συνολικού ακαθάριστου εισοδήματος των νοικοκυριών. Οι μονάδες παρατήρησης ποικίλλουν και είναι είτε νοικοκυριά είτε πρόσωπα.
Πηγές: WID.world 22.11.2017· Chrissis και Koutentakis (2017)· Salverda (2017β)

ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΙΚΗ ΑΝΙΣΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΩΝ ΚΑΙ ΑΤΟΜΙΚΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ

Υπάρχει μια εκτεταμένη βιβλιογραφία αφενός για τη μισθολογική ανισότητα μεταξύ ατόμων και αφετέρου για τη μισθολογική ανισότητα μεταξύ νοικοκυριών, αλλά η μεταξύ τους σύνδεση είναι εντελώς ασαφής παρά το γεγονός ότι οι μισθοί είναι η

3. Η παγκόσμια βάση δεδομένων πλούτου και εισοδήματος (WID.world) παρέχει λεπτομερή καταγραφή για το κατώτερο 90%.

Διάγραμμα 2
Μερίδιο (%) των νοικοκυριών με εισοδήματα από μισθωτή εργασία κατά κύριο λόγο στο σύνολο των νοικοκυριών ανά δεκατημόριο ακαθάριστου εισοδήματος, 2012

Όλα τα νοικοκυριά σε ένα δεκατημόριο=100%

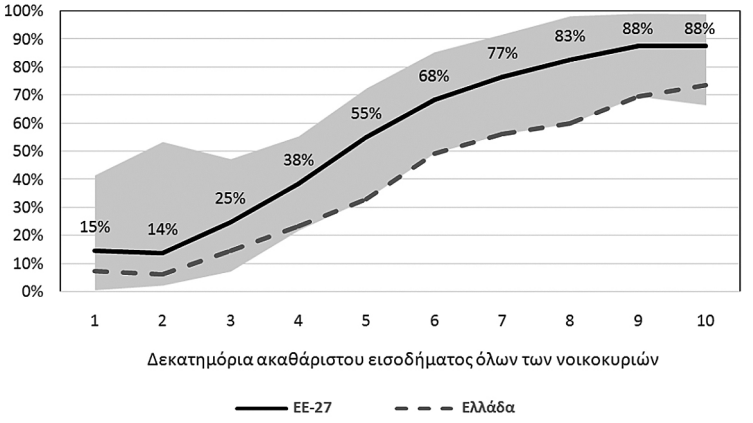

Σημείωση: Στην Ελλάδα τα νοικοκυριά με εισοδήματα από μισθωτή εργασία κατά κύριο λόγο (MLHH) αποτελούν το 7% των νοικοκυριών με εισόδημα που εμπίπτει στο πρώτο δεκατημόριο. MLHH: Τα νοικοκυριά που αποκτούν πάνω από το ήμισυ του ακαθάριστου εισοδήματός τους από μισθούς. Τα στοιχεία για την ΕΕ αντιστοιχούν στον μη σταθμισμένο μέσο όρο όλων των κρατών-μελών της (με εξαίρεση την Κροατία).

Πηγή: Οι υπολογισμοί του συγγραφέα είναι με βάση τα στοιχεία της Έρευνας Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών (EU-SILC) για το έτος 2013

πιο σημαντική πηγή εισοδήματος στην κοινωνία και τα άτομα στη σημερινή εποχή συνεισφέρουν μαζικά τις αποδοχές τους στα εισοδήματα των νοικοκυριών (Salverda και Checchi, 2015). Θα επικεντρωθώ σε αυτή τη σύνδεση για να εξετάσω τις επιπτώσεις στην ανισότητα. Αυτό δεν καταργεί την πολυσυζητημένη ατομική μισθολογική ανισότητα. Αντιθέτως, ενδέχεται να μετριάζει τις επιπτώσεις της στα νοικοκυριά. Για λόγους συνέπειας, η επιχειρηματολογία βασίζεται στις ακαθάριστες *ετήσιες* αποδοχές, καθώς τα εισοδήματα είναι κατά βάση ετήσια.

Το Διάγραμμα 2 καταδεικνύει τη μεγάλη σπουδαιότητα των «νοικοκυριών με εισοδήματα από μισθωτή εργασία κατά κύριο λόγο» (main labour households - MLHH) –που ορίζονται ως αυτά των οποίων πάνω από το ήμισυ του συνολικού ακαθάριστου εισοδήματός τους προέρχεται από μισθούς– σε όλο το μήκος της κατανομής του εισοδήματος. Τα νοικοκυριά με εισοδήματα από μισθωτή εργασία κατά κύριο λόγο (MLHH) αντιστοιχούν κατά μέσο όρο στο 55% των νοικοκυριών στις χώρες της ΕΕ, με μια διαφοροποίηση από ένα ελάχιστο 39% στην Ελλάδα μέχρι ένα μέγιστο 65% στη Λιθουανία. Τα υπόλοιπα νοικοκυριά στηρίζουν τα εισοδήματά

τους στην αυτοαπασχόληση, σε εισοδήματα από κεφάλαιο, συντάξεις, κοινωνικές μεταβιβάσεις ή σε μικρές αμοιβές μισθωτής εργασίας.[4]

Το κάθε δεκατημόριο ακαθάριστου εισοδήματος περιλαμβάνει το 10% όλων των νοικοκυριών στην ΕΕ των 27 και το διάγραμμα δείχνει τα νοικοκυριά με εισοδήματα από μισθωτή εργασία κατά κύριο λόγο (MLHH) ως ποσοστό επί του συνόλου των νοικοκυριών κάθε δεκατημορίου. Ο μέσος όρος της ΕΕ αναπαριστάται ως μια τεθλασμένη γραμμή την οποία περιβάλλει μια γκρι ζώνη που συμπεριλαμβάνει την κλίμακα από το κατώτερο μέχρι το ανώτερο επίπεδο μεταξύ των 27 χωρών. Η θέση της Ελλάδας καταδεικνύεται από τη διακεκομμένη γραμμή. Αναμφίβολα, τα νοικοκυριά με εισοδήματα από μισθωτή εργασία κατά κύριο λόγο (MLHH) συγκεντρώνονται στην κορυφή της κατανομής και αυτό συμβαίνει με παρόμοιο τρόπο σε όλες τις χώρες της ΕΕ. Στο πλουσιότερο 10% των νοικοκυριών, τα ποσοστά των νοικοκυριών με εισοδήματα από μισθωτή εργασία κατά κύριο λόγο (MLHH) κυμαίνονται γύρω από τον μέσο όρο του 88% της ΕΕ, από ένα ελάχιστο 58% (Ιταλία) μέχρι ένα μέγιστο 99% (Εσθονία), με την Ελλάδα να βρίσκεται στο 64%. Στα περισσότερα δεκατημόρια, το ποσοστό της Ελλάδας είναι στο κατώτατο σημείο. Η Ελλάδα και η Ιταλία εμφανίζουν ακραίες τιμές, που υπολείπονται κατά πολύ των ποσοστών όλων των άλλων χωρών, ειδικά στο ανώτερο ήμισυ της κατανομής εισοδήματος των νοικοκυριών, επειδή η αυτοαπασχόληση παίζει μεγαλύτερο ρόλο σε αυτές τις δύο χώρες. Δυστυχώς, η συγκρίσιμη πληροφόρηση δεν είναι διαθέσιμη για μια μεγαλύτερη περίοδο, και επομένως δεν μπορούμε να πούμε πώς ακριβώς έχει εξελιχθεί, ούτε κατά πόσο η δυσχερής θέση της Ελλάδας λόγω της κρίσης του ευρώ έχει επηρεάσει το υπό εξέταση έτος 2012.[5]

Αυτή η συγκέντρωση νοικοκυριών με εισοδήματα από μισθωτή εργασία κατά κύριο λόγο προς την κορυφή της κατανομής του εισοδήματος συναρτάται με τον αριθμό των ατόμων που συνεισφέρουν τις αποδοχές τους από εργασία στο νοικοκυριό. Το Διάγραμμα 3 διακρίνει τα νοικοκυριά με εισοδήματα από μισθωτή εργασία κατά κύριο λόγο (MLHH) σε τρεις τύπους: νοικοκυριά με ένα εργαζόμενο μέλος, με δύο εργαζόμενα μέλη και με πολλά εργαζόμενα μέλη. Το διάγραμμα δείχνει πώς εξελίσσεται αυτή η διάκριση ανά δεκατημόριο της συνολικής κατανομής του εισοδήματος, όπως στο Διάγραμμα 2.

---

4. Τα νοικοκυριά όπου οι μισθοί συνεισφέρουν λιγότερο από το 50% του συνολικού εισοδήματος αποτελούν το 8% του συνόλου των νοικοκυριών στην ΕΕ-27 και το 12% του συνόλου στην Ελλάδα.

5. Η βιβλιογραφία για τα υψηλότερα εισοδήματα είναι ελάχιστα διαφωτιστική ως προς τη σύνθεση των ανώτατων δεκατημορίων. Ελάχιστες χώρες κάνουν διάκριση μεταξύ των πηγών του εισοδήματος, και μόνο οι ΗΠΑ και η Ολλανδία κάνουν κάτι τέτοιο για φορολογικές μονάδες που προσομοιάζουν περισσότερο με τα νοικοκυριά παρά με τα άτομα. Η Ολλανδία παρουσιάζει μια εκρηκτική τάση από ένα ποσοστό 70% των εισοδημάτων στο ανώτατο 10% το 1977 μέχρι το 85% πρόσφατα. Μεγάλο μέρος της αύξησης οφείλεται στις αποδοχές του δεύτερου εργαζόμενου μέλους ανά φορολογική μονάδα (Atkinson και Salverda, 2007, διάγραμμα 10.9 Α).

Στο σύνολο των νοικοκυριών με εισοδήματα από μισθωτή εργασία κατά κύριο λόγο (MLHH), το 45% έχει ένα μόνο εργαζόμενο μέλος, το 44% δύο και το υπόλοιπο 12% πολλά εργαζόμενα μέλη (βλ. λευκά κουτάκια στο Διάγραμμα 3). Στην Ελλάδα τα αντίστοιχα μερίδια είναι 62%, 35% και 4%. Ως ποσοστό του συνόλου νοικοκυριών στην ΕΕ-27, τα MLHH με έναν, δύο ή τρεις μισθωτούς εμφανίζουν ποσοστά της τάξεως του 24%, 24% και 6%.

Διάγραμμα 3
Μερίδια (%) διαφορετικών τύπων νοικοκυριών με εισοδήματα από μισθωτή εργασία κατά κύριο λόγο ανά δεκατημόριο της κατανομής εισοδήματος, ΕΕ-27, 2012

Όλα τα νοικοκυριά με εισοδήματα από μισθωτή εργασία κατά κύριο λόγο (MLHH) σε ένα δεκατημόριο=100%

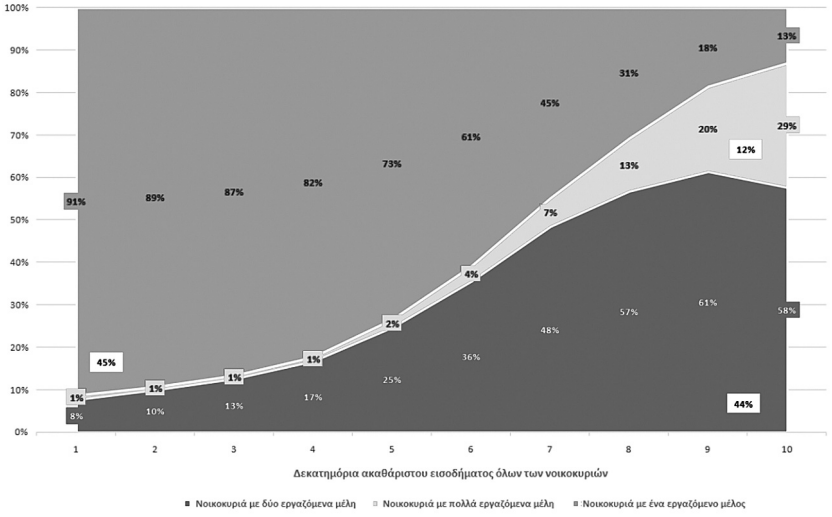

Σημείωση: Το 8% όλων των νοικοκυριών με εισοδήματα από μισθωτή εργασία κατά κύριο λόγο (MLHH) στο πρώτο δεκατημόριο έχει δύο εργαζόμενους. MLHH: Τα νοικοκυριά που αποκτούν πάνω από το ήμισυ του ακαθάριστου εισοδήματός τους από μισθούς. Τα στοιχεία για την ΕΕ αποτελούν τον μη σταθμισμένο μέσο όρο όλων των κρατών-μελών της (με εξαίρεση την Κροατία).

Πηγή: Οι υπολογισμοί του συγγραφέα είναι με βάση τα στοιχεία της Έρευνας Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών (EU-SILC) για το έτος 2013

Τα νοικοκυριά με έναν εργαζόμενο συγκεντρώνονται στο κατώτερο ήμισυ της κατανομής εισοδήματος. Στο πρώτο δεκατημόριο, ουσιαστικά όλα τα νοικοκυριά με εισοδήματα από μισθωτή εργασία κατά κύριο λόγο (MLHH) έχουν μόνο ένα εργαζόμενο μέλος (91%), αλλά αυτό το ποσοστό μειώνεται σταδιακά μέχρι το μέσο (61%-73%), και στη συνέχεια με ταχύτερο ρυθμό στο ανώτατο ήμισυ της κατανομής. Αντίθετα, τα νοικοκυριά με δύο εργαζόμενα μέλη στην αρχή αυξάνονται με

αργούς ρυθμούς, αλλά ταχύτερα στο μεσαίο και ανώτερο τμήμα της κατανομής εισοδήματος, φτάνοντας στο υψηλότερο ποσοστό: 61% των MLHH στο ένατο δεκατημόριο. Τα νοικοκυριά με πολλούς εργαζόμενους βρίσκονται κυρίως στο ανώτερο τμήμα της κατανομής εισοδήματος και αυξάνονται μέχρι να φτάσουν στο 29% των MLHH του δέκατου δεκατημορίου.

Επειδή τα νοικοκυριά με δύο εργαζόμενα μέλη έχουν δύο μισθωτούς και αυτά με πολλά εργαζόμενα μέλη τρεις ή περισσότερους, έχουν και μεγαλύτερο μερίδιο στο σύνολο των απασχολουμένων: 52% και 22% αντίστοιχα, αφήνοντας μόνο ένα 27% για τα νοικοκυριά με ένα μόνο εργαζόμενο μέλος. Στο ανώτατο 10% αυτά τα μερίδια είναι 51%, 44% και μόλις 6%. Με άλλα λόγια, τα τρία τέταρτα του συνόλου των απασχολουμένων της ΕΕ συμμετέχουν σε ένα νοικοκυριό με τουλάχιστον δύο μισθωτούς. Αυτό δεν αντικατοπτρίζεται πλήρως στην κλίμακα των αποδοχών από μισθωτή εργασία, καθώς οι επιπλέον εργαζόμενοι μπορεί να συνεισφέρουν λιγότερο επειδή έχουν μικρότερες απολαβές ή λιγότερες εργάσιμες ώρες. Αυτό το φαινόμενο επηρεάζει κυρίως τα νοικοκυριά με πολλούς εργαζόμενους που αφορούν το 22% όλων των απασχολουμένων, αλλά είναι αποδέκτες μόνο του 18% του συνόλου των αποδοχών από μισθωτή εργασία. Αντίθετα, τα νοικοκυριά με μόνο έναν εργαζόμενο καρπώνονται το 30% του συνόλου των αποδοχών, ενώ συγκεντρώνουν 27% όλων των απασχολουμένων. Στα νοικοκυριά δύο εργαζομένων δεν υφίσταται κάποια διαφορά στα ποσοστά. Στην Ελλάδα τα νοικοκυριά με δύο ή περισσότερους μισθωτούς συγκεντρώνουν το 57% όλων των απασχολουμένων και μοιράζονται το 53% του συνόλου των αποδοχών.

Συμπεραίνουμε τελικά για την ΕΕ, συμπεριλαμβανομένης της Ελλάδας, ότι και στις τρεις διαστάσεις που εξετάσαμε –νοικοκυριά, απασχολούμενοι, αποδοχές– τα ποσοστά συμμετοχής των νοικοκυριών δύο εργαζομένων είναι πιο σημαντικά στην κορυφή της εισοδηματικής κλίμακας. Επιπλέον, στην Ελλάδα η διαφορετική σύνθεση των νοικοκυριών σε σχέση με τον αριθμό των εργαζομένων εξηγεί ως έναν βαθμό τον μικρότερο ρόλο των MLHH στο ανώτερο τμήμα της κατανομής του εισοδήματος (βλ. Διάγραμμα 2), όπου η χώρα παρεκκλίνει περισσότερο από τις υπόλοιπες της ΕΕ.

Είναι σημαντικό να κατανοήσουμε ότι σε όλο το εύρος της κατανομής εισοδήματος, ανά δεκατημόριο, οι αποδοχές από μισθωτή εργασία σε νοικοκυριά με πάνω από έναν εργαζόμενο είναι αθροιστικά παρόμοιες σε ύψος με αυτές των νοικοκυριών του ενός εργαζομένου. Το Διάγραμμα 4 δείχνει πώς εξελίσσονται οι αποδοχές στα 10 δεκατημόρια για την ΕΕ-27.[6] Ο μέσος όρος των ατομικών αποδοχών πράγ-

6. Τα στοιχεία του διαγράμματος για την ΕΕ-27 αντανακλούν τον μέσο όρο των αντίστοιχων μεγεθών στις χώρες της ΕΕ, εξαιρουμένης της Κροατίας. Τα στοιχεία κάθε χώρας έχουν υπολογιστεί με βάση τα απόλυτα ποσά σε ευρώ, που προέρχονται από τα στοιχεία της EU-SILC, η οποία χρησιμοποιεί συναλλαγματικές ισοτιμίες για όσες χώρες είναι εκτός της ευρωζώνης.

ματι αυξάνεται με κάθε δεκατημόριο της εισοδηματικής κατανομής, ενώ οι ατομικές αποδοχές στα νοικοκυριά των τριών και άνω μισθωτών έχουν μικρότερη πρόοδο μεταξύ του έκτου και του ένατου δεκατημορίου. Οι αποδοχές του ενός και μοναδικού εργαζομένου πάντοτε ξεπερνούν τις αποδοχές καθενός από τους εργαζόμενους στα νοικοκυριά δύο μισθωτών, ενώ οι συνολικές αποδοχές στα νοικοκυριά με δύο εργαζόμενους ξεπερνούν αυτές του ενός και μοναδικού εργαζομένου από το έβδομο δεκατημόριο και άνω. Το κύριο εργαζόμενο μέλος στα νοικοκυριά με δύο μισθωτούς έχει υψηλότερες αποδοχές από αυτές του κύριου εργαζόμενου μέλους στα νοικοκυριά με πολλούς μισθωτούς στα περισσότερα δεκατημόρια. Στα νοικοκυριά των δύο μισθωτών οι ατομικές αποδοχές των εργαζόμενων μελών γίνονται πιο ισότιμες όσο προχωρούμε προς την κορυφή της εισοδηματικής κλίμακας.

Διάγραμμα 4
Μέσος όρος επιπέδων αποδοχών (σε χιλιάδες ευρώ) των εργαζομένων στους διαφορετικούς τύπους νοικοκυριών ανά δεκατημόριο της κατανομής εισοδήματος, μέσος όρος της ΕΕ-27, 2012

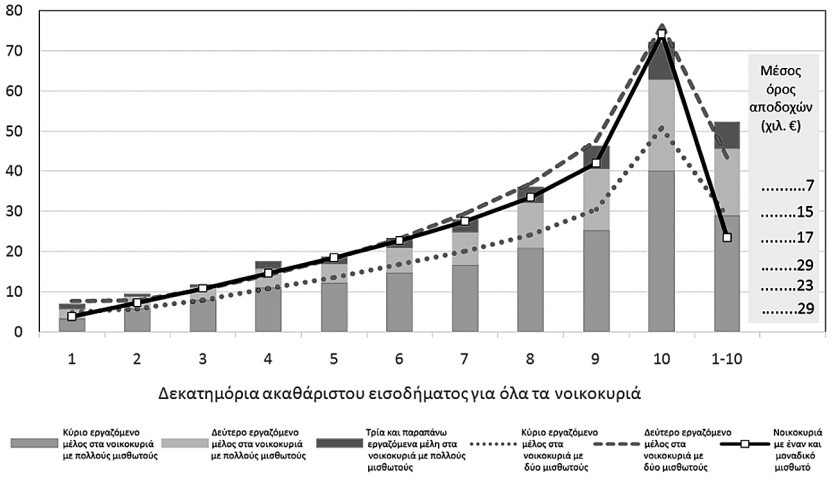

Σημείωση: Τα νοικοκυριά ΜLΗΗ με πολλούς εργαζόμενους στο πρώτο δεκατημόριο λαμβάνουν κατά μέσο όρο συνολικές αποδοχές 7.000 ευρώ, αθροίζοντας τις αποδοχές όλων των εργαζομένων. ΜLΗΗ: Τα νοικοκυριά που αποκτούν πάνω από το ήμισυ του ακαθάριστου εισοδήματός τους από μισθούς. Τα στοιχεία για την ΕΕ αποτελούν τον μη σταθμισμένο μέσο όρο όλων των κρατών-μελών της (με εξαίρεση την Κροατία).

Πηγή: Οι υπολογισμοί του συγγραφέα είναι με βάση τα στοιχεία της Έρευνας Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών (EU-SILC) για το έτος 2013

Ωστόσο, όταν λάβουμε υπόψη το σύνολο της κατανομής –βλ. τη στήλη στη δεξιά πλευρά του διαγράμματος–, ο μέσος όρος των αποδοχών του μοναδικού εργαζομένου στα νοικοκυριά με έναν μισθωτό (23.000 ευρώ) βρίσκεται αρκετά κάτω από αυτόν του κύριου εργαζομένου σε νοικοκυριά με δύο ή πολλούς μισθωτούς (29.000

Διάγραμμα 5
Ποσοστά της γυναικείας απασχόλησης εντός δεκατημορίων της συνολικής κατανομής εισοδήματος, ΕΕ-27, 2012

Οι απασχολούμενοι των νοικοκυριών με εισοδήματα από μισθωτή εργασία κατά κύριο λόγο (MLHH) σε δεκατημόρια=100%

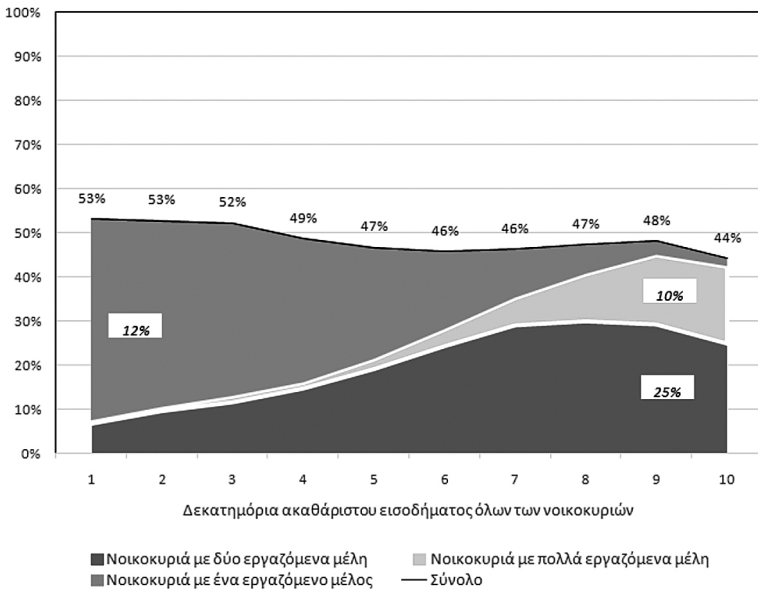

Σημείωση: Οι γυναίκες εργαζόμενες σε νοικοκυριά MLHH στο πρώτο δεκατημόριο αποτελούν το 53% όλων των εργαζομένων των νοικοκυριών MLHH, λαμβανομένων υπόψη και των τριών τύπων νοικοκυριών από κοινού. MLHH: Τα νοικοκυριά που αποκτούν πάνω από το ήμισυ του ακαθάριστου εισοδήματός τους από μισθούς. Τα στοιχεία για την ΕΕ αποτελούν τον μη σταθμισμένο μέσο όρο όλων των κρατών-μελών της, με εξαίρεση την Κροατία.

Πηγή: Οι υπολογισμοί του συγγραφέα είναι με βάση τα στοιχεία της Έρευνας Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών (EU-SILC) για το έτος 2013

ευρώ). Αυτό σημαίνει ότι ενώ οι μοναδικοί εργαζόμενοι στα νοικοκυριά ενός μισθωτού εμφανίζουν σε όλα τα δεκατημόρια μέσες αποδοχές υψηλότερες σε σχέση με τους μισθωτούς των υπόλοιπων νοικοκυριών, αυτοί και τα νοικοκυριά τους συγκεντρώνονται δυσανάλογα στο κάτω άκρο της κατανομής του εισοδήματος συγκριτικά με τους εργαζόμενους στους άλλους τύπους νοικοκυριών (Διάγραμμα 3). Οι μέσες αποδοχές του δεύτερου εργαζομένου στα νοικοκυριά με δύο μισθωτούς και σε αυτά με πολλούς μισθωτούς βρίσκονται σε συγκρίσιμα επίπεδα (15.000 και 17.000 ευρώ αντίστοιχα). Οι μέσες αποδοχές των πέραν του δεύτερου εργαζομένων σε νοικοκυριά με πολλά εργαζόμενα μέλη είναι σημαντικά χαμηλότερες (7.000 ευρώ). Η ελληνική κατάσταση, που δεν αποτυπώνεται εδώ, είναι παρόμοια.

Διάγραμμα 6
Μέσος όρος επιπέδων αποδοχών (σε χιλιάδες ευρώ) των ατομικών γυναικείων αποδοχών στους διαφορετικούς τύπους νοικοκυριών με εργαζόμενα μέλη σε σχέση με την κατανομή εισοδήματος, μέσος όρος της ΕΕ-27, 2012

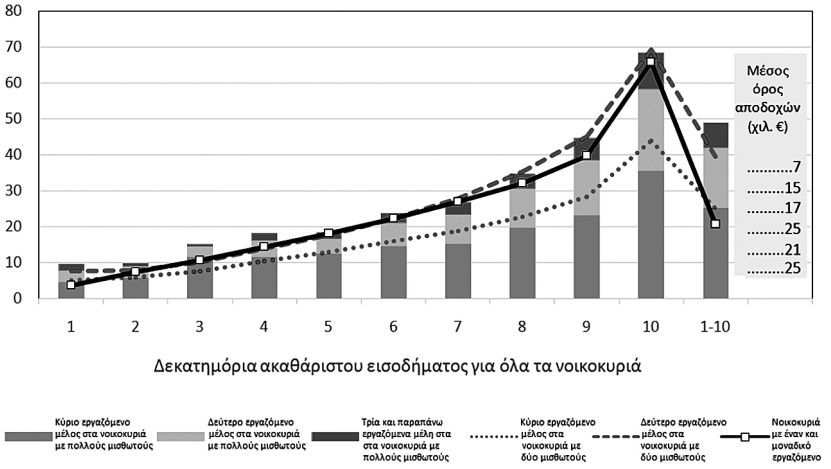

Σημείωση: Οι γυναίκες σε νοικοκυριά με εισοδήματα από μισθωτή εργασία κατά κύριο λόγο (MLHH) που υπάγονται στο πρώτο δεκατημόριο έχουν κατά μέσο όρο αποδοχές 9.000 ευρώ, λαμβανομένων υπόψη των τριών τύπων νοικοκυριών από κοινού. MLHH: Τα νοικοκυριά που αποκτούν πάνω από το ήμισυ του ακαθάριστου εισοδήματός τους από μισθούς. Τα στοιχεία για την ΕΕ αποτελούν τον μη σταθμισμένο μέσο όρο όλων των κρατών-μελών της, με εξαίρεση την Κροατία.

Πηγή: Οι υπολογισμοί του συγγραφέα είναι με βάση τα στοιχεία της Έρευνας Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών (EU-SILC) για το έτος 2013

Η παρουσία ανδρών και γυναικών μεταξύ των νοικοκυριών με έναν, δύο ή πολλούς εργαζόμενους είναι πιθανό να διαφέρει. Το Διάγραμμα 5 δείχνει ανά δεκατημόριο το ποσοστό των γυναικών στο σύνολο των απασχολουμένων στα MLHH καθώς και την κατανομή τους στους τρεις τύπους νοικοκυριών. Οι γυναίκες αποτελούν σχεδόν το ήμισυ του συνόλου των απασχολουμένων (47%) αλλά τείνουν να έχουν μεγαλύτερα μερίδια στα τρία πρώτα δεκατημόρια (52%-53%) και παρουσιάζουν το χαμηλότερο (44%) στο ανώτατο. Σε σύγκριση με το σύνολο των απασχολουμένων, οι γυναίκες παίζουν λίγο μικρότερο ρόλο στα νοικοκυριά με έναν εργαζόμενο (12% σε σύνολο 27%, με τους άνδρες στο 15%) απ' ό,τι στα νοικοκυριά με δύο (25% σε σύνολο 52%, με τους άνδρες στο 27%) ή πολλούς εργαζόμενους (10% σε σύνολο 22%, με τους άνδρες στο 12%). Προκύπτει συνεπώς μια ελαφρώς ισχυρότερη συγκέντρωση γυναικών μεταξύ των νοικοκυριών με δύο ή περισσότερους εργαζόμενους σε σχέση με τους άνδρες. Το μερίδιό τους στις αποδοχές υπολείπεται σημαντικά του μεριδίου τους στην απασχόληση: λαμβάνουν 40% των συνολικών αποδοχών και 37% στο ανώτατο δεκατημόριο. Στην Ελλάδα οι γυναίκες αποτελούν το 42% των

απασχολουμένων στα MLHH και λαμβάνουν το 35% του συνόλου των αποδοχών.

Το Διάγραμμα 6 εμφανίζει τις μέσες γυναικείες αποδοχές στην ίδια κλίμακα με το Διάγραμμα 4. Παρά τα σχετικά χαμηλότερα απόλυτα επίπεδα (βλ. τη στήλη στη δεξιά πλευρά και στα δύο διαγράμματα), οι αναλογίες φαίνονται ακριβώς ίδιες. Είναι σαφές ότι οι γυναίκες οι οποίες εμφανίζονται στο ανώτερο επίπεδο της κατανομής έχουν υψηλότερο μέσο όρο αποδοχών. Για τις γυναίκες σε νοικοκυριά με δύο ή περισσότερους εργαζόμενους, το μέσο ύψος των δευτερευουσών αποδοχών υπολογίζεται σε 52% και 60% αντίστοιχα των μέσων αποδοχών του κύριου εργαζομένου (Διάγραμμα 4)· το εντυπωσιακό είναι ότι για τις γυναίκες εργαζόμενες στην Ελλάδα τα επίπεδα είναι υψηλότερα (62% και 72%). Αυτά τα ποσοστά αυξάνονται μέχρι το ένατο δεκατημόριο, πράγμα που σημαίνει ότι οι μέσες γυναικείες αποδοχές αυξάνονται περισσότερο απ' ό,τι των ανδρών όσο αυξάνεται το εισόδημα των νοικοκυριών. Το ποσοστό μειώνεται ελαφρά στο δέκατο δεκατημόριο στην περίπτωση των νοικοκυριών με δύο ή περισσότερα εργαζόμενα μέλη. Συμπεραίνουμε ότι άνδρες και γυναίκες συνδυάζουν υψηλά επίπεδα αποδοχών στα νοικοκυριά που ανήκουν στα ανώτερα εισοδηματικά κλιμάκια.

Όλες οι παραπάνω αποδοχές είναι σε ετήσια βάση. Ωστόσο, μόνο η ωριαία αμοιβή θα μας επέτρεπε να προσδιορίσουμε πώς η χαμηλόμισθη απασχόληση κατανέμεται στα δεκατημόρια και στους διαφορετικούς τύπους νοικοκυριών και εργαζομένων, με τη χαμηλή αμοιβή να προσδιορίζεται συνήθως ως μικρότερη από τα δύο τρίτα της ωριαίας αμοιβής σε μια χώρα. Δυστυχώς, τα διαθέσιμα στοιχεία δεν είναι επαρκή για να προσδιοριστεί το επίπεδο της ωριαίας αμοιβής στις χώρες της ΕΕ-27 (για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Salverda, 2018). Αντ' αυτού, εξετάζουμε την κατανομή των θέσεων εργασίας χαμηλής ειδίκευσης (ISCO - κατηγορία 9), που γενικώς θεωρούνται ότι βρίσκονται στην κατώτερη βαθμίδα της μισθολογικής κλίμακας, ως δεύτερη καλύτερη λύση.[7]

Απ' όλους τους απασχολούμενους των νοικοκυριών με εισοδήματα από μισθωτή εργασία κατά κύριο λόγο (MLHH), το 9,1% απασχολείται σε μια θέση εργασίας χαμηλής ειδίκευσης (9,8% για την Ελλάδα) και η επικέντρωση σε αυτές τις δουλειές μπορεί μόνο να εκληφθεί ως *pars pro toto*, καθώς είναι πιθανό να υπάρχουν και άλλες χαμηλά αμειβόμενες εργασίες. Όπως θα ήταν αναμενόμενο, το ποσοστό των εργασιών χαμηλής ειδίκευσης στους εργαζόμενους των νοικοκυριών κάθε δεκατημορίου μειώνεται όσο αυξάνεται το εισόδημα των νοικοκυριών (Διάγραμμα 7, διακεκομμένη γραμμή, αριστερός άξονας). Ωστόσο, από πλευράς κατανομής, η πλειονότητα, το 60% ή και περισσότερο, των εργαζομένων χαμηλής ειδίκευσης

7. Τα στοιχεία για τις συνήθεις ώρες εργασίας που χρειάζονταν για αυτόν τον υπολογισμό απουσιάζουν από την EU-SILC. Χρησιμοποιώντας την παλαιότερη έρευνα για την ΕΕ-15, την ECHP 1994-2001, η χαμηλή αμοιβή υπολογίστηκε και διαπιστώθηκε ότι είναι παρούσα ακόμα και στα νοικοκυριά με τα ανώτατα εισοδήματα.

Διάγραμμα 7
Ποσοστά απασχολουμένων σε θέσεις εργασίας χαμηλής ειδίκευσης (ISCO-9) στα δεκατημόρια και εντός των δεκατημορίων της συνολικής εισοδηματικής κατανομής, ΕΕ-27, 2012

Όλοι οι απασχολούμενοι νοικοκυριών με εισοδήματα από μισθωτή εργασία κατά κύριο λόγο (MLHH) στα δεκατημόρια/εντός δεκατημορίων=100%

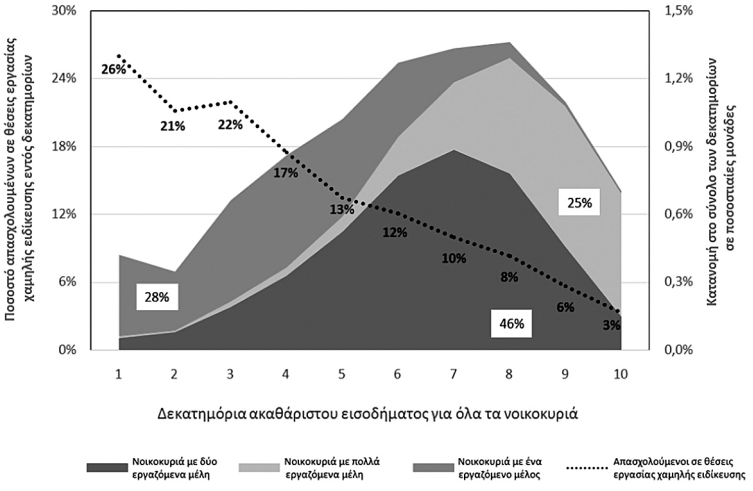

Σημείωση: Οι απασχολούμενοι σε θέσεις εργασίας χαμηλής ειδίκευσης αποτελούν το 26% όλων των εργαζομένων των MLHH που ανήκουν στο πρώτο δεκατημόριο της κατανομής εισοδήματος. MLHH: Τα νοικοκυριά που αποκτούν πάνω από το ήμισυ του ακαθάριστου εισοδήματός τους από μισθούς. Τα στοιχεία για την ΕΕ αποτελούν τον μη σταθμισμένο μέσο όρο όλων των κρατών-μελών της, με εξαίρεση την Κροατία.

Πηγή: Οι υπολογισμοί του συγγραφέα είναι με βάση τα στοιχεία της Έρευνας Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών (EU-SILC) για το έτος 2013

ανήκει σε νοικοκυριά που κατατάσσονται στο ανώτερο ήμισυ της κατανομής εισοδήματος – στα δεκατημόρια 6 έως 10. Η συχνότητά τους ακολουθεί σε μεγάλο βαθμό το υπόδειγμα των τριών τύπων νοικοκυριών με εργαζόμενα μέλη: περίπου τρία τέταρτα των εργαζομένων χαμηλής ειδίκευσης βρίσκονται σε νοικοκυριά με δύο και ή περισσότερα εργαζόμενα μέλη και μόλις το 28% σε νοικοκυριά με έναν εργαζόμενο. Αυτό σημαίνει ότι από την άποψη των θέσεων εργασίας χαμηλής ειδίκευσης τα MLHH με μεσαίο και υψηλό εισόδημα είναι όσο ενεργά μπορούν να είναι στο πλαίσιο του ανταγωνισμού για τις χαμηλόμισθες θέσεις εργασίας.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Διαπιστώσαμε ότι τα νοικοκυριά με μισθωτούς ασκούν ισχυρή επίδραση στη διαστρωμάτωση της κατανομής του εισοδήματος των νοικοκυριών, ότι αυτή η δια-

στρωμάτωση εδράζεται σε μεγάλο βαθμό στον συνδυασμό των ατομικών αποδοχών που πραγματοποιούν τα νοικοκυριά με δύο ή περισσότερα εργαζόμενα μέλη και ότι αυτό είναι συμβατό με τα υψηλότερα επίπεδα αποδοχών των ατόμων που συνδυάζουν τα εισοδήματά τους στο πλαίσιο των νοικοκυριών. Διαπιστώσαμε επίσης ότι η παρουσία της χαμηλόμισθης απασχόλησης φθάνει μέχρι την κορυφή της εισοδηματικής κλίμακας. Το αποτέλεσμα είναι ότι, σε μεγάλο βαθμό, η χαμηλή αμοιβή δεν συμπίπτει με τους φτωχούς εργαζόμενους αλλά συγκεντρώνεται σε μη φτωχά νοικοκυριά με υψηλότερα εισοδήματα. Αν και δεν υπάρχει χώρος για να αναδειχθούν οι πιθανές συνέπειες, αυτή η πραγματικότητα πιθανόν να επηρεάζει το χαμηλόμισθο τμήμα της αγοράς εργασίας ενώ μπορεί να προέρχεται από μια στρατηγική αποφυγής της φτώχειας από την πλευρά των νοικοκυριών.

Σε σύγκριση με τον κόσμο του νοικοκυριού του ενός και μόνο εργαζομένου πλήρους απασχόλησης –όταν οι ατομικές αποδοχές και τα εισοδήματα του νοικοκυριού ουσιαστικά συνέπιπταν και οι υψηλές αποδοχές αντανακλούσαν υψηλή αμοιβή–, ο σημερινός συνδυασμός χαμηλόμισθων θέσεων εργασίας σε νοικοκυριά με υψηλότερα εισοδήματα δημιουργεί έναν διαφορετικό μηχανισμό ανταγωνισμού στο χαμηλόμισθο τμήμα της αγοράς εργασίας. Δυνητικά, τα μέλη νοικοκυριών με υψηλό εισόδημα μπορεί να προσφέρουν την εργασία τους με διαφορετικούς όρους στην αγορά εργασίας. Για παράδειγμα, η προτίμηση για λιγότερες ώρες εργασίας προκειμένου να συνδυάζεται η μισθωτή εργασία με άλλες δραστηριότητες, όπως η οικιακή εργασία ή η εκπαίδευση, μπορεί να συμπιέσει τις αμοιβές σε θέσεις εργασίας χαμηλής εξειδίκευσης, με αποτέλεσμα αυτές να μην μπορούν πλέον να παρέχουν ικανοποιητικά επίπεδα διαβίωσης στα νοικοκυριά με έναν εργαζόμενο. Επιπλέον, ένα υπερεκπαιδευμένο εργατικό δυναμικό που προέρχεται από νοικοκυριά με υψηλό εισόδημα μπορεί να εντείνει τον εργασιακό ανταγωνισμό εις βάρος όσων έχουν χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο (Salverda, 2015β· 2016α).

Αυτό θα εγκαινίαζε μια αυτοενισχυόμενη ανατροφοδότηση από την εισοδηματική ανισότητα των νοικοκυριών προς την ατομική εισοδηματική ανισότητα και την εργασιακή ανισότητα και, εν συνεχεία, πάλι πίσω προς την εισοδηματική ανισότητα των νοικοκυριών. Αναφορικά με το δεύτερο ζήτημα, οι άνθρωποι συνδυάζουν τις αποδοχές τους σε ένα νοικοκυριό προκειμένου να αποφύγουν τη φτώχεια. Πράγματι, τα νοικοκυριά με έναν και μοναδικό εργαζόμενο βρίσκονται αντιμέτωπα με πολύ μεγαλύτερη φτώχεια απ' ό,τι εκείνα με δύο ή περισσότερα εργαζόμενα μέλη (Salverda και Haas, 2014). Στο Salverda (2016α) αναφέρεται κάποια θετική επίπτωση των πολλαπλών εισοδημάτων, αν και αυτή δεν επαρκεί για να εξηγηθούν οι διαφορές φτώχειας.

Τι μπορούμε να αναμένουμε για το μέλλον της εισοδηματικής ανισότητας; Εάν δεν υπάρξει κάποια παρέμβαση, η διευρυνόμενη ανισότητα των νοικοκυριών που προέρχεται από τα αγοραία εισοδήματα θα αυξάνεται, ιδίως σε ό,τι αφορά τα εισοδήματα από εργασία. Από την άλλη πλευρά, τα νοικοκυριά με δύο εργαζόμενα μέλη

ήρθαν για να μείνουν, θα αυξάνονται και ορθώς· οι επιπτώσεις στο συνολικό εισόδημα του νοικοκυριού ενισχύονται, καθώς οι σύζυγοι-σύντροφοι με το χαμηλότερο εισόδημα μετατοπίζονται από τη μερική απασχόληση στην πλήρη απασχόληση και οι αποδοχές τους αυξάνονται ανάλογα με τα εκπαιδευτικά προσόντα τους. Ως αποτέλεσμα, με τον καιρό τα νοικοκυριά με εισόδημα από μισθωτή εργασία κατά κύριο λόγο φαίνεται ότι θα μετατοπίζονται σαν μια τεκτονική πλάκα προς την κορυφή της εισοδηματικής κατανομής, μειώνοντας την εισοδηματική ανισότητα. Αυτή η χρονική διάσταση δεν είναι διαθέσιμη για την ΕΕ-27, αλλά ορισμένα λεπτομερή παραδείγματα χωρών μπορείτε να βρείτε στο Salverda και Thewissen (2018).

Μπορούν οι πολιτικές να αλλάξουν αυτή την κατάσταση; Με το τέλος του οικογενειακού μοντέλου του ενός και μοναδικού εργαζομένου-κουβαλητήκαι την ανάδειξη του μοντέλου των δύο εργαζομένων, η αναδιανεμητική αλληλεγγύη καθίσταται πιο περίπλοκη. Γιατί ένα νοικοκυριό δύο εργαζομένων να φορολογείται για να υποστηρίξει κάποιο άλλο νοικοκυριό με έναν εργαζόμενο που έχει μικρότερο συνολικό εισόδημα αλλά τις ίδιες και ενδεχομένως υψηλότερες ατομικές αποδοχές; Αυτό καθιστά ορατή την ανάγκη για μια προσεκτική αναδιανομή εισοδήματος μέσω μείωσης ή επιστροφής φόρου σε εργαζόμενους με χαμηλό εισόδημα και της παροχής ενός βασικού ευρωπαϊκού εισοδήματος για το παιδί, που αποσκοπεί στο να αφαιρέσει τα παιδιά από την εξίσωση των αποδοχών και των πολιτικών – η πολιτική της τρόικας στην Ελλάδα απέδειξε τις δραματικές επιπτώσεις στην παιδική φτώχεια όταν αυτό δεν συμβαίνει. Ο κόσμος του νοικοκυριού με δύο εργαζόμενους υπονομεύει τα παραδοσιακά μέτρα αναδιανομής και μείωσης της ανισότητας τα οποία στοχεύουν στα χαμηλά ατομικά εισοδήματα (φορολογικές ελαφρύνσεις, ελάχιστος μισθός), καθώς μπορεί να ωφελούν τα νοικοκυριά με υψηλό εισόδημα τα οποία συμπεριλαμβάνουν χαμηλόμισθους εργαζόμενους. Αυτό σημαίνει ότι η δυνητική καθαρή απώλεια πλούτου θα πρέπει να αυξήσει τα μέτρα ενίσχυσης όσων εξαρτώνται ολοκληρωτικά από χαμηλόμισθες θέσεις εργασίας, ενώ η αύξηση της φορολογίας στα υψηλότερα εισοδήματα μπορεί να χρηματοδοτήσει την έκπτωση φόρου των χαμηλών εισοδημάτων από μισθούς, καθώς και άλλα μέτρα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Chrissis, K. και Koutentakis, F. (2017) «From Dictatorship to Crisis: The Evolution of Top Income Shares in Greece (1967-2013)», Paper to WID first world conference, Δεκέμβριος 2017 (http://wid.world/wp-content/uploads/2017/12/057-Chrissis.pdf).

Eurofound (2017) «Income Inequalities and Employment Patterns in Europe Before and After the Great Recession», Publications Office of the European Union (https://www.eurofound.europa.eu/publications/report/2017/income-inequalities-and-employment-patterns-in-europe-before-and-after-the-great-recession).

Salverda, W. (2015α) «EU Policy Making and Growing Inequalities», *European Economy*,

Discussion Papers No 8, European Commission, Directorate-General for Economic and Financial Affairs (http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/eedp/pdf/dp008_en.pdf).

Salverda, W. (2015β) «Individual Earnings and Household Incomes: Mutually Reinforcing Inequalities?», *European Journal of Economic and Economic Policies* 12(2), σ. 190-203 (https://www.elgaronline.com/abstract/journals/ejeep/12-2/ejeep.2015.02.05.xml).

Salverda, W. (2016α) «The Tsunamis of Educational Attainment and Part-time Employment, and the Change of the Labour Force 1960-2010: What Can Be Learned about Self-reinforcing Labour Market inequality from the Case of the Netherlands in International Comparison?», ImPRovE Discussion Paper No 16/04, Πανεπιστήμιο της Αμβέρσας (http://improve-research.eu/?page_id=37).

Salverda, W. (2016β) «The European Union's Income Inequalities», *Research on Finnish Society* 9 (2016), σ. 51-60 (http://www.finnresearch.fi/06EUinequality.pdf).

Salverda, W. (2017) «Top Incomes and Income Inequality in the Netherlands: The First 100 Years 1914-2014 – What's Next?», Paper to WID first world conference (http://wid.world/wp-content/uploads/2017/11/108-Salverda.pdf).

Salverda, W. (2018) «Low Earnings and Their Drivers», στο Lohmann, H. και Marx, I. (επιμ.), *Handbook of Research on In-work Poverty,* σ. 26-49, Edward Elgar (https://www.e-elgar.com/shop/handbook-on-in-work-poverty).

Salverda, W. και Checchi, D. (2015) «Labour-market Institutions and the Dispersion of Wage Earnings», στο Atkinson, A.B. και Bourguignon, F. (επιμ.), *Handbook of Income Distribution* 2B, σ. 1535-1727, Elsevier/North Holland (βλ. επίσης http://ftp.iza.org/dp8220.pdf).

Salverda, W. και Haas, C. (2014) «Earnings, Employment and Income Inequality», στο Salverda κ.ά. (επιμ.) *Changing Inequalities in Rich Countries: Analytical and Comparative Perspectives*, σ. 49-81, Oxford University Press (https://global.oup.com/academic/product/changing-inequalities-in-rich-countries-9780199687435?cc=nl&lang=en&)

Salverda, W. και Thewissen, S. (2018) «How Has the Middle Fared in the Netherlands? A Tale of Stagnation and Population Shifts», στο Nolan, B. (επιμ.) *Inequality and Inclusive Growth in Rich Countries: Shared Challenges and Contrasting Fortunes*, Κεφάλαιο 9, Oxford University Press (https://global.oup.com/academic/product/inequality-and-inclusive-growth-in-rich-countries-9780198807032?cc=nl&lang=en&#).

Η κεντρικότητα της φορολογίας στην πολιτική οικονομία της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η ανάγκη για μια προοδευτική ατζέντα προκειμένου να χαλιναγωγηθεί η ανισότητα

ΤΖΕΡΕΜΙ ΛΙΜΑΝ

Η φορολογία βρίσκεται στην καρδιά του παραδείγματος της «επιτρεπτικής απορρύθμισης» (permissive deregulation) που αναδύθηκε από τη στασιμοπληθωριστική κρίση της δεκαετίας του 1970· η «μεταρρύθμιση» των φορολογικών συστημάτων στις αναπτυγμένες οικονομίες έγινε βασικό όχημα των πολιτικών της προσφοράς, που ευνοούν τις ιδιωτικές επιχειρήσεις, κυρίως τις μεγάλες εταιρείες. Ως αποτέλεσμα, οι φορολογικοί συντελεστές στα κέρδη των επιχειρήσεων έχουν περικοπεί δραστικά και οι ανώτατοι οριακοί συντελεστές του φόρου εισοδήματος έχουν μειωθεί στα ευρωπαϊκά και σε άλλα φορολογικά συστήματα· οι μειώσεις αυτού του είδους στην προοδευτικότητα της φορολογίας συνδέονται εμπειρικά με την άνοδο της ανισότητας του πλούτου (Hubmer κ.ά., 2016). Το παράδειγμα της απορρύθμισης συχνά εξευγενίζεται με τον τίτλο «νεοφιλελευθερισμός», λες και αντιπροσωπεύει ένα διανοητικά συνεκτικό σώμα σκέψης που βασίζεται σε πειστικά αποδεικτικά στοιχεία και αξίζει να συγκριθεί με την πολιτική οικονομία των Άνταμ Σμιθ, Καρλ Μαρξ, Τζον Μ. Κέινς, Καρλ Πολάνυι και άλλων. Αυτό δεν ισχύει. Η επιτρεπτική απορρύθμιση της αποκαλούμενης «νεοφιλελεύθερης» περιόδου αντιπροσώπευε την εγκατάλειψη μιας κοινά αποδεκτής, οιονεί κεϋνσιανής, εργαλειοθήκης για τη διαχείριση του αναπτυγμένου καπιταλισμού στο πλαίσιο των οικονομιών του

ΟΟΣΑ. Αυτή η εγκατάλειψη συνεισέφερε στην ηγεμονία του παγκόσμιου κεφαλαίου και στην αποτελεσματική καθυπόταξη των εθνικών κρατών στα ιδιοτελή συμφέροντα των εταιρειών.

Οι κεντρικές υποθέσεις του επιτρεπτικού «νεοφιλελευθερισμού» είναι πασίγνωστες και δεν χρειάζεται να τις επαναλάβουμε εδώ εκτενώς. Περιλαμβάνουν: α) τον σκεπτικισμό προς το κράτος, τις εξουσίες του για φορολόγηση και πολιτική κατανομή του κεφαλαίου, β) την αγιοποίηση της «αγοράς» ως του πιο αποτελεσματικού μηχανισμού κατανομής των κοινωνικών πόρων και γ) την απόδοση στο κράτος ενός ρόλου διαμορφωτή του πλαισίου της οικονομικής δραστηριότητας, διασφάλισης της νομισματικής «τάξης» και διευκόλυνσης του «ανταγωνισμού» μέσω κανονιστικών μεταρρυθμίσεων. Στην περίπτωση της Ευρώπης, ο θεσμικός σχεδιασμός αυτού του κρατικού πλαισίου θεώρησε το γερμανικό μοντέλο μιας αυτόνομης κεντρικής τράπεζας και μιας «πολιτικής ανταγωνισμού» ως κείμενο της Βίβλου. Κατά συνέπεια, η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα θα διασφάλιζε τη νομισματική σταθερότητα, αντιστοιχώντας την προσφορά χρήματος στη δυνητική ανάπτυξη της οικονομίας, και οι Αρχές Ανταγωνισμού θα διαφύλασσαν τον ελεύθερο και δίκαιο ανταγωνισμό μεταξύ των επιχειρήσεων.

Η καθεμία από αυτές τις υποθέσεις και τις συνταγές ήταν και παραμένει ελαττωματική. Δεν βασίζονταν σε ιστορικά αποδεικτικά στοιχεία, σε ιστορικές πραγματικότητες και, κυρίως, γέννησαν αποτελέσματα τα οποία έχουν ελάχιστη ομοιότητα με τα προβλεπόμενα. Τα κίνητρα της οικονομίας της προσφοράς, δηλαδή η μείωση των φόρων και η ρύθμιση των βαρών του κεφαλαίου, αύξησαν το μερίδιο των κερδών στο εθνικό εισόδημα αλλά απέτυχαν να ανακόψουν τη μείωση του λόγου των επενδύσεων προς το ΑΕΠ, για προφανείς λόγους: το χαμηλότερο μερίδιο μισθών (Διάγραμμα 1) συνεπάγεται μια σχετική μείωση στη ζήτηση των νοικοκυριών που, ταυτόχρονα με τις περικοπές στη δημόσια κατανάλωση, μείωσε το κίνητρο επέκτασης της βιομηχανικής και της εμπορικής δυναμικότητας.

Επιπλέον, η απορρύθμιση των παγκόσμιων χρηματοπιστωτικών αγορών και η εξάλειψη των φορολογικών αντικινήτρων για βραχυπρόθεσμα κέρδη του κεφαλαίου έθεσαν τα θεμέλια για τη χρηματοοικονομική συσσώρευση και τον αναπροσανατολισμό των εταιρικών πλεονασμάτων σε αυτοαναφορικές χρηματοπιστωτικές αγορές. Οι παραγωγικές επενδύσεις, ως η δυνητική πηγή απασχόλησης και ενίσχυσης της ανθρώπινης ευημερίας, έγιναν δεύτερης τάξης επιλογές για τις εταιρείες και τους μετόχους τους. Το Διάγραμμα 2 απεικονίζει την πτώση των παραγωγικών επενδύσεων στην Ευρώπη.

Ο «ενάρετος κύκλος» κινήτρων προς την πλευρά της προσφοράς για επενδύσεις και δημιουργία θέσεων εργασίας και εισοδήματος μέσω της απασχόλησης, μετατράπηκε στην πραγματικότητα σε «φαύλο κύκλο» μιας προς τα πάνω αναδιανομής του εισοδήματος, οικονομικής ανασφάλειας για τα φτωχότερα στρώματα της κοινωνίας και μιας εκρηκτικής δυναμικής ενός καπιταλισμού τύπου Πόντσι. Τα απο-

Διάγραμμα 1
Προσαρμοσμένο μερίδιο μισθού στο εθνικό εισόδημα, Ευρώπη, 1980-2005 (%)

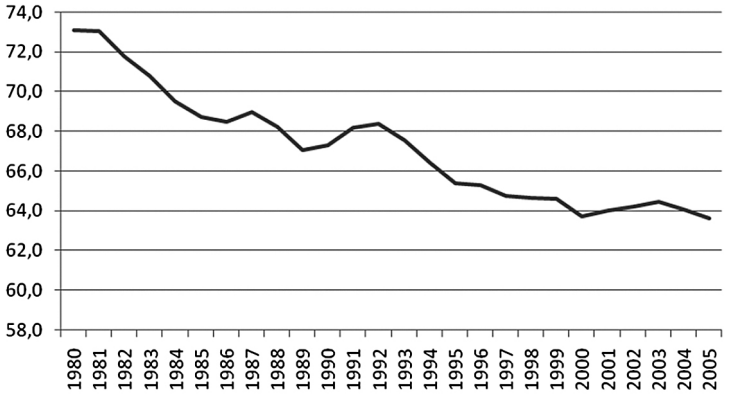

Πηγή: ΔΝΤ

Διάγραμμα 2
Ακαθάριστες επενδύσεις σχηματισμού παγίου κεφαλαίου
ως ποσοστό του ΑΕΠ στην Ευρωπαϊκή Ενωση, 1970-2016 (%)

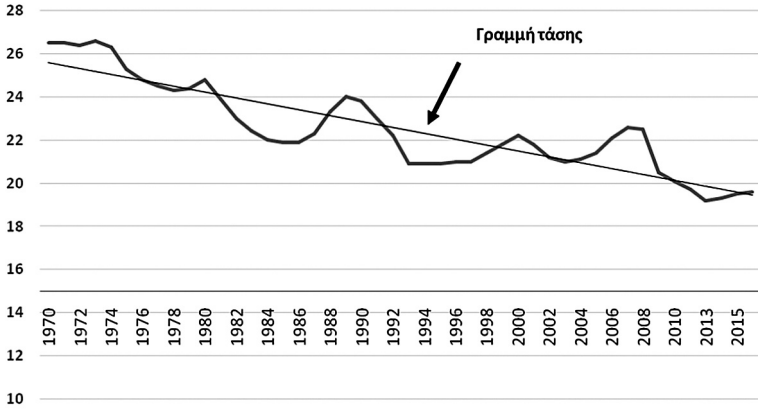

Πηγή: Παγκόσμια Τράπεζα

δεικτικά στοιχεία είναι αμείλικτα, όπως επιβεβαιώνεται από τον ΟΟΣΑ, το ΔΝΤ και την Παγκόσμια Τράπεζα –πυλώνες κατά το παρελθόν της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης της Ουάσινγκτον– και όχι από κάποιους ετερόδοξους οικονομολόγους. Σύμφωνα με τον ΟΟΣΑ (OECD, 2017), «η εισοδηματική ανισότητα παραμένει διαχρονικά υψηλή»· η αναλογία εισοδήματος του πλουσιότερου 10% προς εκείνο του φτωχότερου 10% έχει ανέλθει από 7:1 στη δεκαετία του 1980 σε 9½:1 σήμερα. Οι ανισότητες πλούτου είναι ακόμα πιο έντονες: «το 10% των πλουσιότερων νοικοκυ-

ριών διαθέτει το 50% του συνολικού πλούτου, ενώ το 40% των λιγότερο πλούσιων έχει λίγο πάνω από το 3%» (όπ.π.). Όπως επιβεβαιώνει ο Βίμερ Σάλβερντα (σ' αυτόν τον τόμο), το χάσμα εισοδήματος και πλούτου που απολαμβάνει η κορυφή του 1% ή του 0,1% όλων των νοικοκυριών είναι ακόμα μεγαλύτερο (βλ. επίσης Weeks, 2014· Salverda, 2015). Με δεδομένη τη ροπή των «ατόμων υψηλής καθαρής αξίας πλούτου» να εκμεταλλεύονται τα πλεονεκτήματα των φορολογικών παραδείσων (βλ. Paradise Papers), τα παράγωγα εισοδήματα και ο πλούτος που απολαμβάνουν τα πλούσια νοικοκυριά πιθανόν να είναι πολύ υψηλότερα (Tax Justice Network).

Μέχρι τη μεγάλη κρίση μετά το 2007, η συζήτηση για τις αρνητικές συνέπειες της ανισότητας περιοριζόταν στους ετερόδοξους οικονομολόγους και κοινωνιολόγους. Στη διάρκεια της πρόσφατης ύφεσης όμως, η πρωτοποριακή κατάδειξη της σχέσης μεταξύ ανισότητας και κοινωνικής αστάθειας από τους Wilkinson και Pickett (2009) έγινε ξαφνικά μέρος της δεσπόζουσας αφήγησης, καθώς το ΔΝΤ, η Παγκόσμια Τράπεζα και ο ΟΟΣΑ αναγνωρίζουν τώρα ότι η μεγαλύτερη ανισότητα επιβραδύνει την ανάπτυξη και τη μεγέθυνση (IMF, 2017· World Bank, 2016· OECD, 2017) αλλά μειώνει και τις βιοτικές ευκαιρίες για τους φτωχούς. Αυτές οι εκ των έσω αξιοσημείωτες νέες αναλύσεις από αντίστοιχες ομάδες ερευνητών είναι βέβαια ευπρόσδεκτες αλλά, δυστυχώς, έρχονται πάρα πολύ αργά, με βάση τη δυνατότητα να αποφευχθεί μια σοβαρή βλάβη στις πολιτικές οικονομίες τόσο πολλών αναπτυγμένων κρατών που προκάλεσε το κυρίαρχο ρεύμα των οικονομικών πολιτικών. Ιδιαίτερα η απερίσκεπτη, προκυκλική εμμονή με τη δημοσιονομική λιτότητα δεν έχει μόνο εμποδίσει την ανάκαμψη αλλά έχει προκαλέσει και ανεξίτηλες ουλές σε μεγάλα τμήματα του πληθυσμού των πλουσιότερων περιοχών του κόσμου.

Η τραγωδία αυτής της καθυστερημένης αναθεώρησης των πολιτικών προτεραιοτήτων είναι ότι κεϋνσιανοί, αναπτυξιακοί, μαρξιστές και άλλοι ετερόδοξοι οικονομολόγοι είχαν οργανώσει πειστικές επιθέσεις στην επιτρεπτική απορρύθμιση ήδη από την έναρξη των «νεοφιλελεύθερων» πειραμάτων στις αρχές της δεκαετίας του 1980, σκιαγραφώντας τους κινδύνους ενός απλοϊκού μονεταρισμού και ενός αγοραίου ριζοσπαστισμού της προσφοράς (Galbraith, 1982· Godley και Cripps, 1983· Arbeitsgruppe Alternative Wirtschaftspolitik, 1981). Το κρίσιμο ερώτημα σήμερα είναι κατά πόσον η βλάβη που προκλήθηκε επί δεκαετίες από τα «διαρθρωτικά προγράμματα προσαρμογής» του ΔΝΤ και την προκυκλική αντιπληθωριστική επιταγή της ΕΕ μπορεί να αποκατασταθεί, προκειμένου να μειωθεί η ανισότητα και να προωθηθούν οι επενδύσεις, η βιώσιμη ανάπτυξη και η ανθρώπινη ευημερία. Τα πρόσφατα δείγματα δεν είναι αισιόδοξα, παρά τις παραπάνω ενδείξεις για επανεξέταση από μερικές πολιτικές ελίτ.

Ένα θεμελιώδες εμπόδιο για τον μακροοικονομικό μετασχηματισμό των πραγματικών υπαρξιακών θεμελίων της ανθρώπινης κοινωνίας (κλιματικά ουδέτερη και δίκαιη ανάπτυξη) είναι η σταθερή εδραίωση του χρηματοοικονομικού καπιταλισμού. Ο χώρος δεν επιτρέπει μια επαρκή ανάλυση της χρηματιστικοποίησης σ' αυτό

το κείμενο. Ωστόσο, η ακραία εξάρτηση, σε παγκόσμιο επίπεδο και ιδιαίτερα στο επίπεδο της ευρωπαϊκής πολιτικής οικονομίας, από τις διαμεσολαβητικές διαδικασίες του τομέα των χρηματοοικονομικών υπηρεσιών δεν μπορεί να θεωρηθεί ασήμαντη. Ό,τι οι Shaxson και Christensen (2016) ονόμασαν «χρηματοοικονομική κατάρα» σε σχέση με την οικονομία του Ηνωμένου Βασιλείου μπορεί να εφαρμοστεί πολλαπλασιαστικά στην αναπτυξιακή πορεία όλων των υπόλοιπων ευρωπαϊκών χωρών. Για παράδειγμα, τα συνταξιοδοτικά ταμεία εκατομμυρίων ευρωπαίων πολιτών εξαρτώνται σε υπερβολικό βαθμό από επικίνδυνα υπερτιμημένες αγορές περιουσιακών στοιχείων. Οι ευρωπαϊκές και αμερικανικές αγορές μετοχών αντανακλούν περισσότερο ένα απελπισμένο κυνήγι για (ανταλλακτική) αξία παρά κάποια ορθολογική αποτίμηση μιας «πραγματικής» οικονομικής προόδου. Η αντίστροφη σχέση μεταξύ μιας στάσιμης/πτωτικής πορείας των επενδύσεων και της βέλτιστης απόδοσης των μετοχών και άλλων χρηματοοικονομικών επενδύσεων αναμφισβήτητα αποτελούν παραδείγματα για την ασφυξία που έχουν δημιουργήσει στην οικονομική ζωή οι χρηματοοικονομικές υπηρεσίες. Βιομηχανικές και εμπορικές εταιρείες έχουν ανταποκριθεί στη χρηματιστικοποίηση α) αυξάνοντας τις επενδύσεις σε χρηματοοικονομικά περιουσιακά στοιχεία και β) με επιθετικές εξαγορές και το επακόλουθο «ξεζούμισμα» των συσσωρευμένων περιουσιακών στοιχείων, χωρίς να νιώθουν την ανάγκη να επεκτείνουν τα πραγματικά επενδυτικά τους προγράμματα. Η ιδιωτικοποίηση των φυσικών μονοπωλίων συνέβαλε στην εμπορευματοποίηση ζωτικών δημόσιων αγαθών, όπως το νερό, η ενέργεια και οι μεταφορές, σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες, ως επιπλέον οχημάτων κερδοσκοπίας. Ταυτόχρονα, η στέγαση έχει γίνει μια ακόμα «κατηγορία περιουσιακών στοιχείων», της οποίας η σπανιότητα μπορεί να τύχει εκμετάλλευσης από το χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο για να αποδώσει κέρδη τύπου Πόντσι που βασίζονται στην ψευδαίσθηση ότι οι τιμές των σπιτιών πρόκειται να ανατιμηθούν. Όλες αυτές οι διαδικασίες χρηματιστικοποίησης τείνουν να αυξάνουν τις ανισότητες εισοδήματος και πλούτου (Kay, 2015).

Η φορολογική ελάφρυνση για τις εταιρείες και τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις αυξάνει τα επίπεδα ανισότητας εισοδήματος και πλούτου (Hubmer κ.ά., 2016), για να το κάνει αυτό όμως αυξάνει το κόστος της δημόσιας ευημερίας. Όσο ευρύτερο είναι το χάσμα μεταξύ των εισοδημάτων των νοικοκυριών στο άνω δεκατημόριο/εκατοστημόριο και των νοικοκυριών στο κάτω δεκατημόριο/εκατοστημόριο τόσο μεγαλύτερη είναι η ανάγκη για υποστήριξη από υπηρεσίες κοινωνικής πρόνοιας, σε πρώτη φάση μέσω των τυπικών «αυτόματων σταθεροποιητών». Ωστόσο, στο πλαίσιο ενός καθεστώτος το οποίο είναι ιδεολογικά δεσμευμένο να μειώσει τον δημοσιονομικό ρόλο του κράτους και να παρέχει φορολογικά κίνητρα σε «δημιουργούς πλούτου», και το οποίο ταλανίζεται από χαμηλή ανάπτυξη, προτιμάται να μειωθούν τα απόλυτα επίπεδα ευημερίας ως ένα κίνητρο για εργάτες και συνδικάτα να αποδεχθούν χαμηλότερους μισθούς και/ή πιο αναιμική και κακής ποιότητας απασχόληση: «*Οι φτωχοί χρειάζονται πάνω απ' όλα το κέντρισμα της φτώχειας τους*» (Gilder,

1982). Αυτή η αφήγηση υποστηρίζει τη στρατηγική επιλογή μιας δημοσιονομικής εξυγίανσης, περικοπών των δημόσιων δαπανών και λιτότητας που χαρακτηρίζει το νεοφιλελεύθερο παράδειγμα. Η παραδοξότητα αυτής της στρατηγικής έχει ως καλύτερο παράδειγμα την προσέγγιση του «Τρίτου Δρόμου» ως προς την πρωτοκαθεδρία των πολιτικών της προσφοράς στα χρόνια του Μπλερ και του Μπράουν στο Ηνωμένο Βασίλειο, όπου ενώ παρατηρήθηκε αύξηση των διαφορών στις αμοιβές και άνοδος του δείκτη Gini στο αγοραίο εισόδημα, ο Μπλερ αύξησε τις κοινωνικές παροχές σε αξιοσημείωτο επίπεδο με απόλυτους όρους αλλά όχι σε ικανοποιητικό βαθμό ώστε να μειώσει τον μετά-τις-μεταβιβάσεις δείκτη Gini, που παρέμεινε επίμονα υψηλός (Leaman, 2014α, διάγραμμα σ. 95· Brewer κ.ά. 2007, σ. 2).

ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ: ΜΙΑ ΟΥΣΙΑΣΤΙΚΗ ΑΛΛΑ ΜΕΡΙΚΗ ΛΥΣΗ ΣΤΗΝ ΚΡΙΣΗ ΑΝΙΣΟΤΗΤΩΝ

Ενώ οι απερίσκεπτες φορολογικές μεταρρυθμίσεις των πιο αναπτυγμένων χωρών, ακολουθώντας το παράδειγμα της Θάτσερ και του Ρίγκαν, συνέβαλαν στο να «απορρυθμιστούν» οι οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις στην Ευρώπη (Huffschmid, 2007· Leaman, 2014β) και να αυξηθούν τα επίπεδα ανισότητας, έτσι και μια αντιστροφή τέτοιων μεταρρυθμίσεων και η αποκατάσταση της δημοσιονομικής βιωσιμότητας θα συμβάλουν στο να ανατραπεί ένα μέρος της διαταραχής και της κοινωνικής ζημιάς που προκλήθηκε στον ευρωπαϊκό πληθυσμό για τέσσερις δεκαετίες. Ωστόσο, η μεταρρύθμιση και η εναρμόνιση της φορολογικής κουλτούρας στην Ευρώπη δεν μπορεί παρά να είναι μέρος μιας πολυδιάστατης προσέγγισης στον κοινωνικό και οικονομικό μετασχηματισμό, και ιδίως στην ανισότητα. Μια επιπλέον και ζωτική προϋπόθεση για τη μείωση της ανισότητας είναι να μειωθούν οι αυξανόμενες ανισότητες στη διανομή μέσω της αγοράς, ιδίως αντιστρέφοντας τη μείωση του μεριδίου των μισθών στο εθνικό εισόδημα μέσω των συλλογικών διαπραγματεύσεων (βλ. κείμενο του Γκέρχαρντ Μπος σ' αυτόν τον τόμο) και των θεσπισμένων εισοδηματικών πολιτικών (ελάχιστος μισθός και ανώτατοι συντελεστές εισοδήματος), καθώς και μέσω του ελέγχου του ύψους των ενοικίων και άλλων τιμών. Χωρίς την παράπλευρη στήριξη από αλλαγές σε άλλους «προδιανεμητικούς» παράγοντες, τα δημοσιονομικά μέτρα διατρέχουν τον κίνδυνο να αποτύχουν, απειλώντας κυρίως τη δημοσιονομική βιωσιμότητα και νομιμοποίηση του κράτους.

Οπως αναφέρθηκε παραπάνω, η οικονομική αναταραχή, με αποκορύφωμα τη Μεγάλη Κρίση του 2008 και τη συνακόλουθη μη ανάκαμψη της οικονομικής δραστηριότητας στην Ευρώπη, ενισχύθηκε από τον «τοπικό ανταγωνισμό» μεταξύ των κρατών-μελών της ΕΕ. Αυτός ο ανταγωνισμός ήταν πιο έντονος στο πεδίο της φορολογίας. Κυρίως η *διάβρωση της προοδευτικότητας* έχει αποδυναμώσει την ικανότητα των κρατών τόσο να διατηρούν ικανοποιητικά επίπεδα δημόσιων αγαθών όσο και να μειώνουν τις διευρυνόμενες ανισότητες στα εισοδήματα των νοικοκυριών

και στα συναφή επίπεδα φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού.

Το Διάγραμμα 3 δείχνει τη μεγάλη απόκλιση μεταξύ των συντελεστών της φορολογίας εισοδήματος των φυσικών προσώπων στην ΕΕ-28 αλλά πρωτίστως την επιλογή των νεότερων κρατών-μελών (πλην της Σλοβενίας) να θέσουν χαμηλότερους (ανώτατους) συντελεστές φορολογίας εισοδήματος φυσικών προσώπων και, σε επτά περιπτώσεις (Βουλγαρία, Τσεχία, Ουγγαρία, Λιθουανία, Ρουμανία, Εσθονία, Λετονία), την εισαγωγή καθεστώτων αναλογικής φορολογίας με χαμηλό ενιαίο φορολογικό συντελεστή.

Διάγραμμα 3
Διεύρυνση της ΕΕ και φορολογικός ανταγωνισμός - Ελευθερία για όλους στη φορολογία εισοδήματος

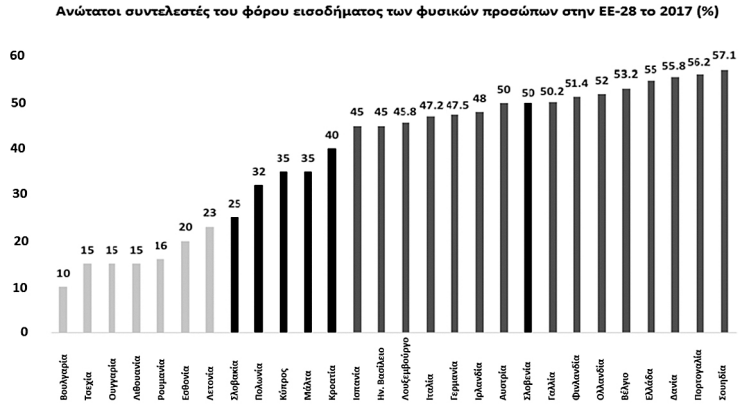

Πηγή: Eurostat

Οι Βαλτικές Χώρες (Εσθονία, Λετονία και Λιθουανία) εισήγαγαν το 1994 και το 1995 αναλογικά φορολογικά συστήματα ενιαίου συντελεστή, κυρίως για τη φορολογία εισοδήματος φυσικών προσώπων, και δεν συνάντησαν αντίσταση από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή· άλλα πέντε κράτη ακολούθησαν το παράδειγμά τους, έστω και αν η Σλοβακία επανεισήγαγε έναν υψηλότερο οριακό συντελεστή της τάξεως του 25% το 2013. Έξι νεότερα κράτη-μέλη έχουν συστήματα προοδευτικής φορολογίας. Τα παλαιότερα κράτη-μέλη έχουν διατηρήσει στο σύνολό τους προοδευτικά συστήματα φορολογίας, παρότι οι γερμανοί Χριστιανοδημοκράτες φλέρταραν με την ιδέα καθιέρωσης ενιαίου φόρου στις ομοσπονδιακές εκλογές του 2005 και ο Μπερλουσκόνι πρόσφατα επανέφερε την ιδέα πριν από τις εκλογές στην Ιταλία.

Σε αυτό το πλαίσιο, είναι ζωτικής σημασίας να επισημάνουμε ότι η προοδευτική φορολογία, με το να επιβάλει υψηλότερους φορολογικούς συντελεστές στα υψηλότερα εισοδήματα, ήταν ιστορικά ένα βασικό εργαλείο μείωσης των ανισοτήτων στο αγοραίο εισόδημα ατόμων και νοικοκυριών. Τα φορολογικά καθεστώτα ενιαίου συ-

ντελεστή βασίζονται περισσότερο σε έμμεσους φόρους στην κατανάλωση (ΦΠΑ κ.λπ.) και είναι εγγενώς αντιδραστικά. Ήταν και παραμένουν μια προσχεδιασμένη καταστροφή για τη φορολογική εναρμόνιση της ΕΕ και για τον αγώνα κατά της φτώχειας και της ανισότητας.

Η καταστροφή από την ενιαία φορολογία είναι ένα παράδειγμα για την ανοχή της ΕΕ προς τη σκόπιμη αποδυνάμωση της δημοσιονομικής βιωσιμότητας των κρατών-μελών· η Επιτροπή δεν κουράζεται ποτέ να μας υπενθυμίζει, σε όλες τις ετήσιες εκθέσεις των «Φορολογικών τάσεων στην ΕΕ», ότι «το φορολογικό επίπεδο της ΕΕ είναι υψηλό σε σχέση με άλλες αναπτυγμένες οικονομίες» (European Commission, 2017, σ. 16). Μάταια αναζητεί κανείς στις δημοσιεύσεις της Επιτροπής κάποια σθεναρή προάσπιση των δημόσιων αγαθών. Με την εξαίρεση ενός ελάχιστου συντελεστή για τον ΦΠΑ (15%), η συμμετοχή στην ΕΕ δεν συνεπάγεται καμία ρητή δέσμευση για ελάχιστα κριτήρια φορολόγησης. Η παράλειψη της ανάγκης για προοδευτικότητα στη φορολογία εισοδήματος φυσικών προσώπων και η ανοχή της αναλογικής φορολογίας και των ενιαίων συντελεστών συνδυάζονται με μια πολιτική που αδιαφορεί για το γεγονός ότι οι επιχειρήσεις φορολογούνται ολοένα και λιγότερο.

Διάγραμμα 4
Η «κούρσα προς τα κάτω» για τους συντελεστές φορολογίας εταιρειών στην ΕΕ, 1980-2017[1] (%)

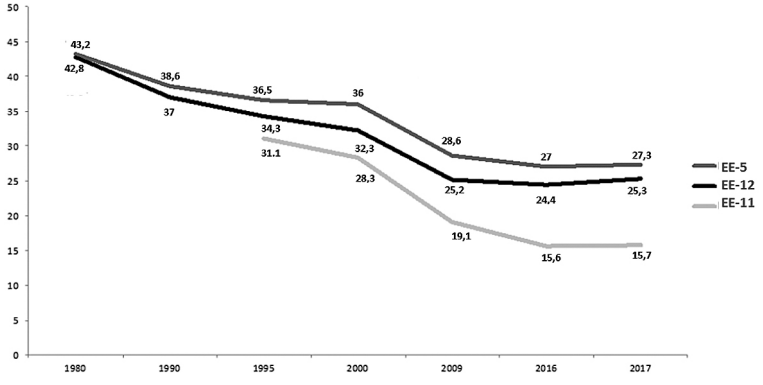

Πηγή: World Tax Database, Eurostat

Όπως αποδεικνύει το Διάγραμμα 4, οι συντελεστές εταιρικού φόρου επί των κερδών είναι πτωτικοί από τη δεκαετία του 1980, πράγμα που επιταχύνθηκε από τις

1. ΕΕ-5 (Γαλλία, Γερμανία, Ηνωμένο Βασίλειο, Ισπανία, Ιταλία)· ΕΕ-12 (Αυστρία, Βέλγιο, Δανία, Ελλάδα, Ιρλανδία, Κύπρος, Λουξεμβούργο, Μάλτα, Ολλανδία, Πορτογαλία, Σουηδία, Φινλανδία)· ΕΕ-11 (Βουλγαρία, Εσθονία, Κροατία, Λετονία, Λιθουανία, Ουγγαρία, Πολωνία, Ρουμανία, Σλοβακία, Σλοβενία, Τσεχία).

πιο πρόσφατες διευρύνσεις της ΕΕ, και αντανακλούν έναν αγώνα να παραμείνουν ελκυστικοί για το μετακινούμενο κεφάλαιο. Είναι σημαντικό να επισημάνουμε ότι τα στοιχεία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τη φορολογία δεν συμπεριλαμβάνουν τη σύγκριση ομάδων κρατών, όπως στα διαγράμματα 3 και 4, αφού αυτό θα αποκάλυπτε τον διαρκή κίνδυνο για τη δημοσιονομική βιωσιμότητα των κρατών, εξεταζόμενη ως ικανότητα να διατηρηθούν επαρκή επίπεδα δημόσιων αγαθών, έναν εμφανή κίνδυνο στην περίπτωση των νεότερων κρατών-μελών της ΕΕ, όπου η ικανότητα αυτή είναι σταθερά χαμηλότερη σε σχέση με τους εταίρους τους.

Διάγραμμα 5
Αναλογίες φορολογίας και δημοσιονομική ευπάθεια στην Ευρώπη (%)

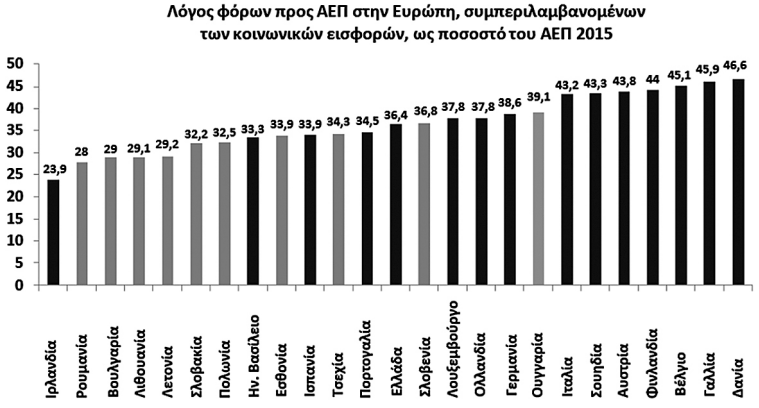

Πηγή: Eurostat (δεν συμπεριλαμβάνονται δεδομένα για Κύπρο, Μάλτα και Κροατία)

Το Διάγραμμα 5 αναδεικνύει την ευπάθεια των (νεότερων) κρατών-μελών της ΕΕ με λόγους φόρου προς ΑΕΠ κάτω του 30%. Αρχικά, αυτή η ευπάθεια έγινε φανερή το 2009, με την ανικανότητά τους να αποφύγουν μεγάλης κλίμακας υφέσεις. Πάνω απ' όλα όμως, σε αυτό το πλαίσιο, οι περιορισμένοι δημοσιονομικοί πόροι που ουσιαστικά διαθέτουν αυτά τα κράτη καθιστούν πολύ πιο δύσκολο να καταπολεμηθούν η φτώχεια και η ανισότητα στους κόλπους τους.

Υπάρχει μια ισχυρή συσχέτιση μεταξύ της σχετικής δημοσιονομικής ισχύος των κρατών και της ικανότητάς τους να διατηρούν αποτελεσματικά και προοδευτικά συστήματα κοινωνικής προστασίας, που να βασίζονται στην αρχή της αλληλεγγύης. Τα επίπεδα ανισότητας είναι υψηλότερα, τα σχετικά επίπεδα κοινωνικής προστασίας είναι χαμηλότερα και ο κίνδυνος φτώχειας και υλικής στέρησης είναι μεγαλύτερος σε κράτη-μέλη στα οποία ισχύουν χαμηλοί φορολογικοί συντελεστές. Αυτή η ισχυρή συσχέτιση καταδεικνύει τη σπουδαιότητα της φορολογίας για την πολιτική οικονομία της Ευρωπαϊκής Ένωσης και για τον αγώνα κατά των εισοδηματικών ανισοτήτων και των ανισοτήτων πλούτου.

Αυτή η σύντομη ανάλυση επιδίωξε να αποδείξει ότι η απουσία οδηγιών της ΕΕ για μίνιμουμ κριτήρια φορολόγησης προς τα νέα κράτη-μέλη της φανερώνει την αποτυχία της ΕΕ, πρώτον, να εγκαθιδρύσει την προοδευτική φορολογία ως αναγκαία προϋπόθεση για την αποτελεσματική δημοσιονομική διαχείριση μιας αναπτυγμένης πολιτικής οικονομίας και, δεύτερον, να θέσει σαφή σημεία αναφοράς για τη δημοσιονομική βιωσιμότητα, ιδίως σε μια κοινότητα κρατών που μοιράζεται αξίες και πόρους. Στις δημοσιονομικές προτεραιότητες της ΕΕ έχει κυριαρχήσει η ιδεοληψία της δημοσιονομικής «βιωσιμότητας» των ελλειμματικών προϋπολογισμών και του χρέους. Αυτή η αρνητική εναρμόνιση των δημοσιονομικών κανόνων, σε συνδυασμό με την ανεύθυνη ανοχή από τα κράτη-μέλη πολιτικών φορολογικού ανταγωνισμού «που καθιστούν τον γείτονα επαίτη», αποδυνάμωσε τα ίδια τα θεμέλια του ευρωπαϊκού «προτάγματος».

Είναι γεγονός ότι το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο έχει αναλάβει μεταρρυθμιστικές πρωτοβουλίες που αποσκοπούν στην αύξηση της διαφάνειας ως προς τις φορολογικές υποθέσεις· ωστόσο, μια Κοινή Ενοποιημένη Βάση Φορολογίας Εταιρειών, που συνδέεται με την καταγραφή σε όλες τις χώρες του κύκλου εργασιών, κερδών και πληρωμών φόρου των εταιρειών, θα χρειαστεί χρόνο για να εξαλείψει τη μεταβίβαση κερδών και τις ενδοομιλικές συναλλαγές στο εσωτερικό της Ευρώπης. Αλλά η διαφάνεια δεν θα εξαλείψει τον ολέθριο ανταγωνισμό των συντελεστών φορολογίας που πρόσφατα οδήγησε την Ουγγαρία στην απόφαση να κατεβάσει τον εταιρικό φορολογικό συντελεστή στο 9%. Ο φορολογικός ανταγωνισμός διαβρώνει την αλληλεγγύη, στην οποία βασίζεται το σύστημα συγκυριαρχίας (pooled sovereignty) στην ΕΕ. Θέτοντας τις χώρες σε ανταγωνισμό για την εύνοια του μετακινούμενου εταιρικού κεφαλαίου μέσω περικοπών στον φορολογικό συντελεστή επί των κερδών των εταιρειών, ο ευρωπαϊκός φορολογικός ανταγωνισμός οδηγεί και τις μικρές εταιρείες, εφόσον υπόκεινται στον ανώτατο οριακό συντελεστή φορολογίας εισοδήματος, σε μειονεκτική θέση, ωθώντας προς τη «συσσωμάτωση» των μικρομεσαίων επιχειρήσεων για να αποφύγουν τις υψηλότερες φορολογικές υποχρεώσεις που γενικώς συνδέονται με τον φόρο εισοδήματος φυσικών προσώπων (Leaman, 2012, διάγραμμα σ. 164).

Η εικόνα της αταξίας που χαρακτηρίζει τις ευρωπαϊκές φορολογικές υποθέσεις αναπαρίσταται εντονότερα στο γκροτέσκο χάος της παγκόσμιας φοροαποφυγής και φοροδιαφυγής που διοχετεύεται μέσω ενός μυστικοποιημένου πολύπλοκου δικτύου κρυφών δικαιοδοσιών, γνωστών παραπλανητικά ως «φορολογικών παραδείσων», «φορολογικών οάσεων» ή «δημοσιονομικών παραδείσων». Οι στρεβλές μεταφορικές έννοιες της ασφάλειας, της αφθονίας και της ευδαιμονίας (για φορολογική εξαπάτηση) ευδοκιμούν κυρίως σε μικρά νησιωτικά κράτη με διεφθαρμένες, καιροσκοπικές κυβερνήσεις. Ωστόσο, αυτό που χρειάζεται να επισημανθεί δεν είναι η εδαφική διάσταση αλλά οι διασυνδέσεις και οι διαδικασίες που συμπλέκονται σ' αυτή την αλυσιδωτή σχέση. Και αυτό, επειδή αυτές οι διαδικασίες ελέγχονται πρωταρχικά από

τους μείζονες οικονομικούς κόμβους της Ευρώπης, των ΗΠΑ και της Άπω Ανατολής, από τις τράπεζες, το δίκαιο και τους λογιστικούς διαμεσολαβητές, αμοιβαία κεφάλαια και άλλες «παράκτιες οντότητες», που έχουν την έδρα τους στο Λονδίνο, τη Νέα Υόρκη, το Λουξεμβούργο, το Παρίσι, το Χονγκ Κονγκ, το Τόκιο κ.λπ.

Οι ανήθικες και αδικαιολόγητες πρακτικές απόκρυψης πλούτου, που διευκολύνονται από τα ανδρείκελα της Ευρώπης, λειτουργούν εντός του πλαισίου νομικών καθεστώτων –στον τομέα της λογιστικής και στο Δίκαιο Καταπιστευμάτων (trust law)–, τα παραθυράκια των οποίων τα εκμεταλλεύονται στο έπακρο για να ελαχιστοποιήσουν τις φορολογικές υποχρεώσεις ατόμων ή εταιρικών δικαιούχων. Η έκθεση του Nikolas Shaxson για «τους ανθρώπους οι οποίοι κλέβουν τον κόσμο» (Shaxson, 2011) παρέχει μια καλή σύνοψη αυτού του πυρήνα παγκόσμιας αταξίας των φορολογικών καταφυγίων που επιβεβαιώθηκε από τα πρόσφατα αποδεικτικά στοιχεία των Panama και των Paradise Papers, προερχόμενα, μεταξύ άλλων, από τη Διεθνή Κοινοπραξία των Ερευνητών Δημοσιογράφων. Οι υποσχέσεις των G20 το 2009 να θέσουν ένα τέλος στους φορολογικούς παραδείσους δεν έχουν μέχρι τώρα πραγματοποιηθεί, έστω και αν η αναγνωρισμένη κλίμακα των απωλειών φόρου στην ΕΕ είναι κολοσσιαία. Ο Herman van Rompuy (βλ. αναφορά στο Reuters, 12.4.2013) υπολόγισε ότι η ΕΕ χάνει γύρω στο 1 τρισ. ευρώ κατ' έτος μέσω της φοροδιαφυγής. Αυτή η αιμορραγία φορολογικών εσόδων κάνει να φαίνονται ελάχιστα τα 400 δισ. ευρώ που δόθηκαν για τη διάσωση της Ελλάδας, της Ιρλανδίας, της Πορτογαλίας και της Κύπρου.

ΤΕΛΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Το συμπέρασμα είναι ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση θα αποτύχει, εκτός κι αν κατορθώσει να επιλύσει θεμελιώδη θέματα τα οποία σχετίζονται με τη φορολόγηση και τον ρόλο του κράτους ως παρόχου βασικών δημόσιων αγαθών: αναλογικοί φόροι, φορολογικός ανταγωνισμός και φορολογικοί παράδεισοι καταστρέφουν κάθε ελπίδα για ευρωπαϊκή δημοσιονομική και κοινωνική αλληλεγγύη. Μια τέτοια αποτυχία θα ενισχύσει την ευρύτερη απόκλιση της οικονομικής και κοινωνικής επίδοσης και θα αποδυναμώσει όλες τις προσπάθειες να μειωθούν τα επίπεδα ανισότητας. Μια προοδευτική φορολογική ατζέντα μπορεί να επιτύχει μόνο σε συνδυασμό με την επιτυχή μείωση των ανισοτήτων ως προς τα αγοραία εισοδήματα (διαφορές μισθών, αποδοχών και εισοδήματος) και την αποκατάσταση ενός «θαρραλέου κράτους» που να ρυθμίζει τις βασικές μακροοικονομικές σχέσεις.

Επιπλέον, μια πολιτική ατζέντα μετασχηματισμού χρειάζεται οπωσδήποτε μια νέα αφήγηση στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής πολιτικής κουλτούρας, που θα τονίζει τη ζωτική σημασία της φορολογίας και των δημόσιων αγαθών και θα ενισχύει τον δημοκρατικό έλεγχο στο περιπλανώμενο κεφάλαιο. Χωρίς την εμπέδωση και την αποδοχή αυτής της νέας κουλτούρας, οι ουλές που άφησε ο «επιτρεπτικός» νεοφιλελευ-

θερισμός των απορρυθμίσεων θα συνεχίσουν να αποδυναμώνουν τα θεμέλια του κοινού ευρωπαϊκού πολιτισμού μας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Arbeitsgruppe Alternative Wirtschaftspolitik (1981) *Demokratische Wirtschaftspolitik gegen Marktmacht und Sparmaßnahmen*, Pahl-Rugenstein, Κολονία.

Brewer, M., Goodman, A., Muriel, A. και Sibieta, L. (2007) *Poverty and Inequality in the UK: 2007*, Institute for Fiscal Studies, Λονδίνο.

Colquhoun, P. (1806) *A Treatise on Indigence*, Hatchard, Λονδίνο.

European Commission (2017) «Taxation Trends in the European Union», Directorate-General for Taxation and Customs Union (https://ec.europa.eu/taxation_customs/sites/taxation/files/taxation_trends_report_2017.pdf).

Galbraith, J.K. (1982) «Recession Economics», *The New York Review of Books* 29(1)*,* σ. 34.

Gilder, G.F. (1982) *Wealth and Poverty*, Buchan & Enright, Λονδίνο.

Godley, W. και Cripps, F. (1983) *Macroeconomics*, Oxford University Press, Οξφόρδη.

Hubmer, J., Krusell, P. και Smith, A.A. (2016) «The Historical Evolution of the Wealth Distribution: A Quantitative-Theoretic Investigation», *NBER Working Paper 23011*, National Bureau of Economic Research, Κέιμπριτζ (Μασαχουσέτη).

Huffschmid, J. (2007) «Die Neoliberale Deformation Europas», *Blätter für deutsche und internationale Politik* 3, σ. 307-319.

IMF (2017) *Tackling Inequality*, IMF Fiscal Monitor, Οκτώβριος, Ουάσινγκτον.

Kay, J. (2015) «Rise in US and UK Inequality Principally Due to Financialisation and Executive Pay», *Financial Times*, 6 Ιανουαρίου.

Leaman, J. (2012) «Weakening the Fiscal State in Europe. The European Union's Failure to Halt the Erosion of Progressivity in Direct Taxation and its Consequences», στο Chiti, E., Menéndez, A. και Teixeira, P. (επιμ.) *The European Rescue of the European Union?*, ARENA Report 3/12, Όσλο, σ. 157-192.

Leaman, J. (2014α) «Market Distribution, Fiscal Distribution and Inequality», στο Eißel, D., Rokicka, E. και Leaman, J. (επιμ.) *Welfare State at Risk. Rising Inequality in Europe*, Springer, Καμ/Χαϊδελβέργη/ΝέαΥόρκη, σ. 81-103.

Leaman, J. (2014β) «Reversing the Neoliberal Deformation of Europe», στο Fossum, J.E. και Menéndez, A. (επιμ.) *The European Union in Crises or the European Union as Crises?*, ARENA Report 2/14, Όσλο, σ. 43-91.

OECD (2017) *Understanding the Socio-Economic Divide in Europe*, OECD Background Report, Παρίσι.

Pickett, K. και Wilkinson, R. (2017) «The True – and False – Costs of Inequality», στο *Inequality in Europe,* FES/Hans-Böckler Stiftung/Social Europe, σ. 29-34.

Salverda, W. (2015) *EU Policy Making and Growing Inequalities*, European Economy Discussion Paper 008, Λουξεμβούργο.

Shaxson, N. (2011) *Treasure Islands. Tax Havens and the Men who Stole the World*, Bodley Head, Λονδίνο.

Shaxson, N. και Christensen, J. (2016) *The Finance Curse. How Oversized Financial Centres Attack Democracy and Corrupt Economies*, Tax Justice Network (https://www.taxjustice.net/cms/upload/pdf/Finance_Curse_Final.pdf).

Smith, A. (1771) *The Farmer's Tour through the East of England*, Strahan, Λονδίνο.

Tax Justice Network (χ.χ.) «Inequality and Tax Havens», (http://www.taxjustice.net/topics/inequality-democracy/inequality-tax-havens/).

Weeks, J. (2014) *The Economics of the 1%. How Mainstream Economics Serves the Rich, Obscures Reality and Distorts Policy*, Anthem Press, Λονδίνο/ΝέαΥόρκη/Δελχί.

Wilkinson, R. και Pickett, K. (2009) *The Spirit Level. Why Equality is Better for Everyone*, Penguin, Λονδίνο.

World Bank (2016) *Taking on Inequality. Poverty and Shared Prosperity 2016*, Ουάσινγκτον.

Οι επιπτώσεις των μέτρων δημοσιονομικής προσαρμογής στην κατανομή του εισοδήματος και του πλούτου στην Ελλάδα της κρίσης

ΘΕΟΔΩΡΟΣ Μ. ΜΗΤΡΑΚΟΣ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η διερεύνηση των προβλημάτων της ανισότητας, της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού κατά την περίοδο της κρίσης στην Ελλάδα είναι πολλαπλά χρήσιμη και τα ευρήματα των σχετικών εμπειρικών μελετών μπορούν να βοηθήσουν σημαντικά στον δημόσιο πολιτικό και κοινωνικό διάλογο. Στην παρέμβαση αυτή, συνοψίζονται τα κυριότερα ευρήματα από τις διαθέσιμες μελέτες σε σχέση με το μέγεθος και τη μεταβολή των κοινωνικών δεικτών, όπως είναι η εισοδηματική ανισότητα και η ανισοκατανομή του πλούτου, η φτώχεια και ο κοινωνικός αποκλεισμός και άλλοι δείκτες ευημερίας στην Ελλάδα κατά την πρόσφατη περίοδο της κρίσης. Επίσης, γίνεται προσπάθεια να εκτιμηθεί πώς τα επιμέρους μέτρα δημοσιονομικής προσαρμογής και κυρίως οι φορολογικές παρεμβάσεις, καθώς και τα διαθέσιμα εργαλεία κοινωνικής πολιτικής, επηρέασαν τους κοινωνικούς δείκτες. Τέλος, διατυπώνονται ορισμένες προτάσεις οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής. Όπως προκύπτει από την ανάλυση, ο επαναπροσδιορισμός των βασικών παραμέτρων της κοινωνικής πολιτικής φαίνεται να προβάλλει ως επιτακτικά αναγκαίος κατά την τρέχουσα συγκυρία.

2. ΦΤΩΧΕΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Με βάση τα πιο πρόσφατα στοιχεία της Έρευνας Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών (EU-SILC) που ανακοινώθηκαν πρόσφατα από την ΕΛΣΤΑΤ (έρευνα 2016, εισοδήματα 2015), το 21,2% του πληθυσμού της χώρας ή 2,3 εκατομμύρια άτομα (832.000 νοικοκυριά) βρίσκονται σε κίνδυνο φτώχειας. Ο δείκτης του κινδύνου φτώχειας ή αλλιώς το ποσοστό σχετικής φτώχειας δείχνει την αναλογία του πληθυσμού με εισόδημα κάτω από ένα όριο, το οποίο ορίζεται συμβατικά σε σχέση με το διάμεσο εισόδημα (60% της διαμέσου) για το σύνολο του πληθυσμού.

Στην Ελλάδα το χρηματικό όριο της σχετικής φτώχειας στην τελευταία έρευνα για ένα μονομελές νοικοκυριό ήταν 4.500 ευρώ ετησίως (έναντι 7.178 ευρώ στην έρευνα του 2010), ενώ για ένα τετραμελές νοικοκυριό με δύο ενηλίκους και δύο παιδιά ήταν 9.450 ευρώ (2010: 15.073 ευρώ). Το μέσο ετήσιο διαθέσιμο εισόδημα του συνόλου των νοικοκυριών της χώρας ανήλθε στην έρευνα του 2016 σε 14.932 ευρώ, παρουσιάζοντας συνεχή μείωση σε όλη την περίοδο της κρίσης (2010: 24.224 ευρώ). Ο δείκτης του κινδύνου σχετικής φτώχειας για την Ελλάδα αυξήθηκε κατά τα πρώτα έτη της τρέχουσας κρίσης, για να αποκλιμακωθεί στη συνέχεια (Διάγραμμα 1), ενώ παραμένει σημαντικά υψηλότερος από ό,τι στις υπόλοιπες χώρες της ΕΕ (ΕΕ-28: 17,3%).

Σημαντικά πιο υψηλό είναι το ποσοστό του πληθυσμού της Ελλάδας που βρίσκεται σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού (δηλαδή διαβιοί με υλικές στερήσεις ή και με χαμηλή ένταση εργασίας), το οποίο ανέρχεται στην έρευνα του 2016 σε 35,6% (ΕΕ-28: 23,5%) ή σε 3,8 εκατομμύρια άτομα (2010: 27,7%). Το ποσοστό αυτό αυξήθηκε δραματικά τα πρώτα δύο έτη της κρίσης, ενώ παραμένει σχεδόν σταθερό τα τελευταία τέσσερα έτη (Διάγραμμα 1). Επιπλέον, ο πληθυσμός που διαβιοί σε νοικοκυριά στα οποία δεν εργάζεται κανένα μέλος ή εργάζεται λιγότερο από 3 μήνες συνολικά το έτος έφθασε το 2016 τα 1,2 εκατομμύρια άτομα (2010: 544.800 άτομα).

Σε σχέση με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες και με βάση τα πιο πρόσφατα στοιχεία της Eurostat για το 2016 (εισοδήματα 2015), η Ελλάδα βρίσκεται στην ομάδα των χωρών με τον μεγαλύτερο κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού (35,6%) μαζί με τη Βουλγαρία (40,4%), τη Ρουμανία (38,8%) και τη Σερβία (38,7%).

Η επιδείνωση των δεικτών φτώχειας στην Ελλάδα είναι ακόμα πιο δραματική κατά την περίοδο της τρέχουσας κρίσης σε απόλυτους όρους, δηλαδή όταν το κατώφλι της φτώχειας παραμένει διαχρονικά σταθερό σε όρους πραγματικής αγοραστικής δύναμης. Πράγματι, σύμφωνα με τα στοιχεία της EU-SILC 2016, στην Ελλάδα το 48,9% του πληθυσμού θα κατατασσόταν ως φτωχό με βάση τις συνθήκες του 2008, ενώ το 2010 το αντίστοιχο ποσοστό ήταν πολύ χαμηλότερο (24,9%). Παρομοίως, με βάση τις συνθήκες του 2005, το 43% του πληθυσμού βρισκόταν κάτω

Διάγραμμα 1
Δείκτες φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα την περίοδο της κρίσης

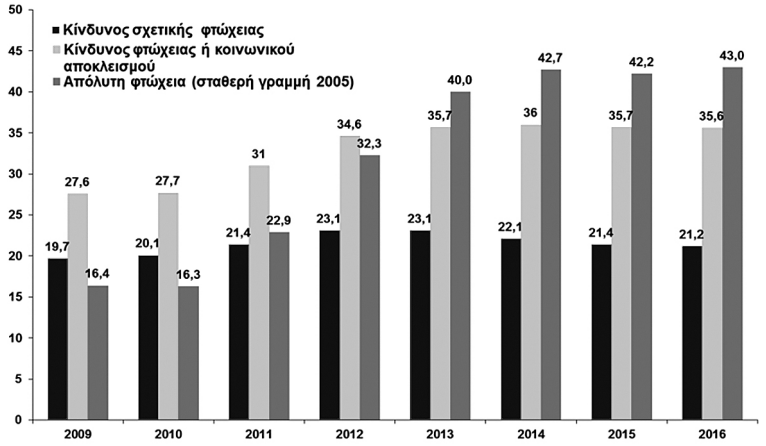

από το όριο της φτώχειας το 2016 (2010: 16,3%, βλ. Διάγραμμα 1). Αξίζει να σημειωθεί ότι για την ΕΕ συνολικά το ποσοστό φτώχειας, οριζόμενο ως προς ένα σταθερό όριο φτώχειας, αυξήθηκε την περίοδο 2010-2014 από 17% σε 19% με βάση τις συνθήκες του 2008.

Κατά την τρέχουσα περίοδο της κρίσης, η επιδείνωση που καταγράφεται με βάση όλους τους κοινωνικούς δείκτες ήταν ιδιαίτερα έντονη στην Ελλάδα για τους νέους, και κυρίως τους νέους ανέργους. Καθώς μάλιστα το (μακροπρόθεσμο) ποσοστό ανεργίας αναμένεται να παραμείνει σε υψηλά επίπεδα στο άμεσο μέλλον, ενώ το θεσμικό πλαίσιο παροχής της σχετικής βοήθειας προς τα άνεργα άτομα είναι περιοριστικό, η φτώχεια μεταξύ των ανέργων και των νέων ζευγαριών με παιδιά αποτελεί πλέον τη βασική κοινωνική πρόκληση. Σε έναν πιο μακροπρόθεσμο ορίζοντα, η φτώχεια φαίνεται να μετατοπίζεται από την ομάδα των ηλικιωμένων προς την ομάδα των νεότερων ζευγαριών με παιδιά, από τις αγροτικές προς τις αστικές περιοχές και από τους λιγότερο εκπαιδευμένους προς τις υψηλότερες εκπαιδευτικές βαθμίδες. Επιπλέον, μετά το 2005 η παιδική φτώχεια φαίνεται να βρίσκεται σε μια συνεχή διαδικασία διεύρυνσης. Πράγματι, υψηλότεροι δείκτες σχετικής φτώχειας καταγράφονται πλέον μεταξύ των παιδιών ηλικίας 0-17 ετών (2016: 26,3%), ενώ για άτομα ηλικίας 65 ετών και άνω το αντίστοιχο ποσοστό έχει πλέον περιοριστεί σημαντικά (12,4%). Ωστόσο, η ομάδα των ηλικιωμένων είναι πιθανόν να έχει πληγεί δυσανάλογα από μειώσεις στις κοινωνικές υπηρεσίες ή/και σε παροχές σε είδος, όπως φάρμακα και γενικά παροχές υγείας («Βοήθεια στο Σπίτι» κ.ά.).

Τέλος, με βάση τα πιο πρόσφατα στοιχεία από την έρευνα του 2016, ομάδες υψηλού κινδύνου φτώχειας στην Ελλάδα είναι κυρίως οι άνεργοι (ποσοστό φτώχειας 47,1%), και ιδιαίτερα οι άνεργοι άνδρες (ποσοστό φτώχειας 51,9%), τα μονογο-

Διάγραμμα 2
Δείκτες εισοδηματικής ανισότητας στην Ελλάδα την περίοδο της κρίσης

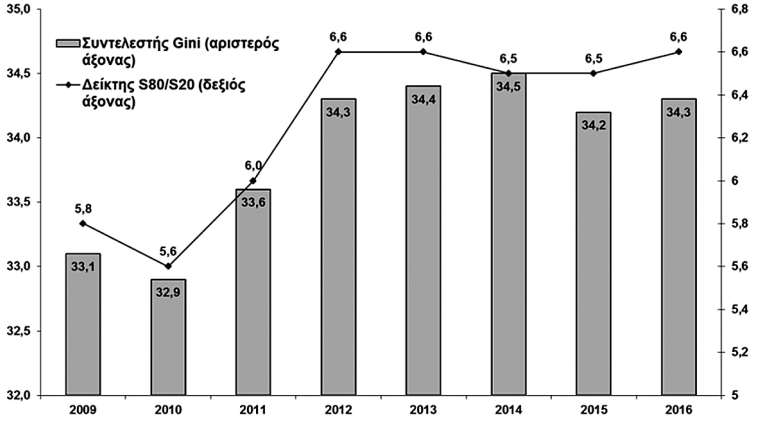

νεϊκά νοικοκυριά με τουλάχιστον ένα εξαρτώμενο παιδί (31,4%), οι μη οικονομικά ενεργοί εκτός των συνταξιούχων (νοικοκυρές κ.λπ. 25,4%), τα νοικοκυριά με δύο ενηλίκους και τρία ή περισσότερα παιδιά (32%), οι μερικώς απασχολούμενοι (30,3%), αλλά και τα παιδιά ηλικίας 0-17 ετών (26,3%).

3. ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΤΡΕΧΟΥΣΑΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΣΤΗΝ ΑΝΙΣΟΤΗΤΑ

Η Ελλάδα εισήλθε στην κρίση με υψηλό επίπεδο εισοδηματικής ανισότητας σε σχέση με τις άλλες χώρες της ΕΕ, το οποίο αυξήθηκε ακόμα περισσότερο τα πρώτα έτη της κρίσης, για να διατηρηθεί στη συνέχεια στο ίδιο υψηλό επίπεδο. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της πιο πρόσφατης έρευνας νοικοκυριών, το μερίδιο του εισοδήματος του πλουσιότερου 20% του πληθυσμού είναι 6,6 φορές μεγαλύτερο από εκείνο του φτωχότερου 20% του πληθυσμού (δείκτης S80/S20). Παράλληλα, το 25% του πληθυσμού με το χαμηλότερο εισόδημα κατέχει μόλις το 8,9% του συνολικού εισοδήματος, ενώ το 25% του πληθυσμού με το υψηλότερο εισόδημα κατέχει το 47,2% του συνολικού εισοδήματος.

Από τη διαχρονική εξέλιξη τόσο του ευρέως διαδεδομένου δείκτη ανισότητας συντελεστή Gini όσο και του δείκτη κατανομής εισοδήματος S80/S20 προκύπτει ότι από το 2008 μέχρι και το 2010 καταγράφεται ελαφρά μείωση της εισοδηματικής ανισότητας στην Ελλάδα, καθώς η κρίση δεν είχε ακόμη ουσιαστικά εκδηλωθεί. Όπως προκύπτει από το Διάγραμμα 2, στα πρώτα έτη της κρίσης η ανισότητα με βάση τον συντελεστή Gini αυξάνεται από 32,9% το 2010 (έτος έρευνας) σε 33,6% το 2011 και 34,3% το 2012, εξέλιξη που ίσως φανερώνει ότι οι εισοδηματικές απώ-

λειες που προκλήθηκαν από τα πρώτα μέτρα λιτότητας ήταν πιο άνισα κατανεμημένες στον ελληνικό πληθυσμό.

Τέλος, την περίοδο που ακολούθησε (2012-2016) η εισοδηματική ανισότητα διατηρήθηκε σχεδόν σταθερή στο ίδιο υψηλό επίπεδο (Gini μεταξύ 34,2% και 34,5%). Σύμφωνα με τον συντελεστή Gini, η Ελλάδα περιλαμβάνεται μαζί με τη Βουλγαρία, τη Ρουμανία, τη Λιθουανία, την Ισπανία και τη Λετονία στις χώρες με τα υψηλότερα επίπεδα εισοδηματικής ανισότητας στην ΕΕ. Ο συντελεστής Gini διαμορφώνεται σε 30,7% για την ΕΕ, σύμφωνα με τα τελευταία διαθέσιμα στοιχεία από την έρευνα του 2016 (S80/S20: 5,1).

4. Η ΑΝΙΣΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΟΥ ΠΛΟΥΤΟΥ

Εκτός όμως από το εισόδημα, ένας άλλος οικονομικός δείκτης που επίσης ενδιαφέρει είναι ο πλούτος όχι μόνο ως πηγή εισοδήματος από κεφάλαιο αλλά και ως ευρύτερη κοινωνικοοικονομική δύναμη, η οποία μπορεί να διευρύνει τις εισοδηματικές ανισότητες. Στην έννοια του πλούτου συμπεριλαμβάνονται τα ακίνητα, οι καταθέσεις, οι μετοχές, τα ομόλογα και οι άλλοι χρηματοοικονομικοί τίτλοι. Επισημαίνεται πάντως ότι, σε αντίθεση με το εισόδημα για το οποίο τα διαθέσιμα συγκριτικά στατιστικά στοιχεία αφθονούν, τα αντίστοιχα στοιχεία για τον πλούτο είναι πολύ λιγότερα, κάτι που ίσως εξηγεί γιατί οι ανισότητες πλούτου έχουν σε μεγάλο βαθμό μέχρι πρόσφατα αγνοηθεί.

Η ευρωπαϊκή Έρευνα για τα Οικονομικά και την Κατανάλωση των Νοικοκυριών (Household Finance and Consumption Survey - HFCS) αποτελεί σημαντική πηγή μικροοικονομικών δεδομένων, η οποία παρέχει λεπτομερή πληροφόρηση για τα περιουσιακά στοιχεία, τα δάνεια και τον καθαρό πλούτο των νοικοκυριών, καθώς επίσης για το εισόδημα και την κατανάλωσή τους. Στην Ελλάδα, το πρώτο κύμα της έρευνας διεξήχθη το 2009 και το δεύτερο το 2014 με δείγμα περίπου 3.000 νοικοκυριά. Από την επεξεργασία των πρωτογενών στοιχείων αυτών των ερευνών προέκυψαν τα εξής (Χαραλαμπάκης, 2017):

- Την περίοδο της κρίσης καταγράφηκε σχετική αύξηση της ανισότητας του πλούτου για τα ελληνικά νοικοκυριά. Συγκεκριμένα, ο συντελεστής Gini αυξήθηκε στην Ελλάδα κατά 6,8% (από 0,56 το 2009 σε 0,60 το 2014), ενώ η αντίστοιχη αύξηση ήταν μικρότερη στην Πορτογαλία (από 0,66 το 2010 σε 0,68 το 2013) και στην Κύπρο (από 0,70 το 2010 σε 0,72 το 2014).
- Η διάμεσος του καθαρού πλούτου των ελληνικών νοικοκυριών το 2014 ήταν 65.030 ευρώ, μειωμένη κατά 40% σε σχέση με το 2009 (108.649 ευρώ). Η μείωση του διάμεσου καθαρού πλούτου την περίοδο της κρίσης ήταν σημαντική και σε άλλες χώρες της ευρωζώνης, όπως η Κύπρος (40%), η Σλοβενία (26%), η Ιταλία (22%), η Ισπανία (17%) και η Πορτογαλία (16%). Οι χώρες που σημείωσαν αύξηση του διάμεσου καθαρού πλούτου των νοικοκυριών

την περίοδο της κρίσης ήταν η Γερμανία (10%) και το Λουξεμβούργο (0,6%).

- Η μείωση του καθαρού πλούτου των ελληνικών νοικοκυριών είναι εμφανής σε όλο το εύρος της κατανομής. Πράγματι, η καθαρή αξία των περιουσιακών στοιχείων του 10% των πιο πλούσιων νοικοκυριών μειώθηκε κατά 114.673 ευρώ (από 353.573 ευρώ το 2009 σε 238.900 ευρώ το 2014) ή κατά 32%, έναντι αντίστοιχης μείωσης κατά 1.423 ευρώ (από 2.011 ευρώ σε 588 ευρώ) σε απόλυτους αριθμούς ή κατά 71% για το 10% των νοικοκυριών που βρίσκονται στο κάτω μέρος της κατανομής την περίοδο της κρίσης.
- Η πτώση της αξίας του καθαρού πλούτου των νοικοκυριών αποδίδεται κυρίως στη μείωση της αξίας της ακίνητης περιουσίας και δευτερευόντως στη συρρίκνωση της αξίας των χρηματοοικονομικών περιουσιακών στοιχείων. Πράγματι, η διάμεσος της αξίας της ακίνητης περιουσίας των ελληνικών νοικοκυριών συρρικνώθηκε κατά 37% (από 127.795 ευρώ το 2009 σε 80.203 ευρώ το 2014), ενώ η αντίστοιχη αξία της πρώτης κατοικίας των νοικοκυριών μειώθηκε στη διάρκεια της κρίσης κατά 34% (από 106.340 ευρώ σε 69.834 ευρώ). Ανάλογη μείωση της αξίας της ακίνητης περιουσίας (κατά 34,3%) για την ίδια περίοδο αποτυπώνεται και με βάση τον δείκτη τιμών κατοικιών που καταρτίζει η Τράπεζα της Ελλάδος. Σωρευτικά από το 2008 έως το γ΄ τρίμηνο του 2017 οι τιμές των διαμερισμάτων μειώθηκαν με βάση τον ίδιο δείκτη κατά 42,1%, ενώ η υποχώρηση των τιμών ήταν εντονότερη στα δύο μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας (Αθήνα: -44,1% και Θεσσαλονίκη: -46,4%). Σημαντική πτώση στην αξία των ακινήτων σημειώθηκε και σε άλλες χώρες της ευρωζώνης. Στη Σλοβενία η διάμεση αξία της πρώτης κατοικίας των νοικοκυριών μειώθηκε κατά 26%, στην Κύπρο κατά 22%, στην Ισπανία κατά 21%, στη Σλοβακία κατά 18%, στην Ιταλία κατά 17% και στην Πορτογαλία κατά 15%.
- Η διάμεσος της αξίας των χρηματοοικονομικών περιουσιακών στοιχείων των ελληνικών νοικοκυριών μειώθηκε κατά 56,9% (από 4.631 ευρώ το 2009 σε 1.995 ευρώ το 2014). Οι καταθέσεις, που αποτελούν το μεγαλύτερο μέρος των χρηματοοικονομικών περιουσιακών στοιχείων, συρρικνώθηκαν την περίοδο 2009-2014 κατά 48,5%.
- Η διάμεσος της αξίας του υπολοίπου των δανείων των ελληνικών νοικοκυριών μειώθηκε την περίοδο της κρίσης κατά 21,6% (από 15.425 ευρώ το 2009 σε 12.097 ευρώ το 2014). Η μείωση της δανειακής επιβάρυνσης παρατηρείται σε όλες τις κατηγορίες δανείων την περίοδο της κρίσης. Η διάμεση αξία των ενυπόθηκων δανείων μειώθηκε την περίοδο της κρίσης κατά 18,8% και των δανείων χωρίς υποθήκη κατά 36%. Όσον αφορά τις υπόλοιπες χώρες του Νότου, μείωση της διάμεσης αξίας του υπολοίπου των δανείων των νοικοκυριών την περίοδο της κρίσης σημειώθηκε στην Πορτογαλία κατά 17%. Αντίθετα, στις χώρες του Βορρά παρατηρείται αξιοσημείωτη αύξηση της διάμεσης αξίας του

υπολοίπου των δανείων των νοικοκυριών, όπως για παράδειγμα στη Γαλλία (26%), το Βέλγιο (17%), τη Γερμανία (13%) και το Λουξεμβούργο (12%).

Επισημαίνεται, τέλος, ότι μεταξύ 2010 και 2015 το ποσοστό του πλούτου που κατέχει το ανώτερο 10% του πληθυσμού αυξήθηκε ελαφρά μεταξύ των 16 χωρών του ΟΟΣΑ (OECD, 2017) για τις οποίες υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία και ανήλθε σε 48,7%. Στην Ελλάδα το αντίστοιχο ποσοστό από 38,8% το 2010 αυξήθηκε σε 42,4% το 2015.

5. Η ΑΝΑΔΙΑΝΕΜΗΤΙΚΗ ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΑΜΕΣΩΝ ΚΑΙ ΕΜΜΕΣΩΝ ΦΟΡΩΝ ΣΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Δεδομένου ότι η φορολογία υπήρξε ο σημαντικότερος μοχλός δημοσιονομικής προσαρμογής, είναι σημαντικό να διερευνήσουμε πώς τα διάφορα φορολογικά μέτρα επηρέασαν την ευημερία των νοικοκυριών, καθώς και την εισοδηματική ανισότητα στην Ελλάδα της κρίσης.

Ως προς την άμεση φορολογία, οι Γιαννίτσης και Ζωγραφάκης (2016) στην ανάλυσή τους «Ανισότητα, φτώχεια και οικονομικές ανατροπές στα χρόνια της κρίσης», συμπεραίνουν, μεταξύ άλλων, τα εξής:

- Παρόλο που το μέσο εισόδημα προ φόρων μειώθηκε δραματικά, ο φόρος εισοδήματος ως ποσοστό του μέσου εισοδήματος αυξήθηκε σημαντικά στα πρώτα έτη της κρίσης (από 10,4% σε 15,9%). Η αυξημένη αυτή επίδραση της φορολογίας ήταν ιδιαίτερα επώδυνη για το κατώτερο μισό της κατανομής, καθώς, συν τοις άλλοις, νοικοκυριά χωρίς εισοδήματα (π.χ. νοικοκυριά ανέργων) φορολογήθηκαν για πρώτη φορά λόγω του φόρου επί των ακινήτων.
- Ο φόρος στη μεγάλη ακίνητη περιουσία αντιπροσώπευε πολύ μικρό ποσοστό στο συνολικό εισόδημα (0,21% το 2008 και 0,48% το 2012), ενώ η αύξησή του επιβάρυνε κυρίως το ανώτατο δεκατημόριο.
- Ο φόρος επί των ακινήτων (ΕΕΤΗΔΕ, ΕΤΑΚ, ΕΝΦΙΑ) είχε πολύ σημαντικότερη επίδραση στη φορολογική επιβάρυνση (π.χ. 2,95% κατά μέσο όρο το 2012) και η επιβάρυνση ήταν υψηλότερη στα χαμηλά από ό,τι στα υψηλά εισοδήματα (4,3% στο κάτω μισό της κατανομής, έναντι 2,6% στα δύο ανώτερα δεκατημόρια). Αυτό εξηγείται αφενός λόγω του αναλογικού κυρίως χαρακτήρα των φόρων αυτών, αφετέρου δε από το ότι τα χαμηλότερα εισοδήματα έχουν μεγαλύτερο μερίδιο στη συνολική περιουσία από ό,τι στο συνολικό εισόδημα. Ενδεικτικά, το 2012 το μερίδιο της συνολικής περιουσίας που αντιστοιχούσε στο κάτω 50% της κατανομής ήταν 31,9%, ενώ το εισόδημά του αντιστοιχούσε στο 18,3% του συνολικού εισοδήματος.
- Ο φόρος μεγάλης ακίνητης περιουσίας και ο ΕΕΤΗΔΕ ενοποιήθηκαν από το 2014 στον γνωστό ΕΝΦΙΑ, ο οποίος διεύρυνε τη φορολογική βάση. Το 2016 ο

ΕΝΦΙΑ επεκτάθηκε σε περιοχές και μορφές ακίνητης περιουσίας στην περιφέρεια που προηγουμένως εξαιρούνταν. Έτσι, όχι μόνο αυξήθηκε το συνολικό του βάρος στο ΑΕΠ αλλά άλλαξε και η κατανομή του, επιβαρύνοντας ακόμα περισσότερο το κάτω μέρος της κατανομής. Πάντως, ανεξάρτητα από τη θέση τους στην εισοδηματική κατανομή, σημαντικός αριθμός νοικοκυριών αντιμετωπίζει συνθήκες ακραίας επιβάρυνσης και έλλειψης ρευστότητας σε ό,τι αφορά τη φορολογία της ακίνητης περιουσίας.

Επιπλέον, η έκτακτη οικονομική εισφορά για τα υψηλά εισοδήματα και η έκτακτη εισφορά στις μεγάλες επιχειρήσεις και στους ιδιοκτήτες ακινήτων αξίας άνω των 200.000 ευρώ είναι σχεδόν βέβαιο ότι έχουν προοδευτικό χαρακτήρα, με την έννοια ότι επιβαρύνουν σχετικά περισσότερο τα ανώτερα εισοδηματικά στρώματα. Τέλος, επισημαίνεται ότι η φορολογική κλίμακα εισοδήματος έγινε πιο προοδευτική στην περίοδο της κρίσης, κυρίως μέσω της επιβολής της έντονα προοδευτικής εισφοράς αλληλεγγύης στα υψηλά κυρίως εισοδήματα.

Οι έμμεσοι φόροι στην Ελλάδα ήταν παραδοσιακά, και παραμένουν ακόμη, η υπ' αριθμόν 1 πηγή δημοσιονομικών εσόδων (έφθασαν το 16,2% του ΑΕΠ το 2015, έναντι 13,6% στην ΕΕ-28) με αναλογία που προσεγγίζει τα 2/3 του συνόλου των φορολογικών εσόδων (25,7% του ΑΕΠ το 2015, έναντι 26,9% στην ΕΕ-28). Στο πλαίσιο της έμμεσης φορολογίας, ο ρόλος των Ειδικών Φόρων Κατανάλωσης (ΕΦΚ) ήταν και παραμένει σημαντικός. Όπως προέκυψε από μελέτες, η αναδιανεμητική επίδραση των ΕΦΚ στα αλκοολούχα ποτά που καταναλώνονται στο σπίτι είναι μεν προοδευτική αλλά ποσοτικά περιορισμένη. Αντίθετα, η επίδραση του ΕΦΚ στα προϊόντα καπνού διαπιστώθηκε ότι είναι αφενός μεν ποσοτικά σημαντική, αφετέρου δε έντονα αντιστρόφως προοδευτική, με την έννοια ότι επιβαρύνει κυρίως τα κατώτερα εισοδηματικά στρώματα. Αντιστρόφως προοδευτική βρέθηκε να είναι και η επίδραση του ΕΦΚ στα καύσιμα θέρμανσης. Ο πλέον προοδευτικός και ποσοτικά σημαντικός μεταξύ των ΕΦΚ είναι αυτός που επιβάλλεται στα καύσιμα κίνησης και την κατοχή των ιδιωτικών αυτοκινήτων.

Η συνολική επιβάρυνση από την έμμεση φορολογία στην κατανομή του εισοδήματος στην Ελλάδα παρουσιάζει σχήμα αντεστραμμένου U, δηλαδή είναι μεγαλύτερη για το μέσο από ό,τι για τα άκρα της εισοδηματικής κατανομής. Η εικόνα αυτή αντανακλά τη συνάθροιση έντονα προοδευτικών (π.χ. σε ένδυση, οικιακό εξοπλισμό, αναψυχή, μεταφορές) και έντονα αντιστρόφως προοδευτικών (π.χ. σε διατροφή, καπνό, στέγαση, Υγεία) φόρων. Ωστόσο, όλες σχεδόν οι εκτιμήσεις συγκλίνουν στο ότι η ανισότητα αυξάνεται με την επιβολή των έμμεσων φόρων. Επισημαίνεται πάντως ότι πίσω από τη σχετικά μέτρια αρνητική αναδιανεμητική επίδραση της αύξησης των έμμεσων φόρων κρύβονται δυσμενέστερες καταναλωτικές επιλογές. Έως το 2008 οι φόροι στην αγορά και χρήση των αυτοκινήτων ανέτρεπαν την αρνητική αναδιανεμητική επίδραση του υπόλοιπου φορολογικού συστήματος, αφού οι ανώ-

τερες εισοδηματικές τάξεις είχαν ακριβότερα και πιο ενεργοβόρα αυτοκίνητα και, παράλληλα, οι φόροι κατοχής και κτήσης αυτοκινήτων είχαν έντονα προοδευτική δομή. Η κατάρρευση της αγοράς αυτοκινήτων μετά την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης απενεργοποίησε την προοδευτική λειτουργία αυτών των φόρων. Ομοίως, η δραστική αύξηση του ειδικού φόρου κατανάλωσης στο πετρέλαιο θέρμανσης τον Οκτώβριο του 2012 έχει επιφέρει τεράστια επιβάρυνση στα φτωχά νοικοκυριά, στον βαθμό που αυτά θα ήθελαν να διατηρήσουν τις συνθήκες θέρμανσής τους σταθερές. Σύμφωνα με εκτιμήσεις, η συνολική μείωση της κατανάλωσης πετρελαίου θέρμανσης άγγιξε το 60% το 2013, υποδηλώνοντας ότι υπήρξαν δραστικές μεταβολές στα καταναλωτικά πρότυπα και άρα στο επίπεδο διαβίωσης των νοικοκυριών, και ιδιαίτερα των φτωχών (Καπλάνογλου και Ράπανος, 2014).

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Η Ελλάδα βιώνει εδώ και επτά χρόνια μια βαθύτατη οικονομική κρίση, που έχει σε σημαντικό βαθμό αποδιαρθρώσει τον κοινωνικό ιστό της χώρας. Η ζήτηση για κοινωνική μέριμνα από την πλευρά των πολιτών είναι έντονη, ενώ η προσφορά από το κράτος χαρακτηρίζεται από αποσπασματικότητα, με διοικητικές δυσλειτουργίες αλλά και σημαντικές βελτιώσεις τα τελευταία έτη. Επιπλέον, η αύξηση της κοινωνικής δαπάνης τις τελευταίες δεκαετίες πριν από την κρίση δεν συνοδεύθηκε από τον «εξευρωπαϊσμό» των κοινωνικών πολιτικών, που συνέχισαν να χαρακτηρίζονται από μια πανσπερμία ρυθμίσεων με συγκρουόμενες αρμοδιότητες μεταξύ διαφορετικών φορέων.

Η κρίση δεν έχει επηρεάσει ομοιόμορφα ολόκληρο τον πληθυσμό και φαίνεται ότι έχει οδηγήσει σε ακόμα χειρότερη κατάσταση ομάδες του πληθυσμού που βρίσκονταν ήδη σε υψηλό κίνδυνο φτώχειας πριν από την τρέχουσα κρίση. Η αύξηση των συντελεστών του Φόρου Προστιθεμένης Αξίας, η αύξηση των Ειδικών Φόρων Κατανάλωσης στα καύσιμα, τα ποτά και τα τσιγάρα και η καθιέρωση του Ενιαίου Τέλους Ακίνητης Περιουσίας εκτιμάται ότι οδήγησαν στη δυσανάλογη μείωση της πραγματικής αγοραστικής δύναμης των φτωχότερων νοικοκυριών, ενώ οι μεγάλες αυξήσεις τιμών στα τρόφιμα και στα καύσιμα επηρέασαν τους φτωχούς πολύ περισσότερο από ό,τι τα πιο πλούσια νοικοκυριά.

Στη συγκυρία αυτή, είναι προφανές ότι οι όποιες παρεμβάσεις θα πρέπει να στοχεύουν στη βελτίωση της αποτελεσματικότητας των περιορισμένων κοινωνικών δαπανών και στην προώθηση της κοινωνικής συνοχής μέσα από τον περιορισμό της ακραίας φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Απαιτείται επαναπροσδιορισμός και ενδυνάμωση των κοινωνικών πολιτικών. Οι πολιτικές που εφαρμόστηκαν τα τελευταία έτη φαίνεται να είναι πιο αποτελεσματικές στο να περιορίζουν την ένταση της φτώχειας των ηλικιωμένων αλλά αποδεικνύονται μάλλον ανεπαρκείς για άλλες κοινωνικά ευπαθείς ομάδες, και κυρίως τους νέους και τους ανέργους. Ο

επαναπροσδιορισμός των βασικών παραμέτρων της κοινωνικής πολιτικής παραμένει ζητούμενο και αναδεικνύεται επιτακτικά αναγκαίος στην τρέχουσα κρίση.

Ορισμένα μέτρα εισοδηματικής στήριξης στην περίοδο της κρίσης φαίνεται να κινούνται προς τη σωστή κατεύθυνση. Μεταξύ αυτών είναι η χορήγηση ενιαίου επιδόματος στήριξης τέκνων με εισοδηματικά κριτήρια, η χορήγηση βοηθήματος ανεργίας αυτοαπασχολουμένων, η διεύρυνση των κριτηρίων επιλεξιμότητας του επιδόματος μακροχρόνιας ανεργίας, το πρόγραμμα αντιμετώπισης της ανθρωπιστικής κρίσης, η χορήγηση του κοινωνικού μερίσματος, καθώς και η καθολική εφαρμογή του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος. Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και η χορήγηση του «κοινωνικού μερίσματος» που ψηφίστηκε πρόσφατα από την ελληνική Βουλή.

Τέλος, επισημαίνεται ότι η ενίσχυση της απασχόλησης είναι ο καλύτερος τρόπος αποτροπής καταστάσεων φτώχειας, ενώ πολιτικές βελτίωσης του εκπαιδευτικού επιπέδου των πιο φτωχών τμημάτων του πληθυσμού είναι βέβαιο ότι θα αμβλύνουν τους κοινωνικούς δείκτες της ανισότητας, της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Σε κάθε περίπτωση πάντως, η σχετική υστέρηση δεν εξαντλείται στο εισόδημα και η αντιμετώπισή της απαιτεί τη συντονισμένη δράση κοινωνικών δαπανών και κοινωνικών επενδύσεων (Παιδεία, Υγεία κ.λπ.).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Γιαννίτσης, Τ. και Ζωγραφάκης, Στ. (2016) *Ανισότητες, φτώχεια, οικονομικές ανατροπές στα χρόνια της κρίσης*, Πόλις.

Ελληνική Στατιστική Αρχή, «Δελτίο Τύπου: Οικονομική Ανισότητα. Έρευνα εισοδήματος και συνθηκών διαβίωσης των νοικοκυριών 2016», ΕΛΣΤΑΤ, Ιούνιος 2017.

Ελληνική Στατιστική Αρχή, «Συνθήκες Διαβίωσης στην Ελλάδα», ΕΛΣΤΑΤ e-Εκδόσεις, Νοέμβριος 2017.

International Labour Organization (2016) *Global Wage Report 2016/17. Wage Inequality in the Workplace*, ILO, Γενεύη.

Καπλάνογλου, Γ. και Ράπανος, Β. (2014) «Ποιοι πληρώνουν τους έμμεσους φόρους στην Ελλάδα; Πρώτες ενδείξεις στην περίοδο της κρίσης», στο *Δημοσιονομική προσαρμογή: πόσο δίκαιη είναι η κατανομή των βαρών;* Γραφείο Προϋπολογισμού του Κράτους στη Βουλή, Αθήνα, σ. 11-32.

Leventi, C. και Matsaganis, M. (2016) «Estimating the Distributional Impact of the Greek Crisis (2009-2014)», OECD Economics Department Working Papers No. 1312, OECD, Παρίσι (http://dx.doi.org/10.1787/5jlv2jl6c9f3-en).

Mitrakos, T. και Botsari, M. (2016) «Social Indicators and the Effectiveness of Social Transfers in Greece over the Recent Crisis», *Social Cohesion and Development* 11(1), Άνοιξη.

OECD (2016) «Income Inequality Remains High in the Face of Weak Recovery», *OECD Inequality Update*, OECD, Νοέμβριος.

OECD (2017) «How's Life? 2017 Measuring Well-Being», OECD, 15 Νοεμβρίου.

Χαραλαμπάκης, Ε. (2017) «Πόσο έχει επηρεάσει η κρίση την οικονομική κατάσταση των ελληνικών νοικοκυριών; Μια συγκριτική ανάλυση των δύο κυμάτων της έρευνας HFCS», *Οικονομικό Δελτίο της Τράπεζας της Ελλάδος* 45, Ιούλιος, σ. 37-53 (http://www.bankofgreece.gr/BogEkdoseis/oikodelt201707.pdf).

ΜΕΡΟΣ ΙΙ

Εργασιακές Σχέσεις, Ανεργία και Ανισότητες στην Αγορά Εργασίας

Τζιλ Ρούμπερι
Γκέρχαρντ Μπος
Αριστέα Κουκιαδάκη
Έφη Αχτσιόγλου

Ανισότητα, ευελιξία στην αγορά εργασίας και ευρωπαϊκή πολιτική απασχόλησης

ΤΖΙΛ ΡΟΥΜΠΕΡΙ

Οι διαμάχες γύρω από την αγορά εργασίας έχουν πάρει μια λανθασμένη κατεύθυνση. Η ανισότητα αποδίδεται στη ρύθμιση της απασχόλησης, που έχει ως στόχο να βελτιώσει τους όρους εργασίας, και όχι στην παραβίαση αυτών των όρων από τους εργοδότες, συχνά μέσω της χρήσης μη τυπικών μορφών απασχόλησης. Η αιτιολογία είναι ότι οι εργοδότες παραβιάζουν αυτούς τους όρους μόνο όταν τα εργασιακά πρότυπα είναι πολύ υψηλά, και αυτά τοποθετούνται πολύ υψηλά για να προστατεύσουν τις πιο προνομιούχες ομάδες στην αγορά εργασίας και να μειώσουν τις ευκαιρίες απασχόλησης σε σταθερή ή τυποποιημένη εργασία για τις πιο μειονεκτικές ομάδες (Lindbeck και Snower, 2002· EU, 2017). Ορισμένοι στην προοδευτική Αριστερά είναι επίσης πεπεισμένοι ότι οι υπάρχοντες τρόποι προστασίας των εργαζομένων και της απασχόλησης δεν είναι πλέον λειτουργικοί και υποστηρίζουν νέες προσεγγίσεις ρύθμισης, όπως το καθολικό βασικό εισόδημα και η πραγματική εγκατάλειψη της προστασίας μέσω της τυπικής σχέσης εργασίας (Standing, 2011).

Αυτό το άρθρο επιδιώκει να επιχειρηματολογήσει κατά και των δύο αυτών προσεγγίσεων. Απορρίπτει το επιχείρημα ότι η ανισότητα προκαλείται από πολύ υψηλά εργασιακά πρότυπα και τον ανταγωνισμό μεταξύ των εργαζομένων (Lee και Mc Cann, 2011) και αναφέρεται στους πολλαπλούς τρόπους με τους οποίους η ρύθμιση της απασχόλησης συνεισφέρει στην κοινωνική ευημερία, νοουμένης σε ένα ευρύ πλαίσιο (Rubery, 2015α· Rubery και Piasna, 2017). Αντίθετα, υποθέτει ότι είναι απαραίτητες η επέκταση και η ελαστικοποίηση της τυπικής σχέσης απασχόλησης,

προκειμένου να επεκταθεί το προστατευτικό δίχτυ και να δοθεί η δυνατότητα για πρόσβαση και τήρηση των όρων εργασίας στο ανερχόμενο ποσοστό του εργατικού δυναμικού που δεν είναι κατ' ανάγκη σε θέση να ακολουθήσει μια γραμμική, συνεχή και αδιάλειπτη σταδιοδρομία, τόσο λόγω του ρίσκου της απώλειας της θέσης εργασίας και της απόλυσης όσο και λόγω της αύξησης του αριθμού των οικογενειών με δύο εργαζόμενους ή των μονογονεϊκών οικογενειών.

Η επιχειρηματολογία αναπτύσσεται σε τρία μέρη. Πρώτον, συζητάμε την ενσωμάτωση του επιχειρήματος περί «εντός-εκτός τειχών εργαζομένων» στην πολιτική της αγοράς εργασίας, συμπεριλαμβανομένης της ευρωπαϊκής πολιτικής για την απασχόληση και των ποικίλων αντιδράσεων από προοδευτική και μη προοδευτική άποψη σε αυτή τη διαμάχη. Δεύτερον, σκιαγραφούμε τις πολλαπλές λειτουργίες των σχέσεων απασχόλησης και επιχειρηματολογούμε κατά της αντικατάστασής τους από εναλλακτικές πολιτικές, όπως το καθολικό βασικό εισόδημα. Τρίτον, πραγματευόμαστε τον τρόπο με τον οποίο η επέκταση και η ελαστικοποίηση της απασχόλησης και της κοινωνικής προστασίας σχετίζονται με την τυπική σχέση απασχόλησης.

Η ΑΝΑΔΥΣΗ ΤΗΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ «ΕΝΤΟΣ-ΕΚΤΟΣ ΤΩΝ ΤΕΙΧΩΝ» ΚΑΙ ΟΙ ΔΙΑΜΑΧΕΣ ΓΙΑ ΤΙΣ ΤΡΕΧΟΥΣΕΣ ΚΑΙ ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΚΑΙ ΡΥΘΜΙΣΗΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Η ιδέα ότι η κατάτμηση της αγοράς εργασίας προκαλείται από πολύ υψηλή ρύθμιση έχει γίνει αποδεκτή από την ευρωπαϊκή στρατηγική απασχόλησης με βάση την υπόθεση ότι οι αποκαλούμενες ελαστικές αγορές εργασίας –που χαρακτηρίζονται από χαμηλή προστασία της εργασίας και χαμηλά κριτήρια απασχόλησης– είναι ο καλύτερος τρόπος για να προωθηθεί η δημιουργία θέσεων εργασίας και να μειωθεί η ανεργία. Αυτή είναι μια πολιτική «διά πάσαν νόσον», σύμφωνα με την οποία διάφορα προβλήματα, λόγω ανεπαρκούς ζήτησης εργασίας, από τη μία πλευρά, και θεμάτων προσφοράς εργασίας και διακρίσεων, από την άλλη, εικάζεται ότι πηγάζουν από μια πολύ υψηλή ρύθμιση και την ευνοϊκότερη θέση των «εντός των τειχών» εργαζομένων έναντι των «εκτός των τειχών». Στην πραγματικότητα, σύμφωνα με ένα πρόσφατο ενημερωτικό δελτίο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η σχέση μεταξύ ρύθμισης και κατάτμησης θεωρείται γεγονός:

> «…η αυστηρή προστασία κατά των απολύσεων για απασχολούμενους με συμβάσεις αορίστου χρόνου, σε συνδυασμό με μια χαλαρή ρύθμιση για τις ορισμένου χρόνου ή άλλου είδους μη τυπικές συμβάσεις, είναι πιθανό να επιφέρει την κατάτμηση της αγοράς εργασίας. Και αυτό επειδή αυτοί οι παράγοντες μπορεί να δημιουργήσουν κίνητρα για τους εργοδότες να προσλαμβάνουν εργαζόμενους με συμβάσεις ορισμένου χρόνου, προκειμένου να αποφεύγουν το υψηλό κόστος των απολύσεων. Επιπλέον,

> η αυστηρή ρύθμιση κατά των απολύσεων συνήθως συσχετίζεται με χαμηλά ποσοστά προσλήψεων και απολύσεων. Αυτό μπορεί να συμβάλει σε υψηλότερα ποσοστά ανεργίας και πιο μακροχρόνιες περιόδους εκτός εργασίας για πιο αδύναμες ομάδες, όπως οι νέοι και/ή οι χαμηλής ειδίκευσης εργαζόμενοι. Από την άλλη πλευρά, δεν υπάρχουν αποδεικτικά στοιχεία ότι η αυστηρότητα στη νομοθεσία για προστασία της εργασίας επηρεάζει συνολικά τα ποσοστά ανεργίας» (EU, 2017, σ. 2).

Πρόκειται για ένα διαδεδομένο επιχείρημα, παρά τα πολύ αδύναμα, ακόμα και αντιφατικά, μακροοικονομικά αποδεικτικά στοιχεία ότι η ρύθμιση προκαλεί υψηλή ανεργία ή μεγαλύτερη κατάτμηση (Howell, 2004). Η αδυναμία της μακροοικονομικής υπόθεσης είχε ήδη αναγνωριστεί από τον ΟΟΣΑ στην αξιολόγηση του 2006 της δικής του «Στρατηγικής για τις θέσεις εργασίας» (OECD, 2006), οδηγώντας τον να δώσει μεγαλύτερη έμφαση στην κατάτμηση ως αποτέλεσμα της ρύθμισης παρά στις συνολικές επιπτώσεις της τελευταίας στην απασχόληση (Rubery, 2011), μια προσέγγιση που επαναλαμβάνεται στο ενημερωτικό δελτίο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπως αποδεικνύει το παραπάνω παράθεμα. Ουσιαστικά, η μακροοικονομική υπόθεση για την απορρύθμιση έχει αποδυναμωθεί μετά την κρίση, καθώς οι χώρες που κατόρθωσαν να συγκρατήσουν την άνοδο της ανεργίας σε υψηλά επίπεδα διέθεταν πολύ ισχυρά συστήματα ρύθμισης, όπως για παράδειγμα οι σκανδιναβικές χώρες και, ιδίως, η Γερμανία, η οποία θεωρείται ότι είχε πετύχει ένα είδος οικονομικού θαύματος με τον διαμοιρασμό εργασίας (job sharing), καταφέρνοντας με αυτόν τον τρόπο να συγκρατήσει την ανεργία και να διατηρήσει τις δεξιότητες του εργατικού δυναμικού (Messenger και Ghosheh, 2013).

Κατά συνέπεια, το επιχείρημα της κατάτμησης έχει γίνει η βασική νομιμοποίηση για τις πολιτικές της νεοφιλελεύθερης ελαστικής αγοράς εργασίας. Ακόμα κι έτσι, τα εμπειρικά αποδεικτικά στοιχεία που χρησιμοποιούνται για την υποστήριξή του είναι αδύναμα· για παράδειγμα, οι αρνητικές επιπτώσεις της ρύθμισης στη γυναικεία απασχόληση δεν φαίνεται να είναι έντονες (Rubery, 2011) και οι γυναίκες σε πολλές χώρες είναι τώρα συχνά μεταξύ των ενταγμένων ομάδων (Emmenegger, 2010), όπως αυτές του δημόσιου τομέα, στον οποίο η ρύθμιση έχει περισταλεί (Rubery, 2013). Οι νέοι σαφώς ταλαιπωρούνται από υψηλά επίπεδα ανεργίας στη διάρκεια της κρίσης, αλλά αυτό συμβαίνει επειδή εισέρχονται στην αγορά εργασίας σε μια εποχή χαμηλής ζήτησης.

Επιπλέον, με την προάσπιση των πιο ευέλικτων αγορών εργασίας, η ευρωπαϊκή πολιτική έχει ξεπεράσει το επιχείρημα ότι οι όροι απασχόλησης ενδέχεται να εμποδίζουν τους εργαζόμενους με μικρότερη παραγωγικότητα να εισέλθουν στην αγορά εργασίας. Αντίθετα, η ευρωπαϊκή πολιτική δεν στοχεύει απλώς να μειώσει τους κατώτατους μισθούς για τους νέους αλλά και να υποβαθμίσει τους όρους απασχόλησης για όλους τους εργαζόμενους. Αυτό έχει εφαρμοστεί πρωτίστως στην ελληνική αγορά εργασίας, όπου έχει μειωθεί όχι μόνο ο γενικός κατώτατος μισθός, κατά 22%,

με βάση τις απαιτήσεις της τρόικας, αλλά και –δραματικά– η δυνατότητα των συλλογικών διαπραγματεύσεων να ορίζουν αποτελεσματικούς ελάχιστους όρους απασχόλησης (Koukiadaki και Grimshaw, 2016).

Δεν είναι μόνο οι οικονομολόγοι και οι αντίστοιχοι φορείς για χάραξη πολιτικής που ακολουθούν το ρεύμα των «εντός-εκτός των τειχών εργαζομένων». Πολιτικοί επιστήμονες, όπως ο Rueda (2005), αποδίδουν την αιτία για τα φαινομενικά πολύ υψηλά ελάχιστα πρότυπα για τους όρους εργασίας στις πολιτικές ανησυχίες του μέσου ψηφοφόρου εις βάρος του περιθωριοποιημένου ή του εκτός απασχόλησης εργαζομένου. Η κινητοποίηση της λαϊκιστικής αντιπολίτευσης εναντίον της ισχύουσας κατάστασης έχει επίσης οδηγήσει στο να ενταθεί η συζήτηση γύρω από τον αποκλεισμό και τον κίνδυνο του πολιτικού εξτρεμισμού, είτε αυτός αφορά την Αριστερά και το κίνημα κατάληψης πλατειών είτε τη Δεξιά με την άνοδο της νεο-Ακροδεξιάς και την υποστήριξη προς τον Τραμπ και το Brexit.

Βέβαια, κανένας απ' αυτούς δεν εννοεί πως δεν πρέπει να ανησυχούμε για την αύξηση του ποσοστού του εργατικού δυναμικού το οποίο δεν καλύπτεται από το υπάρχον σύστημα κοινωνικής προστασίας, ούτε κατά την περίοδο της εργασίας ούτε και της ανεργίας· ένα σύστημα που αυτή τη στιγμή προσανατολίζεται προς όσους βρίσκονται σε μια σταθερή και τυπική σχέση εργασίας. Υπάρχει εδώ και πάρα πολύ καιρό μια φεμινιστική κριτική, σύμφωνα με την οποία οι γυναίκες αποκλείονται από τη ρύθμιση λόγω της εδραίωσης ενός ανδρικού υποδείγματος στήριξης της οικογένειας, όπου τις ευθύνες για την οικογενειακή φροντίδα υποτίθεται ότι αναλαμβάνουν γυναίκες εκτός αγοράς εργασίας.

Αυτές οι διευθετήσεις μπορεί να δίνουν ελάχιστες εναλλακτικές πέρα από την αποδοχή μιας μη τυπικής σύμβασης, με όλες τις κυρώσεις αποκλεισμού από τα ελάχιστα πρότυπα ρύθμισης της απασχόλησης που αυτή συνεπάγεται. Ωστόσο, αυτό το είδος της κατάτμησης δεν θα επιλυθεί με χαμηλότερη απορρύθμιση, καθώς οι διευθετήσεις του χρόνου εργασίας στην πλήρη απασχόληση είναι πιθανό να είναι ακόμα λιγότερο φιλικές για την οικογένεια, με βάση την εμπειρία από ελάχιστα ρυθμισμένες οικονομίες όπως των ΗΠΑ και του Ηνωμένου Βασιλείου.[1]

Όλο και περισσότερο γίνεται εμφανές ότι δεν είναι μόνο οι γυναίκες που διαθέτουν ελάχιστες εναλλακτικές πέρα από την αποδοχή της μη τυπικής απασχόλησης και της ανεπαρκούς προστασίας. Αυτό δεν είναι απλώς ένα ζήτημα που σχετίζεται με την ισχυρή ρύθμιση υπέρ των αποκαλούμενων ενταγμένων. Πράγματι, οι πιο ακραίες μορφές επισφαλούς εργασίας, όπως οι συμβάσεις μηδενικών ωρών και η οικονομία της περιστασιακής εργασίας που βασίζεται σε μια ψευδή αυτοαπασχόληση (gig economy work) υπάρχουν όχι μόνο στο Ηνωμένο Βασίλειο (ILO, 2016)

1. Βλ. IES (2003), *Working Long Hours: a Review of the Evidence Volume 1 - Main Report* (http://www.employment-studies.co.uk/report-summaries/report-summary-working-long-hours-review-evidence-volume-1-%E2%80%93-main-report).

αλλά και σε πιο ρυθμισμένες οικονομίες. Αποδεικτικά στοιχεία όσον αφορά το ενδιαφέρον των εργοδοτών για την αποφυγή της ρύθμισης βρίσκονται παντού, ανεξαρτήτως του επιπέδου της ρύθμισης, και χρειάζεται να αντιμετωπιστούν τόσο με μηχανισμούς επιβολής όσο και με την επανάκαμψη των κοινωνικών προτύπων ορθής πρακτικής, ούτως ώστε οι εργοδότες να ενδιαφέρονται για τις επιπτώσεις στη φήμη της εταιρείας τους.

Ωστόσο, κάποιοι αναλυτές και πολιτικοί ακτιβιστές συνηγορούν υπέρ της άμεσης εγκατάλειψης της ρύθμισης της αγοράς εργασίας. Για ορισμένους αυτή η συνηγορία οφείλεται στο ότι διαβλέπουν, από τη μία πλευρά, μικρές πιθανότητες να αντιστραφούν οι τάσεις αύξησης της επισφαλούς εργασίας και, από την άλλη, την αυξανόμενη ικανότητα των εργοδοτών να παραβιάζουν το ρυθμιστικό πλαίσιο μέσω εξωτερικών αναθέσεων και άλλων στρατηγικών (Stone και Arthurs, 2013). Άλλοι, όπως ο Vosko (2010), ενδιαφέρονται να συμπεριλάβουν όχι μόνο εκείνους της επισφαλούς εργασίας μα και εκείνους της απλήρωτης εργασίας, και θεωρούν ότι τα προγράμματα μεταρρύθμισης δεν κάνουν τίποτε άλλο παρά να μετατοπίζουν το όριο αποκλεισμού προς τα έξω, χωρίς να παρέχουν κάποια συνολική λύση. Συγγραφείς, όπως ο Standing (2011), είναι αρκετά εχθρικοί προς το υπάρχον σύστημα προστασίας της απασχόλησης, το οποίο αποκαλούν εργατίστικο και θεωρούν ότι αφορά μόνο προνομιούχους εργάτες, ευθυγραμμιζόμενοι με τους θεωρητικούς για τους «εντός-εκτός των τειχών εργαζόμενους». Ο ίδιος τάσσεται υπέρ ενός καθολικού βασικού εισοδήματος, ώστε να επαναστατικοποιηθεί το σύστημα προστασίας και να αποφευχθούν οι τάσεις να τεθεί υπό αίρεση η κοινωνική προστασία.

Η επιχειρηματολογία που διατυπώνουμε εδώ και επεξεργαστήκαμε αλλού (Rubery, 2015α· Rubery και Piasna, 2016· Rubery, 2018) διαφέρει τόσο από την άποψη περί ανταγωνισμού των «εντός-εκτός των τειχών εργαζομένων» όσο και από εκείνη περί εγκατάλειψης των τυπικών μορφών απασχόλησης και κοινωνικής προστασίας. Η άποψη για τους «εντός-εκτός των τειχών» απορρίπτεται βάσει του ότι η κατάτμηση της αγοράς εργασίας είναι το αποτέλεσμα ευρύτερων μακροοικονομικών και θεσμικών ρυθμίσεων, και δεν μπορεί να βρεθεί μια απλή σχέση μεταξύ του βαθμού προστασίας της εργασίας και του εύρους της κατάτμησης ή της ανισότητας. Η περίπτωση να εγκαταλειφθούν τα υπάρχοντα συστήματα ρύθμισης προς όφελος πιο ριζοσπαστικών λύσεων, όπως το καθολικό βασικό εισόδημα, πρέπει επίσης να απορριφθεί για πολλούς λόγους.

Ο πρώτος είναι ότι το επιχείρημα για την εγκατάλειψη των υφιστάμενων ρυθμίσεων ενδέχεται να βοηθάει όσους αποβλέπουν αποκλειστικά στην απορρύθμιση και χρησιμοποιούν την κριτική για να αποδομήσουν την υπάρχουσα προστασία χωρίς να βάζουν στη θέση της κάποια προοδευτικά εναλλακτικά συστήματα. Εφόσον οι συνήγοροι ενός προοδευτικού συστήματος δεν διαθέτουν την πολιτική εξουσία, η ιδιοποίηση της κριτικής για άλλους σκοπούς είναι ένας πιθανός κίνδυνος (Fraser, 2009· Rubery, 2015β). Ένας δεύτερος λόγος, και σχετικός με τον πρώτο, είναι ότι

μία από τις κύριες βάσεις για τη διάλυση των υφιστάμενων μορφών ρύθμισης είναι το επιχείρημα περί χρήσης αυτών των συστημάτων από ένα καταναγκαστικό κράτος για να επιβάλει εργασιακή πειθαρχία και κακές συνθήκες εργασίας. Οι προϋποθέσεις για εφαρμογή ενός ισχυρού καθολικού συστήματος βασικού εισοδήματος είναι μια αλλαγή στον προσανατολισμό του κράτους που, εάν επιτευχθεί, θα βοηθήσει να λυθούν πολλά από τα προβλήματα των υφισταμένων διευθετήσεων. Παρότι μια νεοεκλεγμένη προοδευτική κυβέρνηση μπορεί θεωρητικά να κάνει αυτή την αλλαγή, δεν υπάρχει εγγύηση πως δεν θα υπάρξει επάνοδος του καταναγκαστικού κράτους στις επόμενες εκλογές. Το βασικό εισόδημα μπορεί τότε να υποβαθμιστεί μέσα σε μια νέα συγκυρία όπου οι ρυθμίσεις της απασχόλησης θα έχουν επίσης διαλυθεί. Κοντολογίς, δίνεται τεράστια πίστη σε μια διαρκή μεταστροφή προς ένα καλοπροαίρετο κράτος και πολύ λίγη προσοχή στην ανάγκη να εδραιωθούν προστατευτικά μέτρα απέναντι στις καθημερινές πρακτικές που αφορούν την εργασία και την απασχόληση. Ο τρίτος λόγος είναι ότι η εργασιακή ρύθμιση αυτή καθαυτή είναι σημαντική και λειτουργική για την οικονομία, την κοινωνία, τις οικογένειες και τα άτομα, για λόγους που θα παρουσιάσουμε στην επόμενη ενότητα προτού προχωρήσουμε σε κάποιες αντιπροτάσεις.

ΓΙΑΤΙ ΕΧΕΙ ΣΗΜΑΣΙΑ Η ΡΥΘΜΙΣΗ ΤΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ

Οι παραδοσιακές μορφές ρύθμισης της απασχόλησης επικρίνονται επειδή αποκλείουν κάποιες συγκεκριμένες ομάδες. Παρότι ο αποκλεισμός είναι ένα σοβαρό πρόβλημα που χρειάζεται να αντιμετωπιστεί, όπως υποστηρίζουμε στην επόμενη ενότητα, είναι επίσης σημαντικό για τη διαμάχη να μην αποκρύψουμε τις βασικές οικονομικές και κοινωνικές συνεισφορές της εργασιακής ρύθμισης. Αυτές οι συνεισφορές, οι οποίες μπορεί να υποστηριχθεί ότι ισχύουν τόσο στο μακροοικονομικό ή κοινωνικό επίπεδο όσο και στο μικροεπίπεδο του χώρου εργασίας ή στο ατομικό επίπεδο, παρουσιάζονται στον Πίνακα 1. Ταξινομούμε αυτές τις συνεισφορές σε πέντε κατηγορίες: σταθερότητα, παραγωγικότητα, εισοδηματική ασφάλεια, ευκαιρία και δικαιοσύνη. Για να υποστηρίξουμε αυτή τη θέση, δίνουμε σύντομες επεξηγήσεις για το κάθε επίπεδο.

Η ρύθμιση στο μακροεπίπεδο συνεισφέρει στη σταθεροποίηση της οικονομίας, κυρίως σε περιόδους κρίσης και ύφεσης. Καθώς οι απολύσεις εργατών έχουν κόστος για τους εργοδότες, δεν τις κάνουν αμέσως, όταν βρίσκονται αντιμέτωποι με μια καθοδική πορεία στη ζήτηση. Επίσης, οι ρυθμίσεις που έχουν σχεδιαστεί έξυπνα μπορεί να ενισχύσουν τον βραχυπρόθεσμο διαμοιρασμό θέσεων εργασίας (job sharing), όπως στη Γερμανία κατά τη διάρκεια της κρίσης (Messenger και Ghosheh, 2013). Η αμοιβαία δέσμευση σε σχέσεις μακροχρόνιας απασχόλησης παρέχει τη βάση για επένδυση σε δεξιότητες (Marsden, 1999) και για την προστασία αυτής της επένδυσης κατά τη διάρκεια του οικονομικού κύκλου, η οποία προσθέτει στη συνο-

λική παραγωγικότητα της οικονομίας. Η εισοδηματική ασφάλεια για τους εργαζόμενους παρέχει τη βάση πάνω στην οποία τα άτομα και οι οικογένειες μπορούν να σχεδιάσουν τη ζωή τους, και συνεισφέρει στη μέριμνα για τα εξαρτώμενα μέλη τους χωρίς τη διαρκή ανησυχία για εργασία και εισόδημα, ένα σημαντικό όφελος για το ευ ζην και επίσης για τη διατήρηση σταθερών επιπέδων καταναλωτικής ζήτησης. Η εργασιακή ρύθμιση συμβάλλει επίσης στη δημοσιονομική ασφάλεια και ως εκ τούτου υποστηρίζει το σύστημα της πρόνοιας (Martínez Franzoni και Sánchez-Ancochea, 2013), καθώς η σύνδεση των φορολογικών εισφορών ή των εισφορών κοινωνικής ασφάλισης με την απασχόληση είναι πιο δύσκολο να αποκρυβεί απ' ό,τι ο φόρος, για παράδειγμα, επί των κερδών.

Πίνακας 1
Πώς η ρύθμιση της απασχόλησης μπορεί να συνεισφέρει
σε μια πιο παραγωγική, σταθερή και δίκαιη κοινωνία

	Οφέλη στο μακροεπίπεδο	**Χώρος εργασίας και εργοδοτικά οφέλη**	**Οφέλη για άτομα και ευπαθείς ομάδες**
Σταθερότητα	Σταθεροποιεί την οικονομία στην ύφεση	Η διατήρηση της ειδικευμένης εργασίας μειώνει τη σπατάλη	Η ασφαλής απασχόληση είναι σημαντική για τους πιο ευάλωτους, π.χ. γηραιότερους εργαζόμενους
Παραγωγικότητα	Πλατφόρμα για επενδύσεις στις δεξιότητες	Μεγαλύτερη επένδυση σε συγκεκριμένη επιχειρηματική ειδίκευση	Ευκαιρίες να διατηρηθούν θέσεις εργασίας, π.χ. στη διάρκεια της περιόδου μετά την εγκυμοσύνη. Η διατήρηση δεξιοτήτων ενισχύει την παραγωγικότητα
Εισόδημα	Διατηρεί καταναλωτική εμπιστοσύνη/ευ ζην και υγεία	Το εγγυημένο εισόδημα αυξάνει την αφοσίωση και τη δέσμευση	Η εισοδηματική ασφάλεια (επίπεδο μισθών και ωράριο) είναι πιο σημαντική για τους ευάλωτους
Ευκαιρία	Ρυθμίσεις χωρίς διακρίσεις επιτρέπουν τη μεγαλύτερη ανάπτυξη ταλέντων στο σύνολο του πληθυσμού	Ανοιχτά και αξιοκρατικά συστήματα εισάγουν νέα ταλέντα	Για τους πιο ευάλωτους στον κίνδυνο των διακρίσεων στην ανταγωνιστική αγορά εργασίας
Δικαιοσύνη	Βάση για μια πιο διαφανή και με μεγαλύτερη εμπιστοσύνη κοινωνία	Διεκδίκηση έναντι αποχώρησης	Ευάλωτοι που κινδυνεύουν εκεί όπου η διακριτική ευχέρεια της επιχείρησης δεν ελέγχεται από συστήματα και ρυθμίσεις

Η ρυθμισμένη πρόσβαση στην απασχόληση μέσω, για παράδειγμα, απαγόρευσης των διακρίσεων με βάση κάποια προστατευόμενα χαρακτηριστικά μπορεί επί-

σης να δώσει τη δυνατότητα για την ανάπτυξη των ταλέντων και των ικανοτήτων όλου του πληθυσμού, και έτσι συνεισφέρει στη συνολική παραγωγικότητα με την επέκταση των ευκαιριών σε όλους. Τέλος, μια ρύθμιση με αποτελεσματική και ευρεία πληθυσμιακά κάλυψη είναι πιθανό να συνεισφέρει σε μια κοινωνία πιο διαφανή, δυνητικά δικαιότερη και με μεγαλύτερη εμπιστοσύνη, από τη στιγμή που αναχαιτίζονται οι ευκαιρίες να ασκηθεί δυνητικά μια εξουσία υπέρ των διακρίσεων και τα άτομα και οι ομάδες ενθαρρύνονται να ασκήσουν τα βασικά ανθρώπινα δικαιώματα στον χώρο εργασίας.

Πολλά από αυτά τα μακροοφέλη εφαρμόζονται και στον χώρο εργασίας. Η προστασία της απασχόλησης μπορεί να ενθαρρύνει τους εργοδότες να δημιουργήσουν πλεονάσματα εργασίας στην αρχή μιας ύφεσης, εμποδίζοντας έτσι μια πολύ μεγάλη απώλεια σε δεξιότητες και ειδίκευση που θα μπορούσε να επηρεάσει τις ευκαιρίες των επιχειρήσεων να ανακάμψουν. Κατά παρόμοιο τρόπο, οι σταθερές σχέσεις εργασίας το πιθανότερο είναι να ενθαρρύνουν τους εργοδότες να επενδύσουν σε σημαντικές για την επιχείρηση δεξιότητες. Οι αξιώσεις για την παροχή εισοδηματικής ασφάλειας μέσω εγγυημένων μισθών και ωραρίων αναστέλλουν την ελευθερία δράσης των εργοδοτών αλλά μπορεί επίσης να αυξάνουν την αφοσίωση στην εταιρεία, μειώνοντας την κινητικότητα των εργαζομένων και περιορίζοντας το κόστος των διαπραγματεύσεων για τον καθορισμό των αμοιβών και άλλων απαιτήσεων. Ρυθμίσεις που απαιτούν την τυποποίηση των προσλήψεων και ένα πιο αξιοκρατικό και ανοιχτό σύστημα μπορεί να έχουν ευεργετικές συνέπειες για την παραγωγικότητα στον χώρο εργασίας, ιδίως εάν η αυξημένη διαφορετικότητα φέρνει νέα ταλέντα και ιδέες. Τέλος, η αφοσίωση και η παραγωγικότητα είναι πιθανό να ενισχυθούν με την ενσωμάτωση ρυθμίσεων που διασφαλίζουν την κατάλληλη διαδικασία για τον προσδιορισμό των συνθηκών εργασίας και την αντιμετώπιση των διαμαρτυριών και των ζητημάτων πειθαρχίας. Αυτό απαιτεί τη θεσμοποίηση της σχέσης απασχόλησης, καθώς η προστασία κατά της άδικης μεταχείρισης είναι πολύ πιο δύσκολη όταν υπάρχουν βραχυπρόθεσμες και επισφαλείς συμβάσεις (Rubery κ.ά., 2018).

Παρά το γεγονός ότι κάποιοι μπορεί να αμφισβητήσουν αυτά τα σιωπηρά οφέλη στο μακροεπίπεδο και στο επίπεδο του χώρου εργασίας –για παράδειγμα, με βάση το ότι η σταθερότητα και η αφοσίωση μπορεί να αναστέλλουν την καινοτομία–, υπάρχει, δικαίως, ευρεία συναίνεση πως μπορεί να έχουν θετικά παραγωγικά αποτελέσματα, αν και με τίμημα ένα κάπως υψηλότερο κόστος εργασίας. Ωστόσο, πολλοί υποστηρίζουν ότι αυτές οι διευθετήσεις ευνοούν μόνο τους πιο προνομιούχους. Ενώ κατά κανέναν τρόπο δεν απορρίπτεται το πρόβλημα της ένταξης, εδώ υποστηρίζεται ότι ακριβώς οι πιο ευάλωτοι εργάτες και όσοι κινδυνεύουν με διακρίσεις εις βάρος τους είναι εκείνοι που χρειάζονται μια πιο αποτελεσματική εργασιακή ρύθμιση. Άρα, όταν κανείς προασπίζεται την κατάργησή της, είναι πιθανό να στρέφεται κατά των διευθετήσεων τις οποίες χρειάζονται και προσδοκούν οι ευάλωτες και μειονεκτικές ομάδες (Emmenegger, 2010).

Για παράδειγμα, η ευκαιρία για σταθερότητα κατά τη διάρκεια μιας ύφεσης μέσω κινήτρων διατήρησης πλεονασμάτων εργασίας έχει ιδιαίτερα οφέλη για όσους κινδυνεύουν από μακροχρόνια ανεργία εάν θεωρηθούν πλεονασματικοί, δηλαδή κυρίως για τους γηραιότερους εργάτες. Οι μεγαλύτερης ηλικίας εργαζόμενοι έχουν συχνά υψηλή ειδίκευση και παραγωγικότητα αλλά εάν χάσουν τη δουλειά τους είναι πιθανό να παραμείνουν μακροχρόνια άνεργοι, αφού συχνά θεωρούνται αρκετά ηλικιωμένοι για πρόσληψη και επανεκπαίδευση.[2] Κατά παρόμοιο τρόπο, όπου οι εργασιακές ρυθμίσεις αφήνουν περιθώρια να εργαστούν γυναίκες με μειωμένο ωράριο για μια περίοδο μετά την εγκυμοσύνη, αυτές είναι πιο πιθανό να επιλεγούν από εργοδότες που επενδύουν στις δεξιότητες και στην εκπαίδευσή τους, παρά το ενδεχόμενο να αλλάξουν δουλειά όταν χρειαστούν γονική άδεια ή μειωμένο ωράριο για κάποια περίοδο. Εξάλλου, η εισοδηματική ασφάλεια έχει πιο συχνά σημασία για τους ευάλωτους, παρότι είναι εκείνοι που είναι πιθανόν να την απολαμβάνουν λιγότερο.

Μια πιο ανταγωνιστική αγορά εργασίας, όπου όλες οι θέσεις εργασίας είναι διαρκώς ανοιχτές σε εξωτερικούς ανταγωνιστές, θα παρουσιάζει επίσης μειονέκτημα για όσους, σύμφωνα με τα στερεότυπα, θεωρούνται ότι έχουν μικρότερη παραγωγικότητα ή είναι γενικώς λιγότερο επιθυμητοί εργαζόμενοι. Τέτοιοι εργαζόμενοι μπορεί να είναι σε θέση να υπερβούν τα στερεότυπα και να αποδειχθεί πως είναι καλύτεροι απ' ό,τι αναμενόταν στο πλαίσιο του πραγματικού εργασιακού τους χώρου αλλά μπορεί και πάλι να αντιμετωπίσουν προκατάληψη εάν βρεθούν να ανταγωνίζονται για μια νέα δουλειά. Τέλος, ακόμα και αν αυτοί οι «εκτός των τειχών» κατορθώσουν να εισέλθουν στην εργασία, κινδυνεύουν επίσης δυνητικά από μια συμπεριφορά διακρίσεων εκ μέρους της διοίκησης, πράγμα που κάνει τη θεσμοποίηση των δίκαιων και διαφανών διαδικασιών ακόμα πιο σημαντική για όσους δυσκολεύονται να βρουν εργασία.

Σε αυτό το επιχείρημα υπέρ της ρύθμισης των σχέσεων εργασίας για τους πιο μειονεκτικούς και ευάλωτους μπορεί να αντιτείνει κανείς πως θέτει το ζήτημα ότι μπορεί να βρεθούν εντός του προστατευτικού διχτυού. Σε αυτό θέμα θα στραφούμε τώρα.

ΔΙΕΥΡΥΝΣΗ ΚΑΙ ΕΛΑΣΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΤΥΠΙΚΗΣ ΣΧΕΣΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ

Αντί της απορρύθμισης της τυπικής σχέσης απασχόλησης, η προσέγγιση που εδώ υπερασπιζόμαστε, και βασίζεται στο έργο των Bosch (2004) και Supiot (2001), προωθεί τόσο τη διεύρυνση όσο και την ευελιξία της τυπικής σχέσης σταθερής

2. Βλ. Centre for Ageing Better (2017) *Addressing worklessness and job insecurity amongst people aged 50 and over in Greater Manchester* (https://www.ageing-better.org.uk/sites/default/files/2017-11/Addressing%20worklessness%20and%20job%20insecurity%20amongst%20people%20aged%2050%20and%20over%20in%20Greater%20Manchester.pdf).

απασχόλησης, ενώ ταυτόχρονα προσπαθεί να φέρει όσο το δυνατόν περισσότερους εργαζόμενους υπό την προστασία της και να διευκολύνει την ανάληψη και διατήρηση προστατευμένης απασχόλησης απ' όσους έχουν δεσμεύσεις εκτός της εργασίας [βλ. Rubery κ.ά. (2018) για την επεξεργασία των παρακάτω παραδειγμάτων].

Ξεκινώντας από το ζήτημα της ελαστικοποίησης, η αυστηρότητα και οι αποκλεισμοί που συνδέονται με την τυπική σχέση σταθερής απασχόλησης καθιστούν δύσκολο για όσους δεν επιδιώκουν σταδιοδρομία με πλήρες ωράριο να διατηρήσουν την πρόσβαση σε αυτόν τον τύπο απασχόλησης ή να ανακτήσουν την πρόσβαση ύστερα από διακοπή που οφείλεται στις ευθύνες για φροντίδα ή στην ανεργία. Η ελαστικοποίηση της σχέσης απασχόλησης σημαίνει ότι παρέχεται μεγαλύτερη πρόσβαση σε όσους δεν έχουν σταθερή σταδιοδρομία ή σε όσους έχουν διακεκομμένη σταδιοδρομία, δηλαδή προσφέρονται περισσότερες δεύτερες και τρίτες ευκαιρίες και καταλύονται οι συνδεόμενοι με την ηλικία φραγμοί για να εισέλθει κανείς στην προστατευμένη απασχόληση, με ένα διαφοροποιημένο ωράριο εργασίας και άλλες συνθήκες στο πλαίσιο της σταθερής απασχόλησης, και καταβάλλονται περισσότερες προσπάθειες για να ρυθμιστούν τα ωράρια εργασίας σε σχέση με εκείνα που επικρατούν σε άλλες σφαίρες, όπως για παράδειγμα το σχολικό ωράριο. Η σπουδαιότητα της ύπαρξης ευελιξίας είναι ότι όσοι, λόγω υποχρεώσεων φροντίδας ή ανεργίας, καταλήγουν εκτός του προστατευτικού πλέγματος της τυπικής απασχόλησης, εάν έχουν λίγες επιλογές εκτός από την ανάληψη κάποιας αρρύθμιστης ή επισφαλούς εργασίας, μπορεί να υποστούν αδικαιολόγητες κυρώσεις.

Το δεύτερο σκέλος της μεταρρύθμισης, δηλαδή η επέκταση των μέτρων προστασίας της τυπικής απασχόλησης, αποσκοπεί στον μετριασμό αυτών των κυρώσεων με τη διεύρυνση του δικαιώματος συμμετοχής, ανεβάζοντας τα ελάχιστα όρια, όπως οι κατώτατοι μισθοί (αφού αυτοί είναι πιο σημαντικοί για τις αποκλεισμένες ομάδες), διευρύνοντας τις ευθύνες στην αλυσίδα προσφοράς, για παράδειγμα καθιστώντας τον πελάτη υπόλογο για τις ενέργειες των προμηθευτών του, και παρέχοντας δικαιώματα στην κατάρτιση και την επαγγελματική εξέλιξη σε όλους τους εργαζόμενους, ενδεχομένως μέσω της επαγγελματικής κατάρτισης. Ιδιαίτερη σημασία έχει η απομάκρυνση των περιττών φραγμών για την πρόσβαση στα δικαιώματα απασχόλησης και στην κάλυψη της κοινωνικής προστασίας. Η πρόσβαση σε ορισμένους τομείς κοινωνικής προστασίας μπορεί να παρέχεται κυρίως στη βάση της υπηκοότητας που δεν σχετίζεται με το ιστορικό απασχόλησης, για παράδειγμα εθνική/καθολική σύνταξη του πολίτη ή του διαμένοντος, όπως στη Δανία, πρόσβαση στην Υγεία με βάση τη διαμονή, όπως στο Ηνωμένο Βασίλειο, και διεύρυνση της πληρωμένης άδειας μητρότητας στις νέες γυναίκες με τη δραστική μείωση των απαιτουμένων ημερών ασφάλισης για τους κάτω από τα 26 χρόνια, αναγνωρίζοντας το πόσο αβέβαιη είναι η αγορά εργασίας για νέους, όπως στην Ισπανία. Με τη δυνητική περαιτέρω ανάπτυξη της οικονομίας των ευέλικτων και προσωρινών μορφών εργασίας, είναι επίσης σημαντικό να διευρυνθούν τα προστατευτικά μέτρα

στους αυτοαπασχολούμενους. Ωστόσο, παρότι μερικές χώρες κινούνται προς αυτή την κατεύθυνση, άλλες χώρες περιορίζουν την πρόσβαση μόνο στους μισθωτούς.

Αυτές οι παραλλαγές στην πράξη αποδεικνύουν το εύρος πεδίου για την ανάπτυξη καλύτερων πρακτικών, με την επέκταση της ένταξης στο πλαίσιο προστασίας της τυπικής σχέσης απασχόλησης όσων δεν έχουν τυπικές σταθερές συμβάσεις ή έχουν περιορισμένης διάρκειας και διακοπτόμενη απασχόληση. Αντί να διακινδυνεύσουμε μια ολική αλλαγή στο σύστημα προστασίας, έχει έρθει ο καιρός να βρεθούν τρόποι για να διευρυνθούν τα προστατευτικά μέτρα και να απαιτηθεί από τους εργοδότες να συνεισφέρουν στην προστασία του συνόλου του εργατικού δυναμικού. Σε αυτούς πρέπει να συμπεριλαμβάνεται η μείωση των οικονομικών κινήτρων για τη χρήση μη τυπικών μορφών απασχόλησης και αυτοαπασχόλησης, με τη φορολόγηση των εργοδοτών όχι βάσει των μισθών των εργαζομένων που απασχολούν αλλά βάσει του συνόλου των καταβαλλόμενων αμοιβών, συμπεριλαμβανομένων αυτών που καταβάλλουν σε αυτοαπασχολούμενους.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Η προσπάθεια να επεκταθούν και να γίνουν πιο ευέλικτες η τυπική απασχόληση και η κοινωνική προστασία δεν θα είναι εύκολη και απαιτεί πολιτική βούληση για να κληθούν οι εργοδότες να εξετάσουν και να εγγυηθούν τη συνεισφορά τους στην προστασία του εργατικού δυναμικού τους, με την ευρεία έννοια. Η επέκταση θα είναι ως επί το πλείστον τμηματική, όπως υποστηρίζει ο Vosko (2010), αλλά θα ήταν ουτοπία να λέγαμε ότι θα επιτευχθεί παντού ή σε σχέση με κάθε πολιτική πρωτοβουλία. Οι εργοδότες θα συνεχίσουν να προσπαθούν να αποφύγουν τη ρύθμιση βρίσκοντας κενά σε αυτήν και, στη συνέχεια, τα κενά θα χρειαστεί να καλυφθούν με ενίσχυση, οργάνωση ή πρόσθετη ρύθμιση.

Ωστόσο, τα εναλλακτικά σενάρια είναι πολύ χειρότερα. Οι απορρυθμισμένες οικονομίες, στις οποίες προσβλέπουν όσοι τονίζουν τα προνόμια των ενταγμένων «εντός των τειχών» εργαζομένων, θα καταλήξουν σε μια εξατομικευμένη και ανταγωνιστική αγορά εργασίας, η οποία ενισχύει τις ανισότητες και επίσης εξαπλώνει κινδύνους και αβεβαιότητες όχι μόνο για τους «προνομιούχους», αλλά καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής των ατόμων. Ακόμα και όσοι βρεθούν να είναι νικητές στον ανταγωνισμό μπορεί να διακατέχονται από το άγχος ότι η επιτυχία τους έχει χρονικά όρια. Αυτό ίσως τους οδηγήσει να εντείνουν τις προσπάθειές τους να αποκομίσουν όλα τα κέρδη όσο ακόμη μπορούν. Ένα καθολικό βασικό εισόδημα αρκετά υψηλό, ώστε να δώσει πραγματική επιλογή για να αποφασίζει κανείς να εργάζεται ή όχι, είναι ακόμα πιο ουτοπικό και κατά την άποψή μου ανεπαρκές για να μπορέσει να μεταβάλει τον συσχετισμό δύναμης μεταξύ εργοδοτών και εργαζομένων.

Επιπλέον, είναι στη διακριτική ευχέρεια του κράτους να αποφασίσει εάν θα ευνοήσει τους εργοδότες ή τους εργαζόμενους, και ενδέχεται να αντιμετωπίσει αυξη-

μένες δυσκολίες για χρηματοδότηση, εάν οι εργοδότες είναι ελεύθεροι να προσφέρουν περιορισμένης διάρκειας και με χαμηλές αμοιβές εργασία, κάτι που περιορίζει τις ευθύνες τους όσον αφορά τις εισφορές κοινωνικής προστασίας.

Ωστόσο, αυτή η συζήτηση είναι χρήσιμη, καθώς θα παρακινήσει την προοδευτική Αριστερά να αναζητήσει νέους τρόπους για να επεκτείνει και να ελαστικοποιήσει τα προστατευτικά μέτρα, χωρίς να εγκαταλείπει το σημαντικό, που είναι η συνεχής ρύθμιση των κανόνων για τους εργοδότες, η διατήρηση και η ενίσχυση των εργασιακών δικαιωμάτων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Bosch, G. (2004) «Towards a New Standard Employment Relationship in Western Europe», *British Journal of Industrial Relations* 42(4), σ. 617-636.

Emmenegger, P. (2010) *Gendering Insiders and Outsiders. Labour Market Status and Preferences for Job Security*, REC-WP 02/2010, RECWOWE Dissemination and Dialogue Centre, Εδιμβούργο.

EU (2017) «Employment Protection Legislation», *European Semester Thematic Factsheet. Youth Employment* (https://ec.europa.eu/info/files/european-semester-thematic-factsheet-employment-protection-legislation-2016_en).

Fraser, N. (2009) «Feminism, Capitalism and the Cunning of History», *New Left Review*, Τεύχος 56, Μάρτιος-Απρίλιος, σ. 97-116.

Howell, D. (2004) *Fighting Unemployment. The Limits of Free Market Orthodoxy*, Oxford University Press, Οξφόρδη.

ILO (2016) *Non-standard Employment Around the World. Understanding Challenges, Shaping Prospects*, ILO, Γενεύη.

Koukiadaki, A. και Grimshaw, D. (2016) *Evaluating the Effects of the Structural Labour Market Reforms on Collective Bargaining in Greece*, Conditions of Work and Employment Series 85, ILO, Γενεύη.

Lee, S. και McCann, D. (2011) *Regulating for Decent Work. New Directions in Labour Market Regulation,* ILO/Palgrave Macmillan, Γενεύη/Λονδίνο.

Lindbeck, A. και Snower, D. (2002) *The Insider-outsider Theory: A Survey*, Discussion Paper 534, IZA, Βόννη.

Marsden, D. (1999) *A Theory of Employment Systems. Micro-Foundations of Societal Diversity*, Oxford University Press, Οξφόρδη.

Martínez Franzoni, J. και Sánchez-Ancochea, D. (2013) «Can Latin American Production Regimes Complement Universalistic Welfare Regimes? Implications from the Costa Rican Case», *Latin American Research Review* 48(2), σ. 148-173.

Messenger, J. και Ghosheh, N. (2013) *Work Sharing during the Great Recession*. *New Developments and Beyond*, Edward Elgar/ILO, Τσέτελναμ/Γενεύη.

OECD (2006) *Employment Outlook,* OECD, Παρίσι.

Rubery, J. (2011) «Towards a Gendering of the Labour Market Regulation Debate», *Cambridge Journal of Economics* 35(6), σ. 1103-1126.

Rubery, J. (2013) «Public Sector Adjustment and the Threat to Gender Equality», στο Vaughan Whitehead, D. (επιμ.), *The Public Sector Shock. The Impact of Policy Retrenchment in Europe,* ILO, Γενεύη, σ. 23-43.

Rubery, J. (2015α) *Re-Regulating for Inclusive Labour Markets*, Conditions of Work and Employment Series 65, ILO, Γενεύη.

Rubery, J. (2015β) «Austerity and the Future for Gender Equality in Europe», *Industrial and Labor Relations Review* 68(4), σ. 715-741.

Rubery, J. και Piasna, A. (2017) «Labour Market Segmentation and Deregulation of Employment Protection in the EU», στο Piasna, A. και Myant, M. (επιμ.) *Myths of Employment Deregulation. How It Neither Creates Jobs nor Reduces Labour Market Segmentation*, ETUI, Βρυξέλλες.

Rubery, J., Grimshaw, D., Kaizer, A. και Johnson, M. (2018) «Challenges and Contradictions in the "Normalising" of Precarious Work», *Work, Employment and Society* 32(3), σ. 509-528.

Rueda, D. (2005) «Insider-Outsider Politics in Industrialized Democracies. The Challenge to Social Democratic Parties», *American Political Science Review* 99(1), σ. 61-74.

Standing, G. (2011) *The Precariat. The New Dangerous Class*, Bloomsbury Academic, Λονδίνο / ΝέαΥόρκη.

Stone, K. καιArthurs, H. (2013) *Rethinking Workplace Regulation. Beyond the Standard Contract of Employment*, Russell Sage Foundation, Νέα Υόρκη.

Supiot, A. (επιμ.) (2001) *Beyond Employment. Changes in Work and the Future of Labour Law in Europe*, Oxford University Press, Οξφόρδη.

Vosko, L. (2010) *Managing the Margins Gender, Citizenship, and the International Regulation of Precarious Employment*, Oxford University Press, Οξφόρδη.

Vosko, L. και Thomas, M. (2014) «Confronting the Employment Standards Enforcement Gap. Exploring the Potential for Union Engagement with Employment Law in Ontario», *Journal of Industrial Relations* 56(5), σ. 631-652.

Μείωση των εισοδηματικών ανισοτήτων με συλλογικές διαπραγματεύσεις

ΓΚΕΡΧΑΡΝΤ ΜΠΟΣ

1. ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΝΗΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΣΤΡΕΨΙΜΗ ΑΝΙΣΟΤΗΤΑ

Στη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών, η εισοδηματική ανισότητα στις περισσότερες χώρες του ΟΟΣΑ έχει αυξηθεί σημαντικά. Σε ορισμένες χώρες η ανισότητα είναι τώρα τόσο υψηλή όσο ήταν πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και η τάση δεν δείχνει κανένα σημάδι αντιστροφής. Τέτοια υψηλά επίπεδα ανισότητας δεν συμβιβάζονται με τους ευρέως διαδεδομένους κανόνες της κοινωνικής δικαιοσύνης και της ισότητας των ευκαιριών. Επιπλέον, μειώνουν ουσιαστικά την οικονομική ανάπτυξη, επειδή η ζήτηση και η παραγωγικότητα παρακμάζουν, και ένας αυξανόμενος αριθμός φτωχών ανθρώπων δεν είναι πλέον σε θέση να επενδύσει στις ικανότητές του και στην εκπαίδευση των παιδιών του.

Το κύριο ρεύμα των οικονομολόγων υποστηρίζει ότι η τεχνολογική αλλαγή είναι ο βασικός παράγοντας για την αύξηση της εισοδηματικής ανισότητας. Ισχυρίζονται ότι, εξαιτίας της μεροληψίας της τεχνολογικής αλλαγής υπέρ της ειδικευμένης εργασίας, η ζήτηση για χαμηλά ειδικευμένους απασχολούμενους μειώνεται και οι μισθοί τους καταρρέουν, ενώ οι καλύτερα ειδικευμένοι εργαζόμενοι είναι σε θέση να διαπραγματευθούν αυξήσεις πάνω από τον μέσο όρο, επειδή οι δεξιότητές τους είναι σε μεγάλη ζήτηση. Αυτή η εξήγηση αποσπά την προσοχή από τις πολλαπλές πολιτικές παρεμβάσεις στις αγορές προϊόντων και εργασίας και στις χρηματοοικονομικές αγορές, στρέφοντάς τη σε έναν φαινομενικά ουδέτερο πολιτικά παράγοντα που δύσκολα

μπορεί να επηρεαστεί από την πολιτική. Αντιθέτως, οι περισσότερες χώρες προάγουν ενεργητικά την ανάπτυξη και τη διάδοση των μοντέρνων τεχνολογιών, ώστε να γίνουν πιο παραγωγικές και ανταγωνιστικές. Άρα, ακολουθώντας αυτή τη μονοδιάστατη εξήγηση, θα πρέπει κανείς να μάθει να ζει με την ανισότητα.

Ωστόσο, τα εμπειρικά γεγονότα δεν στηρίζουν αυτή την εξήγηση. Ένα καλό παράδειγμα είναι οι σκανδιναβικές χώρες, οι οποίες ανταμείβονται για την πιο εξισωτική πολιτική τους με υψηλά επίπεδα τεχνολογικής καινοτομίας και οικονομικής ανάπτυξης, καθώς και με υψηλή απασχόληση και χαμηλά ποσοστά φτώχειας. Αντεπεξέρχονται με επιτυχία στη μεροληψία των νέων τεχνολογιών υπέρ της ειδικευμένης εργασίας με υψηλές επενδύσεις στην εκπαίδευση και στην κατάρτιση. Προκειμένου να κατανοήσουμε την αύξηση των εισοδηματικών ανισοτήτων, χρειάζεται να σκάψουμε βαθύτερα. Θεωρώ ότι ο κύριος λόγος για την αύξηση των εισοδηματικών ανισοτήτων είναι η αποδυνάμωση των βασικών πυλώνων των κρατών πρόνοιας, συμπεριλαμβανομένων των προοδευτικών φορολογικών συστημάτων τους και των κατά το παρελθόν συχνά ισχυρών δημόσιων υπηρεσιών με αξιοπρεπείς μισθούς και πολλές σε είδος παροχές για τους πολίτες. Χώρες με ισχυρούς θεσμούς κοινωνικής πρόνοιας, που δεν ακολουθούν τη διεθνή τάση για απορρύθμιση, έχουν πολύ μικρότερη εισοδηματική ανισότητα. Προφανώς, η εισοδηματική ανισότητα δεν είναι αναπόφευκτη σαν τον καιρό, αλλά ανθρωπογενής και ως εκ τούτου αντιστρέψιμη.

Στη συνέχεια θα αναλύσω τη δυνατότητα των συλλογικών διαπραγματεύσεων να μειώσουν την εισοδηματική ανισότητα. Οι συλλογικές διαπραγματεύσεις είναι ένας μόνο από τους κομβικούς θεσμούς των κρατών πρόνοιας και η ενίσχυσή τους δεν λύνει όλα τα προβλήματα, ιδίως όσα κοινωνικά προβλήματα συνδέονται με υψηλά επίπεδα ανεργίας. Στις συλλογικές διαπραγματεύσεις οι κοινωνικοί εταίροι διαπραγματεύονται τους αγοραίους μισθούς για την πλειονότητα των απασχολουμένων, πλην των διευθυντικών στελεχών. Το διαθέσιμο οικογενειακό εισόδημα όμως, μετά την αναδιανομή του κράτους, στηρίζεται στο σύστημα κοινωνικής πρόνοιας και στην οικογενειακή κατάσταση. Ωστόσο, υπάρχει στενή σχέση μεταξύ των αγοραίων μισθών και του διαθέσιμου οικογενειακού εισοδήματος. Εάν οι κοινωνικοί εταίροι συμφωνούν σε αξιοπρεπείς μισθούς, πολλά νοικοκυριά μπορούν να αντιμετωπίσουν τη διαβίωσή τους με το δικό τους εισόδημα και δεν χρειάζονται επιδόματα εργασίας. Με αξιοπρεπείς αγοραίους μισθούς, το κράτος δεν χρειάζεται να επιδοτεί φτωχές οικογένειες εργαζομένων και οι δαπάνες κοινωνικής πρόνοιας μπορεί να αφορούν άλλα ζητήματα, όπως για παράδειγμα την κατάρτιση και τις ευκαιρίες απασχόλησης για ανέργους ή τις κοινωνικές επενδύσεις για παιδιά μέσω της υψηλής ποιότητας παιδικής μέριμνας.

Επιπλέον, θα πρέπει να επισημανθεί ότι τα εισοδήματα της αγοράς για τα διευθυντικά στελέχη δεν έχουν άμεση σύνδεση με τις συλλογικές διαπραγματεύσεις, εφόσον αυτά αποτελούν αντικείμενο διαπραγμάτευσης στις ατομικές συμβάσεις. Αντιθέτως, φαίνεται να είναι υψηλότερα σε χώρες με χαμηλή κάλυψη από συλλογι-

κές διαπραγματεύσεις και εν μέρει χρηματοδοτούνται μέσω των μισθολογικών περικοπών στους απλούς εργαζόμενους. Τα εισοδήματα των αυτοαπασχολουμένων στηρίζονται στην αγορά και σε καταλόγους αμοιβών που συχνά είναι κοινοί για τους επαγγελματίες. Ωστόσο, οι κατώτατοι μισθοί συχνά έχουν επίδραση στα εισοδήματα των αυτοαπασχολουμένων, για τους οποίους μπορεί να χρησιμεύουν ως εισόδημα αναφοράς.

2. ΜΟΝΟ Η ΠΕΡΙΕΚΤΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΔΙΑΠΡΑΓΜΑΤΕΥΣΗ ΜΠΟΡΕΙ ΝΑ ΜΕΙΩΣΕΙ ΤΗΝ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΙΚΗ ΑΝΙΣΟΤΗΤΑ

Η έρευνα έχει δείξει ότι ο βαθμός περιεκτικότητας του συστήματος καθορισμού μισθών είναι ο βασικός παράγοντας που εξηγεί την ανισότητα των εισοδημάτων της αγοράς για την εξαρτημένη απασχόληση, κάτω και πάνω από τον διάμεσο μισθό. Τα περιεκτικά συστήματα δίνουν τη δυνατότητα στους απασχολούμενους να διαχειριστούν συλλογικά τις διαπραγματεύσεις στον χώρο εργασίας με ποικίλους βαθμούς διαπραγματευτικής ισχύος. Οι όροι που συμφωνήθηκαν γίνονται τότε καθολικοί για όλους όσοι εργάζονται στη συγκεκριμένη εταιρεία ή βιομηχανία ή για το σύνολο της οικονομίας. Προκειμένου αυτές οι συμφωνίες να επιτύχουν διανεμητικά αποτελέσματα σε μακροοικονομικό επίπεδο, θα πρέπει να εφαρμοστούν γενικά στον κλάδο ή σε εθνικό επίπεδο.

Σε συστήματα καθορισμού μισθών που παράγουν αποκλεισμό, οι απασχολούμενοι με μεγάλη διαπραγματευτική δύναμη διαπραγματεύονται μόνο τους δικούς τους μισθούς και τις παροχές κοινωνικής ασφάλισης. Το γεγονός αυτό σημαίνει ότι τα αποτελέσματα των διαπραγματεύσεών τους δεν επηρεάζουν τους μισθούς και τις παροχές των απασχολουμένων με λιγότερη διαπραγματευτική δύναμη, κι έτσι τροφοδοτούν τον διαχωρισμό μεταξύ καλοπληρωμένων και κακοπληρωμένων απασχολουμένων. Από την άλλη πλευρά, οι εταιρικές διαπραγματεύσεις στο επίπεδο της επιχείρησης έχουν περιορισμένη επίπτωση στο σύνολο. Δεν αποτελεί λοιπόν έκπληξη ότι τα μόνα συστήματα που πραγματικά μειώνουν την εισοδηματική ανισότητα είναι συγκεντρωτικά και συντονισμένα συστήματα διαμόρφωσης μισθών με υψηλή κάλυψη από συλλογικές διαπραγματεύσεις (Bosch, Mayhew και Gautié, 2010).

Ο βαθμός περιεκτικότητας του συστήματος συλλογικών διαπραγματεύσεων συνήθως υπολογίζεται με βάση το ποσοστό κάλυψης των μισθωτών από συλλογικές συμβάσεις εργασίας. Μια υψηλή κάλυψη μπορεί να βρεθεί μόνο σε χώρες με εκτεταμένες κλαδικές διαπραγματεύσεις, από τις οποίες καλύπτονται και οι μικρού και μεσαίου μεγέθους επιχειρήσεις. Μια υψηλή κάλυψη μπορεί να είναι το αποτέλεσμα ενός υψηλού ποσοστού συνδικαλιστικής πυκνότητας, όπως στο Βέλγιο ή τις σκανδιναβικές χώρες, ή ενός υψηλού επιπέδου δέσμευσης των εργοδοτικών ενώσεων στις συλλογικές συμφωνίες, όπως στη Γερμανία πριν από την ενοποίηση, ή της επέκτασης των συλλογικών συμβάσεων από το κράτος, όπως στη Γαλλία, την Ολλαν-

δία ή την Ελλάδα πριν από την παρέμβαση των θεσμών μετά τη μεγάλη ύφεση.

Σε πολλές χώρες το ποσοστό των χαμηλόμισθων εργαζομένων έχει αυξηθεί, καθώς η κάλυψη από κάποια συλλογική σύμβαση έχει μειωθεί. Η επέκταση των συλλογικών συμβάσεων περιορίζει τις δυνατότητες των εργοδοτών να εκμεταλλευθούν τη διαφορά των μισθών μεταξύ επιχειρήσεων, διαμορφώνοντας ενιαίους κανόνες για όλους.

Όλες οι συναφείς μελέτες για την επίπτωση των συλλογικών διαπραγματεύσεων στη διασπορά των μισθών αποδεικνύουν ότι η μισθολογική ανισότητα είναι χαμηλότερη σε χώρες με κλαδικές διαπραγματεύσεις και υψηλούς κατώτατους μισθούς. Μια πρόσφατη μελέτη του ΔΝΤ για την επίπτωση διαφορετικών διαδικασιών ρύθμισης των μισθών διαπίστωσε ότι «η διάβρωση των θεσμών της αγοράς εργασίας στις αναπτυγμένες οικονομίες συνδέεται με την αύξηση της εισοδηματικής ανισότητας» (Jaumotte και Buitron, 2015, σ. 227). Η δική μας ανάλυση επιβεβαιώνει αυτά τα ευρήματα. Το Διάγραμμα 1 δείχνει μια ισχυρή συσχέτιση μεταξύ του ποσοστού των χαμηλόμισθων εργαζομένων στην Ευρώπη και της κάλυψης από συλλογικές διαπραγματεύσεις.

Διάγραμμα 1
Συσχέτιση μεταξύ της κάλυψης από συλλογικές συμβάσεις
και του μεριδίου των αποδοχών των χαμηλόμισθων στην ΕΕ το 2014

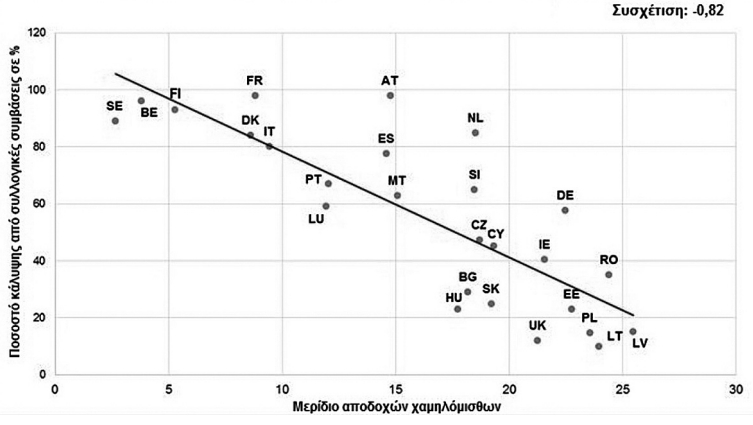

Σημείωση: SE: Σουηδία, BE: Βέλγιο, FI: Φινλανδία, FR: Γαλλία, DK: Δανία, IT: Ιταλία, PT: Πορτογαλία, LU: Λουξεμβούργο, AT: Αυστρία, ES: Ισπανία, MT: Μάλτα, NL: Ολλανδία, SI: Σλοβενία, CZ: Τσεχία, BG: Βουλγαρία, HU: Ουγγαρία, CY: Κύπρος, SK: Σλοβακία, DE: Γερμανία, IE: Ιρλανδία, UK: Ηνωμένο Βασίλειο, EE: Εσθονία, RO: Ρουμανία, PL: Πολωνία, LT: Λιθουανία, LV: Λετονία.

Πηγή: Visser, 2015· Eurostat (δικοί τους υπολογισμοί)

Η συσχέτιση είναι ακόμα πιο ισχυρή για τις γυναίκες σε σχέση με τους άνδρες, αφού υψηλότερα ποσοστά γυναικών απ' ό,τι ανδρών εργάζονται στον χαλαρά οργανωμένο τομέα υπηρεσιών και άρα κερδίζουν περισσότερα από την επέκταση των

συλλογικών διαπραγματεύσεων. Είναι επίσης γνωστό από τη βιβλιογραφία ότι συλλογικά συμφωνημένες μισθολογικές κλίμακες μπορούν να φθάσουν έως τα μεσαία προς ανώτερα εισοδηματικά κλιμάκια (έκτο έως έβδομο δεκατημόριο), πράγμα που εξαρτάται από τη συγκεκριμένη χώρα και τον κλάδο. Κατά συνέπεια, η κάλυψη από συλλογικές συμβάσεις μπορεί να εξηγήσει τα ποσοστά των χαμηλόμισθων και τη δυναμική των ενδιάμεσων εισοδημάτων αλλά όχι την εξέλιξη των αποδοχών στα ανώτερα κλιμάκια (Grimshaw, Bosch και Rubery, 2014).

Ένα από τα πιο σημαντικά αποτελέσματα των κλαδικών συλλογικών συμβάσεων είναι ότι θεσπίζουν δεσμευτικές κλίμακες αποδοχών για όλες τις εταιρείες του κλάδου. Ο Sengenberger (1987) έδειξε ότι στη δεκαετία του 1980 οι χώρες που είχαν υψηλά επίπεδα κάλυψης από συλλογικές συμβάσεις, όπως η Γερμανία και η Σουηδία, όχι μόνο παρουσίαζαν μικρές διαφορές αμοιβών, αλλά και οι διαφορές στην παραγωγικότητα μεταξύ μεγάλων και μικρών εταιρειών ήταν μικρότερες απ' ό,τι σε χώρες με αποκεντρωμένα και κατακερματισμένα διαπραγματευτικά συστήματα, όπως οι ΗΠΑ και το Ηνωμένο Βασίλειο. Το ισχυρό θεσμικό πλαίσιο που παρείχαν οι κλαδικές συλλογικές συμβάσεις περιόριζε τις επιλογές εξόδου των επιχειρήσεων από το συλλογικό σύστημα διαπραγμάτευσης και τις ωθούσε να προσαρμόσουν την παραγωγικότητά τους σε σχέση με τους μισθούς, με αποτέλεσμα οι συλλογικές συμβάσεις να μειώνουν με τη σειρά τους τις διαφορές μεταξύ των επιχειρήσεων. Στη Γερμανία οι συλλογικές διαπραγματεύσεις πάντοτε θεωρούνταν «κίνητρο παραγωγικότητας».

3. Η ΠΕΡΙΕΚΤΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΔΙΑΠΡΑΓΜΑΤΕΥΣΗ ΜΕΙΩΝΕΙ ΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ;

Παρά τη γενική συμφωνία ότι η περιεκτική συλλογική διαπραγμάτευση μειώνει την εισοδηματική ανισότητα και τη φτώχεια, υπάρχει έντονη διαμάχη κατά πόσον η συλλογική διαπραγμάτευση έχει θετική ή αρνητική επίπτωση στην ανάπτυξη, την απασχόληση και την παραγωγικότητα. Οι πιο πρόσφατες μελέτες και ερμηνείες των εμπειρικών ερευνών (ILO, 2016· Hayter και Weinberg, 2011· Braakmann, 2016· Eurofound, 2015· Traxler, Blaschke και Kittel, 2001) καταλήγουν στο συμπέρασμα πως η αποτελεσματικότητα των συγκεντρωτικών και συντονισμένων συστημάτων ρύθμισης μισθών είναι υψηλότερη απ' ό,τι εκείνη των κατακερματισμένων, ασυντόνιστων και αποκεντρωμένων συστημάτων. Τα κριτήρια για την αποτελεσματικότητα ήταν κυρίως η μείωση της ανεργίας, η πραγματική αύξηση μισθών σε εναρμόνιση με την αύξηση της παραγωγικότητας, η διανομή του εισοδήματος και η επίδραση στην παραγωγικότητα.

Αυτές οι μελέτες για τις οικονομικές επιπτώσεις των συλλογικών διαπραγματεύσεων συχνά είναι πολύ εξεζητημένες και δεν εξηγούν τις αιτίες για τις οποίες τα συντονισμένα μισθολογικά συστήματα έχουν θετικά αποτελέσματα. Οι μελέτες σε συγκεκριμένες χώρες και κλάδους έχουν ανοίξει αυτό το «μαύρο κουτί» και μας

βοηθούν να κατανοήσουμε αυτές τις αιτίες. Οι συλλογικές συμβάσεις με υψηλή κάλυψη:

- Δημιουργούν ένα κοινό πλαίσιο για τις εταιρείες. Μπορούν να επενδύσουν σε δεξιότητες και να διατηρήσουν τους έμπειρους εργαζόμενους πληρώνοντας αξιοπρεπείς μισθούς, χωρίς να υποσκάπτονται από ανταγωνιστές οι οποίοι δεν καλύπτονται από κάποια συλλογική σύμβαση.
- Κατευθύνουν τον ανταγωνισμό μεταξύ των εταιρειών από τη μείωση των μισθών σε βελτιώσεις της οργάνωσης της εργασίας και της ποιότητας των προϊόντων ή των υπηρεσιών.
- Μειώνουν το κόστος των συναλλαγών για τις εταιρείες, δημιουργώντας αποδεκτές διαδικασίες για τη ρύθμιση των όρων εργασίας. Αυτό είναι ιδιαίτερα χρήσιμο για επιχειρήσεις μικρού και μεσαίου μεγέθους, χωρίς δικά τους τμήματα ανθρώπινων πόρων και/ή με περιορισμένους οικονομικούς πόρους.
- Εδραιώνουν κοινωνική ειρήνη με τη δημιουργία αποδεκτών κοινωνικών κανόνων.
- Δημιουργούν κίνητρα στους εργοδότες να συμμετέχουν στις εργοδοτικές οργανώσεις, προκειμένου να εκπροσωπούνται στις συλλογικές διαπραγματεύσεις.
- Διευρύνουν τους διανεμητικούς συνασπισμούς και αυξάνουν τη δυνατότητα να ληφθούν υπόψη τα μακροαποτελέσματα στην απασχόληση και στον πληθωρισμό.
- Μειώνουν τη γραφειοκρατία στην οικονομία προσαρμόζοντας τους όρους εργασίας στις ειδικές ανάγκες διαφορετικών κλάδων και δεν επιβαρύνουν το κράτος με παρεμβάσεις στη ρύθμιση των μισθών.
- Διευρύνουν το πεδίο εφαρμογής και τον χρονικό ορίζοντα της συλλογικής διαπραγμάτευσης. Αυτό βοηθά τις διαπραγματεύσεις σε νέα ζητήματα, όπως η βελτίωση των δεξιοτήτων, η καινοτομία ή η αύξηση της παραγωγικότητας.
- Μπορεί να βοηθήσουν ώστε να μειωθεί το χάσμα αμοιβών μεταξύ των φύλων εάν οι κοινωνικοί εταίροι συμφωνήσουν σε αυτό το θέμα και ενεργητικά αναλάβουν συνδυασμένες δράσεις για τη μείωσή του.

Κατά έναν περίεργο τρόπο, το τμήμα ερευνών του ΔΝΤ καταλήγει στα ίδια συμπεράσματα. Μια πρόσφατη ολοκληρωμένη μελέτη υποστηρίζει ότι «ένα χαμηλότερο επίπεδο καθαρής ανισότητας συσχετίζεται έντονα με μια ταχύτερη και μεγαλύτερης διάρκειας ανάπτυξη, για ένα δεδομένο επίπεδο αναδιανομής. Και... η αναδιανομή –θεωρούμενη ως η διαφορά μεταξύ αγοραίας ανισότητας και καθαρής ανισότητας– εμφανίζεται γενικά ευεργετική με όρους επίδρασής της στην ανάπτυξη» (Ostry και Berg, 2014, σ. 38).

4. Η ΕΠΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΑΠΟΡΡΥΘΜΙΣΗΣ ΤΩΝ ΣΥΛΛΟΓΙΚΩΝ ΔΙΑΠΡΑΓΜΑΤΕΥΣΕΩΝ

Η εξασθένηση της κάλυψης από συλλογικές συμβάσεις και η αύξηση της εισοδηματικής ανισότητας στις περισσότερες χώρες δεν ήταν αποτέλεσμα μιας αυτόνομης διάβρωσης των συλλογικών διαπραγματεύσεων επειδή οι κοινωνικοί εταίροι απέτυχαν να εκσυγχρονίσουν τα εξαντλημένα διαπραγματευτικά συστήματα. Ήταν κυρίως το αποτέλεσμα των εξωτερικών πολιτικών παρεμβάσεων που αποσκοπούσαν στην αποδυνάμωση των συλλογικών διαπραγματεύσεων και στη μείωση των μισθών. Για τον σκοπό αυτόν χρησιμοποιήθηκαν πολλά εργαλεία. Σε αυτά περιλαμβάνονται η απορρύθμιση της αγοράς προϊόντων, η συρρίκνωση των δημόσιων υπηρεσιών, η ιδιωτικοποίηση, ο περιορισμός των απεργιών, η δημιουργία επιλογών εξόδου από συλλογικές συμβάσεις μέσω νέων μορφών χαμηλόμισθης εργασίας, η αποδυνάμωση της προστασίας της απασχόλησης, η μείωση των κατώτατων μισθών, η θέσπιση μισθών χαμηλότερων του κατώτατου, η μείωση των επιδομάτων ανεργίας, η περικοπή των κονδυλίων του προϋπολογισμού που προορίζονται για τα συνδικάτα και προπάντων η άμεση απορρύθμιση των συλλογικών διαπραγματεύσεων με την κατάργηση, για παράδειγμα, της αρχής της ευνοϊκότερης ρύθμισης και του μηχανισμού επέκτασης. Η Ελλάδα και η Χιλή της δεκαετίας του 1970 είναι χαρακτηριστικά παραδείγματα του τρόπου με τον οποίο το ΔΝΤ χρησιμοποίησε όλα αυτά τα εργαλεία για να καταστρέψει τις περιεκτικές συλλογικές διαπραγματεύσεις.

Αυτές οι εξωτερικές πολιτικές παρεμβάσεις από κυβερνήσεις ή από διεθνείς πιστωτές στηρίζονταν στο επιχείρημα ότι μια αποκέντρωση των συστημάτων ρύθμισης μισθών θα αύξανε τη μισθολογική ευελιξία και θα συνέβαλλε στη δημιουργία θέσεων εργασίας, κυρίως μέσω της επέκτασης των εξαγωγών. Η πιθανότητα κάθε είδους αρνητικών μακροοικονομικών επιπτώσεων απλώς ήταν απορριπτέα. Η μεγαλύτερη εισοδηματική ανισότητα θεωρούνταν ότι είναι το τίμημα που, δυστυχώς, έπρεπε να καταβληθεί για να υπάρξουν καλύτερα αποτελέσματα στην απασχόληση. Όπως είδαμε στην τρίτη ενότητα, αυτό το επιχείρημα δεν επιβεβαιώνεται από μελέτες, ούτε καν από την ίδια την έρευνα του ΔΝΤ. Είναι μια πολιτική η οποία βασίζεται σε «εναλλακτικά γεγονότα» τα οποία είναι ψευδή.

Η επίπτωση των ακραίων συνεπειών της απορρύθμισης των συλλογικών διαπραγματεύσεων μπορεί να μελετηθεί στην Ελλάδα. Η θεραπεία-σοκ από τους θεσμούς περιελάμβανε την περικοπή του κατώτατου μισθού κατά 22%, την κατάργηση της αρχής της ευνοϊκότερης ρύθμισης και του μηχανισμού της επεκτασιμότητας, αυστηρά χρονικά όρια για τη χρονική παράταση και τις συνέπειες των συλλογικών συμβάσεων, τη δημιουργία επιλογών εξόδου μέσω «διαπραγματεύσεων» με ανίσχυρες «ενώσεις προσώπων» και την αποδυνάμωση της προστασίας των εργαζομένων (Expert Group, 2016). Μια τέτοια θεραπεία-σοκ που αύξησε την εισοδηματική ανισότητα και ουσιαστικά τη φτώχεια των εργαζομένων (Διάγραμμα 2) μπορεί να δικαιολογηθεί μόνο εάν έχει ως συνέπεια την ανάπτυξη της οικονομίας.

Διάγραμμα 2
Φτώχεια και εισοδηματική ανισότητα στην Ελλάδα, 2006-2014 (%)

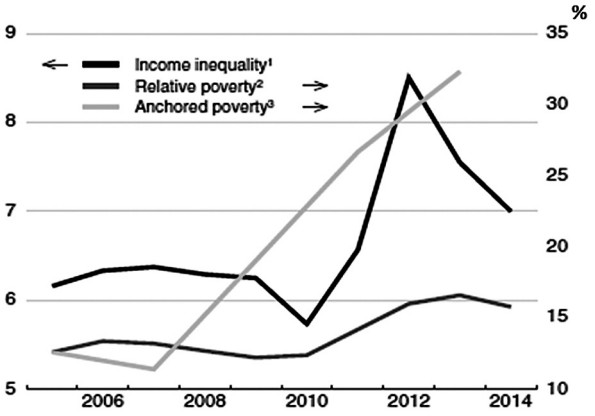

Σημείωση: 1. Η εισοδηματική ανισότητα (income inequality) υπολογίζεται ως ο λόγος του ποσοστού εθνικού εισοδήματος που λαμβάνει το ένατο δεκατημόριο ως προς αυτό που λαμβάνει το πρώτο δεκατημόριο. 2. Τα ποσοστά σχετικής φτώχειας (relative poverty) υπολογίζονται μετά τους φόρους και τις μεταβιβάσεις (κατώφλι στο 50% του μέσου εισοδήματος). 3. Η γραμμή της φτώχειας (anchored poverty) είναι σταθερή στο 50% του μέσου ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος των νοικοκυριών το 2005. Τα διαθέσιμα στοιχεία είναι μόνο για τα έτη 2005, 2007, 2011 και 2013.

Πηγή: ΟΟΣΑ, 2016. σ. 9

Το Διάγραμμα 3 δείχνει τις υπεραισιόδοξες προβλέψεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής από την άνοιξη του 2008, όταν καθαγίασαν την πολιτική της απορρύθμισης στην Ελλάδα. Όλες αποδείχθηκαν λανθασμένες. Ωστόσο, αντί να αμφισβητηθεί η θεωρία που βρίσκεται πίσω από αυτή την πολιτική, χορηγήθηκε όλο και μεγαλύτερη δόση από το ίδιο δηλητηριώδες φάρμακο στην κρίσιμη ασθένεια της ελληνικής οικονομίας. Παρά την ομόφωνη γνωμοδότηση της Ομάδας Εμπειρογνωμόνων για την αναθεώρηση του θεσμικού πλαισίου της ελληνικής αγοράς εργασίας, που δημιουργήθηκε από κοινού με την ελληνική κυβέρνηση και τους θεσμούς, οι θεσμοί πίεσαν την ελληνική κυβέρνηση το 2017 να επιτρέψει και τις απεργίες εργοδοτών (lock-out). Προφανώς αυτό δεν μπορεί να έχει κανένα θετικό αποτέλεσμα για την απασχόληση σε μια αγορά εργασίας με ακραία επίπεδα ανεργίας και μια ήδη αποθαρρυμένη τάξη εργαζομένων. Οι μόνες επιπτώσεις είναι μια επιπλέον μετατόπιση ισχύος προς τους εργοδότες και μια σαδιστική ταπείνωση της ελληνικής κυβέρνησης.

Η μικροοικονομική αιτιολόγηση των θεσμών για τη μισθολογική ευελιξία δεν λαμβάνει υπόψη τα καταστροφικά μακροοικονομικά αποτελέσματα των ακραίων περικοπών στους μισθούς. Η ταυτόχρονη περικοπή μισθών, δημόσιων επενδύσεων και δαπανών κοινωνικής πρόνοιας στο μέσο μιας βαθιάς κρίσης επιδεινώνουν την καθοδική πορεία της οικονομίας, εξαλείφοντας όλους τους αυτόματους σταθεροποιητές που βοήθησαν άλλες ευρωπαϊκές χώρες να επιβραδύνουν τη συρρίκνωση της

Διάγραμμα 3
Σφάλματα πρόβλεψης της Ευρωπαϊκής Επιτροπής – Πρόβλεψη του ΑΕΠ της Ελλάδας (%)

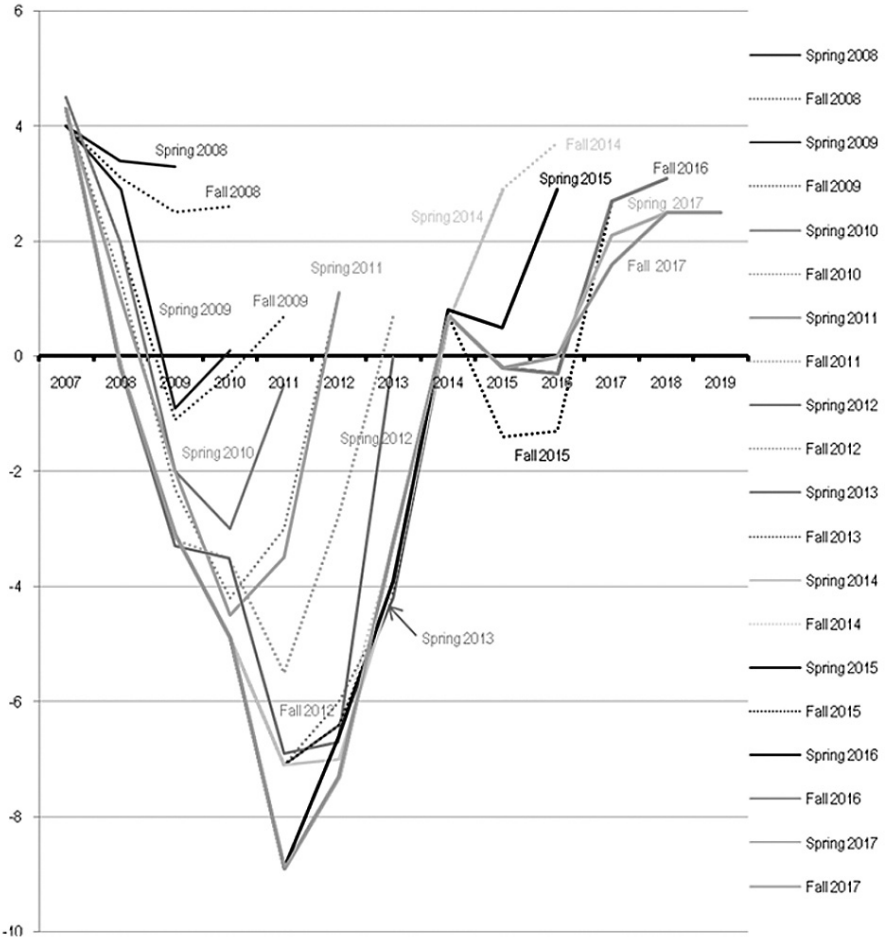

Πηγή: Ευρωπαϊκή Επιτροπή (δικοί της υπολογισμοί)

οικονομικής δραστηριότητας και τελικά να ανακάμψουν. Το Διάγραμμα 4 δείχνει ότι η εγχώρια ζήτηση στην Ελλάδα μειώθηκε πάνω από 40% μετά το 2008, που είναι μακράν το υψηλότερο ποσοστό στην ευρωζώνη.

Διάγραμμα 4
Εξέλιξη της εγχώριας ζήτησης (2000q1=100)

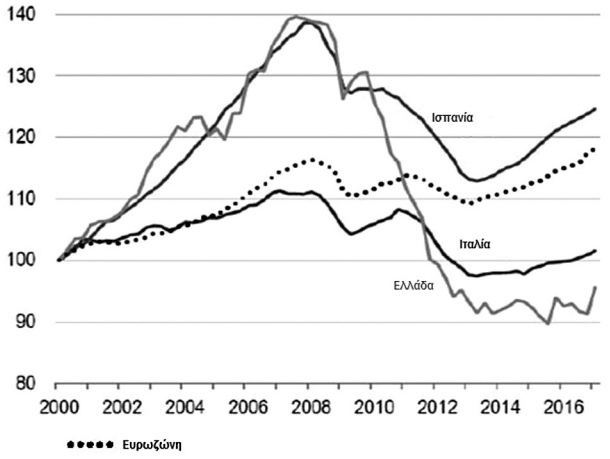

Πηγή: Albu κ.ά., 2017· IMK Report αρ. 128

Παρά τους πολύ χαμηλότερους μισθούς και το πολύ χαμηλότερο μοναδιαίο κόστος εργασίας, η προσδοκώμενη έκρηξη εξαγωγών δεν εμφανίστηκε. Οι ελληνικές εξαγωγές συνεχίζουν να μειώνονται μετά τη δημοσιοοικονομική κρίση, γεγονός το οποίο εν μέρει σχετίζεται με το υψηλό ποσοστό των εξαγωγών της ναυτιλίας που πλήττονται από τη μείωση των ναύλων μεταφοράς. Ο ΟΟΣΑ αποδίδει τη βραδεία αντίδραση των ελληνικών εξαγωγών στη χαμηλή, μη σχετιζόμενη με το κόστος ανταγωνιστικότητα (OECD, 2016, σ. 13). Ναι, αυτό είναι αληθές! Αλλά είναι επίσης αλήθεια ότι η πίστη σε μια εξαγωγική έκρηξη, εστιάζοντας μόνο στη μείωση του κόστους, είναι ξεκάθαρα λανθασμένη. Μια επιτυχημένη εξαγωγική στρατηγική απαιτεί αναβάθμιση των εξαγωγών μέσω επενδύσεων στην καινοτομία και σε δεξιότητες, και όχι μια αποεπένδυση μέσω μιας πολιτικής λιτότητας. Αναλύοντας λεπτομερώς τα εξαγωγικά πλεονάσματα, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατέληξε στο συμπέρασμα ότι «συνολικά δεν υπάρχουν ενδείξεις πως η εξέλιξη των μισθών είναι η ρίζα της ανάπτυξης» (EC, 2012, σ. 91). Μπερδεμένος κανείς από αυτή τη δήλωση, θα μπορούσε μόνο να θέσει το εξής ερώτημα: Γιατί τότε οι θεσμοί υπαγόρευσαν στην Ελλάδα εξαιρετικά μεγάλες περικοπές μισθών για να προωθήσουν τις εξαγωγές;

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η συλλογική διαπραγμάτευση χωρίς αποκλεισμούς είναι ένα πανίσχυρο εργαλείο για να μειωθούν οι ανισότητες των εισοδημάτων της αγοράς. Βάζει φραγμούς στον καθορισμό των αποδοχών πολλών εργαζομένων με βάση τον κατώτατο μισθό. Είναι

Διάγραμμα 5
Εξαγωγικές επιδόσεις της Ελλάδας, της Ισπανίας, της Πορτογαλίας και της ευρωζώνης, 1999-2014 (δείκτης με έτος βάσης 1999=100)

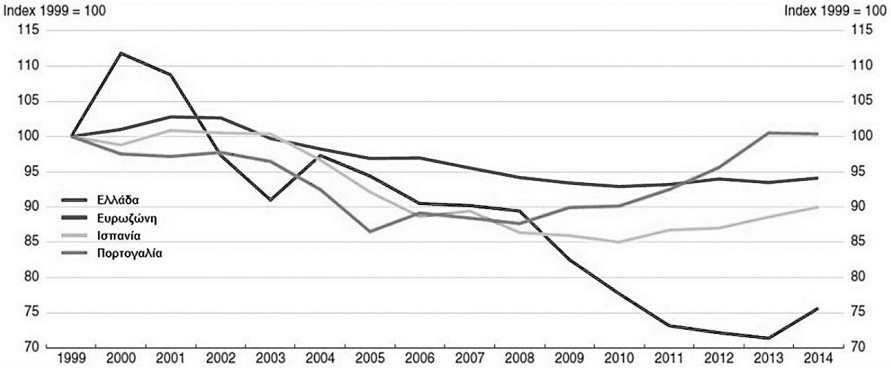

Πηγή: OECD, 2016, σ. 14

το μόνο εργαλείο που μπορεί να εγγυηθεί ότι οι εργαζόμενοι αμείβονται σύμφωνα με τις ικανότητες και την υπευθυνότητά τους και αποζημιώνονται για υπερωρίες και την αγχωτική έκθεση σε θόρυβο, σκόνη, βρωμιά κ.λπ. στο εργασιακό περιβάλλον. Ειδικά οι γυναίκες και οι ευάλωτοι εργαζόμενοι είναι οι πιο κερδισμένοι από ένα περιεκτικό σύστημα συλλογικής διαπραγμάτευσης. Η έρευνα έχει δείξει ξεκάθαρα ότι οι συλλογικές διαπραγματεύσεις δεν έχουν αρνητική επίπτωση στην ανάπτυξη, την απασχόληση και την παραγωγικότητα. Οι σταθερές συλλογικές διαπραγματεύσεις με βάση έναν υψηλό δείκτη αμοιβαίας εμπιστοσύνης δίνουν τη δυνατότητα να επεκταθεί το πεδίο εφαρμογής των συλλογικών διαπραγματεύσεων, το οποίο μπορεί να συμπεριλάβει την ενδυνάμωση των εργαζομένων μέσω της αύξησης των ικανοτήτων τους, της ενσωμάτωσης των νέων ή της βελτίωσης των συνθηκών εργασίας και της εξισορρόπησης της εργασιακής ζωής. Βέβαια αυτές οι θετικές επιπτώσεις των συλλογικών διαπραγματεύσεων δεν έρχονται αυτόματα. Όπως τόνισε η Ομάδα Εμπειρογνωμόνων (2016, σ. 33), αυτές μπορεί να αναμένονται μόνο εάν οι κοινωνικοί εταίροι αναπτύξουν αμοιβαία εμπιστοσύνη, ώστε να διαπραγματεύονται με καλή πίστη, αναλαμβάνοντας από κοινού τις προσπάθειες να φέρουν νέα θέματα στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων, και το κράτος υποστηρίζει χωρίς ενδοιασμούς τη συλλογική διαπραγμάτευση μέσω ενός σταθερού κανονιστικού πλαισίου.

Το ΔΝΤ και οι θεσμοί στην Ευρώπη αποδυνάμωσαν ηθελημένα τη χωρίς αποκλεισμούς συλλογική διαπραγμάτευση σε όλες τις χώρες όπου είχαν τη δύναμη να το κάνουν. Το βασικό επιχείρημά τους είναι ότι η συλλογική διαπραγμάτευση σε κλαδικό επίπεδο είναι εμπόδιο για την ευελιξία των μισθών και πρέπει να καταργηθεί για να δημιουργηθούν θέσεις εργασίας, κυρίως μέσω της επέκτασης των εξαγωγών. Οι επακόλουθες περικοπές μισθών σε συνδυασμό με περικοπές στο κράτος

πρόνοιας, που επιβλήθηκαν συγχρόνως, επιδείνωσαν την κρίση στις χώρες που επηρεάστηκαν, επειδή εξαλείφθηκαν όσοι αυτόματοι σταθεροποιητές βοήθησαν πολλές κεντρικές και βόρειες ευρωπαϊκές χώρες να βγουν από την κρίση.

Θα πρέπει να πούμε ότι η πολιτική των θεσμών βασίζεται σε ιδεολογικά στερεότυπα, τα οποία παρουσιάζουν ανοσία έναντι των γεγονότων. Είναι κάτι παραπάνω από κυνικό το γεγονός ότι οι ηγετικές μορφές των θεσμών, όπως η Κριστίν Λαγκάρντ, ασκούν κριτική στην αύξηση των εισοδηματικών ανισοτήτων σε έναν κόσμο όπου οι ίδιες ευθύνονται περισσότερο για αυτές. Η ίδια μέμφεται την άνοδο των εισοδηματικών ανισοτήτων ως «σεξιστική», αφού οι χαμηλοί μισθοί επηρέασαν περισσότερο τις γυναίκες απ' ό,τι τους άνδρες. Δεν μπορεί παρά να συμφωνήσει κανείς με αυτές τις δηλώσεις! Αλλά τούτες μοιάζουν με τα παράπονα των φοροφυγάδων για την αύξηση της φορολογικής απάτης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Albu, N. κ.ά. (2017) «Arbeitskosten Steigen in Europa Sehr Verhalten», IMK Report αρ. 128, Institut für Makroökonomie und Konjunkturforschung der Hans Böckler Stiftung, Ντίσελντορφ (https://www.boeckler.de/imk_5269.htm?produkt=HBS-006619&chunk=1&jahr).

Bosch, G. και Lehndorff, S. (2017) «Autonomous Bargaining in the Shadow of the Law: from an Enabling Towards a Disabling state?», στο Grimshaw, D., Fagan, C., Hebson, G. και Tavora, I. (επιμ.), *Making Work More Equal. A New Labour Market Segmentation Approach*, Manchester University Press, Μάντσεστερ, σ. 35-51.

Bosch, G., Mayhew, K. και Gautié, J. (2010) «Industrial Relations, Legal Regulations, and Wage Setting», στο Gautié, J. και Schmitt, J. (επιμ.), *Low-Wage Work in the Wealthy World*, Russell Sage Foundation, Νέα Υόρκη, σ. 147-182.

Braakmann, N. και Brandl, B. (2016) «The Efficacy of Hybrid Collective Bargaining Systems: An Analysis of the Impact of Collective Bargaining on Company Performance in Europe», *MPRA Paper 70025*, University Library of Munich, Μόναχο.

Expert Group (2016) «Recommendations of the Expert Group for the Review of Greek Labour Market», 27 Σεπτεμβρίου 2016 (http://www.ieri.es/wp-content/uploads/2016/10/Final-Report-Greece-September-2016.pdf).

Eurofound (2015) «Pay in Europe in Different Wage Bargaining Regimes», Publications Office of the European Union, Λουξεμβούργο.

EC (2012) «Current account surpluses in the EU», *European Economy,* 9/2012, Directorate-General for Economic and Financial Affairs, Βρυξέλλες.

Grimshaw, D., Bosch, G. και Rubery, J. (2014) «Minimum Wages and Collective Bargaining: What Types of Pay Bargaining Can Foster Positive Pay Equity Outcomes?», *British Journal of Industrial Relations* 52(3), σ. 470-498.

Hayter, S. και Weinberg, B. (2011) «Mind the Gap: Collective Bargaining and Wage In-

equality» στο Hayter, S. (επιμ.) *The Role of Collective Bargaining in the Global Economy*. *Negotiating for social justice*, Edward Elgar, Τσέτελναμ, σ. 136-186.

ILO (2016) «Report Evaluating the Effects of Reforms on Collective Bargaining in Greece», Γενεύη.

Jaumotte, F. και Buitron, C.O. (2015) «Inequality and Labour Market Institutions», *IMF Staff Discussion Note* 15/14, Ουάσινγκτον.

OECD (2016) «Economic Survey of Greece 2016», Παρίσι.

Ostry, J.D. και Berg, A.G. (2014) «Measure to Measure», *Finance & Development* 51(3), IMF, Ουάσινγκτον.

Sengenberger, W. (1994) «Protection - Participation - Promotion: The Systemic Nature and Effects of Labour Standards» στο Sengenberger, W. και Campbell, D. (επιμ.), *Creating Economic Opportunities: The Role of Labour Standards in Industrial Restructuring*, ILO, Γενεύη, σ. 45-60.

Sengenberger, W. (1987) *Struktur und Funktionsweise von Arbeitsmärkten*, Campus Verlag, Φρανκφούρτη/ΝέαΥόρκη.

Traxler, F., Blaschke, S. και Kittel, B. (2001) *National Labour Relations in Internationalized Markets. A Comparative Study of Institutions, Change and Performance*, Oxford University Press, Οξφόρδη.

Visser, J. (2015) *Institutional Characteristics of Trade Unions, Wage Setting, State Intervention and Social Pacts (ICTWSS). An International Database* (Έκδοση 4, Απρίλιος 2003), Institute for Advanced Labour Studies (AIAS), Άμστερνταμ.

Συλλογικές συμβάσεις, κοινωνικός διάλογος και ανισότητες στην περιφέρεια της Ευρώπης[1]

ΑΡΙΣΤΕΑ ΚΟΥΚΙΑΔΑΚΗ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ. Η ΣΧΕΣΗ ΑΝΙΣΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΕΠΙΣΦΑΛΕΙΑΣ ΜΕ ΤΙΣ ΣΥΛΛΟΓΙΚΕΣ ΔΙΑΠΡΑΓΜΑΤΕΥΣΕΙΣ

Οι ανισότητες έχουν αρχίσει την τελευταία περίοδο να αποτελούν θέμα ημερήσιας διάταξης τόσο για τους φορείς κοινωνικής πολιτικής όσο και για τους κοινωνικούς εταίρους σε ολόκληρη την Ευρώπη. Αν και παραδοσιακά έχουν χαρακτηριστεί επικεντρωμένες σε συγκεκριμένες μερίδες εργαζομένων ή/και αποτέλεσμα στρατηγικών εκμετάλλευσης των εργοδοτών, από την οικονομική κρίση και μετά τα προβλήματα των ανισοτήτων και της επισφαλούς απασχόλησης φαίνεται ότι γίνονται ολοένα και πιο διαδεδομένα επηρεάζοντας ένα ευρύτερο φάσμα εργαζομένων. Η ανάπτυξη ιδιαίτερα των άτυπων μορφών εργασίας τα τελευταία χρόνια συνδέθηκε ολοένα και περισσότερο με την αύξηση του κατακερματισμού της αγοράς εργασίας.

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, οι υπεύθυνοι για τη χάραξη πολιτικών, συμπεριλαμ-

1. Η παρουσίαση βασίζεται στα ευρήματα σειράς ερευνητικών προγραμμάτων σχετικά με τη σχέση μεταξύ της οικονομικής κρίσης και των συστημάτων εργασιακών σχέσεων στα συστήματα εργασιακών σχέσεων των χωρών που επηρεάστηκαν σημαντικά από την κρίση, συμπεριλαμβανομένων των χωρών του Νότου (Ελλάδα, Ιταλία, Ισπανία, Πορτογαλία), αλλά και της Ιρλανδίας και της Ρουμανίας, οι οποίες αναγκάστηκαν επίσης να προχωρήσουν σε απορρύθμιση της εργασίας ως μέρος των δανειακών συμβάσεων που είχαν υπογράψει [βλ. μεταξύ άλλων Deakin και Koukiadaki (2013)· Koukiadaki και Grimshaw (2015)· Koukiadaki κ.ά. (2016)].

βανομένης της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, άρχισαν να υποστηρίζουν μεταρρυθμίσεις για τη μείωση του χάσματος μεταξύ εργαζομένων με τυπικές και άτυπες μορφές απασχόλησης. Αυτές οι πολιτικές έχουν στοχοποιήσει τις συλλογικές συμβάσεις ως μηχανισμό διαιώνισης, ακόμα και ισχυροποίησης των ανισοτήτων. Το βασικό επιχείρημα είναι ότι η υποστήριξη των συνδικαλιστικών οργανώσεων οδηγεί στην προστασία μόνο εκείνου του τμήματος των εργαζομένων που έχουν τυπικές σχέσεις εργασίας σε βάρος αυτών που είναι στο περιθώριο της αγοράς εργασίας (π.χ. Rueda, 2006· Palier και Thelen, 2010). Η πρόσφατη έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής σχετικά με την αγορά εργασίας (European Commission, 2017) αποτελεί ένα τέτοιο παράδειγμα. Τέτοιες πολιτικές επιδιώκουν εν ολίγοις μια γενική ισοστάθμιση προς τα κάτω, δηλαδή χειρότερες συνθήκες για τους εργαζόμενους με τυπικές σχέσεις εργασίας και ελαφρώς καλύτερες συνθήκες για αυτούς με άτυπες σχέσεις.

Αυτή όμως η άποψη έχει αμφισβητηθεί από σημαντική μερίδα ερευνητών· τουναντίον, υποστηρίζουν ότι οι συλλογικές συμβάσεις παίζουν έναν πολύ σημαντικό ρόλο στην αντιμετώπιση των ανισοτήτων και της επισφάλειας. Μάλιστα, υποστηρίζεται ότι, τουλάχιστον όσον αφορά τις άτυπες μορφές εργασίας, οι συλλογικές συμβάσεις είναι ο πιο αποτελεσματικός τρόπος περιορισμού των ανισοτήτων. Για παράδειγμα, ο εναλλακτικός τρόπος αντιμετώπισης της επισφάλειας, δηλαδή η επέκταση του πεδίου εφαρμογής της τυπικής/παραδοσιακής σχέσης εργασίας έτσι ώστε να ενταχθούν σε αυτήν κατηγορίες ατόμων που χρειάζονται προστασία, υπάρχει κίνδυνος να αυξήσει την πολυπλοκότητα και τη νομική αβεβαιότητα με συνέπεια τη μεγαλύτερη επισφάλεια.[2]

Σε αυτό το πλαίσιο, οι συλλογικές συμβάσεις έχουν έναν διττό ρόλο. Από τη μία πλευρά, αποτελούν μηχανισμό αναδιανομής πλούτου μεταξύ του εργοδότη και των εργαζομένων, λειτουργώντας έτσι ως δικλίδα εναντίον της οικονομικής επισφάλειας και υπέρ της διασφάλισης των δικαιωμάτων των εργαζομένων με τυπικές σχέσεις εργασίας. Από την άλλη, οι συλλογικές διαπραγματεύσεις αποτελούν ένα ευέλικτο μέσο για τον έλεγχο της χρήσης επισφαλών μορφών εργασίας από τους εργοδότες. Υπάρχουν πολλά παραδείγματα στη Δυτική Ευρώπη όπου η πρόσβαση σε άτυπες

2. Αυτό παρατηρείται κυρίως σε συστήματα δικαίου που έχουν αναπτύξει νέες κατηγορίες εργαζομένων, πέρα από τον παραδοσιακό θεσμό του «εργαζομένου» (π.χ. το παράδειγμα των parasubordinati στην Ιταλία). Το πρόβλημα με αυτή την προσέγγιση είναι ότι ενώ επιτυγχάνει έναν βαθμό ενσωμάτωσης των εργαζομένων με άτυπες μορφές απασχόλησης ταυτόχρονα ενέχει τον κίνδυνο να δημιουργήσει νέες μορφές δυϊσμού, καθώς το όριο μεταξύ προστατευόμενων και μη προστατευμένων μορφών εργασίας επανεμφανίζεται σε μια νέα μορφή. Παρεμφερή ζητήματα δημιουργούνται και στην περίπτωση συστημάτων όπου χαλαρότερα κριτήρια υιοθετούνται για τον εντοπισμό της υποταγής, έτσι ώστε να συμπεριληφθούν στο σύστημα προστασίας σχέσεις που χαρακτηρίζονται από υψηλό βαθμό οικονομικής εξάρτησης. Ενώ αυτή η στρατηγική έχει διατηρήσει ως έναν βαθμό τη συνοχή στην εφαρμογή των αρχών προστασίας, έχει οδηγήσει ταυτόχρονα σε ανησυχίες ότι ελεύθεροι επαγγελματίες ταξινομούνται εσφαλμένα, οδηγώντας παράλληλα σε προσφυγή στη δικαστική οδό για την επίλυση τέτοιων διαφορών (βλ. την ανάλυση των Adams και Deakin, 2014).

μορφές εργασίας ρυθμίζεται με επιτυχία από συλλογικές διαπραγματεύσεις ή διαδικασίες συναπόφασης: π.χ. η εθνική γενική συλλογική σύμβαση του 2013 στο Βέλγιο, η οποία απαγορεύει τον δανεισμό εργαζομένων στον τομέα μεταφορών και περιορίζει τη χρήση του στον κατασκευαστικό τομέα μόνο σε περίπτωση ασθενείας, καθώς και η περίπτωση της Σουηδίας, όπου πρόσβαση στις άτυπες μορφές απασχόλησης επιτρέπεται μόνο κατόπιν συμφωνίας μεταξύ εργοδοτών και εργαζομένων. Αυτό που είναι σημαντικό να τονίσουμε εδώ είναι ότι η ύπαρξη νομοθεσίας που προωθεί τον κοινωνικό διάλογο και την καθολική εκπροσώπηση εργαζομένων από συνδικαλιστικές οργανώσεις, ειδικά σε κλάδους στους οποίους υπάρχουν προβλήματα συνδικαλιστικής οργάνωσης λόγω π.χ. διάσπασης του εργοδότη, παίζει σημαντικό ρόλο στη μείωση των πιθανοτήτων κατακερματισμού.

Σε αυτό το άρθρο, εξετάζουμε τις θεσμικές αλλαγές στις συλλογικές συμβάσεις και τον κοινωνικό διάλογο στις χώρες της περιφέρειας της Ευρώπης, τις επιπτώσεις τους στην επισφάλεια των εργαζομένων και τις ανισότητες κατά την πρόσφατη οικονομική κρίση.

2. ΣΥΛΛΟΓΙΚΕΣ ΔΙΑΠΡΑΓΜΑΤΕΥΣΕΙΣ ΚΑΙ Η ΕΚΔΗΛΩΣΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Ο ρόλος των συλλογικών διαπραγματεύσεων δεν είναι σημαντικός, όπως θα δούμε παρακάτω, για την εμβάθυνση των ανισοτήτων που παρατηρούνται στην περίοδο της οικονομικής κρίσης ή για την εκδήλωση αυτής καθαυτής της οικονομικής κρίσης. Απεναντίας, αυτή η σχέση μεταξύ συλλογικών διαπραγματεύσεων και κρίσης δεν επήλθε με τον τρόπο που πρεσβεύουν οι νεοκλασικοί οικονομολόγοι και οι λεγόμενοι θεσμοί ή η τρόικα, δηλαδή ως μέσο διαιώνισης ανισοτήτων μεταξύ ομάδων εργαζομένων. Στην Ευρωπαϊκή Ένωση τη δεκαετία του 1990 αναμενόταν ότι η εισαγωγή του ευρώ, σε συνδυασμό με την ανάπτυξη του προγράμματος της ενιαίας αγοράς και την απουσία ενός ευρωπαϊκού κώδικα εργατικού δικαίου, θα οδηγούσε σε μεγαλύτερη απορρύθμιση των εθνικών συστημάτων εργατικού δικαίου. Ωστόσο, υπάρχουν στοιχεία που δείχνουν ότι το εθνικό εργατικό δίκαιο δεν απορρυθμίστηκε κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου. Αντίθετα, η ποσότητα και η πολυπλοκότητα των κανονιστικών ρυθμίσεων του εργατικού δικαίου αυξήθηκαν στα περισσότερα κράτη-μέλη, με εξαίρεση φυσικά το Ηνωμένο Βασίλειο (Deakin και Koukiadaki, 2013).

Παρ' όλα αυτά, δεν πρέπει να συγχέουμε το ρυθμιστικό πλαίσιο του εργατικού δικαίου με τη δύναμη της οργανωμένης εργασίας. Συνολικά, υπάρχουν εμπεριστατωμένα στοιχεία που δείχνουν ότι η συνδικαλιστική πυκνότητα μειώθηκε σημαντικά τις προηγούμενες δεκαετίες (π.χ. στη Γαλλία). Επιπλέον, υπήρξαν ενδείξεις αυξανόμενης αναποτελεσματικότητας των συστημάτων εργατικού δικαίου σχετικά με την εκπλήρωση του παραδοσιακού στόχου αναδιανομής. Εν συντομία, σημειώθηκε

σημαντική μείωση του μεριδίου του εθνικού εισοδήματος που αντιστοιχούσε στους μισθούς, σε αντίθεση με τα κέρδη. Επομένως, το εργατικό δίκαιο επιβίωσε κατά τη διάρκεια της ανάπτυξης του νεοφιλελευθερισμού αλλά σε μια μορφή στην οποία δεν μπορούσε πλέον να εκπληρώσει τους παραδοσιακούς στόχους της αναδιανομής και της διατήρησης της συλλογικής αυτονομίας.

Τα προβλήματα αυτά έγιναν εμφανή με την έναρξη της χρηματοπιστωτικής κρίσης το 2007 στις ΗΠΑ και το Ηνωμένο Βασίλειο, η οποία μετά εξαπλώθηκε και στην Ευρώπη. Η κρίση δεν ξεκίνησε ως αποτέλεσμα της υπερβολικής ρύθμισης στην αγορά εργασίας αλλά λόγω της απελευθέρωσης και της χαλαρής εποπτείας στις χρηματοπιστωτικές αγορές. Αυτές οι εξελίξεις συνδυάστηκαν με μεταρρυθμίσεις στην εταιρική διακυβέρνηση υπέρ των μετόχων που δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την ακραία αστάθεια στην αγορά. Ταυτόχρονα, η αυξημένη μισθολογική ανισότητα, που επήλθε από τις πολιτικές αυτές υπέρ των μετόχων, αντισταθμίστηκε από την αύξηση του χρέους των νοικοκυριών και συνέβαλε περαιτέρω στην ευθραυστότητα του χρηματοπιστωτικού συστήματος μέσω του πληθωρισμού των τιμών των ακινήτων. Οι συνέπειες της κατάρρευσης χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων στις ΗΠΑ και το Ηνωμένο Βασίλειο μεταδόθηκαν κατά κύριο λόγο στο κράτος, το οποίο ανέλαβε τις υποχρεώσεις των χρεοκοπημένων τραπεζών και επιχειρήσεων του χρηματοπιστωτικού τομέα, και από εκεί στην αγορά εργασίας με τη μορφή «διαρθρωτικών προσαρμογών».

3. ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΑΠΟΡΡΥΘΜΙΣΗΣ ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΙΚΕΣ ΔΙΑΠΡΑΓΜΑΤΕΥΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

Πληθώρα αναλύσεων έχει αναδείξει τα είδη των αλλαγών στα συστήματα εργασιακών σχέσεων που προωθήθηκαν στις χώρες-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης οι οποίες επηρεάστηκαν σημαντικά από την οικονομική κρίση. Απ' όλες τις σχετικές έρευνες, αλλά και την πρόσφατη δική μας έρευνα σε ομάδα χωρών της Νότιας, της Κεντρικής και της Ανατολικής Ευρώπης, προκύπτει ότι οι πολιτικές απορρύθμισης επηρέασαν και τους δύο πυλώνες προστασίας, δηλαδή ατομικά και συλλογικά δικαιώματα. Συνοπτικά, τα μέτρα στόχευαν πρώτα απ' όλα σε αλλαγές της νομοθεσίας προστασίας της απασχόλησης. Έτσι κάλυψαν θέματα που σχετίζονται με την αποζημίωση απόλυσης, τις ομαδικές απολύσεις, τις ευέλικτες μορφές απασχόλησης και τις συμβάσεις για νέους εργαζόμενους. Εστιάζοντας ειδικά στο συλλογικό εργατικό δίκαιο, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι η φύση και η έκταση των πολιτικών απορρύθμισης ήταν ιδιαίτερα έντονες.

Στο πλαίσιο αυτό μπορούμε να εντοπίσουμε τρεις κύριες κατηγορίες μέτρων (βλ. Marginson, 2015). Πρώτον, σειρά μέτρων αφορούσε τον περιορισμό/κατάργηση των μηχανισμών επέκτασης και τον περιορισμό της χρονικής διάρκειας των συλλογικών συμβάσεων και της μετενέργειας (π.χ. τα μέτρα στην Ελλάδα, την Ιρ-

λανδία, την Πορτογαλία, τη Ρουμανία και την Ισπανία). Δεύτερον, νομοθετικές παρεμβάσεις οδήγησαν στην κατάργηση/αλλαγή του ρόλου των εθνικών, γενικών συλλογικών συμβάσεων εργασίας (π.χ. στη Ρουμανία και την Ελλάδα). Τέλος, ορισμένα μέτρα σχετίζονται με την αποδυνάμωση των «προνομίων» των συνδικάτων ως του κύριου διαύλου εκπροσώπησης των εργαζομένων (π.χ. στις περιπτώσεις της Ελλάδας, της Πορτογαλίας, της Ρουμανίας και της Ισπανίας).

Μια ανάλυση των εξελίξεων στις δομές των συλλογικών διαπραγματεύσεων μετά την υιοθέτηση των πολιτικών απορρύθμισης στις χώρες της περιφέρειας της Ευρώπης αναδεικνύει τρεις κατηγορίες συστημάτων (Koukiadaki κ.ά., 2016). Η πρώτη περιλαμβάνει τα συστήματα σε κατάρρευση: αυτή ήταν η περίπτωση της Ελλάδας και της Ρουμανίας. Και στις δύο περιπτώσεις, οι αλλαγές στις εθνικές γενικές συλλογικές συμβάσεις εργασίας σήμαναν αφενός την απουσία ενός πλαισίου για τον μετέπειτα συντονισμό των συλλογικών διαπραγματεύσεων μεταξύ διαφορετικών κλάδων και αφετέρου την ανυπαρξία μιας δικλίδας ασφαλείας σε περιπτώσεις κλάδων όπου δεν υπήρχε μέχρι τότε παράδοση συλλογικών συμβάσεων σε αυτό το επίπεδο. Αυτές οι εξελίξεις στις δύο χώρες συνοδεύθηκαν από την κατάρρευση των κλαδικών συλλογικών συμβάσεων εργασίας. Και ενώ στην αρχή, τουλάχιστον στην Ελλάδα, υπήρξε αύξηση των επιχειρησιακών συλλογικών συμβάσεων εργασίας με ενώσεις προσώπων, οι συμβάσεις αυτές κατέρρευσαν ύστερα από περαιτέρω νομοθετικές παρεμβάσεις που ευνόησαν στην πράξη μονομερείς ενέργειες από εργοδότες (Koukiadaki και Grimshaw, 2016).

Η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει συστήματα σε διάβρωση: εδώ ανήκουν οι περιπτώσεις της Ιρλανδίας, της Ισπανίας, της Πορτογαλίας και της Σλοβενίας, αλλά σε διαφορετικό βαθμό. Η χειρότερη περίπτωση ήταν αυτή της Ιρλανδίας, κυρίως λόγω της φύσης των αλλαγών στις διαπραγματεύσεις στο εθνικό επίπεδο. Σε κλαδικό επίπεδο υπήρξαν τάσεις αποχώρησης των εργοδοτικών οργανώσεων, αλλά αυτές δεν ήταν τόσο γενικευμένες όσο στις περιπτώσεις της Ελλάδας και της Ρουμανίας. Επίσης, η ύπαρξη ασφαλιστικών δικλίδων στις κλαδικές συλλογικές συμβάσεις είχε ως συνέπεια την ανάπτυξη σε κάποιον βαθμό οργανωμένης αποκέντρωσης (κυρίως στις περιπτώσεις της Πορτογαλίας και της Σλοβενίας).

Η τελευταία κατηγορία περιλαμβάνει συστήματα στα οποία δεν υπήρξαν καίριες αλλαγές. Μόνο η Ιταλία ανήκει σε αυτή την κατηγορία. Σε αυτή την περίπτωση, έγιναν προσπάθειες σε εθνικό επίπεδο να περιοριστούν οι συνέπειες των νομοθετικών αλλαγών που επέτρεπαν απόκλιση ακόμα και από την ίδια τη νομοθεσία. Επίσης, υπήρξε διαρκής στήριξη σε κλαδικό επίπεδο των συλλογικών διαπραγματεύσεων όχι μόνο από τις συνδικαλιστικές οργανώσεις αλλά και από τις αντίστοιχες εργοδοτικές, παρά την απόσχιση της Fiat από την Κονφιντούστρια. Τέλος, στην περίπτωση της Ιταλίας, όπου οι επιχειρησιακές συλλογικές συμβάσεις εργασίας μειώθηκαν κατά την περίοδο της κρίσης και συνέχισαν να μειώνονται, το κύριο αντικείμενό τους ήταν η ρύθμιση του χρόνου εργασίας και όχι οι μισθοί.

Το Διάγραμμα 1 απεικονίζει τα ποσοστά κάλυψης από συλλογικές συμβάσεις εργασίας.[3] Παρατηρούμε ότι στις χώρες στις οποίες τα μέτρα ήταν πολλά σε έκταση και ριζικής φύσης η κάλυψη πλέον βρίσκεται σε πολύ χαμηλά επίπεδα. Αυτό ισχύει στην περίπτωση της Ρουμανίας, με την κάλυψη να είναι πλέον 35% (από περίπου 95% το 2007), ενώ στην Ελλάδα υπολογίζεται σε 40%. Πιο πρόσφατοι υπολογισμοί εκτιμούν το ποσοστό κάλυψης σε πολύ χαμηλότερο επίπεδο, ακόμα και 10%, όπως στην περίπτωση της Λετονίας και της Πολωνίας. Το δεύτερο σημαντικό στοιχείο εδώ είναι ότι υπάρχει συσχετισμός μεταξύ κυρίαρχου επιπέδου διαπραγμάτευσης και βαθμού κάλυψης από συλλογικές συμβάσεις εργασίας. Όπου το κυρίαρχο επίπεδο είναι αυτό του κλάδου, τότε η κάλυψη από συλλογικές συμβάσεις είναι μεγαλύτερη. Η Διεθνής Οργάνωση Εργασίας έχει υπολογίσει ότι σε καμία χώρα στην οποία το κυρίαρχο επίπεδο είναι το επιχειρησιακό το ποσοστό κάλυψης από συλλογικές συμβάσεις εργασίας δεν ξεπερνά το 20%-25%.

Διάγραμμα 1
Κάλυψη από συλλογικές συμβάσεις εργασίας και κυρίαρχο επίπεδο διαπραγματεύσεων

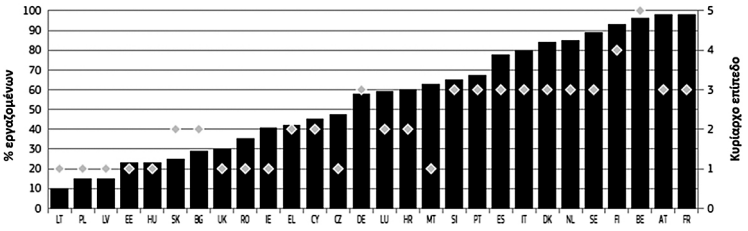

Σημείωση: LT: Λιθουανία, PL: Πολωνία, LV: Λετονία, EE: Εσθονία, HU: Ουγγαρία, SK: Σλοβακία, BG: Βουλγαρία, UK: Ηνωμένο Βασίλειο, RO: Ρουμανία, IE: Ιρλανδία, EL: Ελλάδα, CY: Κύπρος, CZ: Τσεχία, DE: Γερμανία, LU: Λουξεμβούργο, HR: Κροατία, MT: Μάλτα, SI: Σλοβενία, PT: Πορτογαλία, ES: Ισπανία, IT: Ιταλία, DK: Δανία, NL: Ολλανδία, SE: Σουηδία, FI: Φινλανδία, BE: Βέλγιο, AT: Αυστρία, FR: Γαλλία.

Πηγή: ICTWSS database (Visser, 2015)

Η φύση και η έκταση των αλλαγών στη δομή των συλλογικών διαπραγματεύσεων είχαν άμεση σχέση με τις αλλαγές στις συνθήκες εργασίας και ειδικότερα στους μισθούς. Μια πρώτη εξέταση του αντικτύπου των πολιτικών απορρύθμισης στους μισθούς υποδεικνύει ότι οι επιπτώσεις ήταν πιο ήπιες στην Ιταλία και τη Σλοβενία σε σχέση με άλλες χώρες σε κρίση. Στις χώρες της περιφέρειας της Ευρώπης,

3. Έτη δεδομένων για το κυρίαρχο επίπεδο: 2014 για όλα τα κράτη-μέλη. Έτη δεδομένων για κάλυψη συλλογικών διαπραγματεύσεων: 2014 για Φινλανδία και Πορτογαλία, 2013 για Αυστρία, Βέλγιο, Κύπρο, Τσεχία, Γερμανία, Δανία, Ελλάδα, Ισπανία, Ουγγαρία, Λετονία, Ολλανδία, Ρουμανία, Σουηδία, Σλοβενία, Σλοβακία και Ηνωμένο Βασίλειο, 2012 για Βουλγαρία, Ευρωπαϊκή Ένωση, Γαλλία, Λιθουανία, Λουξεμβούργο, Μάλτα και Πολωνία, 2010 για την Ιταλία και 2009 για την Κροατία και την Ιρλανδία.

που επλήγησαν περισσότερο από την οικονομική κρίση (Ελλάδα, Ιρλανδία, Ισπανία, Πορτογαλία και Ρουμανία), υπήρξαν διάφορες διαδικασίες με αρνητική έκβαση για τους εργαζόμενους, οι περισσότερες από τις οποίες απορρέουν από τη διατάραξη των συστημάτων συλλογικής διαπραγμάτευσης.

Πρώτον, η αποκέντρωση των διαπραγματεύσεων, και ιδιαίτερα η άναρχη αποκέντρωση, οδήγησε στη μείωση της κάλυψης από συλλογικές συμβάσεις εργασίας. Η τελευταία με τη σειρά της είχε αντίκτυπο στους μισθούς των εργαζομένων που δεν καλύπτονταν πλέον από ενεργές συλλογικές συμβάσεις εργασίας. Αυτές οι εξελίξεις μείωσαν την προστασία των εργαζομένων σε κλάδους στους οποίους δεν ανανεώθηκαν συλλογικές συμβάσεις και κατά συνέπεια επέτειναν τον κατακερματισμό της αγοράς εργασίας.

Δεύτερον, τα μέτρα που είχαν στόχο την αναστολή της αρχής της ευνοϊκότερης ρύθμισης και η παροχή αυξημένων δυνατοτήτων απόκλισης (όπως στην περίπτωση της Ισπανίας και της Ιρλανδίας) οδήγησαν σε μειώσεις μισθών ακόμα και των εργαζομένων που καλύπτονταν από συλλογικές συμβάσεις. Το σημαντικό ήταν ότι σε αρκετές περιπτώσεις αυτό έγινε με επιχειρησιακές συμβάσεις που υπέγραψαν ενώσεις προσώπων, όπως π.χ. στην Ελλάδα.

Τρίτον, η διαπραγματευτική θέση των συνδικάτων αποδυναμώθηκε από την οικονομική κρίση και την αύξηση της ανεργίας, αλλά όχι μόνο: σε χώρες όπως η Ρουμανία οι τροποποιήσεις στη νομοθεσία περιόρισαν επίσης σημαντικά τα συλλογικά δικαιώματα των εργαζομένων, όπως π.χ. το δικαίωμα απεργίας. Στη Ρουμανία, αλλά και σε άλλες χώρες, αυτές οι αλλαγές δημιούργησαν εμπόδια στις διαπραγματεύσεις οδηγώντας στην ουσία σε πάγωμα μισθών σε κλάδους στους οποίους κυριαρχούσαν οι γυναίκες, όπως στην κλωστοϋφαντουργία της Πορτογαλίας.

Τέλος, άλλοι θεσμοί καθορισμού των μισθών αλληλεπιδρούσαν με τις αλλαγές στις συλλογικές διαπραγματεύσεις. Αυτό το αποτέλεσμα ήταν ιδιαίτερα αρνητικό στην Ελλάδα, όπου η μείωση του νόμιμου κατώτατου μισθού οδήγησε σε άμεση μείωση τόσο των μισθών μέσω ΣΣΕ όσο και των ατομικά καθορισμένων αμοιβών στις επιχειρήσεις. Αντίθετα, στη Σλοβενία η σημαντική αύξηση του νόμιμου κατώτατου μισθού κατά 18% το 2009/2010 επέδρασε θετικά στα επίπεδα αμοιβών των χαμηλόμισθων.

Συμπερασματικά, τα μέτρα λιτότητας συνδέθηκαν άμεσα με αρνητικές εξελίξεις στους μισθούς στις χώρες σε κρίση. Ωστόσο, στην έρευνά μας παρατηρήσαμε λιγότερο αρνητικές επιπτώσεις στην Ιταλία και τη Σλοβενία σε σύγκριση με την Ελλάδα, την Ισπανία, την Ιρλανδία, τη Ρουμανία και την Πορτογαλία. Η διαφορά στην έκταση των αρνητικών αποτελεσμάτων εμφανίστηκε συνδεδεμένη με τρεις παράγοντες. Ο πρώτος αφορούσε την έκταση και τη φύση των μέτρων λιτότητας και τον τρόπο που αυτά επηρέασαν εν συνεχεία τη δομή των συλλογικών συμβάσεων εργασίας. Με άλλα λόγια, τα αποτελέσματα ήταν πιο δυσμενή στις χώρες στις οποίες τα μέτρα ήταν πιο ριζικά και εκτεταμένα. Στις περιπτώσεις όπου εισήχθησαν ή διατη-

ρήθηκαν διαδικαστικές εγγυήσεις για την αποκέντρωση (όπως στην Πορτογαλία και την Ιταλία), αυτό είχε ως αποτέλεσμα να υπάρξει μια μορφή οργανωμένης αποκέντρωσης. Ο δεύτερος παράγοντας που εξηγεί τις διαφορές σχετίζεται με τα προϋπάρχοντα συστήματα διαπραγμάτευσης. Με εξαίρεση την Ιταλία και τη Σλοβενία, ο συντονισμός μεταξύ των διαφόρων επιπέδων διαπραγμάτευσης στις υπόλοιπες χώρες δεν ήταν τόσο αποτελεσματικός πριν από την κρίση. Αυτό σήμαινε ότι όταν οι πολιτικές απορρύθμισης εισήχθησαν σε αυτές τις χώρες αποδυνάμωσαν περαιτέρω τον ρόλο των συλλογικών συμβάσεων σε κλαδικό ή εθνικό επίπεδο. Τέλος, οι εξελίξεις σε άλλους θεσμούς καθορισμού των μισθών, όπως το επίπεδο των κατώτατων μισθών, έπαιξαν έναν σημαντικό ρόλο. Η περίπτωση της Σλοβενίας, όπου κατά την περίοδο της κρίσης αυξήθηκε ο κατώτατος μισθός ύστερα από πίεση των συνδικαλιστικών οργανώσεων, και η περίπτωση της Ελλάδας, όπου νομοθετικές παρεμβάσεις οδήγησαν σε σημαντικές μειώσεις του νόμιμου κατώτατου μισθού, αποτελούν απτά παραδείγματα αυτών των διαφορών μεταξύ κρατών-μελών της ΕΕ.

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η οικονομική κρίση στην περιφέρεια της Ευρώπης συνδέθηκε με τη συστηματική αποδυνάμωση των δομών συλλογικών διαπραγματεύσεων και των συστημάτων εργασιακών σχέσεων γενικότερα. Όπου υπήρξε συρρίκνωση κλαδικών συλλογικών συμβάσεων εργασίας, με ακραίες περιπτώσεις αυτές της Ελλάδας και της Ρουμανίας, υπήρξε και συρρίκνωση κάλυψης από συλλογικές συμβάσεις, μείωση του εισοδηματικού μεριδίου των εργαζομένων και αύξηση των ανισοτήτων.

Σε πρόσφατη μελέτη που ολοκληρώσαμε σχετικά με την επισφαλή εργασία, στην Κεντρική και την Ανατολική Ευρώπη και την Ελλάδα, διαπιστώσαμε ότι οι αλλαγές στους θεσμοθετημένους πόρους για τις συνδικαλιστικές οργανώσεις και γενικότερα το νομικό πλαίσιο για τη λειτουργία των συλλογικών διαπραγματεύσεων και της συλλογικής αυτονομίας μπορούν να εξηγήσουν, σε μεγάλο βαθμό, τις διαφορές που παρατηρούνται στην αποτελεσματικότητα των προσπαθειών εξάλειψης της επισφαλούς εργασίας (Trif κ.ά., 2016).

Με άλλα λόγια, οι θεσμοθετημένοι και όχι τόσο οι οργανωσιακοί πόροι αποτελούν τον κρίσιμο παράγοντα που εξηγεί σε μεγάλο βαθμό την εδραίωση της εργασιακής επισφάλειας. Στις χώρες όπου η αύξηση της επισφάλειας και των ανισοτήτων ήταν λιγότερο έντονη, αυτό οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στις ασφαλιστικές δικλίδες υπέρ μιας οργανωμένης αποκέντρωσης (π.χ. στη Σλοβενία και την Πορτογαλία), στη συνεχιζόμενη υποστήριξη της συλλογικής αυτονομίας από τους εργοδότες (π.χ. στην Ισπανία και την Ιταλία) ή/και στον συντονισμό των διαπραγματεύσεων από συνδικαλιστικές οργανώσεις (π.χ. στην Ιρλανδία και την Πορτογαλία). Με βάση τα παραπάνω, μπορούμε να διαπιστώσουμε την ύπαρξη ενός αυξανόμενου χάσματος μεταξύ βορειοδυτικών χωρών οι οποίες ακόμη διατηρούν πολυεπίπεδα

συστήματα διαπραγμάτευσης και χωρών της περιφέρειας της Ευρώπης, όπου το κυρίαρχο επίπεδο διαπραγματεύσεων είναι το επιχειρησιακό ή, ακόμα χειρότερα, το ατομικό.

Σε ένα γενικότερο πλαίσιο, μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι πολιτικές απορρύθμισης οδήγησαν στη ριζική μετατόπιση των ρυθμιστικών ορίων μεταξύ του κράτους, της από κοινού ρύθμισης από τους κοινωνικούς εταίρους μέσω διαπραγματεύσεων και της διευθυντικής/εργοδοτικής εξουσίας. Το κράτος επανεμφανίζεται ως βασικός παράγοντας στη ρύθμιση των εργασιακών σχέσεων. Αλλά υπάρχουν αμφιβολίες για το εάν και πώς μπορεί να παίξει αυτόν τον ρόλο, αν λάβουμε υπόψη τα προβλήματα σχετικά με την επίπτωση των πολιτικών λιτότητας στην αποτελεσματικότητα των κρατικών ελεγκτικών μηχανισμών και ότι η λήψη αποφάσεων κοινωνικής πολιτικής έχει πλέον μεταφερθεί στο υπερεθνικό επίπεδο. Επίσης, όσον αφορά την εργοδοτική πλευρά, έχουμε στην πράξη αύξηση της εργοδοτικής ελευθερίας η οποία αγγίζει την ασυδοσία. Ωστόσο, και εδώ υπάρχουν ερωτήματα σχετικά με την ικανότητα των εργοδοτών να ανταποκριθούν στην αυξανόμενη αποκέντρωση των διαπραγματεύσεων και την «επαναπολιτικοποίηση» των εργασιακών σχέσεων στο επίπεδο της επιχείρησης, ειδικά σε χώρες στις οποίες η πλειονότητα των εργοδοτών είναι μικρομεσαίες επιχειρήσεις. Επιπλέον, υπάρχει ένας αξιολογικός επαναπροσδιορισμός της έννοιας της συλλογικής αυτονομίας. Οι πολιτικές απορρύθμισης ταυτίζονται με μια εννοιολόγηση των συλλογικών συμβάσεων ως ιδιωτικών πλέον αγαθών, με αποκλειστική κανονιστική κάλυψη εκείνων των εργοδοτών που συνομιλούν με συνδικάτα ή –πολύ χειρότερα– με ενώσεις προσώπων, και όχι ως δημόσιων αγαθών με συνολική κανονιστική κάλυψη. Η πτώση στα ποσοστά κάλυψης των μισθωτών από συλλογικές συμβάσεις εργασίας το επιβεβαιώνει, καθώς αυτά τώρα συγκλίνουν με τα ποσοστά συνδικαλιστικής πυκνότητας, όπως στην περίπτωση του Ηνωμένου Βασιλείου.

Συμπερασματικά, η διατηρησιμότητα των πρόσφατων νεοφιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων των εργασιακών σχέσεων εξαρτάται από τον βαθμό στον οποίο οι νέες πολιτικές διαταράσσουν τα παραδοσιακά μοντέλα οργάνωσης και ενθαρρύνουν την εμφάνιση νέων συμφερόντων και πολιτικών συμμαχιών (Patashnik, 2008). Το ερώτημα εδώ είναι εάν και πώς η άνοδος των αριστερών κομμάτων σε χώρες της Ευρώπης θα μπορέσει να αποτελέσει τη βάση για νέες συμμαχίες σε εγχώριο και ευρωπαϊκό επίπεδο και για την ανάδειξη ενός εναλλακτικού μοντέλου οργάνωσης των εργασιακών σχέσεων. Σε εθνικό επίπεδο, κεντρικό ρόλο θα παίξει η αναπροσαρμογή των πολιτικών στον τομέα της εργασίας προς την κατεύθυνση της ανάδειξης των συλλογικών διαπραγματεύσεων ως μέρος της εξόδου από την κρίση και όχι ως μέρος του προβλήματος. Σε αυτό το πλαίσιο, η συνεχιζόμενη στήριξη των συλλογικών διαπραγματεύσεων από τους εργοδότες (π.χ. στην Ιταλία) είναι σημαντική. Από την πλευρά των συνδικαλιστικών οργανώσεων, η κρίση εξέθεσε τον κίνδυνο εξάρτησης από το θεσμικό πλαίσιο το οποίο, αν και απαραίτητο στην προώθηση της συλλογι-

κής αυτονομίας, μπορεί να αποσυρθεί άμεσα με κυβερνητική βούληση. Ως εκ τούτου, προσπάθειες περαιτέρω συντονισμού των στρατηγικών διαπραγμάτευσης των συνδικαλιστικών οργανώσεων (βλ. π.χ. τη στρατηγική των συνδικάτων στην Ιρλανδία για μισθολογική αύξηση κατά 2%) θα μπορούσαν να συνδυαστούν με την ανάπτυξη νέων στρατηγικών για την οργάνωση εργαζομένων με άτυπες μορφές απασχόλησης (π.χ. διαχείριση αιτήσεων επιδομάτων ανεργίας στην Ιταλία). Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, και με βάση τη θεώρηση των συλλογικών διαπραγματεύσεων ως μηχανισμού «ωφέλιμου περιορισμού» (Streeck, 1997), οι δημόσιες αρχές πρέπει να αναγνωρίσουν τα μακροοικονομικά οφέλη που συνδέονται με τη συντονισμένη διαπραγμάτευση. Αυτό πρέπει να συνοδευθεί από την απόρριψη της αρχής της «ρυθμιζόμενης λιτότητας» που επιβάλλει το σημερινό θεσμικό πλαίσιο. Αντίθετα, θα πρέπει να προωθηθούν μέτρα για τη στήριξη ενός εναλλακτικού μοντέλου «αλληλέγγυας» πολιτικής στα μισθολογικά ζητήματα (Deakin και Koukiadaki, 2013· Schulten και Müller, 2014), η οποία θα βασίζεται σε ισχυρά όργανα συλλογικής διαπραγμάτευσης και στον καθορισμό δίκαιων επιπέδων μισθών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Adams, Z. και Deakin, S. (2014) «Institutional Solutions to Precariousness and Inequality in Labour Markets», *British Journal of Industrial Relations* 52(4), σ. 779-809.

Deakin, S. και Koukiadaki, A. (2013) «The Sovereign Debt Crisis and the Evolution of Labour Law in Europe», στο Countouris, N. και Freedland, M. (επιμ.) *Resocialising Europe in a Time of Crisis*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ.

European Commission (2017) *Labour Market and Wage Developments in Europe 2017*, Directorate-General for Employement, Social Affairs and Inclusion, Βρυξέλλες

Koukiadaki, A. και Grimshaw, D. (2015) *Evaluating the Effects of the Structural Labour Market Reforms on Collective Bargaining in Greece*, Conditions of Work and Employment Series 85, ILO, Γενεύη.

Koukiadaki, A., Tavora, I. και Martínez Lucio, M. (2016) «Continuity and Change in Joint Regulation in Europe. Structural Reforms and Collective Bargaining in Manufacturing», *European Journal of Industrial Relations* 22(3), σ. 189-203.

Marginson, P. (2015) «Coordinated Bargaining in Europe. From Incremental Corrosion to Frontal Assault?», *European Journal of Industrial Relations* 21(2), σ. 97-114.

Palier, B. και Thelen, K. (2010) «Institutionalizing Dualism. Complementarities and Change in France and Germany», *Politics & Society* 38(1), σ. 119-148.

Patashnik, E. (2008) *Reforms at Risk. What Happens After Major Policy Changes Are Enacted*, Princeton University Press, Πρίνστον.

Rueda, D. (2006) «Social Democracy and Active Labour-Market Policies. Insiders, Outsiders and the Politics of Employment Promotion», *British Journal of Political Science* 36(3), σ. 385-406.

Schulten, T. και Müller, T. (2014) *Wages and Collective Bargaining During the European Economic Crisis. Developments in European Manufacturing Industry,* IndustriALL, Ντίσελντορφ/Βρυξέλλες.

Streeck, W. (1997) «Beneficial Constraints: On the Economic Limits of Rational Voluntarism», στο Hollingsworth, J.R. και Boyer, R. (επιμ.) *Contemporary Capitalism. The Embeddedness of Institutions*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ.

Trif, A., Koukiadaki, A. και Kahancova, M. (2016) *The Rise of the Dual Labour Market. Fighting Precarious Employment in the New Member States Through Industrial Relations (PRECARIR),* Dublin City University, Δουβλίνο.

Εργασιακές σχέσεις και ανισότητες στην αγορά εργασίας. Η περίπτωση της Ελλάδας

ΕΦΗ ΑΧΤΣΙΟΓΛΟΥ

Πολλά έχουν γραφτεί και πολλά έχουν λεχθεί για την οικονομική κρίση. Όπως κάθε μεγάλη κρίση, έτσι και αυτή όξυνε τις κοινωνικές ανισότητες. Ο κύκλος της ύφεσης οδήγησε σε αποβιομηχάνιση, σε εκτίναξη της ανεργίας, πλήττοντας τα πιο ευάλωτα στρώματα του πληθυσμού. Η μέθοδος που επιλέχθηκε για την αντιμετώπιση της κρίσης σχεδόν σε όλες τις χώρες του αναπτυγμένου κόσμου οδήγησε σε μεγάλης κλίμακας αναδιανομή εισοδήματος εις βάρος της μισθωτής εργασίας. Συντελέστηκε μια συνολική επίθεση στα μέχρι τότε γνωστά και εν πολλοίς δεδομένα εργασιακά δικαιώματα, ενώ αυτή η συνταγή αντιμετώπισης της κρίσης όξυνε περαιτέρω τις κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες. Μην ξεχνάμε ότι σε πολλές περιπτώσεις στόχος αυτής της επίθεσης ήταν η απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων. Η κρίση αποτέλεσε την «ευκαιρία», το προκάλυμμα, έτσι ώστε οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές δυνάμεις να επιβάλουν αλλαγές που ο παλιός συσχετισμός δύναμης δεν τους επέτρεπε.

Ταυτόχρονα, η ανικανότητα των δημοκρατικών θεσμών να διασφαλίσουν τη συμμετοχή των πολιτών την περίοδο της ευημερίας, την περίοδο της ανάπτυξης, και αντιστοίχως μετέπειτα να διασφαλίσουν την προστασία τους από τις συνέπειες της κρίσης προκάλεσε μια εκτεταμένη κοινωνική δυσαρέσκεια, την οποία είδαμε να εκδηλώνεται με μια μεγάλη «φυγή» προς τις ακροδεξιές δυνάμεις. Θα αποτελούσε μεγάλη παράλειψη η μη συσχέτιση της απόφασης του βρετανικού λαού για το Brexit με αυτή την πραγματικότητα.

Το ενδιαφέρον είναι ότι την ίδια στιγμή που συνέβαιναν αυτά η ρητορική για τα κοινωνικά δικαιώματα στην Ευρώπη γινόταν ολοένα και πιο ισχυρή. Είχαμε τη Συνθήκη της Λισαβόνας, όπου ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων απέκτησε νομική ισχύ, την προσπάθεια για τη συγκρότηση του Ευρωπαϊκού Πυλώνα Κοινωνικών Δικαιωμάτων και συνολικά μια ρητορική σε σχέση με τα κοινωνικά δικαιώματα την ίδια ακριβώς στιγμή που συνέβαινε αυτή η σάρωση των βασικών εργασιακών δικαιωμάτων.

Υπάρχει ένα χάσμα λοιπόν ανάμεσα στη ρητορική για τα κοινωνικά δικαιώματα και τις πραγματικότητες της κοινωνικής ζωής. Ένα χάσμα που αποκαλύπτει όχι μόνο την πραγματικότητα των πολιτικών της λιτότητας αλλά και ένα ακόμα πιο θεμελιώδες ζήτημα: την απόσταση ανάμεσα στις διακηρύξεις και την κοινωνική πραγματικότητα.

Στις αρχές του 2015 συμβαίνει στην Ελλάδα μια αλλαγή παραδείγματος, καθώς εκλέγεται μια κυβέρνηση που φέρει στον πυρήνα της πολιτικής της τα κοινωνικά δικαιώματα. Μια κυβέρνηση που έθεσε δύο κεντρικούς στόχους: ο πρώτος στόχος, με το βλέμμα στο παρόν, ήταν να επουλώσουμε τις πληγές της κρίσης, της μεγάλης ανθρωπιστικής κρίσης που σάρωσε την ελληνική κοινωνία την περίοδο 2010-2014, και να ανατάξουμε την οικονομία μειώνοντας την ανεργία, η οποία είχε φτάσει σε δυσθεώρητα ποσοστά. Θεωρώ ότι σε αυτόν τον πρώτο στόχο η κυβέρνηση ανταποκρίνεται ολοένα και περισσότερο.

Πλέον, είμαστε πια σε μια φάση που η οικονομία δείχνει θετικούς ρυθμούς ανάπτυξης, σε μια φάση που η ανεργία έχει πέσει κατά 5,5 ποσοστιαίες μονάδες συγκριτικά με ύψος στο οποίο βρισκόταν όταν παραλάβαμε και δείχνει ότι θα έχει μια μόνιμη αποκλιμάκωση.

Ταυτόχρονα, από την πρώτη στιγμή που αναλάβαμε ξεκινήσαμε να υφαίνουμε το δίχτυ προστασίας από την ακραία φτώχεια. Να υπενθυμίσω σε αυτό το σημείο ότι από τις αρχές του 2017 υλοποιείται στη χώρα ένα καινοτόμο πρόγραμμα, το Κοινωνικό Εισόδημα Αλληλεγγύης, το οποίο σήμερα λαμβάνουν περισσότεροι από 600.000 συμπολίτες μας, ένα πρόγραμμα τεράστιας κοινωνικής ανακούφισης για πάρα πολλούς πολίτες που μέχρι χθες ήταν «αόρατοι». Κεντρικό μάλιστα στοιχείο στον σχεδιασμό του ΚΕΑ αποτελεί η υλοποίηση προγραμμάτων που θα επιτρέπουν σε αυτούς τους ανθρώπους να επιστρέψουν στην εργασία. Δεν επιθυμούμε να δημιουργήσουμε «παγίδες φτώχειας» αλλά ουσιαστικούς όρους καταπολέμησης κάθε μορφής κοινωνικού αποκλεισμού.

Συγχρόνως, την ίδια στιγμή που κινούμασταν σε ασφυκτικό δημοσιονομικό πλαίσιο, προχωρήσαμε σε πολιτικές επιλογές όπως η καθολική πρόσβαση των ανασφάλιστων στο δημόσιο σύστημα υγείας. Αυτές οι επιλογές δεν αποτελούν απλώς μια έκτακτη απάντηση σε μια ακραία κατάσταση. Δεν αποτελούν μια απλή ανασυγκρότηση ενός πλαισίου που υπήρχε και καταργήθηκε. Συγκροτούν μια νέα αντίληψη για την πρόσβαση στα κρίσιμα και βασικά δημόσια αγαθά. Αποτελούν ανα-

γκαίες και επίκαιρες αποκρίσεις στο διαρκές αίτημα άμβλυνσης των ανισοτήτων.

Η δεύτερη δέσμευση που ανέλαβε αυτή η κυβέρνηση, με το βλέμμα στο μέλλον, ήταν να συμβάλει στη διαμόρφωση των προϋποθέσεων ώστε η ανάπτυξη που σταδιακά σημειώνεται να μην είναι η ανάπτυξη που μας οδήγησε στην κρίση. Να τεθούν δηλαδή τα θεμέλια ώστε η ανάπτυξη που έχει αρχίσει να γνωρίζει η ελληνική οικονομία να μην εντάσσεται σε εκείνο το μοντέλο που μας οδήγησε στην κρίση και τη χρεοκοπία.

Σε αυτό το σημείο, ο ρόλος του υπουργείου Εργασίας είναι κομβικός. Διότι, για να σχεδιάσουμε ένα διαφορετικό μοντέλο ανάπτυξης, κοινωνικά δίκαιο και βιώσιμο, στον πυρήνα αυτού του μοντέλου δεν μπορεί παρά να βρίσκεται η αξιοπρεπής εργασία. Προκειμένου να γίνει αυτό, δηλαδή να τεθούν τα θεμέλια για μια διαφορετική ανάπτυξη, στο υπουργείο Εργασίας θέσαμε δύο βασικές προτεραιότητες.

Η πρώτη προτεραιότητα ήταν η επαναφορά της συλλογικής αυτονομίας. Δηλαδή η επαναφορά βασικών αρχών των συλλογικών διαπραγματεύσεων οι οποίες είχαν ανασταλεί την περίοδο της κρίσης, προκειμένου να μπορούν οι εργαζόμενοι μέσα από τη διαπραγμάτευση, δηλαδή ενδυναμώνοντας τη διαπραγματευτική τους ισχύ, να διεκδικούν μέρος από τον πλούτο που παράγεται. Άλλωστε, οι συλλογικές διαπραγματεύσεις αυτό πρωτίστως αφορούν: να μπορούν οι εργαζόμενοι να διεκδικούν μέσα από μια δυναμική διαδικασία μέρος από τον παραγόμενο πλούτο και καλύτερους όρους εργασίας. Το αποτέλεσμα, ύστερα από σκληρές διαπραγματεύσεις με τους θεσμούς –όπως γνωρίζετε οι περισσότεροι–, ήταν η νομοθέτηση για την επαναφορά, τον Αύγουστο του 2018, των δύο βασικών αρχών των συλλογικών διαπραγματεύσεων: της επεκτασιμότητας και της αρχής της ευνοϊκότερης ρύθμισης.

Πιο σημαντικό όμως ίσως και από την ίδια τη νομοθέτηση ήταν η πολιτική κινητοποίηση που υπήρξε γύρω από αυτό το ζήτημα. Ελήφθησαν πρωτοβουλίες σε κεντρικό πολιτικό επίπεδο σε ολόκληρη την Ευρώπη. Το ζήτημα των συλλογικών διαπραγματεύσεων έγινε εμβληματικής αξίας και ταυτίστηκε ουσιαστικά με την έννοια του ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου.

Η αλλαγή όμως του αναπτυξιακού μοντέλου, του παραγωγικού προτύπου –γιατί πρώτα και κύρια εκεί αναφερόμαστε όταν υποστηρίζουμε ως κυβέρνηση ότι για να γνωρίσουμε μια διαφορετική ανάπτυξη από αυτήν που μας οδήγησε στην κρίση θα πρέπει να υπάρξει θεμελιώδης αλλαγή του παραγωγικού προτύπου–, απαιτεί κάτι πολύ περισσότερο από μια επαναφορά.

Νομίζω ότι πρέπει να αρχίσουμε να συζητάμε με έναν τρόπο πιο οραματικό, ο οποίος δεν θα αρχίζει και δεν θα τελειώνει στην έννοια της επαναφοράς ή της αποκατάστασης. Αφενός, διότι η έννοια της επαναφοράς ή της αποκατάστασης ή του κεκτημένου μπορεί για κάποιους εργαζόμενους σήμερα να έχει νόημα, για πολλούς άλλους όμως δεν σημαίνει απολύτως τίποτα, γιατί δεν βίωσαν ποτέ αυτό το πλαίσιο (αυτοαπασχολούμενοι, αδήλωτοι, επισφαλώς εργαζόμενοι, μετανάστες). Αφετέρου, διότι κινδυνεύουμε να εγκλωβιστούμε τελικά στην αναπαραγωγή ενός μοντέλου

που χρεοκόπησε, μεταξύ άλλων, διότι ενώ είχε κάποιες δικλίδες προστασίας είχε και πάρα πολλά τυφλά σημεία.

Για να γίνω περισσότερο κατανοητή, επιτρέψτε μου να σας υπενθυμίσω ένα γεγονός. Ένα γεγονός που συμπυκνώνει με τον πιο εμφατικό τρόπο γιατί η έννοια της «αποκατάστασης» δεν είναι αρκετή. Ένα γεγονός που συμπυκνώνει με τον πιο εμφατικό τρόπο το σύνολο των αρνητικών χαρακτηριστικών που είχαν επικρατήσει τόσο για την έννοια της ανάπτυξης όσο και για την έννοια των εργασιακών δικαιωμάτων την περίοδο πριν από το ξέσπασμα της κρίσης. Αναφέρομαι στη δολοφονική επίθεση που είχε γίνει τότε ενάντια σε μια γυναίκα, συνδικαλίστρια, μετανάστρια, την Κωνσταντίνα Κούνεβα. Μια επίθεση που ανέδειξε πώς αναπτύσσονταν ολόκληροι κλάδοι της ελληνικής οικονομίας: όχι απλώς σε ένα καθεστώς επισφάλειας αλλά στο απόλυτο σκοτάδι. Μια επισφάλεια που δεν περιοριζόταν στους μετανάστες εργάτες γης, για παράδειγμα, αλλά ήταν μάλλον ο κανόνας για τους νέους, τις γυναίκες και πολλές κατηγορίες εργαζομένων.

Επιτρέψτε μου να σας διαβάσω ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα από την πολύ σημαντική έκθεση του ΙΝΕ/ΓΣΕΕ για τις συνθήκες στον κλάδο της καθαριότητας: «Γράφω εγώ για όλους μας που ζούμε σε ένα εργασιακό καθεστώς άθλιο. Τι άλλο μπορείς να πάθεις; Ανασφάλιστος δουλεύεις, απλήρωτος είσαι, κινδυνεύεις ανά πάσα στιγμή και από πάνω έχεις και την απειλή, την ψυχολογική βία της απόλυσης... Όλοι μας ζούμε υπό αυτές τις συνθήκες. Ποιος επιλέγει για μένα και τον καθένα να ζούμε έτσι; Ποιος τους έδωσε αυτό το δικαίωμα; Είμαστε καθαριστές, μαζεύουμε σκουπίδια, αλλά και αυτά άμα τα ανακυκλώσεις είναι χρήσιμα. Αισθάνομαι ότι δεν υπάρχω, είμαι κάτι πιο κάτω από σκουπίδι, αλλά όσους και αν ρώτησα δεν μου είπε κανείς τι είμαι. Μήπως ξέρετε εσείς, ρε παιδιά;». Πώς απαντάμε λοιπόν σ' αυτή την ερώτηση; Σ' αυτή την πρόκληση; Με την «αποκατάσταση»; Με την έννοια του κεκτημένου; Σαν χλεύη δεν θα ήταν αυτή η απάντηση;

Το παράδειγμα που σας ανέφερα δεν είναι παρά μια πολύ μικρή ψηφίδα από τη συνολική εικόνα που δεν μας επιτρέπει να βλέπουμε τα χρόνια προ κρίσης με νοσταλγία. Αποτελεί μια απαραίτητη υπενθύμιση για τη σχέση που είχε η ανάπτυξη που γνωρίσαμε με την κρίση που ζούμε. Δεν υποστηρίζουμε καμία επιστροφή σε ένα καθεστώς που την ίδια στιγμή που όριζε γενικούς κανόνες προστασίας φρόντιζε να ορίζει γενικές και κρίσιμες εξαιρέσεις. Γι' αυτόν τον λόγο, η δική μας προτεραιότητα είναι να ακούσουμε τους «αόρατους». Να δούμε πώς η αόρατη εργασία θα γίνει ορατή. Γι' αυτό και η καταπολέμηση της αδήλωτης και της υποδηλωμένης εργασίας είναι αυτή τη στιγμή κομβική προτεραιότητα τόσο του υπουργείου Εργασίας όσο και της ελληνικής κυβέρνησης.

Τι κάνουμε για αυτό; Υλοποιούμε μια σειρά από κρίσιμες δράσεις για την καταπολέμηση της αδήλωτης εργασίας. Υλοποιούμε ένα έργο που έχει ξεκινήσει από την άνοιξη του 2016, με έναν Οδικό Χάρτη που έχει φτιαχτεί έπειτα από έναν εκτεταμένο κοινωνικό διάλογο με τους κοινωνικούς εταίρους, με συγκεκριμένα βήματα

για το πώς θα μπορέσουμε να χτυπήσουμε την αδήλωτη εργασία, με πιλοτικούς ελέγχους, με καμπάνιες ενημέρωσης που γίνονται αυτή τη στιγμή στα σχολεία, με σεμινάρια, με την ίδρυση ενός Τμήματος για την καταπολέμηση της αδήλωτης εργασίας στο Ανώτατο Συμβούλιο Εργασίας.

Στην ίδια κατεύθυνση, ενδεικτικά αναφέρω τον νόμο που φέραμε στη Βουλή τον Σεπτέμβριο του 2017, ο οποίος περιλαμβάνει μια σειρά από ρυθμίσεις που ψηφίστηκαν από τη συντριπτική πλειοψηφία των βουλευτών του ελληνικού Κοινοβουλίου, ρυθμίσεις που προστατεύουν τους εργαζόμενους από τα φαινόμενα της αδήλωτης, υποδηλωμένης και απλήρωτης εργασίας και θέτουν αυστηρούς κανόνες στα ζητήματα του χρόνου εργασίας και της καταβολής του μισθού.

Αυτή η συστηματική προσπάθεια φέρνει ήδη κάποια αποτελέσματα, καθώς μέσα σε δύο χρόνια η αδήλωτη εργασία στους κλάδους υψηλής παραβατικότητας μειώθηκε από το 19% που βρισκόταν το 2014 στο 13% το 2016. Για το 2017 δεν υπάρχουν ακόμη αποτελέσματα. Ωστόσο, από τους πιλοτικούς ελέγχους που έγιναν στην Αττική, φαίνεται ότι τόσο η μερικώς όσο και η πλήρως αδήλωτη εργασία είναι πλέον στο επίπεδο του 10%. Είναι κάποια βήματα. Πρέπει να γίνουν πολλά ακόμη. Και οφείλουμε να σκεφτούμε πιο ριζοσπαστικά, πιο τολμηρά, αν θέλουμε να είμαστε αντάξιοι των προκλήσεων.

Κλείνοντας, θέλω να πω το εξής: η συστηματική επικέντρωσή μας στην καταπολέμηση της αδήλωτης εργασίας και στα φαινόμενα της παραβατικότητας ανέδειξε κάτι κομβικό που επιβεβαιώνει την επιλογή μας να καταστήσουμε, όπως σας είπα, τα ζητήματα αυτά προτεραιότητα της πολιτικής μας. Είναι μια πυξίδα για το πώς οφείλουμε να προσεγγίζουμε τα εργασιακά και κοινωνικά δικαιώματα σε αυτή τη νέα περίοδο.

Συνηθίζουμε συχνά να συνδέουμε την αόρατη εργασία με τις πολύ μικρές επιχειρήσεις. Αυτό όμως που είδαμε, μέσα από τη δουλειά που κάναμε, είναι το ακριβώς αντίθετο. Είδαμε ότι οι πολύ μεγάλες επιχειρήσεις είναι αυτές που εφαρμόζουν τέτοιες πρακτικές «αόρατης» ή επισφαλούς εργασίας. Άρα, αυτό που νομίζω ότι πρέπει να αρχίσουμε να αλλάζουμε στον τρόπο που σκεφτόμαστε τα πράγματα είναι πως η παραβίαση των κοινωνικών δικαιωμάτων δεν αφορά περιθωριοποιημένες ομάδες αλλά τον πυρήνα της κοινωνίας, το κεντρικό στοιχείο της.

Στο μοντέλο της εφήμερης μεγέθυνσης που θεωρεί ότι η «αόρατη», η μη τυπική, η επισφαλής εργασία είναι προϋπόθεση για την ανταγωνιστικότητα της οικονομίας, αντιπαρατάσσουμε το μοντέλο της δίκαιης και τελικά βιώσιμης ανάπτυξης, στο οποίο τα κοινωνικά δικαιώματα είναι προϋποθέσεις για την οικονομική ανάπτυξη. Γι'αυτό νομίζω ότι πρέπει να προχωρήσουμε με ακόμα μεγαλύτερη τόλμη σε επαναστατικές παρεμβάσεις υπέρ αυτών που δεν έχουν φωνή, των νέων, των επισφαλώς εργαζομένων, των μεταναστών. Είναι αυτού του τύπου οι παρεμβάσεις οι οποίες θα δημιουργήσουν και θα προκαλέσουν ρωγμές, που θα μας επιτρέψουν να ανανοηματοδοτήσουμε τα κοινωνικά δικαιώματα πρωτίστως ως πολιτικά δικαιώμα-

τα, προκειμένου τελικά να χειραφετηθεί και η σκέψη μας από τους περιορισμούς που θέτει το παρόν.

Και αυτή η νέα προσέγγιση των κοινωνικών δικαιωμάτων, των εργατικών δικαιωμάτων, κατά τη γνώμη μου, δεν μπορεί να είναι στατική, αλλά διαρκώς μεταβαλλόμενη, ώστε να ανταποκρίνεται στις κοινωνικές δυναμικές που διαμορφώνονται στην Ευρώπη. Διότι αν η παρούσα κρίση μάς έμαθε κάτι, αυτό είναι ότι έχουμε μεταβεί σε έναν νέο κόσμο. Αν αποδεχθούμε αυτό το γεγονός, τότε η ευθύνη μας δεν είναι να υπερασπιστούμε το παρελθόν αλλά να σκεφτούμε με δημιουργικούς τρόπους για το μέλλον. Να δουλέψουμε για την κοινωνικά δίκαιη ανάπτυξη στη βάση μιας στρατηγικής που θα καθιστά ορατούς αυτούς που, και χθες και σήμερα, ήταν και παραμένουν αόρατοι. Μέσα από την προστασία της εργασίας τους να τους καταστήσουμε δυναμικούς φορείς των σύγχρονων κοινωνικών δικαιωμάτων, πρωταγωνιστές του μέλλοντός μας.

ΜΕΡΟΣ ΙΙΙ

Νεολαία, Φύλο και Διαγενεακές/Ενδογενεακές Ανισότητες

Νίκος Παΐζης
Δημήτρης Παρσάνογλου
Μιχάλης Βακαλούλης
Πάολα Βίλα, Γκαμπριέλα Μπερλόφα,
Ελεονόρα Ματεάτσι και Αλίνα Σάντορ
Άννα Βουγιούκα

Κοινωνικές και εκπαιδευτικές ανισότητες και αποτελεσματικότητα της εκπαιδευτικής πολιτικής στην Ελλάδα

ΝΙΚΟΣ ΠΑΪΖΗΣ

Θα ήθελα εξαρχής να κάνω σύντομες αναφορές στα τρία βασικά ζητούμενα-θέματα-ερωτήματα του συνεδρίου που στη συνέχεια θα τεκμηριώσω.

Το πρώτο ερώτημα αφορά τις κοινωνικές ανισότητες στην Ελλάδα. Η απάντηση είναι απολύτως και διαχρονικά καταφατική: Οι κοινωνικές ανισότητες ήταν και παραμένουν σημαντικές, σε όλους τους τομείς άσκησης της πολιτικής. Στην εκπαίδευση πιθανότατα να καταγράφουν και τις σημαντικότερες (από άποψη εύρους) τιμές τους.

Το δεύτερο ερώτημα αφορά τον νεοφιλελευθερισμό. Η απάντηση είναι ότι η συγκεκριμένη ιδεολογική, κοινωνική και οικονομική προσέγγιση αποτελεί την πιο ακραία έκφραση κοινωνικής αναλγησίας και αιτία σημαντικής διόγκωσης των ανισοτήτων σε παγκόσμιο επίπεδο. Ας σημειωθεί ότι στον τομέα της εκπαίδευσης ο νεοφιλελευθερισμός αντιπαλεύει άγρια την ίδια την έννοια του κοινωνικού αγαθού, προωθώντας ιδεολογικά ακραίες απόψεις περί «αριστείας» –ακόμα και στην υποχρεωτική εκπαίδευση– και συρρίκνωσης του δημόσιου τομέα της εκπαίδευσης έναντι του ιδιωτικού σε όλες τις παρεχόμενες υπηρεσίες εκπαίδευσης.

Το τρίτο ερώτημα αφορά την προοπτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η απάντηση είναι καθαρή: Η Ευρωπαϊκή Ένωση υιοθέτησε πλήρως το νεοφιλελεύθερο μοντέλο ανάπτυξης, αποδυνάμωσε τη δημοκρατική διακυβέρνηση, παρέκαμψε τον σεβασμό στο ευρωπαϊκό κεκτημένο και στη συνταγματική τάξη των κρατών-μελών, προ-

σβάλλοντας τους πολίτες των κρατών-μελών της. Μέχρι σήμερα έχει με έπαρση υποτιμήσει την ανάπτυξη του ευρωσκεπτικισμού αλλά και τις πρώτες εκλογικές ενδείξεις: προεδρικές εκλογές στις ΗΠΑ και εκλογικές διαδικασίες στη Βρετανία που προηγήθηκαν του Brexit, οι οποίες εκδηλώθηκαν και οι δύο με ισχυρότερη αντίδραση του εκλογικού σώματος στις περιφέρειες έναντι των αστικών κέντρων. Η επιλογή, τέλος, εκδήλωσης της συγκεκριμένης αντίδρασης μέσω ακροδεξιών μορφωμάτων και αντίστοιχα η εκλογική μείωση των ποσοστών των συντηρητικών, των κεντροδεξιών και των σοσιαλδημοκρατικών σχηματισμών δεν έχει ιστορικό προηγούμενο στην ιστορία της ΕΕ. Η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν φαίνεται να μπορεί να αναστρέψει το επερχόμενο κόστος. Ενώ η ακροδεξιά πολιτική, έκφραση της ευρωαντίδρασης, θέτει ουσιαστικό ζήτημα στην ευρωπαϊκή Αριστερά για την εμβέλεια των προτάσεών της.

Επικεντρώνοντας στη δυναμική του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος και στις αποτυπωμένες διαφοροποιήσεις των εκπαιδευτικών δεικτών (με τη μορφή χρονοσειρών 2002-2016) της ΕΛΣΤΑΤ, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι:

- Η αντιμετώπιση των ανισοτήτων σε όλα τα επίπεδα εκπαιδευτικής πολιτικής (διεθνές, ευρωπαϊκό και εθνικό) ποτέ δεν αναδείχθηκε σε βασικό στρατηγικό στόχο. Διαχρονικά στην Ελλάδα η «εξορθολογισμένη» αντιμετώπισή τους περιορίστηκε σε παράλληλες προς το σύστημα λύσεις, που κατά κύριο λόγο θεσμοθετούσαν ειδικούς τύπους σχολείων, ειδικά κίνητρα ή/και ποσοστώσεις, αποτυπωμένα σε ξεχωριστά νομοθετικά κείμενα.
- Οι στρατηγικά «έωλες» παράλληλες αυτές λύσεις υποτίμησαν τις εκπαιδευτικές ανισότητες σε υπαρκτά μεν αλλά μικρά μεγέθη της εκπαίδευσης. Συνακόλουθα, η πολιτική παρέμβαση επικεντρώθηκε –και τελικά εγκλωβίστηκε– στην αναβάθμιση της ποιότητας των μεγάλων μεγεθών της εκπαίδευσης. Ωστόσο, η αξιολόγηση των προβλημάτων με στερεότυπα μεγέθους όχι μόνο δεν λύνει το πρόβλημα, το οποίο πάντα στην αρχή του καταγράφεται ως μικρό μέγεθος, αλλά το «στοχοποιεί» στην κοινωνική συνείδηση, που υιοθετεί εναλλακτικές μεθόδους/επιλογές/δρόμους παράκαμψής του.
- Εκεί θα πρέπει να αναζητηθεί και η γέννηση των παθογενειών του συστήματος που, ενώ κανένας δεν τις υιοθετεί, αναπτύχθηκαν σε αυτόνομη αγορά υπηρεσιών εκπαίδευσης (σκιώδης εκπαίδευση - «shadow education»), διερύνοντας ακόμα περισσότερο τις εκπαιδευτικές ανισότητες.
- Τέλος, η διαχρονική έλλειψη δομημένου στρατηγικού σχεδιασμού για την εκπαίδευση κατέστησε σταδιακά δομικό του στοιχείο τις εξωθεσμικές παθογένειες του συστήματος, το οποίο αντιμάχεται με ισχύ την ανατροπή των αιτίων που το γέννησαν.

Στην παρουσίαση αυτή επέλεξα να ακολουθήσω με στατιστικές εικόνες μια αντίστροφη διαδρομή: ξεκινώντας από τα μεγάλα (τα δυνατά) μεγέθη/δείκτες του συ-

στήματος να αναδείξω στο εσωτερικό τους τα αδύνατα μεγέθη του. Στα αδύνατα αυτά μεγέθη «κρύβεται» η ουσία της διάκρισης που θα εκδηλωθεί στη συνέχεια ως εκπαιδευτικές και μετέπειτα ως κοινωνικές ανισότητες. Η πρόταση της αντιμετώπισής τους είναι γνωστή και σαφής: από τα αδύνατα μεγέθη θα πρέπει να ξεκινήσει η αναβάθμιση της ποιότητας της εκπαίδευσης. Σε αυτά θα γίνει η σημαντικότερη επένδυση πόρων, εκεί κρύβεται η ελπίδα μιας ποιοτικής αναστροφής. Η αντιμετώπιση των παθογενειών του συστήματος στον «κυρίαρχο χώρο τους» είναι ουτοπική, πολυδάπανη, αδιέξοδη και με πολλαπλές κοινωνικές αντιστάσεις. Γι' αυτόν τον λόγο οι ουσιαστικές πειραματικές μεταρρυθμίσεις στην εκπαίδευση ποτέ δεν γενικεύτηκαν. Ακόμη διδάσκονται στα παιδαγωγικά τμήματα ως οι «μεταρρυθμίσεις που δεν έγιναν».

Οι δείκτες «πρόωρη εγκατάλειψη της εκπαίδευσης/κατάρτισης» και «ποσοστό νέων που είναι απόφοιτοι της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης», που αποτελούν βασικούς ευρωπαϊκούς στόχους για τα κράτη στο πλαίσιο της στρατηγικής EU-2020, είναι θετικοί για την Ελλάδα, καταγράφοντας το 2016 τιμές 6,2% και 42,7% αντίστοιχα, υπερβαίνοντας και στις δύο περιπτώσεις τον ευρωπαϊκό μέσο όρο αλλά και τον στόχο EU-2020 (10% και 40% αντίστοιχα).[1] Ωστόσο, διερευνώντας την κατανομή των δεικτών μεταξύ των 13 διοικητικών περιφερειών της χώρας, παρατηρούμε σημαντικές διαφοροποιήσεις. Συγκεκριμένα: (α) Ο λόγος max/min τιμή του δείκτη «πρόωρη εγκατάλειψη της εκπαίδευσης/κατάρτισης» το 2015 είναι ισχυρός (3,2 φορές), με 4 από τις 13 διοικητικές περιφέρειες να καταγράφουν τιμές του δείκτη σημαντικά υψηλότερες του στόχου 10% (Πελοποννήσου 14,6%, Ιονίων Νήσων 16,3%, Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης 17,2%, Βορείου Αιγαίου 22,9%),[2] ενώ η μέση τιμή των διοικητικών περιφερειών (10%) καταγράφει απόκλιση κατά 2,1 ποσοστιαίες μονάδες από την τιμή στο σύνολο της χώρας (7,9%) την ίδια χρονιά, (β) ο λόγος max/min τιμή του δείκτη «ποσοστό νέων που είναι απόφοιτοι της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης» το 2016 είναι ισχυρός (2 φορές), με 7 από τις 13 διοικητικές περιφέρειες να καταγράφουν τιμές του δείκτη σημαντικά χαμηλότερες του στόχου 40% (Δυτικής Ελλάδας 35,2%, Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης 32,7%, Πελοποννήσου 32,4%, Στερεάς Ελλάδας 31,6%, Δυτικής Μακεδονίας 30,3%, Ιονίων Νήσων 27,7% και Νοτίου Αιγαίου 24,7%),[3] ενώ στον αντίποδα 3 από τις 13 διοικητικές περιφέρειες καταγράφουν τιμές του δείκτη σημαντικά υψηλότερες του στόχου 40% (Αττικής 50,4%, Κεντρικής Μακεδονίας 46,2% και Ηπείρου 44,9%). Η μέση τιμή των διοικητικών περιφερειών (36,6%) καταγράφει απόκλιση κατά 6,1 ποσοστιαίες μονάδες από την τιμή στο σύνολο της χώρας (42,7%) την ίδια χρονιά. Ο συγκεκριμένος δείκτης καταγράφει σημαντική διαφοροποίηση μεταξύ των διοικητι-

1. Βλ. εικόνες 1 και 3 στο Παράρτημα.
2. Βλ. Εικόνα 2 στο Παράρτημα.
3. Βλ. Εικόνα 4 στο Παράρτημα.

κών περιφερειών με μεγάλα αστικά κέντρα έναντι των υπολοίπων.

Αρνητικός όμως για τη χώρα δείκτης είναι και ο δείκτης των νέων ηλικίας 15-34 ετών «εκτός εργασίας και ταυτόχρονα εκτός εκπαίδευσης και κατάρτισης - NEETs» το 2015, με τιμή 27,1%, που αντιστοιχεί σε 670.852 άτομα, έναντι 16,3% του ευρωπαϊκού μέσου όρου την ίδια χρονιά.[4] Στον συγκεκριμένο δείκτη καταγράφεται ισχυρή διαφοροποίηση ως προς το φύλο, με τις γυναίκες να καταγράφουν υψηλότερες τιμές του δείκτη (30,5%) –όπως και σε όλους τους δείκτες ανεργίας, ανεξαρτήτως ηλικιακής ομάδας– έναντι των ανδρών (23,6%). Ωστόσο, το εύρος της διαφοροποίησης του δείκτη ως προς το φύλο κατέγραψε μείωση κατά την περίοδο αναφοράς (από 19,3 ποσοστιαίες μονάδες το 2001, σε 6,9 ποσοστιαίες μονάδες το 2015).

Την ίδια χρονιά, ο λόγος max/min τιμή του δείκτη των νέων ηλικίας 18-24 ετών «εκτός εργασίας και ταυτόχρονα εκτός εκπαίδευσης και κατάρτισης - NEETs» είναι ισχυρός (1,8 φορές), με 6 από τις 13 διοικητικές περιφέρειες να καταγράφουν τιμές του δείκτη υψηλότερες της τιμής του δείκτη στο σύνολο της χώρας 17,2% (Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης 21,5%, Νοτίου Αιγαίου 22%, Πελοποννήσου 22,6%, Θεσσαλίας 23,1%, Στερεάς Ελλάδας 25,1% και Ιονίων Νήσων 25,5%),[5] ενώ στον αντίποδα 3 από 13 διοικητικές περιφέρειες καταγράφουν τιμές του δείκτη σημαντικά υψηλότερες του στόχου 40% (Αττικής 50,4%, Κεντρικής Μακεδονίας 46,2% και Ηπείρου 44,9%). Η μέση τιμή των διοικητικών περιφερειών (36,6%) καταγράφει απόκλιση κατά 6,1 ποσοστιαίες μονάδες από την τιμή στο σύνολο της χώρας (42,7%) την ίδια χρονιά.

Ο δείκτης ανεργίας των νέων ηλικίας 15-39 ετών το 2016 ήταν ιδιαίτερα υψηλός, με την τιμή του δείκτη ως προς το μορφωτικό τους επίπεδο[6] να καταγράφεται στις κατηγορίες «το πολύ απόφοιτοι Γυμνασίου» (ISCED 0-2) με τιμή 34,1%, «απόφοιτοι λυκειακής και μεταλυκειακής βαθμίδας» (ISCED 3-4) με τιμή 31,2% και «πτυχιούχοι τριτοβάθμιας» (ISCED5-8) με τιμή 25%. Αρνητικός δείκτης για την απασχόληση των πτυχιούχων της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης είναι και ο δείκτης κάθετης αναντιστοιχίας, που αφορά ποσοστό εργαζομένων πτυχιούχων της τριτοβάθμιας σε θέση εργασίας που υπολείπεται του μορφωτικού τους επιπέδου, ιδιαίτερα στα χρόνια της κρίσης από το 2010 και μετά.

Το 2015 περίπου 1 στους 3 (30,4%) πτυχιούχους τριτοβάθμιας εργάζεται σε θέση εργασίας κατώτερη του μορφωτικού του επιπέδου. Ευρύτερα, στα χρόνια της κρίσης, η ελληνική αγορά εργασίας αναζητούσε για πρόσληψη πτυχιούχους της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης με μεταπτυχιακό τίτλο, με την ανώτερη επάρκεια γνώσης των Αγγλικών (Proficiency) για μια θέση εργασίας με περίγραμμα αντίστοιχο ενός αποφοίτου Γενικού Λυκείου ή αποφοίτου Επαγγελματικού Λυκείου με ειδικότητα

4. Βλ. εικόνες 5 και 6 στο Παράρτημα.

5. Βλ. εικόνα 7 στο Παράρτημα.

6. Βλ. εικόνα 8 στο Παράρτημα.

στη Διοίκηση, με αποδοχές που αντιστοιχούν σε ανειδίκευτο εργαζόμενο (απόφοιτο υποχρεωτικής εκπαίδευσης).

Το φαινόμενο της «πρόωρης εγκατάλειψης της εκπαίδευσης/κατάρτισης» δεν εκδηλώνεται αιφνιδιαστικά στη σχολική πραγματικότητα. Είναι η κατάληξη μιας σειράς ατομικών αδυναμιών για επίτευξη των στόχων που θέτουν το πρόγραμμα σπουδών και η εξεταστική διαδικασία των μαθησιακών αντικειμένων, προκειμένου ο μαθητής/-τρια (α) να προαχθεί στην επόμενη τάξη ή να αποφοιτήσει από τη βαθμίδα ή (β) να επαναλάβει την ίδια τάξη.

Στην παρακάτω εικόνα αποδίδεται με διαφοροποιημένη χρωματική απόδοση η ικανοποιητική επίδοση του μαθητικού πληθυσμού της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (προαγωγή ή απόλυση με βαθμό «Άριστα», «Πολύ Καλά» και «Καλά») και στους τρεις τύπους σχολείων (Γυμνάσιο, Γενικό και Επαγγελματικό Λύκειο) το 2014 στις 54 περιφερειακές ενότητες της χώρας. Ο δείκτης λαμβάνει υπόψη του σε επίπεδο περιφερειακής ενότητας την αναλογική μέση τιμή (ως προς τη δυναμικότητα των τριών τύπων σχολείων) της ικανοποιητικής επίδοσης του μαθητικού πληθυσμού της ενότητας.

Σ' αυτόν τον χάρτη αξίζει να υπογραμμιστεί ότι οι χαμηλές τιμές του δείκτη δεν αφορούν μόνο περιοχές στην περιφέρεια με χαμηλό ΑΕΠ αλλά και νησιωτικές περιοχές της χώρας με παραδοσιακά υψηλό ΑΕΠ, ενώ αντίστοιχες διαφοροποιήσεις καταγράφονται και σε περιφερειακές ενότητες εντός του λεκανοπεδίου της Αττικής (χάρτης σε παράθεση).

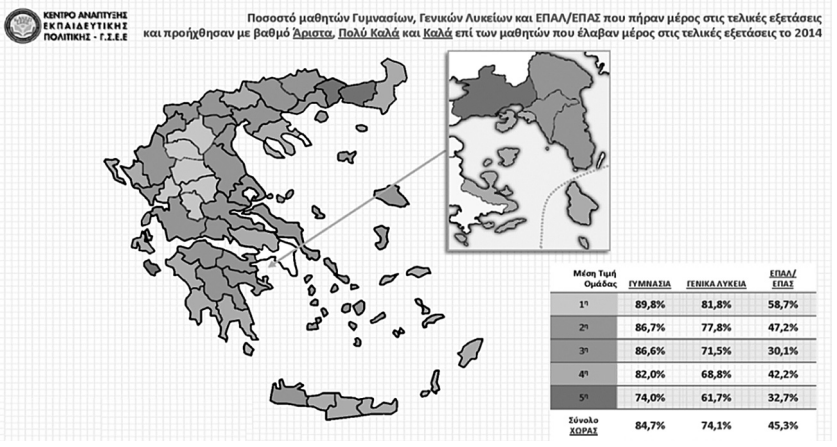

Μέση Τιμή Ομάδας	ΓΥΜΝΑΣΙΑ	ΓΕΝΙΚΑ ΛΥΚΕΙΑ	ΕΠΑΛ/ ΕΠΑΣ
1η	89,8%	81,8%	58,7%
2η	86,7%	77,8%	47,2%
3η	86,6%	71,5%	30,1%
4η	82,0%	68,8%	42,2%
5η	74,0%	61,7%	32,7%
Σύνολο ΧΩΡΑΣ	84,7%	74,1%	45,3%

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ
Επεξεργασία: ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ
Πλήρης πρόσβαση στις ετήσιες εκθέσεις για την εκπαίδευση: www.kanep-gsee.gr

Εστιάζοντας στο φαινόμενο της οριακής προαγωγής/απόλυσης των μαθητών/-τριών ή της επανάληψης της φοίτησης στην ίδια τάξη, κατασκευάστηκε επιπλέον ο δείκτης χαμηλής επίδοσης του μαθητικού πληθυσμού της δευτεροβάθμιας εκπαί-

δευσης,[7] που καταγράφει την υψηλότερη τιμή του το 2014 στο Επαγγελματικό Λύκειο (36.326 μαθητές/-τριες ή το 45,7% του αριθμού των μαθητών που έλαβαν μέρος στις τελικές εξετάσεις της συγκεκριμένης βαθμίδας)[8] και ακολουθούν το Γενικό Λύκειο (54.496 μαθητές/-τριες ή το 23% του αριθμού των μαθητών) και το Γυμνάσιο (30.457 μαθητές/-τριες ή το 10,2% του αριθμού των μαθητών). Συνολικά, τη συγκεκριμένη χρονιά 121.279 μαθητές/-τριες της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης περιλαμβάνονται στην κατηγορία των μαθητών/-τριών με χαμηλή επίδοση.

Διερευνώντας ωστόσο την κατανομή του συγκεκριμένου δείκτη ανά τύπο σχολείου (Γυμνάσιο, Γενικό και Επαγγελματικό Λύκειο) το 2014 στις 54 περιφερειακές ενότητες της χώρας, παρατηρούμε σημαντικές διαφοροποιήσεις. Συγκεκριμένα:

(α) Ο λόγος max/min τιμή του δείκτη χαμηλής επίδοσης του μαθητικού πληθυσμού στα Γυμνάσια[9] της χώρας το 2014 είναι ισχυρός (5,5 φορές), με 13 από τις 54 περιφερειακές ενότητες να καταγράφουν τιμές του δείκτη σημαντικά υψηλότερες του δείκτη στο σύνολο της χώρας 10,2% (ενδεικτικά: Ροδόπης 26,2%, Δυτικής Αττικής 17,6%, Ξάνθης 16,5%, Βοιωτίας 15,8% και Χαλκιδικής 15,5%), ενώ στον αντίποδα 12 από τις 54 περιφερειακές ενότητες καταγράφουν τιμές του δείκτη χαμηλότερες του δείκτη στο σύνολο της χώρας 10,2% (ενδεικτικά: Καστοριάς 4,8%, Φλώρινας 5,1%, Κοζάνης 5,2%, Τρικάλων 6,2% και Γρεβενών 6,9%). Τέλος, τη συγκεκριμένη χρονιά η μέση τιμή του δείκτη στα Ημερήσια Γυμνάσια (10,1%) καταγράφει απόκλιση κατά 20 ποσοστιαίες μονάδες από τη μέση τιμή του δείκτη στα Εσπερινά Γυμνάσια (31%) την ίδια χρονιά.

(β) Ο λόγος max/min τιμή του δείκτη χαμηλής επίδοσης του μαθητικού πληθυσμού στα Γενικά Λύκεια[10] της χώρας το 2014 είναι ισχυρός (4,3 φορές), με 14 από τις 54 περιφερειακές ενότητες να καταγράφουν τιμές του δείκτη σημαντικά υψηλότερες του δείκτη στο σύνολο της χώρας 23% (ενδεικτικά: Ροδόπης 37,8%, Ρεθύμνου 36,5%, Ζακύνθου 36,2%, Ξάνθης 35,3% και Κεφαλλονιάς 34,2%), ενώ στον αντίποδα 13 από τις 54 περιφερειακές ενότητες καταγράφουν τιμές του δείκτη χαμηλότερες του δείκτη στο σύνολο της χώρας 23% (ενδεικτικά: Γρεβενών 8,8%, Τρικάλων 12,6%, Μαγνησίας 13,9%, Αρκαδίας 14,1% και Λέσβου 15,7%). Τέλος, τη συγκεκριμένη χρονιά η μέση τιμή του δείκτη στα Ημερήσια Γενικά Λύκεια (22,8%) καταγράφει απόκλιση κατά 10,8 ποσοστιαίες μονάδες από τη μέση τιμή του δείκτη στα Εσπερινά Γενικά Λύκεια (33,6%) την ίδια χρονιά.

7. Ο δείκτης αποδίδει το πλήθος των μαθητών/-τριών που έλαβαν μέρος στις εξετάσεις του Ιουνίου και είτε προήχθησαν στην επόμενη τάξη (ή απολύθηκαν από τη βαθμίδα) οριακά, δηλαδή με χαρακτηρισμό του βαθμού προαγωγής/απόλυσης «μέτρια/σχεδόν καλά», είτε απορρίφθηκαν και θα επαναλάβουν τη φοίτησή τους στην ίδια τάξη, ως προς τον συνολικό αριθμό των μαθητών/-τριών που έλαβαν μέρος στις τελικές εξετάσεις.

8. Βλ. Εικόνα 9 στο Παράρτημα.

9. Βλ. Εικόνα 10 στο Παράρτημα.

10. Βλ. Εικόνα 11 στο Παράρτημα.

(γ) Ο λόγος max/min τιμή του δείκτη χαμηλής επίδοσης του μαθητικού πληθυσμού στα Επαγγελματικά Λύκεια[11] της χώρας το 2014 είναι ισχυρός (3 φορές), με 17 από τις 54 περιφερειακές ενότητες να καταγράφουν τιμές του δείκτη σημαντικά υψηλότερες του δείκτη στο σύνολο της χώρας 45,7% (ενδεικτικά: Λευκάδας 66,9%, Ζακύνθου 66,3%, Ροδόπης 63,9%, Ξάνθης 59,5% και Εύβοιας 57,3%), ενώ στον αντίποδα 10 από τις 54 περιφερειακές ενότητες καταγράφουν τιμές του δείκτη χαμηλότερες του δείκτη στο σύνολο της χώρας 45,7% (ενδεικτικά: Άρτας 22,3%, Γρεβενών 27,5%, Τρικάλων 29,6%, Καρδίτσας 29,7% και Κοζάνης 31,5%).

Τέλος, τη συγκεκριμένη χρονιά η μέση τιμή του δείκτη στα Ημερήσια Επαγγελματικά Λύκεια (48,8%) καταγράφει απόκλιση κατά 20 ποσοστιαίες μονάδες από τη μέση τιμή του δείκτη στα Εσπερινά Επαγγελματικά Λύκεια (24,8%) την ίδια χρονιά.

Η επανάληψη της φοίτησης στην ίδια τάξη αποτυπώνεται και σε έναν τελευταίο δείκτη που αφορά το ποσοστό μαθητών/-τριών που φοιτούν με ηλικία μεγαλύτερη από την προβλεπόμενη για την τάξη τους, επί του συνόλου των εγγεγραμμένων μαθητών/-τριών στους τρεις τύπους σχολείων της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και στα δημοτικά σχολεία της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης.[12] Ο δείκτης καταγράφει την υψηλότερη τιμή του το 2014 στο Επαγγελματικό Λύκειο (το 52,8% των εγγεγραμμένων μαθητών) και ακολουθούν το Γυμνάσιο (το 10,7% των μαθητών), το Γενικό Λύκειο (το 8,3% των μαθητών) και το Δημοτικό (το 4,5% των μαθητών).

Γενικότερα, κατά την περίοδο αναφοράς (2002-2014) καταγράφονται σταθερά υψηλότερα ποσοστά των μαθητών/-τριών με ηλικία μεγαλύτερη από την προβλεπόμενη για την τάξη τους: (α) στα αγόρια έναντι των κοριτσιών σε όλες τις βαθμίδες της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, (β) στον δημόσιο τομέα έναντι του ιδιωτικού τομέα της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, και (γ) στις εσπερινές σχολικές μονάδες έναντι των ημερήσιων μονάδων της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

Η διάκριση τύπων μονάδων ανά βαθμίδα ως προς το κοινωνικό γόητρο που απολαμβάνουν υποτιμά τη θεσμοθετημένη, ισότιμη, κατ' αντιστοιχία, και συμπληρωματική θέση τους στη βαθμίδα. Στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, ως «νόμιμα τέκνα» δικαιώνονται τα πανεπιστήμια και, ύστερα από δεκαετίες υποτίμησης ως σχολές «βάρβαρων τεχνών», τα πολυτεχνεία (και δη τα τμήματα υψηλής ζήτησης), ενώ τα Ανώτατα Τεχνολογικά Ιδρύματα εμφανίζονται ως «παραπαίδια», οι δε Ακαδημίες και οι δημόσιες Ανώτερες Επαγγελματικές Σχολές ως «αποπαίδια». Στην ανώτερη δευτεροβάθμια εκπαίδευση αντίστοιχους ρόλους έχουν τα Ημερήσια Γενικά Λύκεια, τα Ημερήσια Επαγγελματικά Λύκεια και τα Εσπερινά Γενικά και Επαγγελματικά Λύκεια, και στην κατώτερη δευτεροβάθμια εκπαίδευση τα Ημερήσια Γυμνάσια, τα Εσπερινά Γυμνάσια και τα Ειδικά Γυμνάσια και Λύκεια.

11. Βλ. Εικόνα 12 στο Παράρτημα.

12. Βλ. Εικόνα 13 στο Παράρτημα.

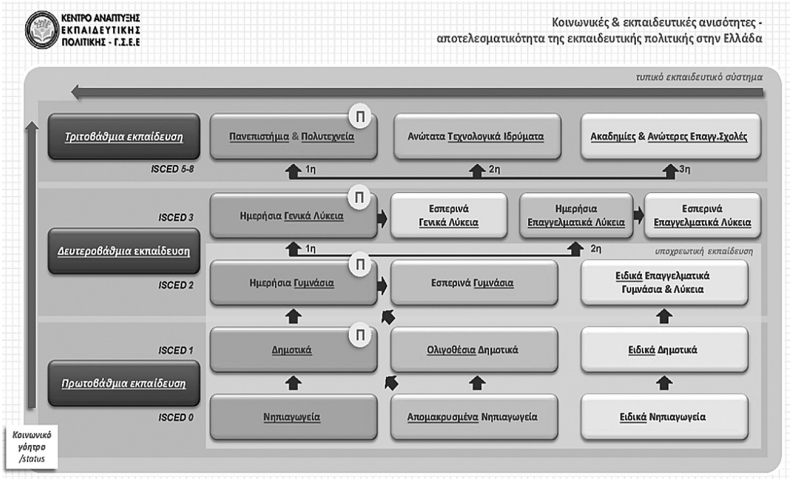

Πηγή: ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ

Οι εκπαιδευτικές –και τελικά κοινωνικές– ανισότητες προάγονται μέσω ενός εκπαιδευτικού συστήματος το οποίο επενδύει στην εξισορρόπηση, κυρίως των θεσμικών διακρίσεων (βαθμίδων, τομέων, μονάδων κ.ά.) και αδυνατεί να αντιληφθεί το αξιακό βάρος της έννοιας της συμπερίληψης (inclusive) στην εκπαίδευση και της διεύρυνσης της συμμετοχής σε όλες τις βαθμίδες μετά την πρωτοβάθμια εκπαίδευση.

Η άρρητη αρχή, η οποία –εκ των πραγμάτων– φαίνεται να διαπερνά κατακόρυφα το εκπαιδευτικό μας σύστημα, σύμφωνα με την οποία προκρίνεται η παροχή «του maximum των πληροφοριών στη minimum δυνατή ηλικία για όσους μπορέσουν τελικά να τις αφομοιώσουν» έναντι της παιδαγωγικά ορθότερης που αντιτείνει «την optimum πληροφορία στην optimum ηλικία διασφαλίζοντας ότι μπορεί να αφομοιωθεί από όλους», το έχει μεταλλάξει καταστροφικά από σύστημα απορίας, αναζήτησης, έρευνας, δημιουργίας και απόλαυσης σε τυποποιημένο σύστημα αναπαραγωγής αδόμητων πληροφοριών και, τελικά, σε εξεταστικό σύστημα μιας πανάκριβης (σε χρόνο, ένταση και χρήμα) αποτυχίας «για τους περισσότερους».

Στην εκπαίδευση, αυτός ο ιδιότυπος εκπαιδευτικός –και αργότερα ακραίος επαγγελματικός– ανταγωνισμός απειλεί σοβαρά τη συλλογική έκφραση του ανθρώπου και πλήττει καίρια την κοινωνική συνοχή. Επιβεβαιώνει μια σαφέστατη διάκριση μεταξύ εκείνων που έχουν χάρισμα, υψηλή επίδοση, χρήματα, μορφωμένο τον έναν ή και τους δύο γονείς, ασφαλές οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον, αρτιμέλεια και υγεία, νοητική και πολιτιστική επάρκεια, εθνικότητα, διαμένουν στην πόλη και, κυρίως, έχουν διαθέσιμο χρόνο, δηλαδή πολλαπλές επιλογές, και στους περισσότερους που τα στερήθηκαν ή/και αγωνίζονται να τα κατακτήσουν. Ωστόσο, το κοινωνικό αγαθό της εκπαίδευσης δεν παρέχεται κατά περίπτωση. Πολύ περισσότερο, δεν καταναλώνεται. Η απόλαυσή του αποτελεί δικαίωμα όλων. Κάθε πολίτη.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Εικόνα 1

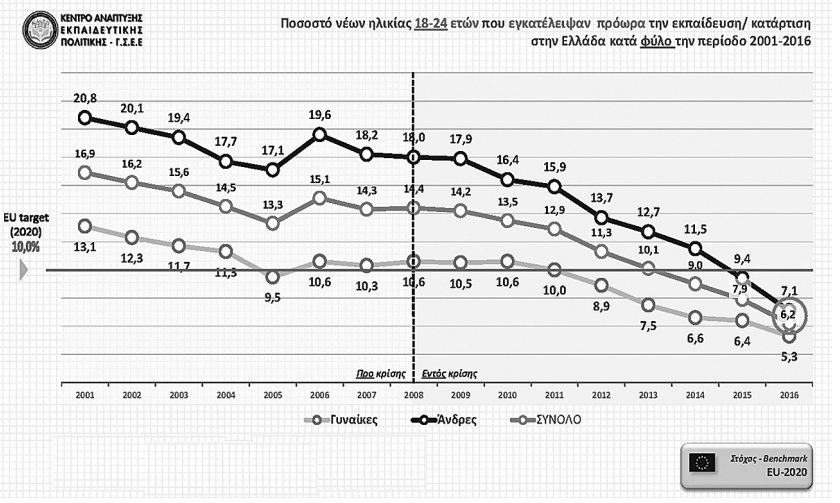

Πηγή: EUROSTAT - UOE (LFS ηλικιακή ομάδα 18-24 ετών)
Επεξεργασία: ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ. *Πλήρης πρόσβαση στις ετήσιες εκθέσεις για την εκπαίδευση: www.kanep-gsee.gr*

Εικόνα 2

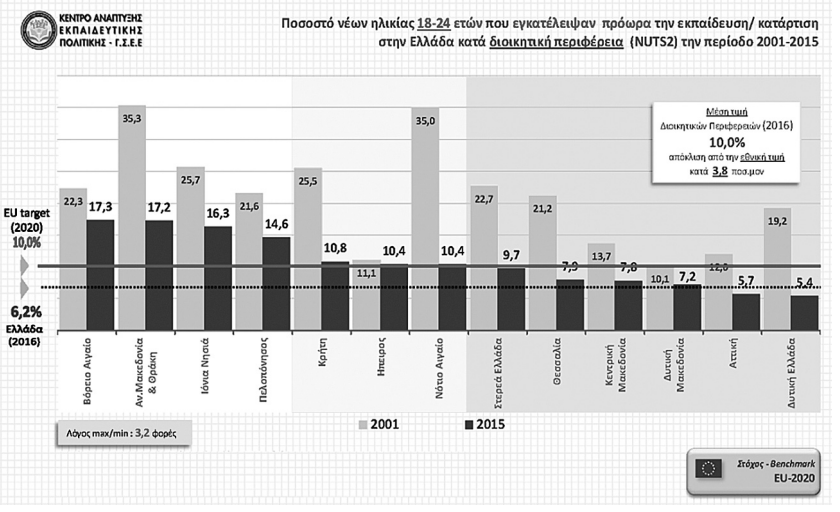

Πηγή: EUROSTAT - UOE (LFS ηλικιακή ομάδα 18-24 ετών)
Επεξεργασία: ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ. *Πλήρης πρόσβαση στις ετήσιες εκθέσεις για την εκπαίδευση: www.kanep-gsee.gr*

Εικόνα 3

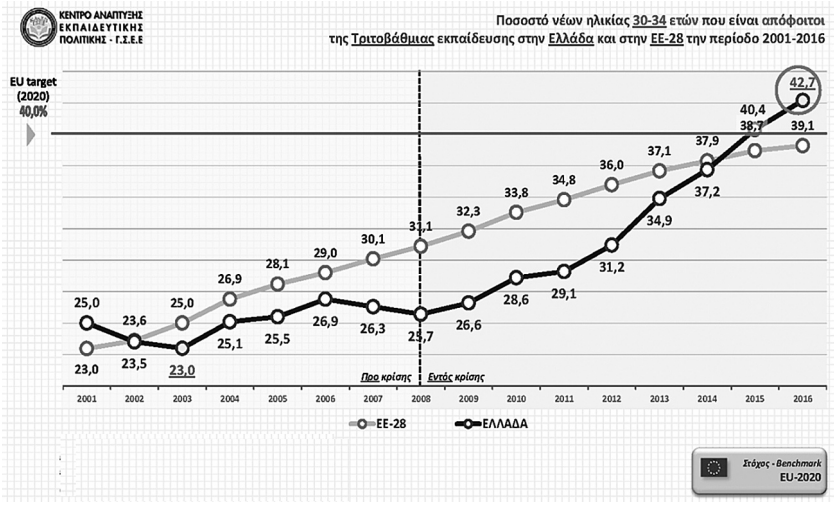

Πηγή: EUROSTAT - UOE (LFS ηλικιακή ομάδα 30-34 ετών)
Επεξεργασία: ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ. *Πλήρης πρόσβαση στις ετήσιες εκθέσεις για την εκπαίδευση: www.kanep-gsee.gr*

Εικόνα 4

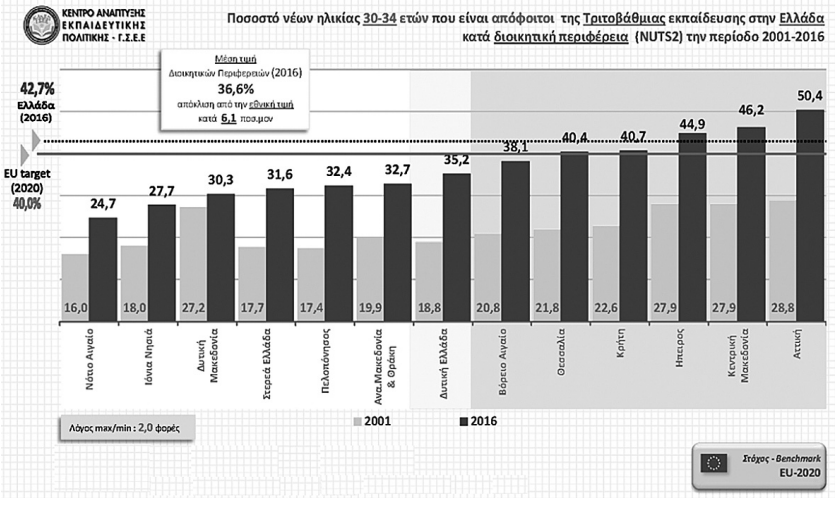

Πηγή: EUROSTAT - UOE (LFS ηλικιακή ομάδα 30-34 ετών)
Επεξεργασία: ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ. *Πλήρης πρόσβαση στις ετήσιες εκθέσεις για την εκπαίδευση: www.kanep-gsee.gr*

Εικόνα 5

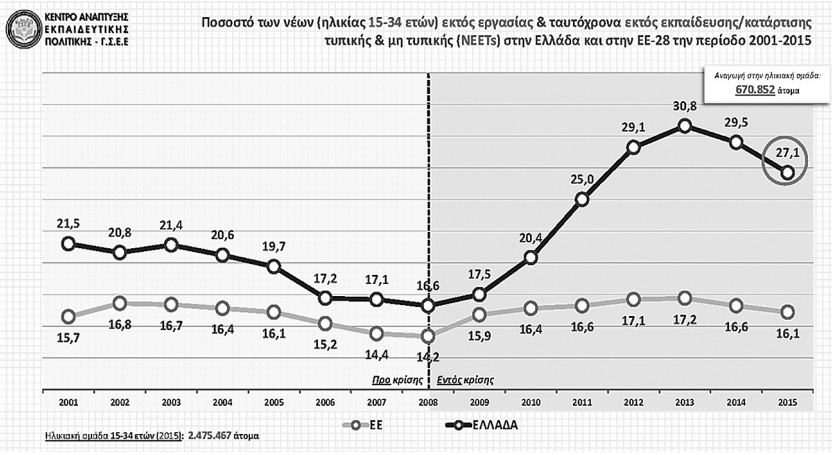

Ηλικιακή ομάδα15-34 ετών (2015): 2.475.467 άτομα
Πηγή: EUROSTAT - UOE (LFS ηλικιακή ομάδα 15-34 ετών)
Επεξεργασία: ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ. *Πλήρης πρόσβαση στις ετήσιες εκθέσεις για την εκπαίδευση: www.kanep-gsee.gr*

Εικόνα 6

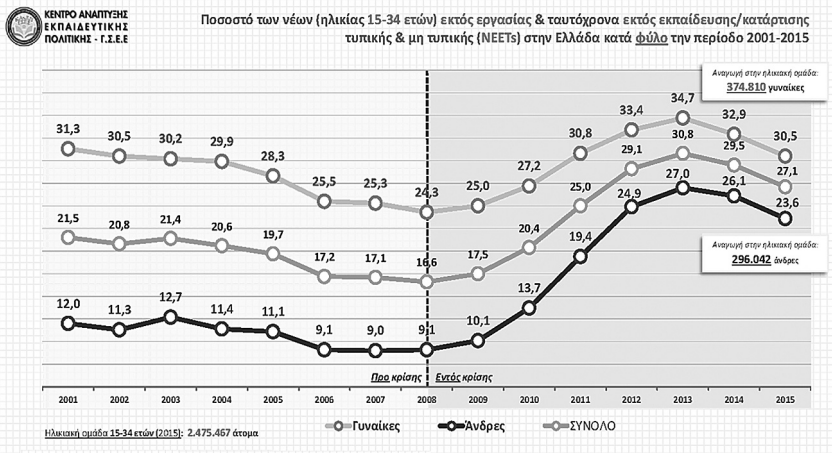

Ηλικιακή ομάδα 15-34 ετών (2015): 2.475.467 άτομα
Πηγή: EUROSTAT - UOE (LFS ηλικιακή ομάδα 15-34 ετών)
Επεξεργασία: ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ. *Πλήρης πρόσβαση στις ετήσιες εκθέσεις για την εκπαίδευση: www.kanep-gsee.gr*

Εικόνα 7

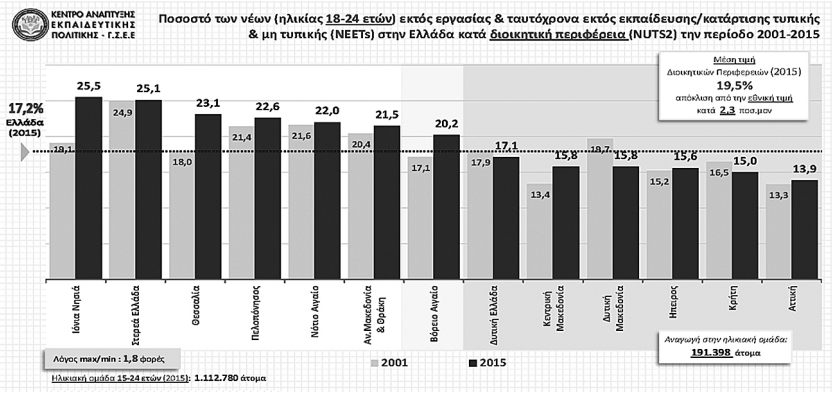

Ηλικιακή ομάδα 15-24 ετών (2015): 1.112.780 άτομα
Πηγή: EUROSTAT - UOE (LFS ηλικιακή ομάδα 18-24 ετών)
Επεξεργασία: ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ. *Πλήρης πρόσβαση στις ετήσιες εκθέσεις για την εκπαίδευση: www.kanep-gsee.gr*

Εικόνα 8

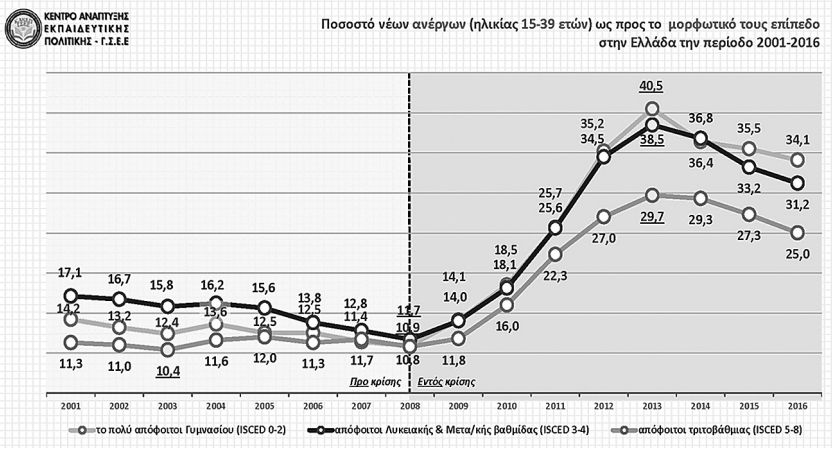

Πηγή: EUROSTAT - UOE (LFS ηλικιακή ομάδα 15-39 ετών)
Επεξεργασία: ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ. *Πλήρης πρόσβαση στις ετήσιες εκθέσεις για την εκπαίδευση: www.kanep-gsee.gr*

Εικόνα 9

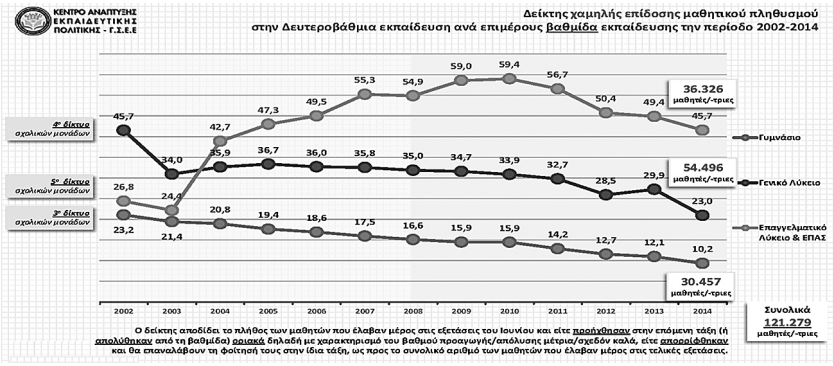

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

Επεξεργασία: ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ. *Πλήρης πρόσβαση στις ετήσιες εκθέσεις για την εκπαίδευση: www.kanep-gsee.gr*

Εικόνα 10

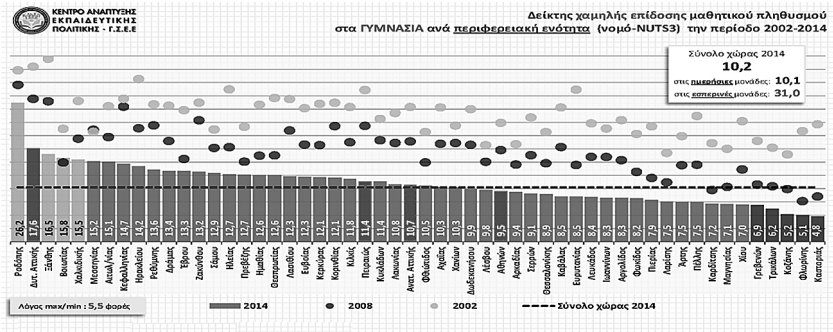

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

Επεξεργασία: ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ. *Πλήρης πρόσβαση στις ετήσιες εκθέσεις για την εκπαίδευση: www.kanep-gsee.gr*

Εικόνα 11

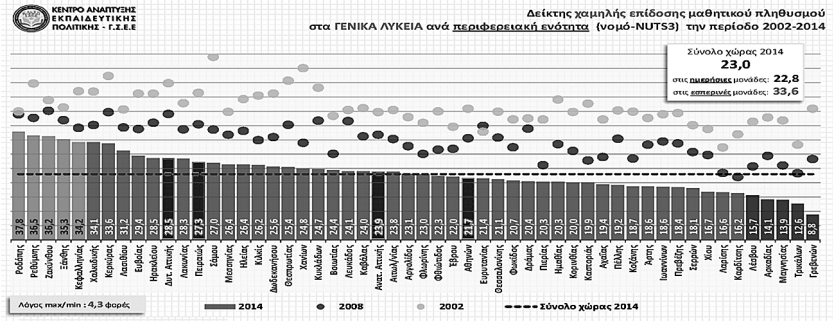

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

Επεξεργασία: ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ. *Πλήρης πρόσβαση στις ετήσιες εκθέσεις για την εκπαίδευση: www.kanep-gsee.gr*

Εικόνα 12

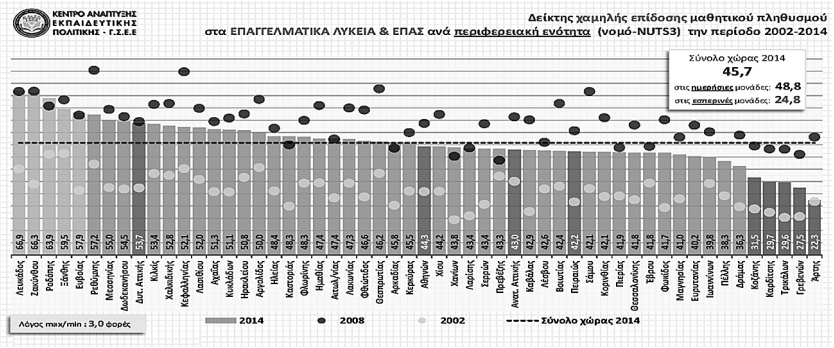

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

Επεξεργασία: ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ. *Πλήρης πρόσβαση στις ετήσιες εκθέσεις για την εκπαίδευση: www.kanep-gsee.gr*

Εικόνα 13

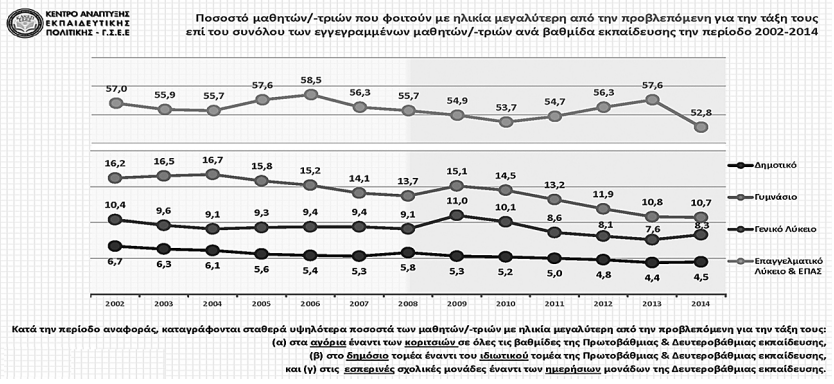

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

Επεξεργασία: ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ. *Πλήρης πρόσβαση στις ετήσιες εκθέσεις για την εκπαίδευση: www.kanep-gsee.gr*

Πρακτικές πρόσληψης των εργοδοτών/-τριών και ένταξη των νέων στην αγορά εργασίας

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΑΡΣΑΝΟΓΛΟΥ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι ανισότητες, ο νεοφιλελευθερισμός και η ευρωπαϊκή ενοποίηση αποτελούν, το καθένα από μόνο του, κεντρικά διακυβεύματα στις ευρωπαϊκές κοινωνίες. Θα τολμούσα δε να πω ότι και τα τρία –και οι τρεις βασικές έννοιες που ορίζουν τις θεματικές που συζητούνται σε αυτόν εδώ τον τόμο– αποτελούν το καθένα από μόνο του «καυτές» υποθέσεις εργασίας και δυσεπίλυτα πολιτικά προβλήματα. Οι ανισότητες μοιάζουν να είναι μόνιμο, και με επίμονο χρονικό βάθος, ζήτημα στις κοινωνίες μας, αγγίζουν δε περιοχές που υπερβαίνουν τη σκληρή σφαίρα του τρόπου οργάνωσης της παραγωγής, για παράδειγμα οι ανισότητες που βασίζονται στο φύλο, τη φυλή, την εθνότητα κ.λπ. Ο νεοφιλελευθερισμός, από την άλλη, τείνει να εξελιχθεί σε μια έννοια-ομπρέλα, την οποία επιστρατεύουμε κάθε φορά για να εξηγήσουμε κάθε ενδημική παθογένεια που παράγει ή αναπαράγει οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες: στην εργασία, την εκπαίδευση, την Υγεία, αλλά και στις διακρατικές σχέσεις ή –με όρους πολιτικής οικονομίας– στον διεθνή καταμερισμό εργασίας. Για να μην αναφερθούμε στον τρίτο εννοιολογικό αρμό του τόμου αυτού, δηλαδή στην ευρωπαϊκή ενοποίηση, όπου και τα δύο συστατικά –τόσο το «ευρωπαϊκή» όσο και το «ενοποίηση»– μπορούν να ξεσηκώσουν έντονες συζητήσεις: ενοποίηση *ποιων* και για *ποια* Ευρώπη;

Το παρόν κείμενο δεν θα υπεισέλθει σε καθένα από τα προαναφερθέντα ζητήμα-

τα αλλά θα επικεντρωθεί σε διαπιστώσεις που απορρέουν από την ερευνητική ενασχόληση με μια συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα/κατηγορία: την κοινωνική κατηγορία «νέες και νέοι» και τη σχέση τους με την/τις αγορά/-ρές εργασίας, ακολουθώντας τη λογική που έχει αναπτυχθεί στο πλαίσιο των θεωριών της κατάτμησης της αγοράς εργασίας (Doeringer και Piore, 1971· Edwards, Reich και Gordon, 1975· Loveridge και Mok, 1979). Ο στόχος είναι να κατατεθούν κάποιες σκέψεις από τη σκοπιά της κοινωνιολογίας της εργασίας που μπορεί να τροφοδοτήσουν έναν επιπλέον προβληματισμό και να προσφέρουν επιπλέον ερωτήματα, παρά να παράσχουν απαντήσεις γύρω από το ζήτημα της εργασιακής ανασφάλειας των νέων στο πλαίσιο της σημερινής οικονομικής και κοινωνικής κρίσης που μαστίζει με ασύμμετρο τρόπο και ένταση τις ευρωπαϊκές κοινωνίες (Karamessini, Symeonaki, Parsanoglou και Stamatopoulou, 2018).

Είναι σύνηθες να λέγεται ότι οι νέοι και οι νέες ανήκουν στις κοινωνικές ομάδες που έχουν πληγεί ιδιαίτερα από την κρίση που μαστίζει την Ευρώπη από το 2008-09 και μετά. Στην πρώτη του πανηγυρική ομιλία ως νεοεκλεγείς πρωθυπουργός, στις 25 Ιανουαρίου 2015, ο Αλέξης Τσίπρας έκανε ιδιαίτερη μνεία στους νέους που είχαν εγκαταλείψει τη χώρα λόγω της ανεργίας και της επισφάλειας, αναδεικνύοντας ένα θέμα που έχει πολλάκις απασχολήσει τόσο τον δημόσιο λόγο όσο και τον επιστημονικό/ακαδημαϊκό λόγο (Λαμπριανίδης, 2011· Λαζαρέτου, 2016). Οι νέες και οι νέοι, μαζί με τις γυναίκες και τις εθνοτικές μειονότητες, αποτελούν τα διαχρονικά «θύματα» των αναδιαρθρώσεων που παράγουν, μεταξύ άλλων, οξυμένες ανισότητες. Για μια ακόμα φορά λοιπόν η τωρινή κρίση αποτέλεσε αφορμή να εγκύψουμε στους νέους και τις νέες ως εν δυνάμει, αλλά και στην πράξη, ευάλωτες κοινωνικές ομάδες.

Ωστόσο, θα ήταν επισφαλές να υποστηρίξει κανείς πως η κρίση είχε εξίσου σημαντική επίδραση σε όλες τις χώρες της Ευρώπης, δεδομένου ότι ενώ στις χώρες του Νότου (κυρίως Ελλάδα, Ισπανία, Ιταλία και Κύπρος) ο δείκτης ανεργίας των νέων (Γράφημα 1) εκτοξεύθηκε, σε άλλες χώρες της Κεντρικής και της Δυτικής Ευρώπης το αποτύπωμα της κρίσης ήταν από παροδικό έως ασήμαντο.

Μολονότι μοιάζει άκαιρο έως προκλητικό το να μιλάμε για ευρωπαϊκή κρίση, η μετάβαση των νέων από την εκπαίδευση στην αγορά εργασίας είναι διαχρονικά ένα σημαντικό ζήτημα ανάλυσης και πολιτικής (Davia, 2004· Quintini, Martin και Martin, 2007· Eurofound, 2014· Karamessini, Papazachariou, Parsanoglou και Stamatopoulou, 2015). Γι' αυτό, τόσο σε επίπεδο εφαρμοσμένης πολιτικής όσο και σε επίπεδο πολιτικών προταγμάτων και σχεδιασμού, η σχέση των καθεστώτων εκπαίδευσης και εργασίας είναι αδιάρρηκτη. Η μετάβαση από την εκπαίδευση στην παραγωγή δεν είναι ένα ιστορικό ατύχημα οφειλόμενο στις κοινωνικές αδικίες που (ανα)παράγει ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, είναι μια ιστορική αναγκαιότητα που προκύπτει από την απλή εξέλιξη των κοινωνικών σχέσεων και διαδικασιών ανεξαρτήτως πλαισίου. Αρκετά όμως με τους γενικούς και γενικευτικούς αφορισμούς.

Γράφημα 1
Δείκτης ανεργίας των νέων στην Ευρώπη, 2008 και 2015

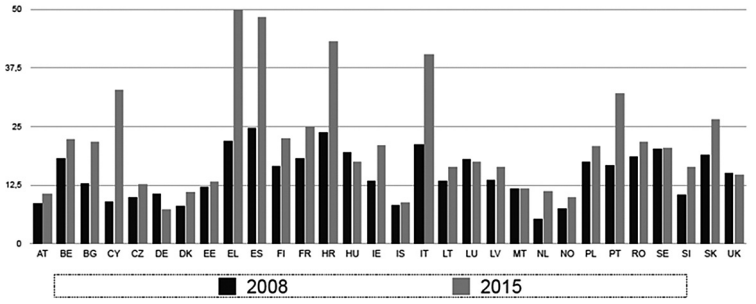

Σημείωση: AT: Αυστρία, BE: Βέλγιο, BG: Βουλγαρία, CY: Κύπρος, CZ: Τσεχία, DE: Γερμανία, EE: Εσθονία, DK: Δανία, EL: Ελλάδα, ES: Ισπανία, FI: Φινλανδία, FR: Γαλλία, HR: Κροατία, HU: Ουγγαρία, IE: Ιρλανδία, IS: Ισλανδία, IT: Ιταλία, LT: Λιθουανία, LU: Λουξεμβούργο, LV: Λετονία, MT: Μάλτα, NL: Ολλανδία, NO: Νορβηγία, PL: Πολωνία, PT: Πορτογαλία, RO: Ρουμανία, SE: Σουηδία, SI: Σλοβενία, SK: Σλοβακία, UK: Ηνωμένο Βασίλειο.

Πηγή: EU-LFS, επεξεργασία από Karamessini, Symeonaki, Parsanoglou και Stamatopoulou, 2018

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Ο προβληματισμός γύρω από τις δυσκολίες ένταξης των νέων στην αγορά εργασίας που θα αναπτυχθεί εδώ βασίζεται στα ευρήματα της έρευνας, η οποία διεξήχθη στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού προγράμματος Horizon 2020, Negotiate - Overcoming early job-insecurity in Europe (https://negotiate-research.eu), στο οποίο συμμετέχουν ερευνητικοί φορείς από 10 χώρες. Από ελληνικής πλευράς, εταίρος είναι το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Στο πλαίσιο αυτού του προγράμματος υλοποιήθηκαν τόσο ποσοτικές όσο και ποιοτικές έρευνες, ενώ συμπεριελήφθη τόσο η πλευρά/οπτική των νέων εργαζομένων/ανέργων όσο και η πλευρά των εργοδοτών. Στην παρούσα εργασία θα αναφερθούμε στην πλευρά των εργοδοτών, μια και, απ' ό,τι δείχνουν σχετικές έρευνες, παρά την άφθονη προσφορά εργασίας, οι αναντιστοιχίες μεταξύ προσφοράς και ζήτησης όχι απλώς παραμένουν αλλά και ενισχύονται (Adecco, 2017).

Εξετάσαμε λοιπόν, μέσα από έρευνα απευθυνόμενη σε άτομα που επιλέγουν προσωπικό (είτε εργοδότες είτε υπευθύνους ανθρώπινου δυναμικού), το ερώτημα κατά πόσον η ανεργία αποτελεί ή μπορεί να αποτελέσει στίγμα για κάποιον/-α νέο/-α κατά την πρώιμη αναζήτηση εργασίας. Εξετάσαμε δηλαδή αυτό που στη βιβλιογραφία αναφέρεται ως *στιγματοποίηση* (*scarring effect*), στο πλαίσιο της θεωρίας σηματοδότησης (*signaling theory*: Spence, 1973· Atkinson, Lesley και Meager, 1996· Bonoli, 2014) ως τμήμα των γενικότερων θεωριών ανθρώπινου κεφαλαίου (Becker, 1964), που έχουν αναπτυχθεί προκειμένου να ερμηνευθούν τόσο η αποδοτικότητα

όσο και οι αποκλεισμοί στην/από την αγορά εργασίας (Devins και Hogarth, 2005· Frederiksen, Ibsen, Rosholm και Westergaard-Nielsen, 2013).

Πιο συγκεκριμένα, επιχειρήσαμε να διερευνήσουμε τα κριτήρια επιλογής υποψηφίων από πλευράς των εργοδοτών/υπευθύνων προσωπικού, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση σε παράγοντες όπως η προγενέστερη εμπειρία ανεργίας, το επίπεδο εκπαίδευσης και το φύλο. Η συγκεκριμένη έρευνα διεξήχθη σε τέσσερις χώρες, στην Ελλάδα, τη Βουλγαρία, τη Νορβηγία και την Ελβετία, και συμπεριελάμβανε δύο βασικά μέρη:

- Ένα εκτεταμένο ερωτηματολόγιο στο Διαδίκτυο με πολλαπλές ερωτήσεις γύρω από την προσφερόμενη θέση εργασίας, τα χαρακτηριστικά και τις απαιτήσεις της, τη διαδικασία πρόσληψης, τους τρόπους και τις στρατηγικές που ακολουθεί η επιχείρηση προκειμένου να βρει και να επιλέξει εργατικό δυναμικό, καθώς και ερωτήσεις γύρω από την επιχείρηση και το άτομο που αξιολογεί τους/τις υποψηφίους/-ψήφιες.
- Ένα πείραμα με βιογραφικά υποθετικών υποψηφίων (vignettes), τα οποία περιείχαν τις εξής μεταβλητές: φύλο, διάρκεια ανεργίας (καθόλου, 10 ή 20 μήνες), χρονική στιγμή της ανεργίας (αμέσως μετά την αποφοίτηση, μετά την πρώτη εργασία κ.ο.κ.), εργασιακή εμπειρία (σχετική ή όχι με τον κλάδο), είδος εκπαίδευσης (σχετική ή άσχετη με τον κλάδο), επίπεδο εκπαίδευσης (υποχρεωτική, δευτεροβάθμια, τριτοβάθμια), καθώς και μια συγκεκριμένη μεταβλητή για κάθε χώρα (εργασία στο εξωτερικό για τη Βουλγαρία, αλλαγή πολλών εργασιών για την Ελβετία, συμμετοχή ή όχι σε προγράμματα απασχόλησης για την Ελλάδα και τη Νορβηγία) (βλ. Παράρτημα, Πίνακας 1).

Το πείραμα συνίστατο στην επιλογή ανάμεσα σε συνοπτικά βιογραφικά σημειώματα υποθετικών υποψηφίων, τα οποία ο/η εργοδότης/-τρια καλούνταν να βαθμολογήσει και από τα οποία κατόπιν να επιλέξει το πλέον κατάλληλο πρόσωπο για τη συγκεκριμένη θέση. Πρέπει να σημειωθεί ότι το δείγμα της έρευνας προερχόταν από πραγματικές κενές θέσεις εργασίας που διαφημίζονταν σε σχετικούς διαδικτυακούς τόπους, ενώ κάλυπταν πέντε συγκεκριμένους κλάδους με διαφορετικά χαρακτηριστικά: τεχνικές εργασίες, χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες, φροντίδα/Υγεία, εστίαση/τουρισμός, πληροφορική. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι ήταν η πρώτη φορά που διεξήχθη αντίστοιχη έρευνα στην Ελλάδα, ενώ σε άλλες χώρες αυτού του τύπου οι πειραματικές μέθοδοι έχουν δοκιμαστεί και στο παρελθόν (Eriksson και Rooth, 2014· Auspurg και Hinz, 2015· Di Stasio και Gërxhani, 2015).

Η πρώτη επισήμανση λοιπόν που αξίζει να κάνει κανείς σχετίζεται με τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει η κοινωνική έρευνα στη χώρα μας. Μολονότι στη διαδικασία δειγματοληψίας ακολουθήθηκαν διάφορες επίμονες και επίπονες στρατηγικές, π.χ. πέρα από την αποστολή email, η οποία ήταν η βασική πρακτική που ακολουθήθηκε από τους Ελβετούς και τους Νορβηγούς συναδέλφους, στη δική μας περίπτωση προβήκαμε και σε τηλεφωνήματα προκειμένου να πείσουμε τους ερωτωμένους

να συμμετάσχουν στην έρευνα, σε ορισμένες περιπτώσεις ακόμα και για να βρούμε στοιχεία ηλεκτρονικής επικοινωνίας. Παρότι, δεδομένης της στενότητας που υπάρχει στην ελληνική αγορά εργασίας σε ό,τι αφορά τη ζήτηση, καταφέραμε να προσεγγίσουμε τον μεγαλύτερο αριθμό ερωτωμένων (3.720 άτομα σε σχέση με 2.118 στην Ελβετία), είχαμε τελικά τον μικρότερο αριθμό ολοκληρωμένων ερωτηματολογίων (371 ερωτηματολόγια), με ποσοστό απόκρισης μόλις 10% σε σχέση με την Ελβετία (27%), τη Βουλγαρία (16,5%) και τη Νορβηγία (14,3%). Η δυσχέρεια αυτή, η οποία είναι ενδεικτική της κουλτούρας που υπάρχει από πλευράς εργοδοτών σε σχέση με τη χρησιμότητα συμμετοχής σε αντίστοιχες έρευνες, παρεμποδίζει ουσιαστικά την παραγωγή γνώσης, τη διάγνωση προβλημάτων και αναγκών και συνεπώς και τον σχεδιασμό πολιτικών προκειμένου αυτά να ξεπεραστούν.

ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Σε ό,τι αφορά τη βασική υπόθεση εργασίας, κατά πόσον δηλαδή τα διαστήματα ανεργίας έχουν αρνητική επίδραση στην αξιολόγηση των υποψηφίων από τους υπευθύνους των επιχειρήσεων, φαίνεται ότι επαληθεύεται η εξής υπόθεση: σε άστατο ή αρνητικό μακροοικονομικό περιβάλλον, όπου η πιθανότητα ανεργίας είναι αυξανόμενη, το να έχει περάσει κάποιος/-α διαστήματα ανεργίας δεν αξιολογείται από τους εργοδότες τόσο αρνητικά όσο σε άλλες περιπτώσεις. Είναι χαρακτηριστική η διαφοροποίηση μεταξύ της Ελλάδας και της Νορβηγίας, όπου η στιγματοποίηση που προξενεί η εμπειρία της ανεργίας είναι αντιστρόφως ανάλογη του ποσοστού ανεργίας των νέων.

Γράφημα 2
Επίδραση της ανεργίας στις επιλογές των εργοδοτών/-τριών

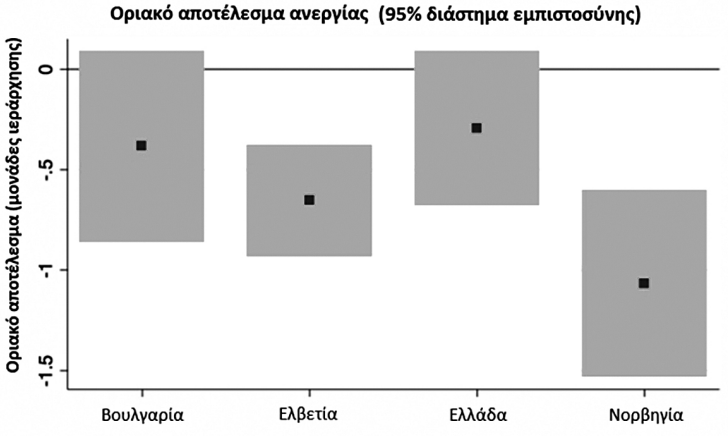

Πηγή: Πρωτογενή στοιχεία της έρευνας

Ως προς την επίδραση της ανεργίας ανά εκπαιδευτικό επίπεδο του/της υποψηφίου/-ψήφιας, βρήκαμε σχετικά σημαντικές διαφοροποιήσεις ανάμεσα στις χώρες αλλά και ανάμεσα στους κλάδους εντός κάθε χώρας. Στην Ελλάδα, όπως και στην Ελβετία και σε μικρότερο βαθμό στη Νορβηγία, η εμπειρία της ανεργίας μοιάζει να έχει αρνητικότερη επίδραση στους αποφοίτους δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, ενώ στους αποφοίτους τριτοβάθμιας εκπαίδευσης η στιγματοποίηση μοιάζει ασήμαντη.

Στην περίπτωση της Ελλάδας, η διαπίστωση αυτή υποδηλώνει τις ενδημικές δυσχέρειες που αντιμετωπίζουν νέοι και νέες με υψηλό μορφωτικό επίπεδο και προσόντα κατά την είσοδό τους στην αγορά εργασίας, δυσχέρειες που αποτελούν τον βασικότερο ίσως λόγο διόγκωσης της διαρροής επιστημόνων προς το εξωτερικό (του λεγόμενου brain drain). Φαίνεται λοιπόν ότι το να μείνει κάποιος/-α με πτυχίο πανεπιστημίου άνεργος/-γη για κάποιο διάστημα δεν προξενεί εντύπωση ούτε έχει σημαντική αρνητική επίδραση στους εργοδότες/υπευθύνους ανθρώπινου δυναμικού κατά την αξιολόγηση και επιλογή υποψηφίων.Εκεί όπου υπάρχει σημαντική αρνητική επίδραση είναι στην περίπτωση υποψηφίων που είχαν επαγγελματική εμπειρία άσχετη με το αντικείμενο των σπουδών τους και με το αντικείμενο της εργασίας για την οποία θέτουν υποψηφιότητα.

Παρότι στην Ελλάδα η ετεροαπασχόληση έχει σημαντικά λιγότερο αρνητική επίδραση στην αξιολόγηση των υποψηφίων απ’ ό,τι στη Νορβηγία και τη Βουλγαρία, εξακολουθεί να είναι στατιστικά σημαντική. Εδώ πρέπει να τονίσουμε ότι, σε τηλεφωνικές επαφές με εργοδότες/υπευθύνους προσωπικού προκειμένου να τους πείσουμε να συμμετάσχουν στην έρευνα, αναφέρθηκε συχνά η μη συνάφεια της επαγγελματικής εμπειρίας των υποτιθέμενων υποψηφίων με το αντικείμενο και τις απαιτήσεις της κενής θέσης.Αυτό φαίνεται και στα κριτήρια αξιολόγησης των υποψηφίων που θεωρούν οι εργοδότες/-τριες σημαντικότερα.

Γράφημα 3
Κριτήρια αξιολόγησης υποψηφίων: εμπειρία στον κλάδο

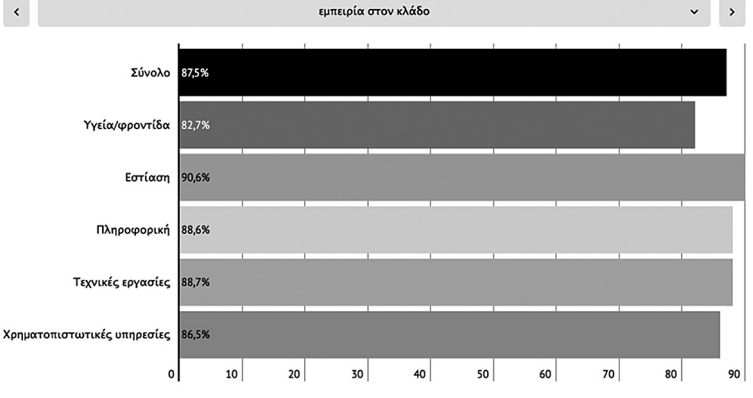

Πηγή: Πρωτογενή στοιχεία της έρευνας

Γράφημα 4
Κριτήρια αξιολόγησης υποψηφίων: σχετική επαγγελματική εκπαίδευση

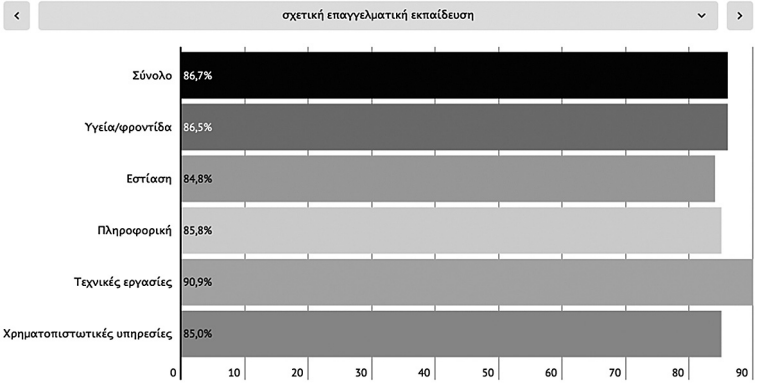

Πηγή: Πρωτογενή στοιχεία της έρευνας

Όπως φαίνεται από τις απαντήσεις τους στην έρευνα, τα σπουδαιότερα στοιχεία που αξιολογούν είναι η *εμπειρία στον κλάδο* και η *σχετική επαγγελματική εκπαίδευση*. Σχετικά σημαντικό θεωρείται το αν ο/η υποψήφιος/-φια ταιριάζει στην ομάδα, η σχετικότητα των σπουδών με το αντικείμενο εργασίας και η ευελιξία ως προς τον χρόνο και τον τόπο εργασίας. Λιγότερο σημαντικές θεωρούνται οι γνώσεις σε ξένες γλώσσες και οι δεξιότητες στη χρήση ηλεκτρονικών υπολογιστών, ενώ καθόλου σημαντικό ρόλο δεν παίζουν οι σχολικοί βαθμοί ή οι βαθμοί πτυχίου.

Αναφορικά με το φύλο, τον συνήθη παράγοντα επί του οποίου αναπτύσσονται ανισότητες, δεν φαίνεται να υπάρχει σε γενικές γραμμές σημαντική διαφοροποίηση μεταξύ ανδρών και γυναικών σε ό,τι αφορά την αρνητική επίδραση της ανεργίας. Αν δει όμως κανείς τους κλάδους ξεχωριστά, πλην της Υγείας/φροντίδας, όπου ούτως ή άλλως η ζήτηση αφορά συνήθως γυναίκες, και της πληροφορικής, όπου δεν υπάρχει καμία διαφοροποίηση μεταξύ ανδρών και γυναικών, στους τρεις άλλους κλάδους η εμπειρία ανεργίας έχει αρνητικότερη επίδραση στην αξιολόγηση των γυναικών υποψηφίων από ό,τι των ανδρών. Στον δε κλάδο των χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών, η διαφοροποίηση αυτή είναι στατιστικά σημαντική. Σε ό,τι αφορά την ετεροαπασχόληση σε δουλειές χαμηλότερων απαιτούμενων προσόντων, η επίδραση μοιάζει να διαφοροποιείται σημαντικά ανάμεσα στα φύλα. Αυτό ωστόσο οφείλεται κυρίως στον κλάδο των τεχνικών εργασιών, όπου η αρνητική επίδραση της ετεροαπασχόλησης είναι σημαντικά υψηλότερη για τους άνδρες παρά για τις γυναίκες υποψηφίους.

Αυτό που φαίνεται να είναι σημαντικότερο από το αν ο υποψήφιος είναι άνδρας ή γυναίκα είναι το τι ακριβώς κάνει κατά το διάστημα που δεν δουλεύει. Έτσι, σημαντικά αρνητική επίδραση στις πιθανότητες να προσληφθεί κάποιος/-α φαίνεται να έχει η αδυναμία εξήγησης των κενών χρονικών διαστημάτων στο βιογραφικό. Η

αρνητική αυτή επίδραση είναι πολύ πιο σημαντική από ό,τι όταν τα διαστήματα μη εργασίας εξηγούνται λόγω άδειας ασθενείας, διακοπών ή γονικής άδειας. Αντιθέτως, η μη απασχόληση για ένα διάστημα προκειμένου να λάβει κάποιος/-α εξειδικευμένη κατάρτιση αυξάνει σημαντικά την πιθανότητα πρόσληψης. Αυτό ισχύει για όλους τους κλάδους. Θετική επίδραση φαίνεται να έχουν και τα μαθήματα υπολογιστών, με εξαίρεση την Υγεία/φροντίδα και την εστίαση, όπου δεν φαίνεται να υπάρχει καμία επίδραση.

Τέλος, οι Έλληνες/-νίδες εργοδότες/-τριες εμφανίζουν υψηλότατο ποσοστό επιφύλαξης να προσλάβουν κάποιο άτομο που άλλαζε συνεχώς δουλειές κατά τα τελευταία δύο χρόνια. Η συχνή εναλλαγή εργασιών (job hopping)φαίνεται ότι παράγει στίγμα που στην ελληνική περίπτωση είναι ιδιαίτερα σημαντικό.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Συμπερασματικά, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι στην ελληνική περίπτωση και δεδομένων των μακροοικονομικών συνθηκών κατά τα τελευταία χρόνια δεν φαίνεται να υπάρχουν ενδείξεις σημαντικής στιγματοποίησης των νέων εργαζομένων και ανέργων στη βάση παραγόντων όπως η ανεργία, η ετεροαπασχόληση και το φύλο. Όπως προαναφέραμε, τα διαστήματα ανεργίας δεν αποτελούν πηγή στιγματοποίησης για τους νέους και τις νέες στην Ελλάδα, κυρίως σε σύγκριση με άλλες χώρες όπου ο δείκτης ανεργίας των νέων δεν είναι τόσο υψηλός. Ακόμα και στο ζήτημα της ετεροαπασχόλησης, όπου η επίδραση είναι σαφώς σημαντικότερη, στην ελληνική περίπτωση παραμένει σε χαμηλότερα επίπεδα από ό,τι στις άλλες χώρες στις οποίες διεξήχθη η έρευνα.

Αν δει κανείς τις απαντήσεις των ερωτωμένων στο αν θα είχαν επιφυλάξεις να προσλάβουν κάποιο άτομο που ήταν άνεργο κατά τα τελευταία δύο χρόνια, στην Ελλάδα καταγράφεται το υψηλότερο ποσοστό αυτών που δεν θα είχαν καμία επιφύλαξη. Αντίθετα, η ύπαρξη ανεξήγητων χρονικών διαστημάτων μη εργασίας στο βιογραφικό και η συχνή εναλλαγή εργασιών φαίνεται ότι παράγουν και οι δύο στίγμα.

Κλείνουμε με ένα τελευταίο εύρημα, το οποίο έχει διαπιστωθεί και σε πολλές άλλες έρευνες σε προγενέστερες περιόδους. Παρά την υψηλή ανεργία και την υψηλή προσφορά εργασίας, άνω του 80% των ερωτωμένων αναφέρουν δυσκολίες ανεύρεσης κατάλληλου προσωπικού για τη συγκεκριμένη θέση εργασίας. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι δυσκολίες συναντώνται σε όλους τους κλάδους, με μικρή εξαίρεση τον κλάδο της Υγείας/φροντίδας, όπου οι δυσκολίες εντοπίζονται σε μικρότερο βαθμό (74%). Φαίνεται λοιπόν ότι εξακολουθεί να υπάρχει ένα γενικότερο πρόβλημα εναρμονισμού των αναγκών των επιχειρήσεων/εργοδοτών με το υπάρχον διαθέσιμο εργατικό δυναμικό.

Γράφημα 5
Επίδραση των κενών χρονικών διαστημάτων στο βιογραφικό χωρίς εξήγηση

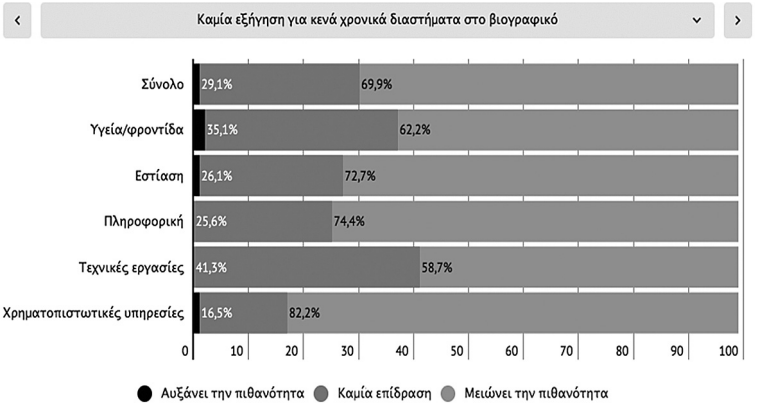

Πηγή: Πρωτογενή στοιχεία της έρευνας

Γράφημα 6
Επιφύλαξη πρόσληψης ατόμου που άλλαζε συχνά δουλειές τα τελευταία δύο χρόνια

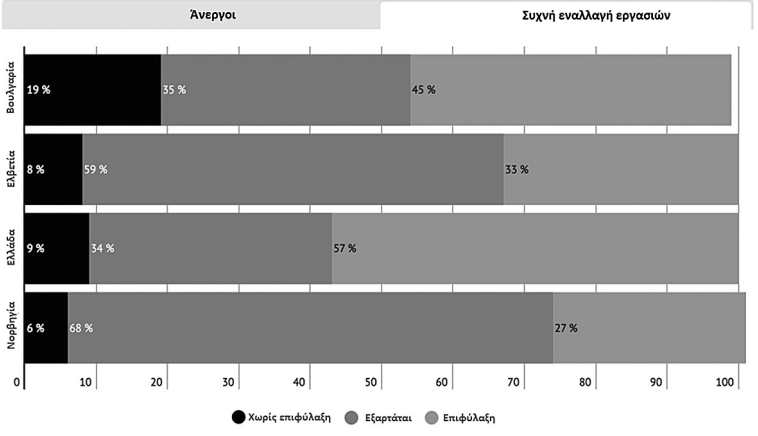

Πηγή: Πρωτογενή στοιχεία της έρευνας

Γράφημα 7
Δυσκολία ανεύρεσης κατάλληλου προσώπου για τη θέση

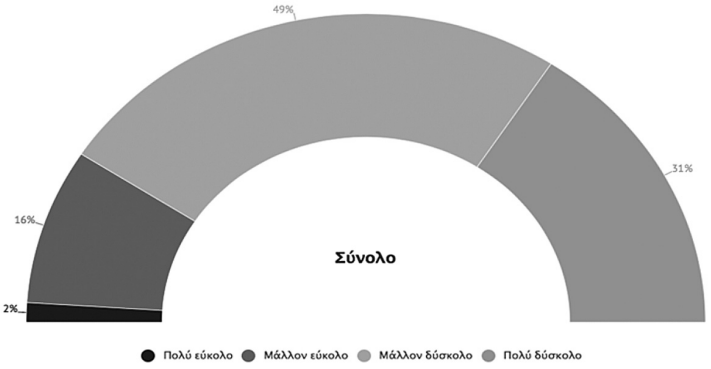

Πηγή: Πρωτογενή στοιχεία της έρευνας

Από την άλλη, διάφορες έρευνες (π.χ. ESS, 2013· Eurobarometer, 2017· Randstad, 2017) καταδεικνύουν ότι οι Έλληνες εργαζόμενοι είναι σταθερά από τους λιγότερο ικανοποιημένους από την εργασία τους σε επίπεδο ΕΕ, ενώ και η εργασιακή κινητικότητα συντελείται μετ' εμποδίων. Πώς θα μπορούσαν να ξεπεραστούν οι διαχρονικές δυσχέρειες του καθεστώτος εργασίας σε ό,τι αφορά τους νέους και τις νέες αλλά και άλλες ηλικιακές ομάδες; Ας μην ξεχνάμε πως στην ηλικιακή κατηγορία 55-65 ετών τα πράγματα είναι ακόμα δυσκολότερα από ό,τι στους νέους, δεδομένου ότι εκεί ακόμα και η εναλλακτική της φυγής μοιάζει αδύνατη. Αυτό το ερώτημα μάλλον θα εξακολουθήσει να μας απασχολεί, δεδομένου ότι οι λύσεις που έχουν δοκιμαστεί στο παρελθόν δεν έχουν επιτύχει, ενώ δεν φαίνεται να υπάρχουν εύκολα διαθέσιμες λύσεις για το μέλλον.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Adecco (2017) *Η απασχολησιμότητα στην Ελλάδα (Μέρος 2ο)*, Αθήνα (http://www.adecco.gr/wp-content/uploads/2017/12/Adecco_Employability_2017_Part2_EmployersView.pdf).

Atkinson, J., Lesley, G. και Meager, N. (1996) *Employers, Recruitment and the Unemployed*, Institute for Employment Studies, Λονδίνο.

Auspurg, K. και Hinz, T. (2015) *Factorial Survey Experiments,* Sage, Λος Άντζελες.

Becker, G.S. (1964) *Human Capital. A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education*, The University of Chicago Press, Σικάγο.

Bonoli, G. (2014) «Employers' Attitudes towards Long-term Unemployed People and the Role of Activation in Switzerland», *International Journal of Social Welfare* 23(4), σ. 421-430.

Davia, M.A. (2004) *The Transition out of Education and the Initial Steps into the Labour Market in the European Union*, IRISS Working Paper Series 2004-01, IRISS at CEPS/INSTEAD.

Devins, D. και Hogarth, T. (2005) «Employing the Unemployed. Some Case Study Evidence on the Role and Practice of Employers», *Urban Studies* 42(2), σ. 245-256.

Di Stasio, V. και Gërxhani, K. (2015) «Employers' Social Contacts and their Hiring Behavior in a Factorial Survey», *Social Science Research* 51, σ. 93-107.

Doeringer, P. και Piore, M. (1971) *Internal Labor Markets and Manpower Analysis*, M.E. Sharpe, Νέα Υόρκη.

Edwards, R., Reich, M. και Gordon, D. (επιμ.) (1975) *Labor Market Segmentation*, D.C. Health, Λέξινγκτον.

Eriksson, S. και Rooth, D.-O. (2014) «Do Employers Use Unemployment as a Sorting Criterion When Hiring. Evidence from a Field Experiment»,*The American Economic Review*104(3), σ. 1014-1039.

Eurobarometer (2017) *Standard Eurobarometer 88. Annex: Public Opinion in the European Union*, Standard Eurobarometer 88 - Wave EB88.3 - TNS opinion & social, Νοέμβριος.

Eurofound (2014) *Mapping Youth Transitions in Europe*, Publications Office of the European Union, Λουξεμβούργο.

European Social Survey (2013) «Economic Crisis, Quality of Work and Social Integration. Topline Results from Rounds 2 and 5 of the European Social Survey», *ESS Topline Results 3,* Centre for Comparative Social Surveys, Λονδίνο.

Frederiksen, A., Ibsen, R., Rosholm, M. και Westergaard-Nielsen, N. (2013) «Labour Market Signalling and Unemployment Duration. An Empirical Analysis Using Employer-Employee Data», *Economics Letters* 118(1), σ. 84-86.

Karamessini, M., Papazachariou, A., Parsanoglou, D. και Stamatopoulou, G. (2015) *Indicators and Data Sources to Measure Patterns of Labour Market Entry across Countries,*Negotiate working paper D3.1.

Karamessini, M., Symeonaki, M., Parsanoglou, D. και Stamatopoulou, G. (2018) «Mapping Early Job Insecurity Impacts of the Crisis in Europe» στο Hvinden, B., Sirovátka, T. και O'Reilly, J. (επιμ.), *Youth Unemployment and Early Job Insecurity in Europe. Concepts, Consequences and Policy Approaches*, Edward Elgar (υπό έκδοση).

Λαζαρέτου, Σ. (2016) «Φυγή ανθρώπινου κεφαλαίου: η σύγχρονη τάση μετανάστευσης των Ελλήνων στα χρόνια της κρίσης», *Οικονομικό Δελτίο* 43, Τράπεζα της Ελλάδος, Ιούλιος, σ. 33-57.

Λαμπριανίδης, Λ. (2011) *Επενδύοντας στη φυγή. Η διαρροή επιστημόνων από την Ελλάδα την εποχή της παγκοσμιοποίησης*, Κριτική, Αθήνα.

Loveridge, R. και Mok, A. (1979) *Theories of Labour Market Segmentation*, Martinus Nijhoff Social Sciences Division, Χάγη.

Quintini, G., Martin, J. και Martin, S. (2007) «The Changing Nature of the School-to-Work Transition Process in OECD Countries», *IZA Discusion Paper* 2582.

Randstad (2017) Randstad Work Monitor, αποτελέσματα 3ου τριμήνου 2017 (https://www.randstad.gr/ugc/documents/Workmonitor_Greek/Press%20Release_Randstad%20Workmonitor%20Q3%202017_GR.pdf).

Spence, M. (1973) «Job Market Signaling», *The Quarterly Journal of Economics* 87(3), σ. 355-374.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Πίνακας 1
Πειραματικές μεταβλητές και χαρακτηριστικά υποθετικών υποψηφίων (vignette study)

1. Φύλο	**2. Διάρκεια ανεργίας**	**3. Χρονική στιγμή ανεργίας**	**4. Εργασιακή εμπειρία**	**5. Είδος εκπαίδευσης**	**6. Επίπεδο εκπαίδευσης**	**7. Ειδικές κατά χώρα μεταβλητές**
Άνδρας	Μικρή (10 μήνες)	Αμέσως μετά την αποφοίτηση	Σχετική με τον κλάδο της προσφερόμενης θέσης εργασίας	Σχετική με τον κλάδο	Κατώτερη δευτεροβάθμια	Εργασιακή εμπειρία στο εξωτερικό (Βουλγαρία)
Γυναίκα	Μεγάλη (20 μήνες)	Μετά την πρώτη εμπειρία εργασίας με επακόλουθη εργασία	Εκτός κλάδου της προσφερόμενης θέσης εργασίας	Χωρίς συνάφεια με τον κλάδο	Ανώτερη δευτεροβάθμια	Εναλλαγή εργασιών (job hopping) κατά τη διάρκεια εργασιακής εμπειρίας (Ελβετία)
	Καθόλου (0 μήνες)	Μετά την πρώτη εμπειρία εργασίας με επακόλουθη εργασία *και* μετά τη δεύτερη εμπειρία εργασίας			Τριτοβάθμια	Συμμετοχή σε ενεργητικές πολιτικές κατά τη διάρκεια της ανεργίας (Ελλάδα και Νορβηγία)
		Μετά την πρώτη εμπειρία εργασίας χωρίς επακόλουθη εργασία				
		Αμέσως μετά την αποφοίτηση *και* μετά την πρώτη εμπειρία εργασίας με επακόλουθη εργασία				
		Αμέσως μετά την αποφοίτηση *και* μετά την πρώτη εμπειρία εργασίας χωρίς επακόλουθη εργασία				
		Καμία				

Κοινωνικές ανισότητες και μορφές πολιτικοποίησης της νέας γενιάς μέσα στην κρίση με αφορμή την περίπτωση της Γαλλίας

ΜΙΧΑΛΗΣ ΒΑΚΑΛΟΥΛΗΣ

Η παρέμβασή μου βασίζεται σε εμπειρικό ερευνητικό υλικό της τελευταίας δεκαετίας[1] και καλύπτει δύο θεματικούς άξονες. Ο πρώτος αφορά ενδογενεακές συντεταγμένες που ενέχουν στοιχεία ανισότητας και κοινωνικών διακρίσεων. Θα εξετάσουμε επίσης τις σχέσεις και τις διαθέσεις των νέων απέναντι στη μισθωτή εργασία και την επιχείρηση στο πλαίσιο της παρατεταμένης οικονομικής κρίσης και της θεαματικής ανόδου της προσωρινής απασχόλησης. Ο δεύτερος άξονας αφορά τις νέες μορφές πολιτικοποίησης και συλλογικής έκφρασης. Η γαλλική εμπειρία των νεολαιίστικων κινημάτων και εγχειρημάτων είναι πολύ πλούσια και δίνει αφορμές για συζήτηση γύρω από τα θέματα των δομών οργάνωσης και κινητοποίησης, των ρεπερτορίων και των στρατηγικών συλλογικής δράσης, καθώς και των αποτελεσμάτων των κοινωνικών κινημάτων στο πολιτικό πεδίο. Οι πρόσφατοι αγώνες ενάντια στις μεταρρυθμίσεις του Εργατικού Κώδικα («Loi Travail», «Νύχτα των Ορθίων») απαιτούν ανάλυση και εμβάθυνση.

1. Για μια συνθετική παρουσίαση, βλ. Michel Vakaloulis, *Précarisés, pas démotivés. Les jeunes, le travail, l'engagement*, Éditions de l'Atelier, Παρίσι, 2013.

ΑΝΑΚΑΛΥΠΤΟΝΤΑΣ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ ΤΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗΣ

Θα μου επιτρέψετε κάποιες προκαταρκτικές παρατηρήσεις. Πρώτον, οι ανισότητες και οι διακρίσεις δεν αναφέρονται αποκλειστικά στον οικονομικό τομέα. Όσο κι αν οι οικονομικές ανισότητες είναι αποφασιστικού χαρακτήρα, άλλου είδους μορφές, όπως οι πολιτισμικές ανισότητες, διαδραματίζουν συχνά καθοριστικό ρόλο όχι μόνο ως κατοχή τίτλων σπουδών (τα διπλώματα ως πολιτισμικό κεφάλαιο) αλλά και ως ικανότητα εξερεύνησης ευκαιριών κοινωνικής ανέλιξης και προβολής στο μέλλον. Είναι χαρακτηριστικό ότι κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού, όταν κλείνουν τα σχολεία, η πλειονότητα των μαθητών των λαϊκών στρωμάτων, ιδιαίτερα των αγροτικών και των φτωχοποιημένων προαστίων, με πληθυσμούς που προέρχονται από τη μετανάστευση, δεν πάει ποτέ διακοπές. Η γεωγραφική τους κινητικότητα είναι περίπου ανύπαρκτη, γεγονός που οδηγεί μερικούς αναλυτές να μιλούν για άτυπο εγκλεισμό.

Δεύτερη παρατήρηση. Σε αντίθεση με την «ένδοξη τριακονταετία» (1945-1975), η σημερινή περίοδος δεν χαρακτηρίζεται απλώς από έντονες κοινωνικές ανισότητες αλλά και από μια διακριτή ταξική πόλωση. Αυτή ωστόσο η ταξική πόλωση δεν σημαίνει απλούστευση των ταξικών αντιθέσεων αλλά μεγαλύτερη συνθετότητα του κοινωνικού ιστού. Συγκεκριμένα, η ανοδική διαγενεακή κινητικότητα στη Γαλλία, δηλαδή η δυνατότητα μεταπήδησης από τα εργατικά στρώματα στη διογκούμενη μεσαία τάξη, σταματάει στη δεκαετία του 1970. Σταδιακά, πολλά μεσοαστικά στρώματα υφίστανται καθίζηση όχι μόνο με όρους εισοδήματος αλλά και με όρους επαγγελματικού *status*. Ένα ενδεικτικό παράδειγμα είναι η συμβολική απαξίωση των νέων πτυχιούχων ως συνέπεια της μαζικοποίησης των πανεπιστημιακών σπουδών. Αυτό αντανακλάται στις δημοσκοπήσεις, δεδομένου ότι οι Γάλλοι στη μεγάλη τους πλειονότητα πιστεύουν ότι τα παιδιά τους θα ζήσουν χειρότερα από αυτούς. Αυτή η διάχυτη διαγενεακή απαισιοδοξία είναι ενδεικτική της σημερινής κατάστασης και έρχεται σε αντίθεση με το αίσθημα της ιστορικής προόδου που χαρακτήριζε την προηγούμενη εποχή.

Η τρίτη παρατήρηση αφορά την κοινωνιολογική σύνθεση της νέας γενιάς. Μιλάμε συχνά για χαμένη ή θυσιασμένη γενιά που πασχίζει να ενσωματωθεί στην αγορά εργασίας και να αναγνωριστεί κοινωνικά. Για παράδειγμα, το ποσοστό ανεργίας των νέων Γάλλων είναι γύρω στο 25% έναντι 9,5% που είναι ο εθνικός μέσος όρος. Ένα άλλο στοιχείο είναι ότι το 87% των νέων προσλήψεων αφορά συμβάσεις προσωρινής απασχόλησης. Μάλιστα το 70% των συμβάσεων έχει διάρκεια το πολύ έναν μήνα. Αντίθετα, η σύμβαση απασχόλησης αορίστου χρόνου αφορά το 85% του ενεργού πληθυσμού.

Θα ήταν όμως λάθος να βγάλουμε το συμπέρασμα ότι η νέα γενιά αποτελεί ένα ομοιογενές σύνολο. Η κοινωνική προέλευση, ο τόπος κατοικίας, το φύλο, η σχολική επίδοση, καθώς και η εθνική καταγωγή αποτελούν κριτήρια διαφοροποίησης και διακρίσεων. Για παράδειγμα, το ποσοστό ανεργίας των νέων χωρίς κανένα δίπλωμα

κυμαίνεται στο 40%, ενώ για εκείνους που διαθέτουν έναν πανεπιστημιακό τίτλο είναι γύρω στο 10%. Πάνω από 160.000 νέοι και νέες εγκαταλείπουν κάθε χρόνο το εκπαιδευτικό σύστημα χωρίς κανένα δίπλωμα. Οι αγροτικές περιοχές και οι περιαστικές υπερεκπροσωπούνται σε αυτή την κατηγορία της σχολικής αποτυχίας, αποτελώντας τα πρώτα θύματα της οικονομικής κρίσης. Ο τύπος και το επίπεδο του διπλώματος δεν προκαθορίζουν απλώς την ταχύτητα της ένταξης στην αγορά εργασίας ή την ποιότητα της πρώτης απασχόλησης αλλά καθορίζουν επίσης διαχρονικά την ίδια την επαγγελματική σταδιοδρομία.

Γενικότερα, η σχέση των νέων με την επιχείρηση αποδεικνύεται αμφίσημη και ταυτόχρονα επιβαρυμένη με ισχυρές προσδοκίες και μια υφέρπουσα δυσπιστία. Οι νέοι αναπτύσσουν προσαρμοστικές στρατηγικές για να ανταποκριθούν κατάλληλα στις απαιτήσεις της επιχείρησης.

Για τους νέους μισθωτούς εργαζόμενους, η κρίση φέρνει στην επιφάνεια την ευθραυστότητα της κατάστασής τους. Οξύνει την ασάφεια του επαγγελματικού μέλλοντος, ενισχύει την επισφάλεια, μειώνει τις απαιτήσεις ως προς το ύψος των αποδοχών, την επαγγελματική σταδιοδρομία, τον σεβασμό των ωραρίων. Καθιερώνει το καθεστώς των «εργαζομένων μιας χρήσης», τους υποχρεώνει σε μια ατέρμονη υπομονή, τους προετοιμάζει ώστε να δεχθούν το απαράδεκτο.

Αυτή η διαβρωτική διάσταση της κρίσης αποθαρρύνει τους εργαζόμενους και τους αποτρέπει από τη δράση. Ο καθένας ζει ατομικά τον αντίκτυπο των «οικονομικών περιορισμών» στη μισθολογική του κατάσταση, χωρίς να μπορεί απαραιτήτως να κατονομάσει αυτό που του συμβαίνει. Ο καθένας βιώνει την εμπειρία της υποβάθμισης αλλά ελπίζει να γλιτώσει, παροδικά ή μόνιμα, τηρώντας μια απόσταση όσο όλα αυτά δεν τον αγγίζουν άμεσα.

Χωρίς να αισθάνονται απαραίτητα «αποπροσανατολισμένοι», οι νέοι εργαζόμενοι δυσκολεύονται να βρουν σημεία αναφοράς μέσα στην επιχείρηση. Αυτή είναι η πρώτη τους δυσκολία: να αποκτήσουν πρόσβαση στις απαραίτητες πληροφορίες και να προσαρμοστούν στο εργασιακό περιβάλλον τους.

Πολλές πρόσφατες έρευνες[2] αναφέρονται στον κατακερματισμένο, ιεραρχημένο, ακόμα και αδιαφανή χαρακτήρα των ανταλλαγών που πραγματοποιούνται μέσα στον χώρο της επιχείρησης. Η «ευέλικτη» οργάνωση της επιχείρησης δημιουργεί παραδόξως εμπόδια στην κυκλοφορία και οικειοποίηση των πληροφοριών. Τα κανάλια πληροφοριών και μηνυμάτων τα οποία συσσωρεύονται δεν εγγυώνται την άμεση κατανόηση αλλά καταλήγουν σε μια παρατεταμένη σύγχυση.

Οι νεοπροσληφθέντες ανακαλύπτουν κυρίως ότι η πληροφορία δεν είναι ένα

2. Hervé Sérieyx, Michel Vakaloulis, *Du pouvoir vertical aux pouvoirs partagés*, Éditions de l'Atelier, Παρίσι, 2018· Marie-Anne Dujarier, *Le management désincarné*, La Découverte, Παρίσι, 2015· Danièle Linhart, *La comédie humaine du travail: De la déshumanisation taylorienne à la surhumanisation managériale*, Éditions Eres, Τουλούζη, 2015.

«δωρεάν αγαθό» αλλά ένα στοιχείο προστιθέμενης αξίας. Κατά τη διάρκεια της κατάρτισής τους μάθαιναν να εργάζονται για ομαδικά σχέδια και να μοιράζονται τις πληροφορίες. Τώρα διαπιστώνουν ότι ο επαγγελματικός κόσμος δεν στηρίζεται πλέον σε διαφανείς και αλληλέγγυους δεσμούς αλλά σε γνώσεις που επιτάσσουν κατακερματισμένους, στεγανοποιημένους, ατομικούς τρόπους δράσης. Οι επαγγελματικές σχέσεις και οι διαπροσωπικές ανταλλαγές είναι αυστηρά κατηγοριοποιημένες.

Η διαχείριση των προτεραιοτήτων είναι ένα ακόμα δύσκολο σημείο της προσαρμογής στην επιχείρηση. Ο πολλαπλασιασμός των δεσμών ιεραρχικής υποταγής υποβάλλει τους εργαζόμενους, και πιο συγκεκριμένα τα στελέχη, σε πιέσεις και σε επείγοντα καθήκοντα. Η σχέση με τον χρόνο συρρικνώνεται. Η αρχή του *just-in-time* γίνεται το νέο χρονόμετρο.

ΝΟΗΜΑ ΚΑΙ ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Πώς να σκεφτούμε το νόημα της εργασίας στην τωρινή πραγματικότητα; Η εργασία δεν είναι απλώς μια ατομική δραστηριότητα με την οποία κερδίζει κανείς τα προς το ζην, είναι επίσης μια συλλογική αρένα που καθορίζει βιωματικά και βιογραφικά τα άτομα. Πιο αναλυτικά, μπορούμε να συνοψίσουμε σε τρεις θεματικούς άξονες τους τρόπους αναπαράστασης της εργασίας.

Πρώτον, η εργασία εμφανίζεται σαν μια εργαλειακή δραστηριότητα η οποία έχει στόχο να καλύψει προσωπικές και οικογενειακές ανάγκες. Η διάσταση αυτή είναι εξαιρετικά σημαντική και αφορά όλον τον κόσμο: είναι «προφανές» ότι δουλεύουμε για να «βγάλουμε το ψωμί μας», για να «ταΐσουμε τα παιδιά μας», για να «πληρώσουμε το νοίκι μας». Η πιο εύκολα ανιχνεύσιμη μορφή αναγνώρισης της εργασίας είναι ο μισθός.

Δεύτερον, η εργασία εμφανίζεται ως ουσιαστική συνεισφορά του ατόμου στη συλλογικότητα. Το εγγενές νόημά της είναι η κοινωνική χρησιμότητά της. Η πράξη της εργασίας αντλεί το νόημά της από την κοινωνική επικύρωση των αποτελεσμάτων της. Η αξία της εργασίας δεν είναι αυτοαναφορική αλλά σχεσιακή. Το δέσιμο με την εργασία δεν είναι μια ναρκισσιστική ιδιοτροπία ή μια εσωστρεφής ταυτότητα. Εκφράζει μια προσδοκία αναγνώρισης βασισμένη στην ελπίδα ότι η εργασία θα καταφέρει να ικανοποιήσει πραγματικές ανάγκες.

Οι νέες γενιές δίνουν μεγάλη προσοχή στη δεοντολογία της υπευθυνότητας κατά την άσκηση του επαγγέλματός τους. Θέλουν να κάνουν «κάτι χρήσιμο», να πάρουν μέρος σε δράσεις συμβατές με τις πεποιθήσεις τους. Όταν απουσιάζει ένα τέτοιο συναίσθημα, η επαγγελματική ταυτότητα κινδυνεύει να εκφυλιστεί.

Τρίτον, στην προέκταση του παραπάνω άξονα, η εργασία αποτελεί ταυτόχρονα έναν χώρο και μια πρόκληση για την προσωπική εξέλιξη. Η δουλειά είναι δημιουργία, ανταλλαγή με τους άλλους, αντιμετώπιση προκλήσεων, εύρεση λύσεων. Οι νέοι μισθωτοί εργαζόμενοι έχουν ανάγκη να «αισθάνονται καλά» μέσα στην εργα-

σία τους, να επενδύουν στον ρόλο τους μέσα σε μια φιλική ατμόσφαιρα που τους προδιαθέτει στην καινοτομία και στη μάθηση. Ακόμα και όταν η εργασία είναι επίπονη ή νιώθουν να τους «κατακλύζει», περιμένουν να τους ανταποδώσει μια συγκεκριμένη μορφή ολοκλήρωσης. Αυτό που προσπαθούν να πετύχουν μέσα από την εργασία είναι η ολόπλευρη προσωπική ανάπτυξη.

Η ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΤΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗΣ

Ούτε αθώο ούτε καταστροφικό, το βλέμμα απέναντι στον κόσμο της επιχείρησης επικεντρώνεται σταδιακά συσσωρεύοντας εμπειρίες και επαγγελματικές γνώσεις. Οι νέοι συνειδητοποιούν ότι η επιχείρηση λειτουργεί εξαρχής μέσα σε έναν ασταθή οικονομικό χώρο. Δεν διαθέτει κάποιο συγκροτημένο σχέδιο διαχείρισης του δυναμικού της και δυσκολεύεται να υποστηρίξει με συνέπεια τον «κοινωνικό δεσμό» σε καθημερινή βάση.

Εξάλλου, είναι σαφές ότι δεν θα διστάσει να τους αποχωριστεί σε περίπτωση κρίσης. Αυτό δημιουργεί μια σχέση εντελώς ρεαλιστική. Προσχωρούν στους κόλπους της αλλά στο πίσω μέρος του μυαλού τους υπάρχει πάντα η σκέψη ότι πρέπει να είναι επιφυλακτικοί. Συμμετέχουν με ειλικρινείς προθέσεις αλλά χωρίς να της δώσουν «λευκή επιταγή». Αυτή η τήρηση απόστασης δεν ισοδυναμεί απαραίτητα με ιδεολογική εχθρότητα ή πολιτική αντιπαλότητα απέναντι στην επιχείρηση. Αν υπάρχει κάποια «διαμάχη», δεν είναι ιδεολογικής αλλά πραγματολογικής τάξης.

Υπό αυτές τις συνθήκες, η σχέση της νέας γενιάς μισθωτών εργαζομένων με την επιχείρηση χαρακτηρίζεται από μια συναισθηματική επισφάλεια η οποία πλήττει το αίσθημα του «ανήκειν». Έχουν ενστερνιστεί το γεγονός ότι δεν θα κάνουν, κατά κανόνα, καριέρα σε μία μόνο επιχείρηση. Από εδώ και στο εξής η καριέρα περνά μέσα από την ακατάπαυστη ανανέωση της «προσληψιμότητάς» τους. Η «μονιμοποίηση» μιας θέσης εργασίας έχει λιγότερη σημασία από την ιδέα της πιθανής εξέλιξης καριέρας. Η επιχείρηση δεν είναι ο σκοπός της σταδιοδρομίας τους αλλά το βασικό όχημα που θα τους οδηγήσει σε αυτήν. Είναι περισσότερο μια ωφελιμιστική σχέση παρά μια σχέση συναισθηματικής εξάρτησης.

ΝΕΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗΣ;

Τα εμπόδια που συναντούν σήμερα οι νέοι δεν είναι της ίδιας φύσης με τις δυσκολίες που γνώρισαν οι γονείς τους, και ακόμα λιγότερο με αυτές που γνώρισε η μεταπολεμική γενιά. Οι τρόποι κοινωνικοποίησης μέσα στην εργασία και την κοινωνική ζωή άλλαξαν πάρα πολύ. Η σχετική ανεμελιά της εποχής του baby boom είναι παρελθόν. Από εδώ και στο εξής η ενατένιση του μέλλοντος είναι θολή και ανησυχητική.

Το δομικό στοιχείο που μεταμορφώνει ριζικά το κοινωνικό πεδίο είναι η μαζική ανεργία και η εξάπλωση της επισφάλειας. Οι μισθωτοί εργαζόμενοι αναγκάζονται

από κάθε άποψη να δουν τις φιλοδοξίες τους και τις διεκδικήσεις τους να συνθλίβονται. Ο ανταγωνισμός σπάει τη γραμμικότητα των επαγγελματικών σταδιοδρομιών, πολλαπλασιάζει τις κοινωνικές ρηγματώσεις, κορυφώνει τους αγώνες για την κατάταξη μέσα στην επιχείρηση.

Αυτή η γενική τάση έχει πολύ βαρύ αντίκτυπο στις συλλογικές αναπαραστάσεις. Αφορά, το δίχως άλλο, όλες τις ηλικίες. Αλλά επιδρά πιο ξεκάθαρα και πιο έντονα στους νέους που βιώνουν αυτή τη στιγμή μια βαθιά τροποποίηση των κύκλων της ζωής. Η μαζικοποίηση των πρώτων κύκλων της ανώτατης εκπαίδευσης, η απόκτηση τίτλων σπουδών, ισχυροποιεί στο φαντασιακό μιας ολόκληρης γενιάς την ελπίδα μιας αξιοκρατικής ανέλιξης. Η επιταγή της «επιτυχίας» που προωθείται ως πρότυπο με καθολική ισχύ τροποποιεί εξίσου τη σχέση με τον εαυτό και τη σχέση με την κοινωνία.

Εδώ όμως προσκρούουμε στην κρίση της πολιτικής αντιπροσώπευσης και στην κατάρρευση των μεγάλων διηγήσεων που στο παρελθόν νοηματοδοτούσαν την κοινωνική ένταξη και έδιναν προοπτική και πίστη στο μέλλον. Οι νέοι είναι ιδιαίτερα ευαίσθητοι σε αυτή την κρίση γιατί ακριβώς δεν γνώρισαν άλλο πρότυπο πολιτικής συμμετοχής. Εκφράζουν μια μαζική δυσπιστία στη θεσμική πολιτική, ανακυκλώνοντας σε σημαντικό βαθμό τον απόηχο της απογοήτευσης των γονιών τους.

Δεν θα πρέπει όμως αυτή η δυσπιστία ή και η αποστασιοποίηση να ερμηνεύεται ως αποπολιτικοποίηση. Αντίθετα, το ενδιαφέρον των νέων στη Γαλλία για την πολιτική παραμένει αδιάπτωτο. Με τη διαφορά ότι αυτό το ενδιαφέρον μετατοπίζεται από τις παραδοσιακές οργανώσεις και θεσμούς σε πιο αποσπασματικές και σποραδικές μορφές δράσης, όπου η βασική στόχευση είναι η επίτευξη άμεσου αποτελέσματος.

Η ίδια η εκλογική συμμετοχή των νέων έχει έναν διαλείποντα χαρακτήρα, σαν τα δόντια του πριονιού. Είναι υψηλή για την προεδρική εκλογή, όπου τα διακυβεύματα εξουσίας είναι ουσιαστικά, υποτονική σε άλλες εκλογές όπως οι ευρωπαϊκές. Μπορούμε να πούμε ότι οι νέοι ψηφοφόροι, περισσότερο από κάθε άλλον, εργαλειοποιούν με πραγματιστικό στόχο τη θεσμική τους συμμετοχή για να μεγιστοποιήσουν τον εκλογικό της αντίκτυπο.

Αλλά εκτός από την καταστατική δυσπιστία και τη διαλείπουσα εκλογική συμμετοχή υπάρχει και ένα τρίτο ποιοτικό χαρακτηριστικό, η αμφισβητησιακή πολιτικοποίηση. Πρόκειται για μια μορφή μη συμβατικής πολιτικής συμμετοχής που λειτουργεί ως φορέας έκφρασης, διαμαρτυρίας ή κοινωνικής αναγνώρισης και αποτελεί μαζικό φαινόμενο στη νέα γενιά, έστω κι αν δεν παίρνει ένα εξεγερσιακό περιεχόμενο. Στη Γαλλία ένας στους δύο νέους έχει ήδη συμμετάσχει σε μια διαδήλωση, ποσοστό πολύ πιο υψηλό απ' ό,τι στις αρχές της δεκαετίας του 1980 ή του 1990. Αυτή η μορφή δεν αντιφάσκει με τη συμβατική πολιτική συμμετοχή αλλά τη συμπληρώνει.

Οι συλλογικές δράσεις που εκφράστηκαν τα τελευταία χρόνια στη Γαλλία στον

χώρο της νεολαίας, όπως το κίνημα των Ορθίων ή οι κινητοποιήσεις ενάντια στην προσωρινή απασχόληση, έχουν μια σειρά ποιοτικά κινηματικά χαρακτηριστικά:

- *Αποκαθετοποιημένες μορφές λειτουργίας*. Οι ομάδες που δραστηριοποιούνται στον χώρο των κοινωνικών αγώνων συστήνονται σε ανεπίσημη βάση, αρνούμενες τους περιορισμούς που θέτει η ιεραρχημένη οργάνωση. Θεωρούν εξαιρετικά σημαντική την ανεξαρτησία του κινήματός τους. Η επισημοποίηση των κανόνων λειτουργίας έχει λιγότερη σημασία σε σχέση με την αποτελεσματικότητα της δράσης. Η συλλογικότητα λειτουργεί με «οριζόντιο» τρόπο ή ακόμα και υπό τη μορφή ενός δικτύου. Οι αποφάσεις λαμβάνονται περισσότερο βάσει μιας κοινής συμφωνίας παρά με τη λογική της πλειοψηφίας.
- *Συμβολικές αναφορές*. Τα εφόδια κινητοποίησης που έχουν στη διάθεσή τους οι νέοι ακτιβιστές χαρακτηρίζονται από ισχυρά συμβολικά ερείσματα. Το κοινό χαρακτηριστικό τους είναι η θέλησή τους να καταστήσουν ορατά τα προβλήματα, να αφυπνίσουν την κοινή γνώμη, να ταρακουνήσουν όλους τους εμπλεκόμενους θεσμούς και να τους εξαναγκάσουν να δώσουν απάντηση σε συγκεκριμένες διεκδικήσεις.
- *Αναζήτηση απτών αποτελεσμάτων*. Οι κοινωνικοί ακτιβιστές κινητοποιούνται βάσει μιας λογικής άμεσης δράσης, εκκινώντας από συγκεκριμένες εμπειρίες δύσκολων καταστάσεων («μαρτύριο των Stages», «δυσκολία εύρεσης κατοικίας» κ.λπ.). Δεν είναι από αυτούς που υπηρετούν κάποιον σκοπό και παλεύουν για τους άλλους χωρίς να τους αφορά απαραίτητα προσωπικά το διακύβευμα του αγώνα αλλά ενώνουν τη δράση τους προεκτείνοντας τη διαμαρτυρία του βιώματός τους. Η δέσμευσή τους περιλαμβάνει έκδηλα στοιχεία αυτοάμυνας και αυτοεπιβεβαίωσης. Νιώθουν δεσμευμένοι σε συγκεκριμένες μάχες όχι μέσω μιας οργάνωσης αλλά μέσω ερωτημάτων που εμπεριέχουν το νόημα της δράσης.

Ωστόσο, υπάρχουν δύο βασικές δυσκολίες σε αυτή την προβληματική. Η πρώτη δυσκολία έχει να κάνει με την αδυναμία επί της παρούσης να ενωθεί πολιτικά ο χώρος της κοινωνικής αμφισβήτησης, με δεδομένη την τμηματοποίηση των αγωνιστικών ταυτοτήτων. Η μονοθεματική «εξειδίκευση» των νέων κοινωνικών κινημάτων, ο κατακερματισμός των διαφορετικών αγώνων, οι οποίοι είναι μεν δίκαιοι, αλλά ο χαρακτήρας τους είναι στιγμιαίος και παροδικός, η κατάτμηση των αντιστάσεων κατά των εξουσιών και της εκμετάλλευσης υποχρεώνουν τους παίκτες κάθε επιμέρους κινητοποίησης να βουλιάζουν ασταμάτητα σε έναν πόλεμο κατάκτησης θέσεων με αμφίβολη εξέλιξη, κάνοντας κύκλους και επιστρέφοντας συνεχώς στο ίδιο σημείο.

Το δεύτερο πρόβλημα αφορά τη μακροπρόθεσμη ανάληψη πολλών διακριτών αγώνων. Η χρονική διάρκεια αυτών των αγώνων εξαρτάται συχνά από την καλή θέληση, την ενέργεια και τη διαθεσιμότητα μιας μικρής μερίδας αγωνιστών, η «λι-

ποταξία» των οποίων θέτει σε κίνδυνο ολόκληρη τη συλλογικότητα, προκαλώντας ενίοτε ακόμα και την εξαφάνισή της. Πώς να εγγραφεί η συλλογική δράση σε μια χρονική συνέχεια, ενώ την ίδια στιγμή οι νέοι τρόποι κινητοποίησης οργανώνονται πάνω σε μια ληξιπρόθεσμη και εφήμερη χρονικότητα;

ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Η παρούσα οικονομική κρίση μάς υποχρεώνει να σκεφτούμε με νέους όρους τις τοποθετήσεις και τις αναπαραστάσεις των νέων σχετικά με την εργασία, τη συλλογική δράση, την πολιτική. Όπως μαρτυρεί η βίαιη ανάδυση διάφορων κινητοποιήσεων διαμαρτυρίας στον δημόσιο χώρο στη Γαλλία, πολλοί νέοι ξαναβρίσκουν την ενέργεια να κινήσουν τους μοχλούς για να αντιταχθούν στη διεύρυνση των συνθηκών επισφάλειας. Αλλά αυτή η στάση εκφράζει συχνά μια ασαφή επιθυμία αλλαγής παρά μια συνεκτική αντίληψη, εναλλακτική στις κυρίαρχες κατευθύνσεις.

Η νέα γενιά εκφράζει μαζικά μια δυσπιστία απέναντι στη θεσμική πολιτική. Η κυρίαρχη ιδέα είναι ότι η επίσημη πολιτική είναι συνώνυμη του «χρήματος», της «διαφθοράς», της «πελατειοκρατίας», των «ψευδών υποσχέσεων», της «υποκρισίας», του «ψέματος». Τα κυρίαρχα πολιτικά κόμματα εμφανίζονται σαν μηχανισμοί εξαιρετικά δομημένοι, κάθετοι και επαγγελματοποιημένοι, που παράγουν τα δικά τους συμφέροντα, προσπαθώντας ταυτόχρονα να πείσουν την κοινή γνώμη για τον «ανιδιοτελή» χαρακτήρα τους.

Δεν προκαλεί καμία έκπληξη υπό αυτές τις συνθήκες η διαπίστωση της κακής εικόνας που τρέφουν οι νέοι για τα πολιτικά κόμματα. Αν υπάρχει ένα χαρακτηριστικό της θεσμικής πολιτικής που απωθεί εντελώς τη νέα γενιά, αυτό είναι ακριβώς η λογική της πολιτικής ως επιχείρησης. Είναι η κατάπνιξη της δημοκρατικής πρωτοβουλίας από τις γραφειοκρατικές δομές, το πολιτικό μάρκετινγκ, τον καριερισμό μέσα στα κόμματα.

Τελικά, γιατί οι νέοι δεν μπορούν να βρουν τη θέση τους μέσα στην επίσημη πολιτική σκηνή; Επειδή, το δίχως άλλο, το πολιτικό πεδίο δεν τους επιτρέπει να πάρουν στα χέρια τους τον έλεγχο της συλλογικής μοίρας τους. Επειδή τα κόμματα δεν έρχονται αντιμέτωπα με τα προβλήματα που βιώνουν πραγματικά οι νέοι: δεν είναι ικανά ούτε να ακούσουν τους νέους ούτε να αφυπνίσουν την επιθυμία τους προκειμένου να δεσμευθούν στον δικό τους αγώνα. Ποιους άξονες ανασυγκρότησης πρέπει λοιπόν να ακολουθήσει η πολιτική ώστε από εδώ και στο εξής να παίξει τον ρόλο της λαμβάνοντας υπόψη τις καινούργιες μορφές πολιτικοποίησης που έχουν απήχηση στη νέα γενιά; Ιδού το ερώτημα.

Έμφυλες ανισότητες κατά την είσοδο των νέων Ευρωπαίων στην αγορά εργασίας[1]

ΠΑΟΛΑ ΒΙΛΑ, ΓΚΑΜΠΡΙΕΛΑ ΜΠΕΡΛΟΦΑ,
ΕΛΕΟΝΟΡΑ ΜΑΤΕΑΤΣΙ, ΑΛΙΝΑ ΣΑΝΤΟΡ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι έμφυλες διαφορές στις αγορές εργασίας για τους νέους υπάρχουν σε όλη την Ευρώπη, αν και παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία μεταξύ των χωρών. Οι συνέπειες της αγοράς εργασίας στην παραγωγή και αναπαραγωγή έμφυλων διαφορών – κυρίως στους μισθούς και στη συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό– έχουν ερευνηθεί ευρύτατα. Ωστόσο, ελάχιστες μελέτες επικεντρώνονται στις έμφυλες διαφορές που εμφανίζονται στις αγορές εργασίας για τους νέους. Όπως είναι γνωστό, είναι σημαντικό να αντιμετωπίσουμε τις έμφυλες ανισότητες και να προωθήσουμε ίσες ευκαιρίες για τις γυναίκες και τους άνδρες τόσο για λόγους ισότητας (για να βελτιώσουμε το ευ ζην των γυναικών στην κοινωνία) όσο και για λόγους αποδοτικότητας (για να κάνουμε την κοινωνία πλουσιότερη) μέσω μιας καλύτερης ενσωμάτωσης των γυναικών στην αγορά εργασίας. Αυτό συνεπάγεται μια βελτιωμένη κατανόηση των παραγόντων που παράγουν έμφυλες ανισότητες στην αρχική εμπειρία των νέων

1. Αυτή η μελέτη αντλεί τα συμπεράσματά της από μια έρευνα που έγινε υπό την αιγίδα του STYLE project (Stategic Transitions for Youth Labour in Europe - Στρατηγικές Μεταβάσεις της Εργαζόμενης Νεολαίας στην Ευρώπη), με συντονίστρια την Jackie O'Reilly. Η έρευνα χρηματοδοτήθηκε από το Έβδομο Πλαίσιο Προγράμματος της Ευρωπαϊκής Ένωσης (FP7/2007-2013) με τη συμφωνία επιχορήγησης αρ. 613256.

στην αγορά εργασίας. Με άλλα λόγια, είναι σημαντικό να κατανοήσουμε κατά πόσον αυτές οι διαφορές είναι κυρίως το αποτέλεσμα αποφάσεων των νέων γυναικών για τη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας ή κατά πόσον αντανακλούν κάποιες ιδιαίτερες δυσκολίες που αυτές αντιμετωπίζουν στην τελευταία.

Μια νέα προσέγγιση των νέων γυναικών και ανδρών ως προς τις επιδόσεις τους στην απασχόληση μπορεί να βελτιώσει τη γνώση μας για τον τρόπο με τον οποίο αναδύονται οι έμφυλες ανισότητες και εξελίσσονται στη διάρκεια της αρχικής εμπειρίας των νέων ενηλίκων από την αγορά εργασίας στην Ευρώπη. Η έρευνα αυτού του θέματος απαιτεί μια ευρύτερη οπτική που εξετάζει όχι μόνο την εμπειρία της μετάβασης από το σχολείο στην εργασία (δηλαδή τα πρώτα τρία χρόνια μετά την αποφοίτηση από το σχολείο) αλλά επίσης την πρώιμη εμπειρία από τη σταδιοδρομία (δηλαδή τα επόμενα χρόνια), όταν οι δυσκολίες που υπήρχαν κατά την είσοδο στην εργασιακή ζωή πρέπει να ξεπεραστούν. Επιπλέον, θα πρέπει να δοθεί προσοχή στον τρόπο με τον οποίο εξελίσσεται χρονικά η ατομική εμπειρία από την απασχόληση και όχι μόνο στα χαρακτηριστικά της απασχόλησης σε συγκεκριμένα χρονικά σημεία.

Αυτή η παρέμβαση αντλεί τα ευρήματά της από την πρόσφατη έρευνά μας, η οποία διεξήχθη στο πλαίσιο του STYLE project[2] και έθεσε δύο ερωτήματα. Πρώτον, πώς αναδύονται οι έμφυλες ανισότητες και πώς εξελίσσονται στη διάρκεια των αρχικών εμπειριών της ευρωπαϊκής νεολαίας από την αγορά εργασίας. Δεύτερον, πώς τα θεσμικά χαρακτηριστικά της αγοράς εργασίας (συγκεκριμένα η νομοθεσία προστασίας της απασχόλησης) επηρεάζουν τις έμφυλες ανισότητες κατά τη φάση μετάβασης από το σχολείο στην εργασία και την «πρώιμη φάση της σταδιοδρομίας». Τα ευρήματα της έρευνας θα χρησιμοποιηθούν στην ενότητα των Συμπερασμάτων, για να υποστηρίξουν κάποιες προτάσεις πολιτικής που θα πρέπει να ληφθούν υπόψη από όσους χαράσσουν πολιτική με σκοπό την προώθηση της ισότητας των φύλων.

2. ΜΙΑ ΝΕΑ ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΣΤΑ ΕΡΓΑΣΙΑΚΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ

Όπως αναφέρθηκε ήδη, λίγες σχετικά έρευνες επικεντρώνονται σε έμφυλες διαφορές στην πρώιμη εργασιακή ζωή της ευρωπαϊκής νεολαίας. Κάποιες έρευνες μελετούν τις επιδόσεις στην αγορά εργασίας ανά ηλικιακή ομάδα, όπως η έκθεση Euro-

2. Τα βασικά ευρήματα του χρηματοδοτούμενου προγράμματος της ΕΕ για τις «Στρατηγικές Μεταβάσεις της Εργαζόμενης Νεολαίας στην Ευρώπη» (STYLE) συνοψίζονται σε ένα ηλεκτρονικό βιβλίο. Ο τόμος των O'Reilly, Moyart, Nazio και Smith (επιμ.), 2017, περιλαμβάνει πάνω από 60 σύντομες συνεισφορές που σκοπό έχουν να παρέχουν μια προσιτή σύνοψη η οποία να εξετάζει σφαιρικά τις αιτίες για την ανεργία των νέων στην Ευρώπη και μια εκτίμηση για την αποτελεσματικότητα των πολιτικών της αγοράς εργασίας.

found (2016) για τους NEETs (Not in Education, Employment or Training - νέοι εκτός εκπαίδευσης, απασχόλησης ή κατάρτισης), η οποία δείχνει ότι το ποσοστό των NEETs αυξάνεται με την ηλικία και ότι είναι πιθανότερο να βρεθούν στην ομάδα των NEETs οι νέες γυναίκες παρά οι νέοι άνδρες. Άλλες μελέτες έχουν αναλύσει τη μετάβαση από το σχολείο στην πρώτη «σημαντική» θέση εργασίας (δηλαδή ένα διάστημα απασχόλησης που διαρκεί τουλάχιστον τρεις μήνες). Οι Plantenga, Remery και Samek (2013) και οι Mills και Präg (2014) έδειξαν ότι οι έμφυλες διαφορές κατά τη μετάβαση από το σχολείο στην πρώτη θέση εργασίας αρχίζουν να εμφανίζονται αρκετά σύντομα.

Αυτές οι μελέτες επισημαίνουν ότι οι συνέπειες των έμφυλων διαφορών στην αγορά εργασίας γίνονται ορατές σχετικά πρώιμα στην εργασιακή ζωή αλλά δεν δίνουν τη δυνατότητα να κατανοηθούν πλήρως οι αιτίες για την ανάδυση αυτών των ανισοτήτων. Κατά πρώτον, άτομα στην ίδια ηλικιακή ομάδα παρουσιάζουν μια ετερογένεια σε σχέση με τη φάση της διαδρομής τους στην αγορά εργασίας και τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν. Ως εκ τούτου, χρειάζεται να ξεπεράσουμε τα κριτήρια της ηλικιακής ομάδας, ώστε να κατανοήσουμε καλύτερα πώς αναδύονται και εξελίσσονται χρονικά οι διαφορές φύλου. Δεύτερον, παρότι όλοι οι NEETs έχουν το κοινό χαρακτηριστικό πως είναι νέοι άνθρωποι οι οποίοι δεν έχουν σωρεύσει ανθρώπινο κεφάλαιο είτε μέσω της αγοράς εργασίας είτε μέσω της εκπαίδευσης, οι ποικίλες ομάδες αυτής της κατηγορίας είναι πολύ ετερογενείς σε σχέση με την εμπειρία από την αγορά εργασίας (συμπεριλαμβανομένων των βραχυχρόνια ανέργων, των μακροχρόνια ανέργων, των αποθαρρυμένων εργαζομένων, των μη διαθέσιμων λόγω ασθενείας/αναπηρίας ή για οικογενειακούς λόγους, των επανεντασσομένων). Ως εκ τούτου, χρειαζόμαστε μια προσέγγιση που να λαμβάνει υπόψη αυτή την ετερογένεια στον προσδιορισμό των συνεπειών της αγοράς εργασίας. Τρίτον, η επικέντρωση στην πρώτη σημαντική δουλειά μετά την αποφοίτηση από το σχολείο δεν δίνει μια ολοκληρωμένη εικόνα της ενσωμάτωσης των νέων στην αγορά εργασίας. Άρα, χρειάζεται να παρακολουθήσουμε αυτά τα άτομα για μια αρκετά μεγάλη χρονική περίοδο προκειμένου να συλλάβουμε τα πραγματικά χαρακτηριστικά της διαδικασίας ενσωμάτωσης.

Στην έρευνά μας υιοθετούμε ένα είδος «δυναμικής προσέγγισης» για την ανάλυση των συνεπειών της αγοράς εργασίας σε ενήλικους νέους. Αντί να εστιάζουμε σε κάποια συγκεκριμένη ηλικιακή ομάδα (και στη θέση της στην αγορά εργασίας) και/ή στον χρόνο που απαιτείται από τα νεαρά άτομα ώστε να αποκτήσουν την πρώτη σημαντική δουλειά μετά την αποφοίτηση από το σχολείο, αναλύουμε τις συνέπειες της αγοράς εργασίας σε νέους για μια σχετικά μακρά χρονική περίοδο (όχι σε κάποιο σταθερό χρονικό σημείο). Ειδικότερα, χρησιμοποιούμε μια καινοτόμο προσέγγιση που εξετάζει τις εργασιακές διαδρομές των νέων στη διάρκεια μιας περιόδου τριών ετών. Χρησιμοποιώντας διαχρονικά δεδομένα (EU-SILC από το 2006 έως το 2012), εξετάζουμε τη μηνιαία εργασιακή κατάσταση των ατόμων (ανέργων, εργα-

ζομένων, μη ενεργών, εκπαιδευομένων), τη χρονική διάρκεια και τον αριθμό αλλαγών στην κατάσταση της απασχόλησης, ώστε να προσδιορίσουμε και να ταξινομήσουμε τις ατομικές διαδρομές των νέων.

Εξετάζουμε δύο φάσεις της εργασιακής ζωής των νέων:

Πρώτη φάση: *οι διαδρομές από το σχολείο στην εργασία* περιγράφουν την είσοδο των νέων στην αγορά εργασίας (τα πρώτα τρία χρόνια μετά την αποφοίτηση).

Δεύτερη φάση: οι *αρχικές επαγγελματικές διαδρομές* περιγράφουν την εξέλιξη της διαδρομής των ενήλικων νέων στην αγορά εργασίας, όταν οι διακυμάνσεις της περιόδου μετά την αποφοίτηση από το σχολείο έχουν καταλαγιάσει (οι διαδρομές σε αυτή τη φάση αρχίζουν γύρω στα τέσσερα χρόνια μετά το πέρας της εκπαίδευσης).

Για την πρώτη φάση, εξετάζουμε τις έμφυλες διαφορές στον τύπο των διαδρομών της μηνιαίας απασχόλησης με κριτήριο την εύκολη/δυσχερή μετάβαση από το σχολείο στην εργασία. Για τη δεύτερη φάση, λαμβάνουμε υπόψη τις έμφυλες διαφορές στον τύπο των διαδρομών της μηνιαίας απασχόλησης με κριτήριο την ασφάλεια/ανασφάλεια της απασχόλησης.

Μέτρηση της ποιότητας των διαδρομών από το σχολείο στην εργασία

Για τις διαδρομές από το σχολείο στην εργασία, κατά πρώτον, εξετάζουμε εάν τα άτομα ήταν ή δεν ήταν σε θέση να επιτύχουν μια σχετικά σύντομη περίοδο απασχόλησης, δηλαδή μια περίοδο που διαρκεί τουλάχιστον έξι διαδοχικούς μήνες. Δεύτερον, λαμβάνουμε υπόψη τον χρόνο που χρειάζεται για να επιτύχουν αυτό το αποτέλεσμα και τη συχνότητα των αλλαγών στις θέσεις εργασίας κατά τη διάρκεια 36 μηνών, για να προχωρήσουμε σε μια επιπλέον διάκριση μεταξύ διαδρομών διαφορετικής ποιότητας. Με αυτά τα κριτήρια, προσδιορίζουμε έξι διαφορετικούς τύπους διαδρομών από το σχολείο στην εργασία:

1. *Ταχεία ένταξη*: μια σχετική περίοδος απασχόλησης επιτυγχάνεται εντός έξι μηνών μετά την αποφοίτηση από το σχολείο.
2. *Μακροχρόνια αναζήτηση*: μια σχετική περίοδος απασχόλησης επιτυγχάνεται ύστερα από έξι μήνες και πλέον ανεργίας ή αδράνειας.
3. *Επιτυχής είσοδος και έξοδος*: ποικίλες μη σχετικές περίοδοι απασχόλησης, διάσπαρτες με σύντομες περιόδους ανεργίας ή αδράνειας, που απολήγουν σε μια σχετική περίοδο απασχόλησης.
4. *Ανεπιτυχής είσοδος και έξοδος*: ποικίλες μη σχετικές περίοδοι απασχόλησης, διάσπαρτες με σύντομες περιόδους ανεργίας ή αδράνειας, που δεν απολήγουν σε μια σχετική περίοδο απασχόλησης.
5. *Συνεχής ανεργία και/ή αδράνεια*: περίοδοι αποκλειστικά ανεργίας ή αδράνειας.
6. *Επιστροφή στην εκπαίδευση*: ένα διάστημα εκπαίδευσης που διαρκεί τουλάχιστον έξι διαδοχικούς μήνες και λαμβάνει χώρα τουλάχιστον έξι μήνες μετά την αποφοίτηση από το σχολείο.

Μέτρηση της ποιότητας της πρώιμης σταδιοδρομίας

Τα τρία ή τέσσερα χρόνια μετά την αποφοίτηση από το σχολείο μπορεί να εκληφθούν ως η απαρχή της φάσης της πρώιμης σταδιοδρομίας, κατά την οποία απαιτείται ένας πιο εκλεπτυσμένος προσδιορισμός των ατομικών συνθηκών απασχόλησης. Το ενδιαφέρον όσον αφορά την έκβαση αυτής της φάσης επικεντρώνεται στο κατά πόσον τα άτομα παραμένουν στην απασχόληση για ένα επαρκώς συνεχές διάστημα, δηλαδή κατά πόσον η απασχόλησή τους είναι αρκετά «ασφαλής». Άρα, προσδιορίζουμε τις σταδιοδρομίες «ασφαλούς απασχόλησης» με κριτήριο κατά πόσον ένα νεαρό άτομο επιτυγχάνει σχετικά μακρές περιόδους απασχόλησης, διάσπαρτες με μόνο λίγα και μικρά διαστήματα ανεργίας (για περισσότερες λεπτομέρειες, βλ. Berloffa κ.ά., 2017). Για όσους δεν έχουν επιτύχει αυτό το αποτέλεσμα, διακρίνουμε ποικίλους τύπους σταδιοδρομίας ανάλογα με την κυρίαρχη κατάσταση απασχόλησης και τη συχνότητα αλλαγών αυτής της κατάστασης. Στη βάση αυτών των κριτηρίων προσδιορίζουμε έξι διαφορετικούς τύπους πρώιμων σταδιοδρομιών:

1. *Ασφαλής απασχόληση*: η περίοδος απασχόλησης διαρκεί (κάθε φορά) τουλάχιστον έξι μήνες και η περίοδος μη απασχόλησης διαρκεί (κάθε φορά) το πολύ τρεις μήνες.
2. *Κυρίως απασχολούμενος/-νη*: μακρά περίοδος απασχόλησης (τουλάχιστον 12 συνεχόμενοι μήνες) και μικρός αριθμός αλλαγών επαγγελματικής κατάστασης (τρεις το πολύ).
3. *Κυρίως άνεργος/-γη*: μακρά περίοδος ανεργίας (τουλάχιστον 12 συνεχείς μήνες) και μικρός αριθμός αλλαγών επαγγελματικής κατάστασης (τρεις το πολύ).
4. *Κυρίως μη ενεργός/-γή*: μακροχρόνιες περίοδοι αδράνειας (τουλάχιστον 12 συνεχόμενοι μήνες) και μικρός αριθμός αλλαγών επαγγελματικής κατάστασης (τρεις το πολύ).
5. *Είσοδος και έξοδος*: περισσότερες από τρεις αλλαγές.
6. *Επιστροφή στην εκπαίδευση*: εκπαίδευση για τουλάχιστον έξι συνεχείς μήνες.

Στην επόμενη ενότητα παρουσιάζουμε τα βασικά ευρήματά μας.

3. ΠΩΣ ΑΝΑΔΥΟΝΤΑΙ ΚΑΙ ΕΞΕΛΙΣΣΟΝΤΑΙ ΟΙ ΕΜΦΥΛΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ;

Η εμπειρική ανάλυσή μας έχει χρησιμοποιήσει τα μακροχρόνια δεδομένα της EU-SILC που παρέχουν πληροφόρηση για την περίοδο 2005-2011, με εστίαση στους νέους ηλικίας 16-34 ετών στην Ευρώπη. Η μηνιαία πληροφόρηση για την κατά δήλωσή τους κατάσταση απασχόλησης (π.χ. απασχολούμενος, άνεργος, μη ενεργός, σε εκπαίδευση) χρησιμοποιείται για να προσδιοριστούν οι ατομικές ακολουθίες (ή διαδρομές) καταστάσεων απασχόλησης που αναφέρονται σε μια περίοδο 36 μηνών.

Για την πρώτη φάση, παρατηρούμε τις διαδρομές νέων ατόμων μέχρι τρία χρόνια μετά την αποφοίτηση. Για τη δεύτερη φάση, παρατηρούμε ατομικές διαδρομές που άρχισαν δύο με τρία χρόνια μετά την αποφοίτηση και διήρκεσαν για τα επόμενα τρία έτη. Λόγω περιορισμένης διαθεσιμότητας στοιχείων, μπορέσαμε να εξετάσουμε 17 χώρες της ΕΕ, στις οποίες περιλαμβάνονται οι σκανδιναβικές (Φινλανδία, Σουηδία), οι ηπειρωτικές (Ολλανδία, Αυστρία, Βέλγιο, Γαλλία, Ηνωμένο Βασίλειο), οι νότιες (Ελλάδα, Ισπανία, Ιταλία, Πορτογαλία) και οι χώρες της Κεντρικής και της Ανατολικής Ευρώπης (Τσεχία, Ουγγαρία, Εσθονία, Πολωνία, Σλοβενία, Σλοβακία).

Έμφυλες ανισότητες στην αγορά εργασίας. Μια περιγραφική ανάλυση

Τα εμπειρικά στοιχεία για τις έμφυλες ανισότητες στην αγορά εργασίας μεταξύ ενήλικων νέων Ευρωπαίων δείχνουν ότι οι έμφυλες διαφορές είναι σχετικά περιορισμένες στις διαδρομές από το σχολείο προς την εργασία αλλά γίνονται αρκετά σημαντικές στις πρώιμες σταδιοδρομίες. Αυτή η ενότητα παρουσιάζει κάποια περιγραφικά στατιστικά στοιχεία για έμφυλες ανισότητες ανά τύπο διαδρομής για τις φάσεις «από το σχολείο στην εργασία» και «πρώιμη σταδιοδρομία». Στη συνέχεια, συζητούνται τα βασικά αποτελέσματα της οικονομετρικής ανάλυσης, προκειμένου να διασαφηνιστεί ο ρόλος των θεσμών της αγοράς εργασίας (δηλαδή ο βαθμός ακαμψίας/ελαστικότητας των μόνιμων και προσωρινών συμβάσεων εργασίας) που επηρεάζουν τις έμφυλες ανισότητες στις δύο φάσεις της εργασιακής ζωής της νεολαίας.

Το Διάγραμμα 1 δείχνει ότι οι ευκαιρίες των νεαρών γυναικών κατά την είσοδο στην αγορά εργασίας για μια ταχεία πρόσβαση στην αμειβόμενη εργασία και την αποφυγή μακροχρόνιων περιόδων ανεργίας/αδράνειας είναι παρόμοιες με αυτές των νέων ανδρών. Το ποσοστό συμμετοχής στις διαδρομές «ταχεία ένταξη» και «μακροχρόνια αναζήτηση» είναι το ίδιο και για τα δύο φύλα. Μικρές έμφυλες διαφορές εμφανίζονται στις άλλες διαδρομές: οι γυναίκες καταγράφουν ένα αμυδρά χαμηλότερο ποσοστό και στις δύο διαδρομές «εισόδου και εξόδου», που αντισταθμίζεται από τα αμυδρά υψηλότερα ποσοστά των διαδρομών «συνεχής ανεργία/αδράνεια» και «επιστροφή στην εκπαίδευση».

Σε αντίθεση με το υπόδειγμα που παρατηρήθηκε για την είσοδο στην αγορά εργασίας, τα έμφυλα χάσματα αρχίζουν να αναδύονται στη φάση της πρώιμης σταδιοδρομίας, με τους άνδρες και τις γυναίκες να βιώνουν διαφορετικές διαδρομές απασχόλησης, όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 2.

Το ποσοστό των γυναικών σε σταδιοδρομίες «ασφαλούς απασχόλησης» είναι περίπου κατά 10% χαμηλότερο σε σχέση με τους άνδρες. Αυτό το μεγάλο χάσμα συνδυάζεται με τα συγκριτικά υψηλότερα ποσοστά των νέων γυναικών στις διαδρομές «κυρίως μη ενεργός/-γή» και «κυρίως απασχολούμενος/-νη». Τέλος, είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε πως το ποσοστό των νέων γυναικών στη διαδρομή «επι-

Διάγραμμα 1
Διαδρομές από το σχολείο στην εργασία κατά φύλο

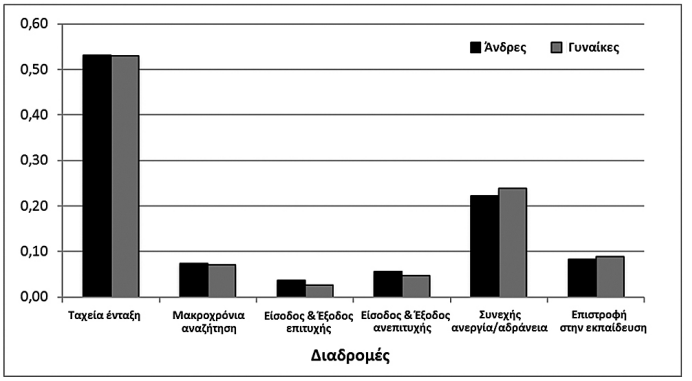

Πηγή: Επεξεργασία των συγγραφέων

Διάγραμμα 2
Πρώιμες διαδρομές κατά φύλο

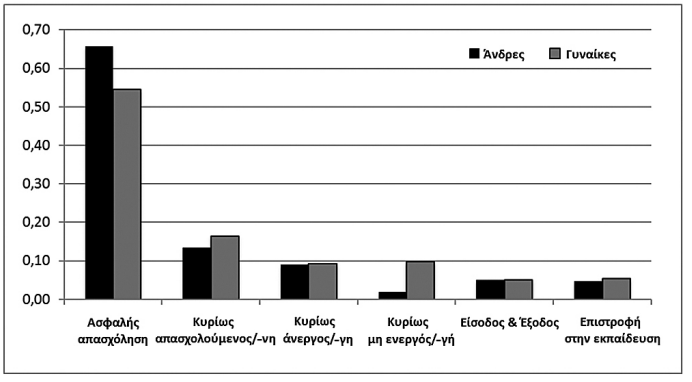

Πηγή: Επεξεργασία των συγγραφέων

στροφής στην εκπαίδευση» είναι ελαφρώς υψηλότερο απ' ό,τι των ανδρών, φανερώνοντας τη βούληση των νέων γυναικών να υπερβούν μέσω της εκπαίδευσης τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν στην αγορά εργασίας.

Για να κατανοήσουμε καλύτερα τις έμφυλες διαφορές που παρατηρούνται στις αρχικές σταδιοδρομίες, στο Διάγραμμα 3 συγκρίνονται άνδρες και γυναίκες με και χωρίς παιδιά. Όπως αναμενόταν, η κατανομή των μητέρων στις έξι επαγγελματικές διαδρομές διαφέρει ουσιαστικά από εκείνη των νέων ανδρών, παρουσιάζοντας μεγάλη πτώση στηδιαδρομή «ασφαλής απασχόληση» και ουσιαστική άνοδο στις διαδρομές «κυρίως μη ενεργός/-γή» και «κυρίως απασχολούμενος/-νη». Ο σχηματισμός οικογένειας προσθέτει άλλου είδους δυσκολίες, καθώς σχεδόν το ένα τέταρτο

των μητέρων εγκαταλείπει την αγορά εργασίας. Ωστόσο, είναι σημαντικό να επισημάνουμε ότι και οι νέες γυναίκες χωρίς παιδιά φαίνεται να αντιμετωπίζουν εμπόδια σταδιοδρομίας. Σε σύγκριση με τους νέους άνδρες, το ποσοστό των νέων γυναικών χωρίς παιδιά είναι χαμηλότερο στη διαδρομή «ασφαλής απασχόληση» και υψηλότερο στη διαδρομή «επιστροφή στην εκπαίδευση».

Διάγραμμα 3
Αρχικές σταδιοδρομίες με βάση το φύλο και τη μητρότητα

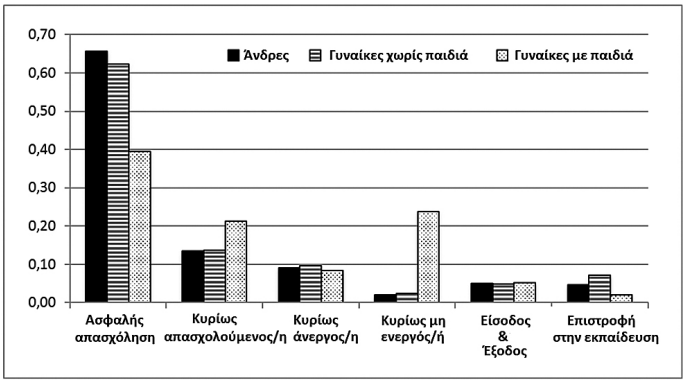

Πηγή: Επεξεργασία των συγγραφέων

Διάγραμμα 4
Διαδρομές από το σχολείο στην εργασία ανά φύλο και ομάδα χωρών

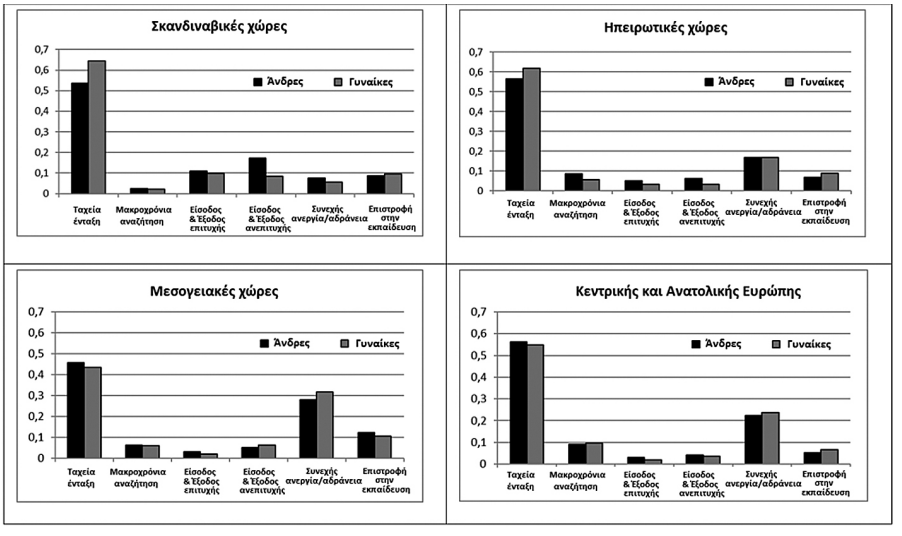

Πηγή: Επεξεργασία των συγγραφέων

Διάγραμμα 5
Αρχικές σταδιοδρομίες με βάση το φύλο, τη μητρότητα και την ομάδα χωρών

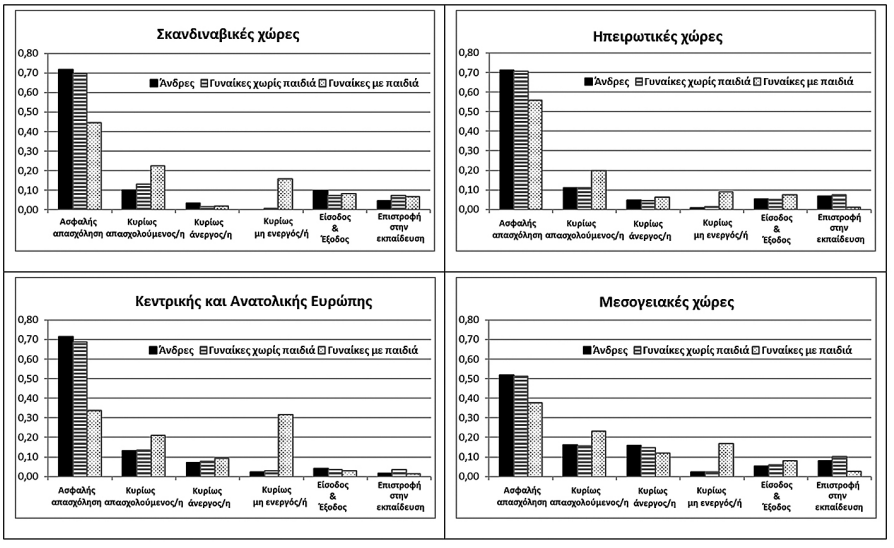

Πηγή: Επεξεργασία των συγγραφέων

Η σύγκριση μεταξύ των τεσσάρων ομάδων χωρών αποκαλύπτει ομοιότητες αλλά και διαφορές (βλ. Διάγραμμα 4 και Διάγραμμα 5). Κατά πρώτον, σε όλες τις ομάδες χωρών οι διαφορές μεταξύ των επαγγελματικών διαδρομών νέων γυναικών και ανδρών είναι αμελητέες στην πρώτη φάση (από το σχολείο στην εργασία), αλλά μεγεθύνονται στη δεύτερη φάση (πρώιμη σταδιοδρομία). Δεύτερον, τα συνολικά ποσοστά της διαδρομής «ταχεία ένταξη» στην πρώτη φάση είναι σχετικά υψηλά στις σκανδιναβικές και τις ηπειρωτικές χώρες και ακολουθούν οι μεσογειακές και οι χώρες της Κεντρικής και της Ανατολικής Ευρώπης, οι οποίες καταγράφουν αμφότερες αρκετά υψηλά ποσοστά στις διαδρομές «συνεχής ανεργία/αδράνεια». Τρίτον, στις σκανδιναβικές και τις ηπειρωτικές χώρες οι γυναίκες απόφοιτοι καταγράφουν καλύτερες επιδόσεις ταχείας ένταξης απ' ό,τι οι άνδρες, αλλά αυτό το πλεονέκτημα δεν υφίσταται στις μεσογειακές και τις χώρες της Κεντρικής και της Ανατολικής Ευρώπης. Με δεδομένο ότι σε όλες τις ομάδες χωρών το εκπαιδευτικό επίπεδο των νέων γυναικών είναι υψηλότερο απ' ό,τι των νέων ανδρών, η απουσία αυτού του πλεονεκτήματος στις τελευταίες δύο ομάδες χωρών φαίνεται να υποδεικνύει πως η επένδυση στην εκπαίδευση δεν αρκεί για να ξεπεραστούν κάποιες διακρίσεις εις βάρος των νέων γυναικών που εισέρχονται στην αγορά εργασίας.

Όπως έχουμε ήδη επισημάνει, η εικόνα αλλάζει όταν εξετάζουμε τη δεύτερη φάση και συγκρίνουμε τους νέους άνδρες με τις νέες γυναίκες με ή χωρίς παιδιά. Σε όλες τις ομάδες χωρών, οι ενήλικοι νέοι άνδρες εμφανίζουν παρόμοιες επιδόσεις

στην αγορά εργασίας σε σχέση με τις ενήλικες νέες γυναίκες χωρίς παιδιά και αισθητά καλύτερες σε σχέση με τις μητέρες· οι τελευταίες εμφανίζουν πολύ χαμηλότερα ποσοστά συμμετοχής στις διαδρομές «ασφαλούς απασχόλησης» έναντι των ενήλικων νέων ανδρών και γυναικών χωρίς παιδιά. Αξίζει να επισημανθεί ότι οι μεσογειακές χώρες καταγράφουν πολύ χαμηλότερα ποσοστά ενήλικων νέων σε διαδρομές «ασφαλούς απασχόλησης» σε σύγκριση με τις άλλες ομάδες χωρών (γύρω στο 50% για άνδρες και γυναίκες χωρίς παιδιά στις μεσογειακές χώρες και γύρω στο 70% για τις υπόλοιπες ομάδες χωρών). Επιπλέον, η «επιστροφή στην εκπαίδευση» εμφανίζεται ως σημαντική στρατηγική για αρκετές γυναίκες χωρίς παιδιά στις μεσογειακές, τις ηπειρωτικές και τις σκανδιναβικές χώρες, αλλά και για αρκετές μητέρες στις σκανδιναβικές χώρες. Τέλος, οι μητέρες καταγράφουν σχετικά υψηλά ποσοστά στη διαδρομή «κυρίως μη ενεργός/-γή» σε όλες τις ομάδες χωρών, αλλά κυρίως στις χώρες της Κεντρικής και της Ανατολικής Ευρώπης.

Μια εις βάθος ανάλυση των έμφυλων ανισοτήτων

Τα εμπειρικά στοιχεία που πραγματευθήκαμε παραπάνω είναι καθαρά «περιγραφικά». Αυτό σημαίνει ότι η πληροφόρηση την οποία παρέχουν δεν λαμβάνει υπόψη διαφορές στα ατομικά χαρακτηριστικά (δηλαδή εκπαιδευτικό επίπεδο και ηλικία) και άλλους παράγοντες (δηλαδή τους θεσμούς της αγοράς εργασίας στο εθνικό επίπεδο) που μπορεί να επηρεάζουν τον τύπο της επαγγελματικής διαδρομής. Ως εκ τούτου, ελέγξαμε στατιστικά τον βαθμό κατά τον οποίο το φύλο των νέων ατόμων επηρεάζει την πιθανότητα να υπάρξουν διαφορετικοί τύποι επαγγελματικών διαδρομών (χωριστά για την πρώτη και τη δεύτερη φάση), ενώ όλα τα άλλα χαρακτηριστικά είναι σταθερά (ceteris paribus). Επίσης, εξετάσαμε εάν η αυστηρότητα της ρύθμισηςτων συμβάσεων αορίστου χρόνου (EPL-R) και των συμβάσεων προσωρινής εργασίας (EPL-T) είχε διαφορετικές επιπτώσεις σε ενήλικες νέες γυναίκες και νέους άνδρες. Σε ό,τι ακολουθεί, συνοψίζουμε τα βασικά αποτελέσματα της οικονομετρικής μας ανάλυσης.

Έμφυλες διαφορές. Δεν υφίστανται έμφυλες διαφορές στον τύπο της διαδρομής που ακολουθήθηκε στην πρώτη φάση, αλλά υπάρχει μια ελαφρά μεγαλύτερη πιθανότητα για τις γυναίκες να επιστρέψουν στην εκπαίδευση. Στη δεύτερη φάση, υπάρχουν σημαντικές έμφυλες διαφορές (και για τις γυναίκες χωρίς παιδιά). Συγκεκριμένα, ceteris paribus, οι γυναίκες έχουν πολύ λιγότερες πιθανότητες για «ασφαλή απασχόληση» (η πιθανότητα να ακολουθήσουν αυτή τη διαδρομή είναι 30 ποσοστιαίες μονάδες μικρότερη για τις γυναίκες σε σχέση με τους άνδρες)· και είναι πιο πιθανό να είναι «κατά κύριο λόγο μη ενεργές» (+9 ποσοστιαίες μονάδες) ή να «επιστρέψουν στην εκπαίδευση» (+5 ποσοστιαίες μονάδες). Άρα, στη δεύτερη φάση, οι γυναίκες βρίσκονται σαφώς σε μειονεκτική θέση σε σύγκριση με τους άνδρες όσον αφορά την επαγγελματική ασφάλεια. Ο σχηματισμός οικογένειας προσθέτει επιπλέον δυσκολίες.

Πράγματι, η πιθανότητα για τις μητέρες να έχουν μια διαδρομή «ασφαλούς απασχόλησης» μειώνεται περαιτέρω γύρω στις 14 ποσοστιαίες μονάδες.

Ρύθμιση συμβάσεων αορίστου χρόνου (EPL-R). Στην πρώτη φάση, και για τα δύο φύλα, οι αυστηρότεροι κανόνες στις απολύσεις μόνιμων εργαζομένων μειώνουν την πιθανότητα «ταχείας» πρόσβασης στην απασχόληση (-7 ποσοστιαίες μονάδες) και αυξάνουν την πιθανότητα της «ανεπιτυχούς εισόδου και εξόδου» (+5 ποσοστιαίες μονάδες). Ωστόσο, αυτές οι αρνητικές επιπτώσεις εξαφανίζονται στη δεύτερη φάση, κατά την οποία δεν υπάρχουν σημαντικές επιπτώσεις της EPL-R είτε για τις γυναίκες είτε για τους άνδρες.

Ρύθμιση συμβάσεων προσωρινής εργασίας (EPL-T). Δεν υπάρχουν σημαντικές συνέπειες των EPL-T στον τύπο της διαδρομής κατά την πρώτη φάση. Αντιθέτως, στη δεύτερη φάση υπάρχουν σημαντικές επιπτώσεις τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες. Αυστηρότεροι κανόνες σε προσωρινές συμβάσεις αυξάνουν την πιθανότητα πρόσβασης σε ασφαλή απασχόληση και μειώνουν την πιθανότητα παραμονής για μεγάλο διάστημα στην ανεργία για όλα τα νεαρά άτομα, αλλά κυρίως για τις γυναίκες.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η έρευνά μας για τις έμφυλες ανισότητες στην αρχική εμπειρία των νέων Ευρωπαίων από την αγορά εργασίας δείχνει ότι άνδρες και γυναίκες απόφοιτοι αντιμετωπίζουν τις ίδιες δυσκολίες στην πρώτη φάση της εργασιακής τους ζωής. Αυτό σημαίνει ότι οι νέες γυναίκες έχουν τις ίδιες ευκαιρίες με τους νέους άνδρες να εισέλθουν ταχέως σε έμμισθη εργασία ή να εμπλακούν σε μια προβληματική διαδρομή κατά τα πρώτα τρία χρόνια μετά την αποφοίτηση τόσο συνολικά όσο και εάν αποκλείσουμε την επίδραση των διαφορετικών ατομικών χαρακτηριστικών. Αντιθέτως, οι συνέπειες των έμφυλων ανισοτήτων στην αγορά εργασίας εμφανίζονται στη δεύτερη φάση της εργασιακής ζωής, δηλαδή γύρω στα τέσσερα χρόνια μετά την αποφοίτηση. Πιο συγκεκριμένα, οι γυναίκες έχουν συγκριτικά λιγότερες ευκαιρίες να παραμείνουν συνεχώς ή κατά κύριο λόγο απασχολούμενες, έστω και εάν δεν έχουν παιδιά.

Με βάση τις γενικές διαφορές (όχι ceteris paribus), η σύγκριση μεταξύ των τεσσάρων ομάδων χωρών αποκαλύπτει ομοιότητες ως προς τις εργασιακές επιδόσεις ανά φύλο στις δύο φάσεις της εργασιακής ζωής νέων αλλά και αξιοσημείωτες διαφορές μεταξύ χωρών ως προς τις επιπτώσεις της λειτουργίας της αγοράς εργασίας στην εργασιακή ένταξη όλων των νέων, ανεξαρτήτως φύλου. Πρώτον, σε όλες τις ομάδες χωρών οι διαφορές μεταξύ των σταδιοδρομιών νέων γυναικών και ανδρών είναι αμελητέες στην πρώτη φάση (μετάβαση από το σχολείο στην εργασία) αλλά σημαντικές στη δεύτερη φάση (αρχική σταδιοδρομία). Δεύτερον, τα συνολικά ποσοστά της διαδρομής «ταχεία ένταξη» στην πρώτη φάση είναι σχετικά υψηλά (για

άνδρες και γυναίκες) στις σκανδιναβικές και τις ηπειρωτικές χώρες, χαμηλότερα στις χώρες της Κεντρικής και της Ανατολικής Ευρώπης, και πολύ χαμηλότερα στις μεσογειακές χώρες. Τρίτον, στη δεύτερη φάση σε όλες τις ομάδες χωρών οι ενήλικοι νέοι άνδρες εμφανίζουν ελαφρώς καλύτερα αποτελέσματα στην αγορά εργασίας απ' ό,τι οι ενήλικες νέες γυναίκες χωρίς παιδιά και ασύγκριτα καλύτερα αποτελέσματα από τις νέες μητέρες. Τέταρτον, οι μεσογειακές χώρες ξεχωρίζουν για τις φτωχές επιδόσεις της αγοράς εργασίας ως προς την εργασιακή ένταξη των νέων, καταγράφοντας πολύ μικρότερα ποσοστά νέων ενηλίκων (ανδρών και γυναικών) σε διαδρομές «ασφαλούς απασχόλησης» συγκριτικά με τις άλλες ομάδες χωρών.

Με βάση τα θεσμικά χαρακτηριστικά των αγορών εργασίας, δείξαμε πώς η νομοθεσία για την προστασία της απασχόλησης επηρεάζει τις έμφυλες ανισότητες στις δύο φάσεις ceteris paribus. Η ρύθμιση των συμβάσεων αορίστου χρόνου (EPL-R) έχει κάποιες αρνητικές επιπτώσεις κατά την πρώτη φάση της εργασιακής ζωής των νέων γυναικών (και μόνο γι' αυτές), αυξάνοντας έτσι το έμφυλο χάσμα. Ωστόσο, αυτές οι επιπτώσεις εξαφανίζονται στη δεύτερη φάση. Αντιθέτως, η ρύθμιση των προσωρινών συμβάσεων εργασίας (EPL-T) δεν έχει σημαντική επίπτωση στην πρώτη φάση της εργασιακής ζωής των νέων της Ευρώπης αλλά εμφανίζει κάποιες δυσμενείς επιπτώσεις στη δεύτερη φάση. Συγκεκριμένα, η πιο αυστηρή ρύθμιση όσον αφορά τη χρήση των προσωρινών συμβάσεων αυξάνει τις ευκαιρίες της νεολαίας να έχει ασφαλή απασχόληση, με θετικότερη επίδραση στις γυναίκες σε σχέση με τους άνδρες. Με άλλα λόγια, η απορρύθμιση της αγοράς εργασίας αυξάνει συγκριτικά περισσότερο για τις γυναίκες την πιθανότητα να έχουν κατακερματισμένες αρχικές σταδιοδρομίες, με τις πασίγνωστες αρνητικές μακροχρόνιες συνέπειες στις αποδοχές, στην εξέλιξη της σταδιοδρομίας κ.λπ. Ως εκ τούτου, με βάση μια ορισμένη πολιτική οπτική, τα ευρήματά μας δηλώνουν ότι οι νέες γυναίκες θα έχουν συγκριτικά μεγαλύτερο πλεονέκτημα από μια αυστηρότερη ρύθμιση της προσωρινής εργασίας, καθώς υφίστανται μεγαλύτερη βλάβη από την απορρύθμιση, μια ρύθμιση που θα συμβάλει στη μείωση του έμφυλου χάσματος στις ευκαιρίες σταδιοδρομίας.

Αυτά τα αποτελέσματα συμφωνούν με την ερμηνεία σύμφωνα με την οποία οι προσωρινές συμβάσεις παίζουν περισσότερο τον ρόλο «παγίδας» παρά «γέφυρας» για τις νέες γυναίκες σε σχέση με τους νέους άνδρες. Αυτό μπορεί να σχετίζεται με την προσέγγιση που υιοθέτησαν ορισμένες επιχειρήσεις να προτιμούν την πρόσληψη νέων ανδρών αντί νέων γυναικών σε θέσεις εργασίας με μόνιμη σύμβαση, προκειμένου να αποφύγουν όλες τις δαπάνες που συνδέονται με τη μητρότητα. Εάν έτσι έχουν τα πράγματα, υπάρχει μια διάκριση κατά των νέων γυναικών όχι επειδή είναι ήδη μητέρες αλλά επειδή μπορεί να γίνουν μητέρες στο εγγύς μέλλον. Ο κίνδυνος που σχετίζεται με αυτή τη συμπεριφορά κάποιων επιχειρήσεων είναι ότι οι νέες γυναίκες μπορεί να αναβάλουν τη μητρότητα, ως μια στρατηγική για να εισέλθουν σε μια ασφαλή διαδρομή απασχόλησης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Berloffa, G., Matteazzi, E., Mazzolini, G., Şandor, A. και Villa, P. (2015) *Youth School-To-Work Transitions. From Entry Jobs to Career Employment*, STYLE Working Paper WP10.2, University of Brighton/CROME, Μπράιτον.

Berloffa, G., Matteazzi, E., Mazzolini, G., Şandor, A. και Villa, P. (2017) *The Quality of Employment in the Early Labour Market Experience of Young Europeans*, DEM Working Papers 5, University of Trento, Τρέντο.

Berloffa, G., Matteazzi, E., Mazzolini, G., Şandor, A. και Villa, P. «How Can Young People's Employment Quality be Assessed Dynamically?», στο O'Reilly, J., Leschke, J., Ortlieb, R., Seeleib-Kaiser, M. και Villa, P. (επιμ.) *Youth Labor in Transition. Inequalities, Mobility, and Policies in Europe*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη (υπό έκδοση).

Berloffa, G., Matteazzi, E. και Villa, P. «The Worklessness Legacy: Do Working Mothers Make a Difference?», στο O'Reilly, J., Leschke, J., Ortlieb, R., Seeleib-Kaiser, M. και Villa, P. (επιμ.) *Youth Labor in Transition. Inequalities, Mobility, and Policies in Europe*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη (υπό έκδοση).

O'Reilly, J., Leschke, J., Ortlieb,R., Seeleib-Kaiser, M. καιVilla, P. (επιμ.) *Youth Labor in Transition. Inequalities, Mobility, and Policies in Europe*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη (υπό έκδοση).

O'Reilly, J., Moyart, C., Nazio, T. και Smith, M. (επιμ.) (2017) *Youth Employment. STYLE Handbook*, University of Brighton/CROME, Μπράιτον (http://style-handbook.eu/print).

Eurofound (2016) *Exploring the Diversity of NEETs*, Publications Office of the European Union, Λουξεμβούργο.

Mills, M. και Präg, P. (2014) *Gender Inequalities in the School-to-work Transition in Europe.Short Statistical Report 4. Prepared for European Commission Directorate General-Justice and Fundamental Rights*, RAND Corporation, Σάντα Μόνικα/Κέιμπριτζ.

Plantenga, J., Remery, C. και Samek, M. (2013) *Starting Fragile. Gender Differences in the Youth Labour Market*, Publications Office of the European Union, Λουξεμβούργο.

Έμφυλες ανισότητες και το φύλο της κρίσης

ΑΝΝΑ ΒΟΥΓΙΟΥΚΑ

1. ΣΗΜΕΙΑ ΕΚΚΙΝΗΣΗΣ

Η συζήτηση για τις έμφυλες ανισότητες στο πλαίσιο της σύγχρονης νεοφιλελεύθερης κρίσης και η ανάδειξη της διασύνδεσής της με τις έμφυλες σχέσεις εξουσίας έχουν κατ' αρχάς σημασία προκειμένου να κατανοήσουμε από τι εξαρτάται η ορατότητα του φύλου και από τι η δυνατότητα πολιτικοποίησης της έμφυλης διαφοράς. Δεύτερον, για να εξετάσουμε κατά πόσον καταγράφονται αντιπαρατιθέμενες εννοιολογήσεις για τους «άνδρες» και τις «γυναίκες» στον δημόσιο λόγο, οι οποίες αντικρούουν ή αμφισβητούν τις φυσικοποιημένες έμφυλες διαφορές και τις ουσιοκρατικές περιγραφές για τα φύλα. Αλλά και για να αναλύσουμε αν και πώς οι πολιτικές της λιτότητας δομούν ή μετασχηματίζουν τα ηγεμονικά νοήματα για τους «άνδρες» και τις «γυναίκες» (Αβδελά, 2011). Η σκοπιά του φύλου δεν συνιστά απλώς και μόνο μέσο για να εμπλουτίσουμε και να «διορθώσουμε» τα ποσοτικά και ποιοτικά δεδομένα της κρίσης σε επίπεδο κοινωνίας, οικονομίας, αγοράς εργασίας, κράτους πρόνοιας, συμμετοχής στα κοινά, εκπαίδευσης, ιδιωτικού βίου, ανθρώπινων δικαιωμάτων και κοινωνικών κατακτήσεων αλλά και μέσο για να αναδείξουμε διακυβεύματα που μένουν αφανή και για να εξετάσουμε κατά πόσον είναι δυνατόν να παραχθεί ένα εναλλακτικό αφήγημα για την κρίση και τη λιτότητα. Συνιστούν επίσης μέσο για να θέσουμε νέα ερωτήματα για τη σχέση μεταξύ πολιτικής και φύλου, να ξανασκεφτούμε τη σχέση εξουσίας, εμπρόθετης δράσης και αντίστασης στην κρίση και στην κυρίαρχη πολιτική ατζέντα της λιτότητας, από τη σκοπιά του φεμινιστικού κινήματος και των τοπικών και διαθεματικών κινημάτων για τα δικαιώματα των γυναικών.

Οι φεμινιστικές αναλύσεις φέρνουν στο προσκήνιο έμφυλες και αποσιωπημένες διαστάσεις της λιτότητας που αφορούν τις καταβολές, τις μορφές και τις διαφορετικές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης, καθώς και τους τρόπους με τους οποίους οι διαχωρισμοί της κοινωνικής τάξης, του φύλου, της φυλής, της εθνότητας, της σεξουαλικότητας και της αναπηρίας αλληλοδιαπλέκονται ή και οξύνονται σε διαφορετικά γεωγραφικά και πολιτικά συμφραζόμενα. Αναλύουν κριτικά τις προτεινόμενες και τις εφαρμοζόμενες «θεραπείες» και τον λόγο (discourse) περί της κρίσης που συγκαλύπτει τη διασύνδεση της λιτότητας με τις πολιτικές αποκλεισμού και πειθάρχησης των πολιτών, αναδεικνύοντας παράλληλα εναλλακτικές φεμινιστικές προσεγγίσεις στις νεοφιλελεύθερες οικονομικές και κοινωνικές πολιτικές σε επίπεδο θεωρίας και ακτιβισμού.

Το πρόβλημα της λιτότητας αντιμετωπίζεται κυρίως μέσω τριών προσεγγίσεων. Κατ' αρχάς, μέσω της αμφισβήτησης της οικονομικής και πολιτικής ορθοδοξίας για τη φύση και τα χαρακτηριστικά της κρίσης, καθώς και των πολιτικών απόκρισης στην κρίση λόγω των έμφυλων διαστάσεών της. Δεύτερον, μέσω της ανάδειξης των έμφυλων, φυλετικοποιημένων και σεξουαλικοποιημένων αποκλεισμών και της βίας που παράγεται μέσω των νεοφιλελεύθερων πολιτικών λιτότητας. Τρίτον, μέσω του εντοπισμού των έμφυλων επιπτώσεων συγκεκριμένων πολιτικών λιτότητας και της ανάδειξης μορφών αντίστασης σε αυτές τις επιπτώσεις (Brah, Szeman και Gedalof, 2015).

Στο πλαίσιο της αμφισβήτησης των ορθοδοξιών αναλύεται η εγγενώς έμφυλη διάσταση της οικονομίας και στις τρεις σφαίρες (χρηματοοικονομική, παραγωγή και αναπαραγωγή), και αναδεικνύεται το γεγονός ότι η σφαίρα της αναπαραγωγής παραγνωρίζεται ή αγνοείται, μένοντας εκτός των σχετικών συζητήσεων για τις επιπτώσεις της λιτότητας. Το πρόβλημα δεν σχετίζεται μόνο με το γεγονός ότι οι γυναίκες εν γένει, αλλά και συγκεκριμένες κατηγορίες γυναικών, όπως οι μετανάστριες, οι ηλικιωμένες, οι γυναίκες με αναπηρία, οι μονογονείς, επηρεάζονται δυσανάλογα από την κρίση, αλλά κυρίως με το γεγονός ότι η οικονομία είναι μια εμφυλοποιημένη δομή (gendered structure). Ως εκ τούτου, είναι αναγκαίο να αναπτύξουμε οικονομικές στρατηγικές που να θέτουν ως προτεραιότητα τη σφαίρα της αναπαραγωγής και την εργασία φροντίδας, επενδύοντας όχι μόνο σε υλικές αλλά και σε κοινωνικές υποδομές. Μάλιστα, κάποιες θεωρητικές του φεμινισμού προτείνουν μια οικονομική στρατηγική που εντάσσει την αναπαραγωγική εργασία και τη φροντίδα στην ανάλυση των εναλλακτικών οικονομικών πολιτικών και συνδέει την απασχόληση, τους μισθούς και την κοινωνική ασφάλιση με την παροχή δημόσιων, διαγενεακών, αναπαραγωγικών υπηρεσιών. Προτάσσουν μια φεμινιστική οικονομική στρατηγική (το Πλάνο Φ), προτείνοντας βιώσιμες στρατηγικές για τη χρηματοδότησή του: αύξηση των φόρων για τα υψηλότερα εισοδήματα, επιβολή φόρου για τις οικονομικές συναλλαγές και εισαγωγή φόρου για τη «φροντίδα και την ισότητα» (Pearson και Elson, 2015).

Οι φεμινιστικές προσεγγίσεις στρέφουν την προσοχή τους στον λόγο (discourse) περί κρίσης και τις κυβερνητικές στρατηγικές που προωθούν τα νεοφιλελεύθερα οικονομικά. Για παράδειγμα, η Griffin (2015) ισχυρίζεται ότι η γλώσσα της κρίσης ενεργοποιείται διαρκώς για να στρέψει την προσοχή μας μακριά από τις ενδημικές και καθημερινές ανισότητες του καπιταλισμού. Οι κριτικές φεμινιστικές αναλύσεις για την κρίση που αμφισβητούν αυτή την αφήγηση ή προτείνουν ριζοσπαστικές εναλλακτικές απορρίπτονται ή δεν λαμβάνονται υπόψη, ενώ την ίδια στιγμή ενεργοποιείται μια ουσιοκρατική περιγραφή για το φύλο, προκειμένου να μετριαστούν οι επιπτώσεις των νεοφιλελεύθερων λύσεων. Αποκαλύπτοντας ότι η κρίση έχει γίνει, εκτός των άλλων, τεχνική διακυβέρνησης της καθημερινής ζωής, πολλές θεωρητικές του φεμινισμού φέρνουν στο φως βασικές δομές των διακρίσεων και προνομίων του παγκόσμιου χρηματοοικονομικού συστήματος, το οποίο επιχειρεί να βαθύνει και εντέλει να εδραιώσει ακόμα περισσότερο τα έμφυλα και ρατσιστικά στερεότυπα στον λόγο περί της κρίσης.

Τέλος, η φεμινιστική κριτική αναδεικνύει τις προδιαγραφές και τους αποκλεισμούς που θέτουν η πατριαρχία και η αυτοχθονία, φωτίζοντας τις οριοθετήσεις και προϊδεάσεις των δεσμών του «ανήκειν» (Μπάτλερ και Αθανασίου, 2016). Στο πλαίσιο αυτό, και προκειμένου να αναλυθούν οι έμφυλοι, φυλετικοποιημένοι και σεξουαλικοποιημένοι αποκλεισμοί και η βία που παράγεται μέσω των νεοφιλελεύθερων πολιτικών λιτότητας, εξετάζεται η αλληλεξάρτηση μεταξύ των ξενοφοβικών λόγων για τη μετανάστευση και την κρίση που προκαλούνται μέσω των πολιτικών λιτότητας, καθώς και οι τρόποι με τους οποίους η φυλετικοποιημένη και εμφυλοποιημένη βία καθορίζει τους λόγους και τις πρακτικές του «ανήκειν» (Carastathis, 2015).

2. ΠΟΥ ΕΙΜΑΣΤΕ ΣΗΜΕΡΑ;

Παρά το γεγονός ότι η ισότητα των φύλων αποτελεί θεμελιώδες δικαίωμα που αναγνωρίζεται από τη Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση και τον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων και παρά τις στρατηγικές, τα Σύμφωνα και τα προγράμματα δράσης που έχουν εφαρμοστεί τα προηγούμενα χρόνια, οι έμφυλες ανισότητες σε επίπεδο ΕΕ παραμένουν, διότι οι πολιτικές είναι ανεπαρκείς και, κυρίως, δεν παράγουν θετικά και διαρκή αποτελέσματα.

Η κρίση στην ευρωζώνη οδήγησε στην αναζήτηση δημοσιονομικής πειθαρχίας μέσω της συντονισμένης εφαρμογής πολιτικών λιτότητας και δομικών μεταρρυθμίσεων στην απασχόληση και το κράτος πρόνοιας. Οι πολιτικές σχεδιάστηκαν με τρόπο που επιφέρει δυσανάλογες επιπτώσεις στη ζήτηση για την εργασία των γυναικών αλλά και στην πρόσβαση σε υπηρεσίες που ενισχύουν τις εργαζόμενες γυναίκες, ενώ εντείνονται οι απαιτήσεις και πιέσεις προς τις γυναίκες προκειμένου να υποκαταστήσουν τις περικοπές σε κοινωνικές δαπάνες και προνοιακές ενισχύσεις μέσω της άμισθης οικιακής εργασίας. Ταυτόχρονα, οι πολιτικές εφαρμόστηκαν χωρίς κα-

μία απολύτως αναφορά στη διάσταση του φύλου, υποδεικνύοντας την περιορισμένη εγχάραξη των δεσμεύσεων για την ισότητα των φύλων στις σχεδιαζόμενες πολιτικές, παρά τις διακηρύξεις για την αρχή της ισότητας των φύλων από την ΕΕ από το 1995 και εντεύθεν (Καραμεσίνη και Rubery, 2015).

Οι πολιτικές της λιτότητας στην Ευρώπη υπονομεύουν τα δικαιώματα των γυναικών, αναπαράγουν τις υφιστάμενες και δημιουργούν νέες έμφυλες ανισότητες, ενώ παρεμποδίζουν τις όποιες προοπτικές για κοινωνική πρόοδο. Όσα διακυβεύονται σε σχέση με τα δικαιώματα των γυναικών και την ισότητα των φύλων αφορούν κυρίως τρεις τομείς: την εργασία και τις αμοιβές των γυναικών, τις περικοπές στις δημόσιες κοινωνικές υπηρεσίες και τα κοινωνικά επιδόματα, και τον περιορισμό της χρηματοδότησης για την ενίσχυση των δικαιωμάτων των γυναικών (EWL, 2012).

Για να αναλύσουμε και να κατανοήσουμε τις επιπτώσεις της κρίσης στην εργασία των γυναικών, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μια σειρά δεδομένα για την εργασία των γυναικών και για τις έμφυλες διαστάσεις της ευαλωτότητας. Κατ' αρχάς, η αμειβόμενη εργασία των γυναικών είναι εξ ορισμού επισφαλής, με την έννοια ότι η επισφάλεια υπήρξε πάντα η συνθήκη της αμειβόμενης εργασίας των γυναικών (Αβδελά, 2011). Ως εκ τούτου, τα σύγχρονα χαρακτηριστικά της εργασίας των γυναικών και οι έμφυλες ανισότητες που καταγράφονται στην (τυπική και άτυπη) αγορά εργασίας κάθε άλλο παρά νέα είναι. Μόνο που σήμερα η επισφάλεια δεν αφορά μόνο τις γυναίκες αλλά και τους άνδρες, ιδιαίτερα τους νέους. Δεύτερον, οι έμφυλες ανισότητες οφείλονται και προκύπτουν λόγω της διαφορετικής θέσης των γυναικών στη δομή της εργασίας, στην οικονομία της οικογένειας και στο σύστημα κοινωνικής πρόνοιας, καθώς και λόγω των κοινωνικών προτύπων και έμφυλων ρόλων. Επίσης, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη τις διαφοροποιήσεις και τις αντιφάσεις αναφορικά με την απασχόληση των γυναικών την περίοδο της κρίσης. Ο οριζόντιος διαχωρισμός στις αγορές εργασίας, στην αρχή τουλάχιστον, λειτούργησε εν μέρει προστατευτικά για τις γυναίκες. Σε επόμενη φάση όμως οι γυναίκες ήταν πιο εκτεθειμένες στην απώλεια της εργασίας τους (Καραμεσίνη και Rubery, 2015). Από την άλλη, οι αλλαγές που προκύπτουν στους έμφυλους ρόλους και στις δημόσιες πολιτικές επηρεάζουν σημαντικά την προσφορά της γυναικείας εργασίας σε περιόδους ύφεσης: οι γυναίκες αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους ως μόνιμες και όχι ως περιστασιακές εργαζόμενες και γι' αυτό παραμένουν στην αγορά εργασίας ακόμα και κατά τη διάρκεια των παρατεταμένων κρίσεων.

Η μείωση της διαφοράς στα ποσοστά απασχόλησης ανδρών και γυναικών δεν είναι ένδειξη της αυξανόμενης ισότητας των φύλων ή απόρροια της βελτίωσης της θέσης των γυναικών. Αντιθέτως, αντανακλά την επιδεινούμενη κατάσταση απασχόλησης *και* για τις γυναίκες *και* για τους άνδρες. Το χάσμα κλείνει λόγω της προς τα κάτω εξίσωσης και όχι λόγω της βελτίωσης στα ποσοστά απασχόλησης και στις συνθήκες εργασίας των γυναικών. Άλλωστε και ο Δείκτης Ισότητας των Φύλων

στην ΕΕ για το 2015 (EIGE, 2017) κατέγραψε οριακές μόνο βελτιώσεις. Το 2015 το ποσοστό απασχόλησης των γυναικών αντιστοιχούσε σε 64,5%, ενώ οι γυναίκες είχαν τέσσερις φορές περισσότερες πιθανότητες να εργαστούν με καθεστώς μερικής απασχόλησης χωρίς να το επιθυμούν. Επίσης, το ποσοστό ανεργίας των γυναικών είναι υποεκτιμημένο, δεδομένου ότι πολλές γυναίκες, ιδίως όσες ζουν σε αγροτικές περιοχές ή εργάζονται ως συμβοηθούντα μέλη οικογενειακών επιχειρήσεων, δεν έχουν εγγραφεί ως άνεργες.

Η ποιότητα της εργασίας των γυναικών επιδεινώθηκε ακόμα περισσότερο λόγω της απώλειας θέσεων εργασίας στον δημόσιο τομέα. Ολοένα και περισσότερες γυναίκες ωθήθηκαν σε επισφαλείς θέσεις εργασίας, έμειναν χωρίς κοινωνική ασφάλιση και σύνταξη ή δυνατότητα εξισορρόπησης εργασιακής και οικογενειακής/ προσωπικής ζωής. Οι μειώσεις μισθών στον δημόσιο τομέα απειλούν να ανατρέψουν την όποια πρόοδο έχει σημειωθεί στη μείωση του έμφυλου χάσματος στις αμοιβές. Σύμφωνα με τον Δείκτη του EIGE (2017), η μέση διαφορά των αμοιβών μεταξύ των φύλων στην ΕΕ το 2014 συνέχισε να ανέρχεται σε 16,1%. Παράλληλα, ο οριζόντιος και κάθετος διαχωρισμός στην απασχόληση εξακολουθεί να αποτελεί εκτεταμένο φαινόμενο, αποτρέποντας την ισότιμη συμμετοχή των γυναικών στην πλήρη απασχόληση και σε καλύτερα αμειβόμενες θέσεις εργασίας.

Οι περικοπές στον τομέα των δημόσιων υπηρεσιών φροντίδας, περίθαλψης και Υγείας είναι πιθανόν να οδηγήσουν στην «επανιδιωτικοποίηση» της φροντίδας (re-privatisation of care) και στην επιστροφή σε στερεοτυπικούς έμφυλους ρόλους, διότι μεταφέρουν την ευθύνη της φροντίδας στα νοικοκυριά και στις γυναίκες. Οι γυναίκες με ευθύνες φροντίδας αναγκάζονται να εγκαταλείψουν ή να μειώσουν την έμμισθη απασχόληση, προκειμένου να αναλάβουν την παροχή υπηρεσιών που δεν παρέχονται πλέον από το κράτος ή τις οποίες δεν είναι σε θέση να καλύψουν οικονομικά. Η οικονομική ανεξαρτησία των γυναικών απειλείται και η φτώχεια τους οξύνεται, διότι τα επιδόματα συνιστούν σημαντική πηγή εισοδήματος των γυναικών και οι γυναίκες εξαρτώνται περισσότερο απ' ό,τι οι άνδρες από τις κοινωνικές υπηρεσίες.

Το 2014 το συνταξιοδοτικό χάσμα αντιστοιχούσε στο συντριπτικό ποσοστό του 40,2%, ενώ πολύ χαμηλά είναι και τα ποσοστά συμμετοχής των γυναικών σε θέσεις ευθύνης και όργανα λήψης αποφάσεων. Το 2015 το συνολικό ποσοστό των γυναικών σε εθνικά/ομοσπονδιακά κοινοβούλια ήταν μόλις 29%, ενώ μόνο το 6,5% των προέδρων και το 4,3% των διευθυντικών στελεχών στις μεγαλύτερες εισηγμένες στο χρηματιστήριο εταιρείες ήταν γυναίκες.

Εξαιρετικά ανησυχητικά είναι και τα δεδομένα για τις διαφορετικές μορφές έμφυλης βίας. Το φαινόμενο της γυναικοκτονίας παραμένει αμείωτο, ενώ το 50% των γυναικών που έχουν πέσει θύματα φόνου έχει δολοφονηθεί από σύντροφο, συγγενή ή μέλος της οικογένειας. Επίσης, το ποσοστό των γυναικών που έχουν πέσει θύματα σωματικής ή και σεξουαλικής βίας στην Ευρώπη, από την ηλικία των 15 ετών και άνω, είναι 33%, ενώ πάνω από το 50% των ευρωπαίων γυναικών έχει πέσει θύμα

σεξουαλικής παρενόχλησης κυρίως στον χώρο εργασίας (FRA, 2014). Ανησυχητικό είναι και το γεγονός ότι το 23% των λεσβιών και το 35% των διεμφυλικών ατόμων έχουν πέσει θύματα σωματικής ή σεξουαλικής επίθεσης ή έχουν δεχθεί απειλές βίας στο σπίτι ή αλλού τουλάχιστον μία φορά εντός των τελευταίων πέντε ετών. Τέλος, εξαιρετικής σημασίας γεγονός είναι και τα κρούσματα σεξουαλικής βίας και κακομεταχείρισης σε βάρος των γυναικών προσφύγων και των παιδιών σε κέντρα υποδοχής των κρατών-μελών της ΕΕ.

Σε ό,τι αφορά την Ελλάδα, τα στοιχεία για την αγορά εργασίας έχουν αναλυθεί λεπτομερώς, και με βάση το πλαίσιο της ιστορικής κρίσης που βίωσε η ελληνική κοινωνία και με βάση τις ανατροπές στην εργασία των γυναικών (Καραμεσίνη, 2014· Καραμεσίνη και Rubery, 2015). Αυτό που θα πρέπει να υπογραμμιστεί, από τη φεμινιστική σκοπιά, είναι η συντηρητικοποίηση και η αναδίπλωση της κοινωνίας προς πιο στερεοτυπικά και πατριαρχικά πρότυπα, καθώς και η δυσανεξία απέναντι στις φεμινιστικές διεκδικήσεις. Η συντηρητικοποίηση αυτή δεν περιορίζεται μόνο στις σεξιστικές πρακτικές, τη ρητορεία και ιδεολογία των ακροδεξιών και νεοφασιστικών κομμάτων, αλλά διαπερνά οριζόντια το κοινωνικό σώμα και έχει διαβρώσει ακόμα και προοδευτικούς πολιτικούς χώρους. Ένα άλλο σημείο που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι οι επιπτώσεις στα άτομα, στην οικογένεια και στις σχέσεις των δύο φύλων που δεν είναι άμεσα ορατές, διότι εμφανίζονται στον ιδιωτικό βίο. Το διαρκές άγχος και οι πιέσεις που δέχονται οι γυναίκες προκειμένου να αντεπεξέλθουν στις ανάγκες του νοικοκυριού και στις ανάγκες στήριξης των μελών της οικογένειας επηρεάζουν αρνητικά την ψυχική υγεία τους. Μελέτη του ΕΚΠΑ αποκαλύπτει αύξηση των καταθλιπτικών επεισοδίων κατά 50% μεταξύ 2011 και 2013, καθώς και ανησυχητική αύξηση της μείζονος κατάθλιψης από 3,3% το 2008 σε 12,3% το 2013. Αθέατες επιπτώσεις της κρίσης είναι και οι συγκρούσεις μεταξύ συζύγων/συντρόφων, οι διαφορετικές μορφές βίας κατά των γυναικών και ο εγκλωβισμός γυναικών με παιδιά σε ανεπιθύμητους γάμους και σχέσεις λόγω οικονομικής επισφάλειας. Για τα φαινόμενα αυτά, όπως και για τις επιπτώσεις των βίαιων βιωμάτων στον ψυχισμό των υποκειμένων ή τις έμφυλες πτυχές των ψυχικών διεργασιών που επιστρατεύονται για να αντιμετωπιστεί η ακραία κοινωνική κρίση, μέχρι στιγμής δεν έχει πραγματοποιηθεί εμπειρική έρευνα ευρείας κλίμακας.

3. ΔΗΜΙΟΥΡΓΩΝΤΑΣ ΔΥΝΑΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΧΩΡΟΥΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ

Ενώ έχει παραχθεί σημαντικό ερευνητικό έργο για τις έμφυλες επιπτώσεις της κρίσης, γνωρίζουμε πολύ λιγότερα για την αντίσταση, τις αμφισβητήσεις των μέτρων λιτότητας και τους τρόπους με τους οποίους μη κυβερνητικές και φεμινιστικές οργανώσεις απαντούν στις περικοπές. Επίσης, γνωρίζουμε λίγα για την ποικιλομορφία των κινηματικών αποκρίσεων στην κρίση, τις συμμαχίες και τους συνασπισμούς που αναπτύσσονται μεταξύ κινημάτων διαφόρων χωρών. Στο πλαίσιο των φεμινι-

στικών προσεγγίσεων και αναλύσεων έχει σημασία να στραφούμε στις αναδυόμενες μορφές οργανωμένης αντίστασης στη λιτότητα που έχουν προκύψει σε πλήθος πολιτικών, λογοθετικών (discursive) και οργανωτικών συμφραζομένων, και να εξερευνήσουμε τις προκλήσεις για την έμφυλη επικέντρωση στο πλαίσιο διαθεματικών συμμαχιών που αμφισβητούν ταξικούς διαχωρισμούς, έμφυλες και φυλετικές ανισότητες, στοχεύοντας στην υποστήριξη μεταναστών και μεταναστριών.

Οι φεμινιστικές προσεγγίσεις και τα κοινωνικά κινήματα, κατά γενική ομολογία, έχουν αναλύσει τις έμφυλες διαστάσεις της λιτότητας, τεκμηριώνοντας τις συνέπειες της κρίσης για τις ευάλωτες πληθυσμιακές ομάδες που δέχονται τα ισχυρότερα πλήγματα των μέτρων λιτότητας. Έχουν αναδείξει ότι οι πιο ευάλωτες πληθυσμιακές ομάδες δεν είναι ομοιογενείς και παράλληλα έχουν προτείνει εναλλακτικές στρατηγικές, οι οποίες μέχρι στιγμής έχουν αποφέρει σχετικά περιορισμένα ή και εξαιρετικά «τοπικοποιημένα» αποτελέσματα.

Σε αυτό το ταραχώδες περιβάλλον παρατηρείται μια αναζωπύρωση του φεμινισμού μέσω της αξιοποίησης ποικίλων, παραδοσιακών και μη, μορφών κινητοποίησης, διαμαρτυρίας και αντίστασης, στην Ευρώπη, στην Ελλάδα και διεθνώς. Οι ΜΚΟ, τα κοινωνικά κινήματα και τα συνδικάτα αναπτύσσουν νέους τρόπους οργάνωσης για την υπεράσπιση της δημοκρατικής λογοδοσίας σε σχέση με τις δημόσιες υπηρεσίες και το κράτος, ενώ οι γυναίκες διαδραματίζουν ηγετικό ρόλο σε πολλές από αυτές τις πρωτοβουλίες (Newman, 2012). Παράλληλα, η αυτοοργάνωση των γυναικών έχει συμβάλει στην (κυριολεκτική και μεταφορική) δημιουργία χώρων όπου οι γυναίκες μπορούν να αρθρώσουν τις διεκδικήσεις και τα αιτήματά τους και να χαράξουν στρατηγικές. Οι χώροι αυτοί σε πολλές περιπτώσεις έχουν διασυνδεθεί με την πολιτικοποίηση των γυναικών και την ενίσχυση της αυτοεκτίμησής τους. Επίσης, τα διάφορα δίκτυα γυναικών έχουν αποδειχθεί σημαντικοί πόροι για την αμοιβαία υποστήριξη των γυναικών. Οι δικτυώσεις και οι διαθεματικές μορφές οργάνωσης διευρύνουν τις προοπτικές πολιτικής συμμετοχής και αναπτύσσουν νέες μορφές φεμινιστικών και πολιτικών πρακτικών σε τοπικό/εθνικό και σε διεθνές επίπεδο, θέτοντας παράλληλα ερωτήματα για τη διαφοροποίηση μεταξύ ριζοσπαστικών και φιλελεύθερων προγραμμάτων για την ισότητα των φύλων, και αμφισβητώντας την τάση κάποιων προσεγγίσεων να ταυτίζουν τις φεμινιστικές κινητοποιήσεις με τη φεμινιστική ταυτότητα.

Ενδεικτικά αναφέρονται τα παρακάτω παραδείγματα αντίστασης των γυναικών και φεμινιστικών μορφών δράσης από τρεις χώρες της Ευρώπης. Στην Ισπανία το καθεστώς φύλου (gender regime) άλλαξε ως αποτέλεσμα των νεοφιλελεύθερων πολιτικών λιτότητας αλλά και των αγώνων της κοινωνίας των πολιτών και των φεμινιστικών οργανώσεων που τάχθηκαν κατά των μέτρων λιτότητας. Παρά τις εφαρμοζόμενες πολιτικές από τη συντηρητική κυβέρνηση στο πλαίσιο των κατευθύνσεων της ΕΕ για την απασχόληση και την πρόνοια, τις αλλαγές στον μηχανισμό για την ισότητα των φύλων και τις υπαναχωρήσεις, οι φεμινιστικές κινητοποιήσεις συνέβα-

λαν στη διατήρηση ενός δημόσιου καθεστώτος φύλου που αντιπαρατίθεται με επιτυχία στις συντηρητικές ιδεολογίες και δρα από κοινού με τις οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών. Μάλιστα, οι φεμινιστικές κινητοποιήσεις έχουν αναζωογονηθεί και αναπτυχθεί ακόμα περισσότερο λόγω ακριβώς των συμμαχιών με ευρύτερα στρώματα και οργανώσεις (Lombardo, 2017). Στην Ανδαλουσία η προοδευτική περιφερειακή κυβέρνηση, σε συνεργασία με το φεμινιστικό κίνημα, αντιστάθηκε στην κρίση ενσωματώνοντας στον προϋπολογισμό της περιφέρειας την οπτική του φύλου (gender budgeting) (Puig-Barrachina, 2017). Στη Σουηδία μια μορφή αντίστασης ήταν η συλλογική παραίτηση των νοσηλευτριών στο πλαίσιο της αναδιάρθρωσης των υπηρεσιών υγείας. Στο πλαίσιο μιας σωματειακής σύγκρουσης οι νοσηλεύτριες ακολούθησαν διαφορετική τακτική προκειμένου να κατοχυρώσουν τα πληττόμενα δικαιώματά τους: υπαναχώρησαν από τη διεκδίκηση αιτημάτων για την ισότητα των φύλων στον χώρο εργασίας και υιοθέτησαν έναν λόγο που επικεντρώθηκε στην ηθική και ρητορική της φροντίδας. Σε ένα νεοφιλελεύθερο περιβάλλον, οι νοσηλεύτριες βρήκαν τον τρόπο να διαμορφώσουν τις προϋποθέσεις έκφρασης της συλλογικής δράσης και να αναδείξουν τη σημασία της αλλαγής των διαδικασιών των συλλογικών οργάνων των εργαζομένων, ως προϋπόθεσης για να αναπτυχθεί η ισότητα των φύλων (Granberg και Giritli-Nygren, 2017). Στη Βρετανία οι φεμινίστριες, όταν δεν κατάφεραν να ενσωματώσουν την έμφυλη διάσταση των επιπτώσεων της κρίσης ούτε να αναπτύξουν συμμαχίες με τις οργανώσεις που συμμετείχαν στις εκστρατείες κατά της λιτότητας, δημιούργησαν τις δικές τους ομάδες (Uncut, Feminista, Southall Black Sisters, The Women's Budget Group κ.λπ.) προκειμένου να ενισχύσουν τις γυναίκες που πλήττονται από τις περικοπές, αναπτύσσοντας ποικίλες μορφές δράσεων διαμαρτυρίας. Στο πλαίσιο αυτό, διερευνήθηκε η αορατότητα του φύλου στις ομάδες ακτιβισμού και εντοπίστηκαν οι έμφυλοι αποκλεισμοί και τα εμπόδια που τίθενται στη συμμετοχή των γυναικών, ενώ το συμπέρασμα που προέκυψε είναι πως θα πρέπει να αναπτυχθούν μορφές ακτιβισμού που προωθούν την παροχή πρακτικής στήριξης στις γυναίκες οι οποίες βιώνουν τις αρνητικές συνέπειες της κρίσης (Craddock, 2017).

Στην Ελλάδα, παρά τη δεινή θέση των γυναικών, την αναδίπλωση και στροφή σε πατριαρχικά πρότυπα και τις απώλειες των κατακτήσεων, η συγκυρία άνοιξε δρόμους για νέες μορφές διεκδίκησης, στη βάση τοπικών και θεματικών συσπειρώσεων και κινημάτων αλληλεγγύης, αναδεικνύοντας πιο άμεσους, πιο οικείους και πιο δυναμικούς τρόπους αντίστασης. Εμπλούτισε τα αιτήματα των κινημάτων με τη φωνή και τον πολιτικό λόγο των γυναικών, ανατρέποντας στερεοτυπικές αντιλήψεις όχι μόνο για το φύλο αλλά και για τους τρόπους αυτοοργάνωσης και καθημερινής αλληλεγγύης, φέρνοντας στο προσκήνιο ανατρεπτικές διαστάσεις των διεκδικήσεων που κινούνται πέρα από στενά συνδικαλιστικά και οικονομικά αιτήματα και μετακινούν την πολιτική ατζέντα σε μια συνολικότερη αμφισβήτηση του νεοφιλελεύθερου και αυταρχικού καπιταλιστικού παραδείγματος και της ανάπτυξης που ταυτί-

ζεται με οικολογική καταστροφή (Βουγιούκα, 2013). Η έμπρακτη και παραγνωρισμένη αντίσταση των γυναικών στην κρίση δεν εκφράζεται μόνο στην ιδιωτική σφαίρα, όπου καλούνται και αναλαμβάνουν περισσότερες υποχρεώσεις σε εξαιρετικά αντίξοες συνθήκες. Εκφράζεται και στη δημόσια σφαίρα με πολλαπλούς τρόπους, όταν, σε πείσμα της ιλιγγιώδους ανεργίας, οι γυναίκες δεν αποθαρρύνονται από τη διεκδίκηση του δικαιώματος στην αμειβόμενη εργασία και αυξάνουν σε αξιοσημείωτο βαθμό τη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας, όταν κινητοποιούνται δυναμικά για να διατηρήσουν τις θέσεις εργασίας τους αρνούμενες να διαδραματίσουν ρόλο εφεδρικού στρατού εργασίας και όταν αποτελούν την ψυχή και πλειονότητα των δομών κοινωνικής αλληλεγγύης και των τοπικών κινημάτων (Καραμεσίνη, 2014· Βουγιούκα, 2013).

Φτάνει να θυμηθούμε τους αγώνες των διοικητικών υπαλλήλων των πανεπιστημίων και τους εμβληματικούς αγώνες των καθαριστριών του υπουργείου Οικονομικών, οι οποίες από την αφάνεια της καθημερινότητας πέρασαν στην ορατότητα και στην πρώτη γραμμή, δημιουργώντας ένα υπόδειγμα που καλεί στη διεκδίκηση του ελέγχου της ίδιας της ζωής τους (Λιάπη, 2014). Στο πλαίσιο του αγώνα τους, ο οποίος συνιστούσε και αγώνα για αναγνώριση της ίδιας της εργασίας τους, αναδύθηκε η ταυτότητα της εργαζομένης που αγωνίζεται για τα δικαιώματά της και συγκροτήθηκε ένα συλλογικό υποκείμενο που οικοδομήθηκε στη βάση κοινών εργασιακών συμφερόντων αλλά και στη βάση της κοινωνικής εμπειρίας τους ως γυναικών (Λιάπη, 2014).

Επίσης, δεν θα μπορούσαμε να μην αναφερθούμε στην αυτοοργάνωση και στις συλλογικότητες των μεταναστριών που ζουν στην Ελλάδα, στη δημιουργία ομάδων αλληλεγγύης, ταμείων αλληλοβοήθειας, καθώς και στη δικτύωση και την κινητοποίηση των μεταναστριών στη βάση κοινών αιτημάτων. Πρόκειται για πρωτοβουλίες που ανατρέπουν τη στερεοτυπική αντίληψη για τις μετανάστριες ως κοινωνικά και πολιτικά υποκείμενα «ακινητοποιημένα» λόγω των εμποδίων που θέτει το θεσμικό πλαίσιο (Βουγιούκα, 2014). Η συμπερίληψη των εμπειριών των μεταναστριών και η «αντίσταση της επιβίωσης» αναδεικνύουν ότι η μετανάστευση, εν δυνάμει, συνιστά εμπειρία και διαδικασία ενδυνάμωσης, αυτονόμησης, χειραφέτησης και ανατροπής των έμφυλων στερεοτύπων. Οι μετανάστριες είναι ενεργά πολιτικά υποκείμενα με διαφοροποιημένες διαδρομές, ανάγκες, δυνατότητες και ταυτότητες, που επινοούν διαρκώς εναλλακτικές στρατηγικές για να ξεπεράσουν την περιθωριοποίησή τους (Βουγιούκα, 2014).

Εντέλει, η φεμινιστική κριτική σκέψη και δράση μπορεί πράγματι να συμβάλει εμπράκτως στην αμφισβήτηση της άποψης περί της εξαφάνισης του φεμινισμού ή περί της ενσωμάτωσής του στον νεοφιλελευθερισμό. Το ερώτημα είναι κατά πόσον μπορεί σήμερα να συγκροτηθεί ένα φεμινιστικό πολιτικό υποκείμενο που θα καθιστά ορατό το φύλο, δημιουργώντας το ίδιο τον αναγκαίο δημόσιο χώρο έκφρασης και δράσης, μέσα από συμμαχίες και μορφές συνύπαρξης που ξεπερνούν τις καθιε-

ρωμένες κατηγοριοποιήσεις για την ταυτότητα και τη διαφορά (Μπάτλερ και Αθανασίου, 2016).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Αβδελά, Ε. (2011) «Το φύλο στην (σε) κρίση ή τι συμβαίνει στις "γυναίκες" σε χαλεπούς καιρούς», *Σύγχρονα Θέματα* 115, σ. 17-26.

Αβδελά, Ε. (2009) «Η όψιμη ανακάλυψη της επισφαλούς εργασίας», στο Αθανασίου, Α., Γιαννακόπουλος, Κ., Διάλλα, Ά., Μαρκέτου, Π., Χαντζαρούλα, Π. (επιμ.) *Επισφαλής εργασία, «γυναικεία εργασία», Historein*/*Ιστορείν,* Νεφέλη, Αθήνα, σ. 13-18.

Αθανασίου, Α. (2007) «Διαβάσεις και εξαιρέσεις: Αντινομίες της διεθνικότητας στις παρυφές του κοσμοπολιτικού» στο *Ζωή στο όριο. Δοκίμια για το σώμα, το φύλο και τη βιοπολιτική,* Εκκρεμές, Αθήνα.

Αθανασίου, Α. και Τσιμουρής, Γ. (2013) «Χαρτογραφώντας τη βιοπολιτική των συνόρων. Σώματα, τόποι και απεδαφοποιήσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 140-141, σ. 3-37.

Βουγιούκα, Ά. (2014) «Ένταξη μεταναστριών, φύλο και εμπρόθετη δράση». Παρουσίαση στο 1ο Εργαστήριο του έργου M.N.I.Mi – Mediterranean Network for the Integration of Migrants, που διοργανώθηκε από το ΕΚΚΕ στο πλαίσιο της Δράσης 4.1.α/12 «Ανάπτυξη Δικτύων Συνεργασίας μεταξύ εκπροσώπων κρατών-μελών της Μεσογείου για την ανταλλαγή απόψεων και εμπειριών», 26 Μαΐου 2014, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα.

Βουγιούκα, Ά. (2013) «Δικαιώματα των γυναικών και σύγχρονα διακυβεύματα», *Η Αυγή*, 13 Ιουνίου 2013 (http://www.avgi.gr/article/456800/dikaiomata-ton-gunaikon-kai-sugxrona-diakubeumata).

Καραμεσίνη, Μ. και Rubery, J. (επιμ.) (2015) *Γυναίκες και λιτότητα. Η οικονομική κρίση και το μέλλον της ισότητας των φύλων*, Νήσος/Εργαστήριο Σπουδών Φύλου - Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα.

Καραμεσίνη, Μ. (2014) «Τέσσερα χρόνια μνημόνια. Επιπτώσεις και αντιστάσεις από τη μεριά των γυναικών», *Red Notebook* (αναδημοσίευση στο https://left.gr/news/tessera-hronia-mnimonia-epiptoseis-kai-antistaseis-apo-ti-meria-ton-gynaikon).

Λιάπη, Μ. (2014) «Ο αγώνας των καθαριστριών με τη ματιά "μίας από τις πολλές"», *Η Αυγή*, 30 Οκτωβρίου 2014 (http://www.avgi.gr/article/10808/4622604/o-agonas-ton-katharistrion-me-te-matia-mias-apo-tis-polles-).

Μπάτλερ, Τζ. και Αθανασίου, Α. (2016) *Απ-αλλοτρίωση. Η επιτελεστικότητα στο πολιτικό,* Εκδόσεις Τόπος, Αθήνα.

Ξενόγλωσση

Athanasiou, A. (2014) «Precarious Intensities: Gendered Bodies in the Streets and Squares of Greece», *Signs* 40(1), σ. 1-9, The University of Chicago Press, Σικάγο.

Brah, Av., Szeman, I. και Gedalof, I. (2015) «Introduction: Feminism and the Politics of Austerity», *Feminist Review* 109(1), σ. 1-7.

Carastathis, A. (2015) «The Politics of Austerity and the Affective Economy of Hostility. Racialised Gendered Violence and Crises of Belonging in Greece», *Feminist Review* 109(1), σ. 73-95.

Craddock, E. (2017) «Caring About and For the Cuts. A Case Study of the Gendered Dimension of Austerity and Anti-austerity Activism», *Gender, Work & Organisation* 24(1), σ. 69-82.

Cullen, P. και Murphy, M. (2017) «Gendered Mobilizations against Austerity in Ireland», *Gender, Work & Organisation* 24(1), σ. 83-97.

Davaki, K. (2013) «The Policy on Gender Equality in Greece», Directorate General for Internal Policies (Policy Department C: Citizens' Rights and Constitutional Affairs - Gender Equality), European Parliament.

Durbin, S., Page, M. και Walby, S. (2017) «Gender Equality and "Austerity": Vulnerabilities, Resistance and Change», *Gender, Work & Organisation* 24(1), σ. 1-6.

EIGE/European Institute for Gender Equality (2017) *Gender Equality Index 2017 - Measuring gender equality in the European Union 2005-2015*.

Eisenstein, H. (2009) *Feminism Seduced. How Global Elites Use Women's Labour and Ideas to Exploit the World,* Paradigm Publishers, Μπόλντερ.

EWL/European Women's Lobby (2012) *The Price of Austerity. The Impact on Women's Rights and Gender Equality in Europe*, European Women's Lobby, Βρυξέλλες.

Eydoux, A., Math, A. και Périvier, H. (2014) «Introduction» στο Eydoux, A., Math, A. και Périvier, H. (επιμ.), *European Labour Markets in Times of Crisis. A Gender Perspective,* Revue de l'OFCE / Debates and policies 133, Παρίσι.

FRA/European Union Agency for Fundamental Rights (2015) *Violence Against Women: an EU-wide Survey. Main results*, Publications Office of the European Union, Λουξεμβούργο (http://fra.europa.eu/en/publication/2014/vaw-survey-main-results).

Fraser, N. (2009) «Feminism, Capitalism and the Cunning of History», *New Left Review* 56, σ. 97-116.

Granberg, M. και Giritli-Nygren, K. (2017) «Paradoxes of Anti-austerity Protest. Matters of Neoliberalism, Gender, and Subjectivity in a Case of Collective Resignation», *Gender, Work & Organisation* 24(1), σ. 56-68.

Griffin, P. (2015) «Crisis, Austerity and Gendered Governance. A Feminist Perspective», *Feminist Review* 109(1), σ. 49-72.

Kantola, J. και Lombardo, E. (2017) *Gender and the Economic Crisis in Europe. Politics, Institutions and Intesectionality*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο.

Lombardo, E. (2017) «The Spanish Gender Regime in the EU Context. Changes and Struggles in Times of Austerity», *Gender, Work & Organisation*, 24(1), σ. 20-33.

Newman, J. (2012) *Working the Spaces of Power. Activism, Neoliberalism and Gendered Labour*, Bloomsbury Academic, Λονδίνο.

Pearson, R. και Elson, D. (2015) «Transcending the Impact of the Financial Crisis in the UK: Towards Plan F – a Feminist Economic Strategy», *Feminist Review*, 109(1), σ. 8-30.

Puig-Barrachina, V., Ruiz, M.E., Garcia-Calvente, M., Malmusi, D. κ.ά. (2017) «How to Resist Austerity. The Case of the Gender Budgeting Strategy in Andalusia», *Gender, Work & Organisation* 24(1), σ. 34-55.

Women's Budget Group (2015) «Plan F: A Feminist Economic Strategy for a Caring and Sustainable Economy» (http://wbg.org.uk/wp-content/uploads/2015/02/PLAN-F-2015.pdf).

ΜΕΡΟΣ IV

Νεοφιλελευθερισμός, Κράτος Πρόνοιας και Ανισότητες στη Νότια Ευρώπη

Διονύσης Ν. Γράβαρης
Ραφαέλ Μουνιόζ ντε Μπουστίγιο
Άννα-Μαρία Σιμονάτσι
Χρίστος Παπαθεοδώρου
Θεανώ Φωτίου

Το νεοφιλελεύθερο κράτος ως μηχανισμός (ανα)παραγωγής ανισοτήτων

ΔΙΟΝΥΣΗΣ Ν. ΓΡΑΒΑΡΗΣ

I

Η ανισότητα ή οι ανισότητες –και εννοώ βέβαια τόσο τις οικονομικές όσο και τις κοινωνικές– εμφανίζονται, κατ' ανάγκη, ως προϊόν σύγκρισης. Συνήθως όμως το ερευνητικό βλέμμα μοιάζει να καθηλώνεται μόνο στο ένα «σκέλος» αυτής της σύγκρισης –στη φτώχεια– παραμερίζοντας και αφήνοντας, με αυτόν τον τρόπο, το άλλο σκέλος –τον πλούτο– στη σκιά. Για τη μαρξική κριτική της πολιτικής οικονομίας, το «μυστικό» και η πρωταρχική συνθήκη –με άλλα λόγια, η πηγή– των ανισοτήτων εντοπίζεται στον ίδιο τον χαρακτήρα των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής. Η παγίωση αυτών των σχέσεων παραγωγής ισοδυναμεί με την παγίωση του «χωρισμού» της εργασίας τόσο ως δραστηριότητας όσο και ως υποκειμένου παραγωγής των οικονομικών αξιών και, κατ' επέκταση, του πλούτου από: α) τα μέσα παραγωγής, β) την παραγωγική διαδικασία, γ) το προϊόν και δ) τον εαυτό της, στον βαθμό που το υποκείμενο αυτό εμφανίζεται με τρόπο αναγκαίο ως κάτοχος του εμπορεύματος εργασιακή δύναμη. Για τη μαρξική κριτική της πολιτικής οικονομίας η διευρυμένη αναπαραγωγή αυτών των «χωριστικών» σχέσεων παραγωγής, η κεφαλαιακή συσσώρευση, είναι ο πρωτογενής μηχανισμός παραγωγής πλούτου από τη μία μεριά και φτώχειας από την άλλη.

Σε αυτήν ακριβώς την αντιφατική σχέση αμοιβαιότητας μεταξύ πλούτου και φτώχειας είναι θεμελιωμένο και το ίδιο το κεφαλαιοκρατικό κράτος. Χωρίς να είναι

σε θέση να καταργήσει αυτούς τους πρωτογενείς «χωρισμούς», καθώς είναι αναπόσπαστο στοιχείο τους, εξασφαλίζει τις συνθήκες συνάντησης της εργασίας με τους τέσσερις όρους αναπαραγωγής της, άλλοτε διευρύνοντας και άλλοτε γεφυρώνοντας την απόσταση που μεσολαβεί ανάμεσα σε αυτούς τους χωρισμούς. Επομένως, και το νεοφιλελεύθερο κράτος –η σημερινή μορφή του κεφαλαιοκρατικού κράτους– ως ιστορική μορφή του κεφαλαιοκρατικού κράτους είναι θεμελιωμένο αλλά ταυτόχρονα εσωτερικεύει αυτή την πρωταρχική «λογική» της κεφαλαιακής συσσώρευσης.

Ωστόσο, στο σημείο αυτό εγείρεται το ερώτημα αναφορικά με την ειδοποιό διαφορά του νεοφιλελεύθερου κράτους, δηλαδή με εκείνα τα στοιχεία τα οποία το διαφοροποιούν από προγενέστερες ιστορικές μορφές κεφαλαιοκρατικού κράτους και του προσδίδουν τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του και τη συγκεκριμένη ταυτότητά του.

II

Τα στοιχεία εκείνα που διαφοροποιούν το νεοφιλελεύθερο κράτος από άλλες ιστορικές μορφές του κεφαλαιοκρατικού κράτους, και ειδικότερα εκείνα τα στοιχεία που φέρουν ιδιαίτερο ερευνητικό ενδιαφέρον σε σχέση με τις ανισότητες, προκύπτουν και αυτά από μια σύγκριση. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, το σημείο αναφοράς και σύγκρισης είναι εκείνη η ιστορική μορφή κεφαλαιοκρατικού κράτους που προηγήθηκε χρονικά του νεοφιλελεύθερου κράτους. Με άλλα λόγια, πρόκειται για το παρεμβατικό κράτος της μεταπολεμικής περιόδου, το οποίο στη συναφή βιβλιογραφία έχει αποδοθεί με τον όρο «κεϋνσιανό κράτος».[1]

Πράγματι, σε σύγκριση με το «κεϋνσιανό κράτος» της μεταπολεμικής περιόδου, το νεοφιλελεύθερο κράτος της σημερινής εποχής –και αυτή είναι η βασική θέση που υποστηρίζεται σε αυτό το κείμενο– έχει «κατορθώσει»: α) να διευρύνει τις ανισότητες και β) να νομιμοποιήσει τις οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες και να τις μετασχηματίσει σε πολιτικές ανισότητες. Γι' αυτόν τον λόγο, δεν είναι ανακριβές να υποστηριχθεί ότι το νεοφιλελεύθερο κράτος συνιστά μηχανισμό παραγωγής και αναπαραγωγής ανισοτήτων. Αυτό το χαρακτηριστικό μάλιστα συνιστά και την κατ' αρχήν ειδοποιό διαφορά του νεοφιλελεύθερου κράτους.

Στις παραγράφους που ακολουθούν γίνεται μια προσπάθεια να αναδειχθούν οι τρόποι με τους οποίους το νεοφιλελεύθερο κράτος αφενός διευρύνει τις οικονομι-

1. Στο σημείο αυτό πρέπει να ληφθούν υπόψη τα εξής: α) ο όρος «κεϋνσιανό κράτος» έχει δικαιολογηθεί από τον χαρακτήρα της μακροοικονομικής παρέμβασης, η οποία έχοντας ως σημείο αφετηρίας την κεϋνσιανή θεωρία ήταν προσανατολισμένη στον στόχο της πλήρους απασχόλησης σε ένα ευρύτερο πλαίσιο μιας πολιτικής οικονομικής μεγέθυνσης με ενίσχυση της ενεργού ζήτησης (demand-led growth), και β) αυτή η ιστορική μορφή κεφαλαιοκρατικού κράτους υπήρξε γεωγραφική εξαίρεση, αφού περιορίστηκε μόνο στο εσωτερικό των αναπτυγμένων κεφαλαιοκρατικών δημοκρατιών, αλλά και χρονική παρένθεση, αφού διήρκεσε περίπου τρεις δεκαετίες, από τα τέλη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1970.

κές και κοινωνικές ανισότητες και αφετέρου τις νομιμοποιεί μετασχηματίζοντάς τες σε πολιτικές ανισότητες. Οι τρόποι αυτοί θα αναζητηθούν με αναφορά σε τρεις πτυχές του νεοφιλελεύθερου κράτους: α) την ταξική του βάση και το ταξικό του περιεχόμενο, β) τον προσανατολισμό και το περιεχόμενο της κρατικής παρέμβασης στην οικονομία, και γ) τον προσανατολισμό και τους σκοπούς της κοινωνικής πολιτικής με την οποία αναδιανέμονται όχι μόνο το εισόδημα και ο πλούτος αλλά και τα δικαιώματα επί του παραγόμενου πλούτου.

III

Μέχρι τώρα η προσέγγιση του κράτους –τόσο του κεφαλαιοκρατικού εν γένει όσο και των επιμέρους ιστορικών μορφών του– γινόταν σαν να επρόκειτο για ένα υποκείμενο. Πράγματι, από την οπτική γωνία των κρατικών πολιτικών, το κράτος εμφανίζεται ως υποκείμενο που δρα, ενώ οι κρατικές πολιτικές εμφανίζονται ως ενεργήματά του, σαν να ήταν δηλαδή δικές του αυτοτελείς πράξεις. Ωστόσο, σε κάθε περίπτωση, είναι γνωστό –και ως προς αυτό η συμβολή του Νίκου Πουλαντζά υπήρξε αποφασιστική– ότι το κράτος, μολονότι εμφανίζεται ως κράτος-υποκείμενο, ουσιαστικά συνιστά συμπύκνωση σχέσεων ταξικής κυριαρχίας. Επομένως, οι επιμέρους ιστορικές μορφές του κεφαλαιοκρατικού κράτους συνιστούν επιμέρους ιστορικές μορφές ταξικής κυριαρχίας.

Αναφορικά τώρα με το ζήτημα των ανισοτήτων, θα υποστηριχθεί στη συνέχεια ότι το εύρος και οι μορφές των ανισοτήτων εξαρτώνται, σε τελική ανάλυση, από τις εκάστοτε μορφές ταξικής κυριαρχίας. Μορφές που με τη σειρά τους αντιστοιχούν στις εκάστοτε ιστορικές μορφές κεφαλαιοκρατικού κράτους. Έτσι, το επιχείρημα θα εστιάσει στις μορφές ταξικής κυριαρχίας που συμπυκνώνονται αφενός στο εσωτερικό του «κεϊνσιανού» κράτους και αφετέρου στο εσωτερικό του νεοφιλελεύθερου κράτους. Πιο συγκεκριμένα, θα εξεταστούν τόσο οι σχέσεις στο εσωτερικό του συνασπισμού εξουσίας μεταξύ των επιμέρους μερίδων του κεφαλαίου όσο και η «κατάσταση» της εργατικής τάξης και η ειδική της σχέση με τον συνασπισμό εξουσίας.

Στην περίπτωση του «κεϋνσιανού» κράτους ο συνασπισμός εξουσίας χαρακτηρίζεται από την ηγεμονία του βιομηχανικού κεφαλαίου, ενώ η «λογική» της αναπαραγωγής του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου υπάγεται στη «λογική» αναπαραγωγής του βιομηχανικού κεφαλαίου. Η υπαγωγή αυτή, η οποία αποτελεί και συνθήκη για την ηγεμονία του βιομηχανικού κεφαλαίου, διασφαλίζεται τόσο από τους ελέγχους στις ροές του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου όσο και από τη χρηματοδότηση των κρατικών δαπανών μέσω δανεισμού. Από την άλλη μεριά, η σχέση της εργατικής τάξης με τον συνασπισμό εξουσίας είχε αποτυπωθεί σε μια ιδιόμορφη συμμαχία ανάμεσα στην οργανωμένη εργατική τάξη και στο βιομηχανικό κεφάλαιο. Στη συναφή βιβλιογραφία, η συμμαχία αυτή έχει αποδοθεί με τους όρους «σοσιαλδημοκρατικό συμβόλαιο» και «κεϋνσιανή συναίνεση». Παράλληλα, η συμμαχία αυτή

βρήκε το θεσμικό της αποτύπωμα τόσο στη συναίνεση μεταξύ των πολιτικών κομμάτων όσο και στις διαφορετικές σε κάθε χώρα κορπορατιστικές μορφές διαμεσολάβησης των συμφερόντων.

Αντίθετα, στην περίπτωση του νεοφιλελεύθερου κράτους η μορφή της ταξικής κυριαρχίας είναι εντελώς διαφορετική. Έτσι, ο συνασπισμός εξουσίας χαρακτηρίζεται από την ηγεμονία του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου, ενώ τώρα η «λογική» αναπαραγωγής του βιομηχανικού κεφαλαίου υπάγεται στη «λογική» αναπαραγωγής του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου. Αυτή η σχέση υπαγωγής, η οποία και στην περίπτωση αυτή αποτελεί συνθήκη για την ηγεμονία του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου, αντιστοιχεί σε εκείνο το φαινόμενο που στη βιβλιογραφία έχει αποδοθεί με τον όρο «χρηματιστικοποίηση» («financialisation»). Στη διαδικασία «χρηματιστικοποίησης» της οικονομίας δύο είναι οι σημαντικές εξελίξεις που διαδραμάτισαν πρωταγωνιστικό και, κατ' επέκταση, αποφασιστικό ρόλο. Η πρώτη απ' αυτές σχετίζεται με τη σταδιακή αλλά σταθερή άρση των ελέγχων στην κίνηση των χρηματικών κεφαλαίων, στη λεγόμενη «απελευθέρωση» του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου. Η δεύτερη εξέλιξη, η οποία αναφέρεται στο βιομηχανικό κεφάλαιο, λαμβάνει χώρα στη δεκαετία του 1980 και δεν είναι άλλη από τις περίφημες αναδιαρθρώσεις του βιομηχανικού κεφαλαίου. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι αναδιαρθρώσεις που συνέβησαν εκείνη την περίοδο μόνο κατά το ένα τρίτο τους υπήρξαν αναδιαρθρώσεις –είτε τεχνολογικές είτε οργανωτικές– με την αυστηρή σημασία του όρου. Τα υπόλοιπα δύο τρίτα από αυτές τις αναδιαρθρώσεις αντιστοιχούν είτε σε οριστικά «κλεισίματα» βιομηχανικών μονάδων είτε σε γεωγραφικές μετακινήσεις αντίστοιχων μονάδων.

Οι εξελίξεις αυτές είχαν ως αποτέλεσμα τη διάρρηξη της συμμαχίας μεταξύ του βιομηχανικού κεφαλαίου και της οργανωμένης εργατικής τάξης. Σήμαναν δηλαδή το τέλος του «σοσιαλδημοκρατικού συμβολαίου» και της «κεϊνσιανής συναίνεσης». Στο επίπεδο των πολιτικών θεσμών, η διάρρηξη αυτής της συμμαχίας αποτυπώνεται: α) στην υποχώρηση της δράσης των εργατικών συνδικάτων και στη σταδιακή μείωση της πυκνότητάς τους, και β) στον μετασχηματισμό –οργανωτικό και ιδεολογικό– των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων. Από οργανωτική άποψη αυτό αποτυπώνεται στην αποσύνδεση των σοσιαλδημοκρατικών και εργατικών κομμάτων από τα εργατικά συνδικάτα, ενώ από ιδεολογική άποψη ο μετασχηματισμός αυτός ολοκληρώνεται σε αυτό που είναι γνωστό ως «Νέα Σοσιαλδημοκρατία», η οποία αποκτά ενιαία προγραμματική μορφή στην αντίληψη περί «Τρίτου Δρόμου».

Αναφορικά με τη σχέση της εργατικής τάξης προς τον συνασπισμό εξουσίας δεν θα ήταν ανακριβές εάν υποστηριζόταν ότι στη μορφή ταξικής κυριαρχίας που εμπεριέχεται στο νεοφιλελεύθερο κράτος είναι εγγεγραμμένη η ήττα της οργανωμένης σε συνδικάτα εργατικής τάξης. Αυτό το στοιχείο της ήττας θα φανεί στη συνέχεια, όταν θα εξεταστούν τόσο η διάλυση της τυπικής μισθωτής σχέσης όσο και ο μετασχηματισμός της εργατικής τάξης σε επιμέρους και νέες μορφές εφεδρικού στρατού εργασίας.

IV

Αυτές οι δύο μορφές ταξικής κυριαρχίας, οι οποίες συμπυκνώνονται στις δύο ιστορικές μορφές κεφαλαιοκρατικού κράτους, είναι εγγεγραμμένες και βρίσκουν το δικό τους αποτύπωμα στο βασικό «εργαλείο» παρέμβασης του κράτους στην οικονομία. Και αυτό το «εργαλείο» δεν είναι άλλο από τη μακροοικονομική πολιτική και τις επιμέρους συνιστώσες της, δηλαδή τη δημοσιονομική, τη νομισματική και τη συναλλαγματική πολιτική.

Στην περίπτωση του «κεϋνσιανού» κράτους η βασική επιδίωξη της μακροοικονομικής πολιτικής ήταν, όπως ήδη υποστηρίχθηκε, η οικονομική μεγέθυνση μέσω ενίσχυσης της ενεργού ζήτησης. Παράλληλος στόχος της μακροοικονομικής πολιτικής ήταν η επίτευξη πλήρους απασχόλησης τόσο του εργατικού δυναμικού όσο και του κεφαλαιουχικού εξοπλισμού. Στο πλαίσιο αυτών των επιδιώξεων και των στοχεύσεων, και ανεξάρτητα από τις επιμέρους παραλλαγές, όπως αυτές υλοποιήθηκαν στις επιμέρους χώρες, η κυρίαρχη συνιστώσα της μακροοικονομικής πολιτικής ήταν η δημοσιονομική πολιτική, και κυρίως η χρηματοδότηση της οικονομίας μέσω του σχηματισμού δημοσιονομικών ελλειμμάτων. Επομένως, η μακροοικονομική πολιτική ως προς τις τρεις συνιστώσες της σχηματίζει μια ιεραρχική δομή, καθώς οι «λογικές» τόσο της νομισματικής όσο και της συναλλαγματικής πολιτικής υπάγονται στη συγκεκριμένη «λογική» της δημοσιονομικής πολιτικής. Έτσι, η χρηματοδότηση, είτε της κατανάλωσης είτε των επενδύσεων μέσω του κρατικού προϋπολογισμού, προσδιορίζει τους σκοπούς της νομισματικής πολιτικής, δηλαδή την προσφορά χρήματος αφενός και την τιμή του χρήματος –το επιτόκιο– αφετέρου.

Τέλος, ως προς τη συναλλαγματική πολιτική, η συνθήκη του Μπρέτον Γουντς διασφάλιζε τις απαραίτητες ρυθμίσεις και προϋποθέσεις για την κίνηση των κεφαλαίων, και κυρίως των χρηματικών κεφαλαίων, σε διεθνές επίπεδο. Η συγκεκριμένη μακροοικονομική πολιτική, η οποία συνοδεύθηκε στις επιμέρους χώρες ή με κρατικοποιήσεις επιχειρήσεων ή με ρυθμίσεις για την προστασία συγκεκριμένων κλάδων της οικονομίας ή με μια πολιτική ενδεικτικού σχεδιασμού ή ακόμα και με τον σχηματισμό ενός ξεχωριστού προϋπολογισμού κεφαλαίου, εξασφάλιζε τις απαραίτητες ροές χρήματος προς το βιομηχανικό κεφάλαιο αλλά και το αναγκαίο εισόδημα για την κατανάλωση των προϊόντων της βιομηχανίας.

Η κρίση των αρχών της δεκαετίας του 1970 σηματοδότησε την εξάντληση των ορίων αυτής της μακροοικονομικής πολιτικής. Η αλλαγή στη μορφή της ταξικής κυριαρχίας είχε ως συνέπεια τη δραματική αλλαγή της ίδιας της μακροοικονομικής πολιτικής. Πιο συγκεκριμένα, η επιδίωξη της οικονομικής μεγέθυνσης με ενίσχυση της ενεργού ζήτησης και η πλήρης απασχόληση εγκαταλείπονται ως σκοποί της μακροοικονομικής πολιτικής και τη θέση αυτών των στόχων και επιδιώξεων καταλαμβάνει ο στόχος της καταπολέμησης του πληθωρισμού (inflation targeting). Συνέπεια αυτής της μεταβολής στη βασική επιδίωξη της μακροοικονομικής πολιτικής ήταν

και η μεταβολή στο εσωτερικό της, και ειδικότερα στην ιεραρχική σχέση μεταξύ των τριών συνιστωσών της. Στη νέα ιεραρχική δομή, η «λογική» της δημοσιονομικής πολιτικής υπάγεται στη «λογική» της νομισματικής πολιτικής και –μετά την αρχική και ομολογουμένως σύντομη φάση του μονεταρισμού– στη «λογική» της συναλλαγματικής πολιτικής. Βασική μέριμνα πλέον της μακροοικονομικής πολιτικής είναι αφενός ο έλεγχος –στην πραγματικότητα, ο περιορισμός– της προσφοράς χρήματος και αφετέρου ο προσδιορισμός των επιτοκίων και κατ' επέκταση ο περιορισμός των πληθωριστικών πιέσεων. Οι πληθωριστικές πιέσεις εντοπίζονται σε δύο επιμέρους πηγές: στην ιδιωτική ζήτηση και στα ελλείμματα του κρατικού προϋπολογισμού.

Η αντιμετώπιση αυτών των πληθωριστικών πιέσεων ισοδυναμεί με δραστικό περιορισμό και συχνά με εξουδετέρωση της δημοσιονομικής πολιτικής ως μέσου άσκησης της μακροοικονομικής πολιτικής. Εκτός όμως από την αλλαγή στο περιεχόμενο και στις επιδιώξεις της μακροοικονομικής πολιτικής, ο περιορισμός της δημοσιονομικής πολιτικής έχει και μια καθόλου αμελητέα θεσμική επίπτωση. Αυτή η θεσμική επίπτωση είναι συνυφασμένη με τους φορείς άσκησης της νομισματικής πολιτικής, και ειδικότερα με τις κεντρικές τράπεζες, οι οποίες στη νέα αυτή περίοδο αποκτούν σημαντική ανεξαρτησία και αυτονομία από τις κυβερνήσεις, με εμβληματικό παράδειγμα την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα για τις χώρες που ανήκουν στην ευρωζώνη. Αυτή η μετατόπιση στον σχεδιασμό και την υλοποίηση της μακροοικονομικής πολιτικής σε μη αιρετούς και εκτός δημοκρατικού ελέγχου θεσμούς ισοδυναμεί με ένα καίριο πλήγμα στην ήδη αποδυναμωμένη κοινοβουλευτική δημοκρατία.

Η άσκηση αυτής της μακροοικονομικής πολιτικής, τουλάχιστον στα πρώτα της στάδια, είχε ως στόχο να αποσυνδέσει το χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο από την εξυπηρέτηση των «αναγκών» του βιομηχανικού κεφαλαίου. Μετά την επίτευξη αυτού του αρχικού στόχου η μακροοικονομική πολιτική μεταβαίνει σε ένα νέο στάδιο, γνωστό και ως «νεοφιλελευθερισμός των ανοικτών αγορών». Στο στάδιο αυτό αίρονται σχεδόν όλοι οι περιορισμοί και οι έλεγχοι στην κίνηση των κεφαλαίων και δίπλα από τον στόχο της καταπολέμησης του πληθωρισμού εμφανίζεται ο στόχος της «ανταγωνιστικότητας». Αυτή η δεύτερη φάση σημαίνει ότι τόσο το αναδιαρθρωμένο πλέον βιομηχανικό κεφάλαιο όσο και τα ίδια τα κράτη πρέπει να «ανταγωνίζονται» για την εξεύρεση χρηματοδοτικών πόρων. Στο νέο πλαίσιο της «ανταγωνιστικότητας» οι επενδύσεις του βιομηχανικού κεφαλαίου γίνονται ολοένα και περισσότερο βραχυπρόθεσμες και είναι τώρα προσανατολισμένες στην απόδοση μερισμάτων στους μετόχους τους. Για τον δημόσιο τομέα τα πράγματα σε αυτό το νέο στάδιο της ανταγωνιστικότητας είναι ακόμα πιο δυσοίωνα, καθώς αρκετά τμήματά του βλέπουν να συρρικνώνεται η φορολογική τους βάση εξαιτίας της «απελευθέρωσης» στην κίνηση των κεφαλαίων, ενώ, παράλληλα, μεγάλα τμήματά του εκχωρούνται σε ιδιωτικές επιχειρήσεις μαζί με ιδιωτικοποιήσεις δημόσιων οργανισμών παροχής αγαθών συλλογικής κατανάλωσης (ενέργεια, συγκοινωνίες, ύδρευση κ.λπ.).

V

Η τρίτη πτυχή, το τρίτο επίπεδο αναφορικά μετο οποίο θα εξεταστεί το νεοφιλελεύθερο κράτος ως μηχανισμός (ανα)παραγωγής των ανισοτήτων, είναι η ίδια η κοινωνική πολιτική. Ως κοινωνική πολιτική μπορεί να οριστεί το σύνολο των θεσμών και των δράσεων του κράτους που αποσκοπούν στην αναδιανομή του εισοδήματος και του πλούτου. Πάντως, αυτή η αναδιανομή προϋποθέτει και μια παράλληλη αναδιανομή στις αξιώσεις –στα δικαιώματα– επί του παραγόμενου πλούτου. Στη συναφή βιβλιογραφία αυτή η δεύτερη αναδιανομή έχει αποδοθεί με τον όρο «κοινωνικά δικαιώματα».

Όπως έχει ήδη γίνει σαφές από την προηγούμενη ενότητα, το εύρος αλλά και η τελική αναδιανεμητική επίπτωση της κοινωνικής πολιτικής καθορίζονται από τον προσανατολισμό, τους σκοπούς και το ειδικό περιεχόμενο της μακροοικονομικής πολιτικής. Με άλλα λόγια, η «λογική» και το περιεχόμενο της κοινωνικής πολιτικής εξαρτώνται από τη «λογική» και το περιεχόμενο της μακροοικονομικής πολιτικής. Και στον βαθμό που στη «λογική» και στο περιεχόμενο της μακροοικονομικής πολιτικής αποτυπώνονται ειδικές ιστορικές μορφές ταξικής κυριαρχίας, το ίδιο μπορεί να υποστηριχθεί ότι συμβαίνει με τη «λογική» της κοινωνικής πολιτικής. Με άλλα λόγια, η κοινωνική πολιτική, και κατ' επέκταση η αναδιανομή του εισοδήματος και του πλούτου, απηχεί την εκάστοτε ιστορική μορφή ταξικής κυριαρχίας.

Στο εσωτερικό του «κεϋνσιανού» κράτους το εύρος της αναδιανομής του εισοδήματος και του πλούτου ήταν ιδιαίτερα εκτεταμένο και κάλυπτε το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού. Από την άποψη αυτή, η κοινωνική πολιτική στο πλαίσιο του «κεϊνσιανού» κράτους εμφανιζόταν –και ήταν– αρκετά γενναιόδωρη. Αυτή η σχετική γενναιοδωρία οφειλόταν στο απλό γεγονός ότι η αναδιανομή του εισοδήματος και του πλούτου –με όποια μορφή και αν γινόταν αυτή– αποτελούσε ένα είδος «ενσωματωμένου σταθεροποιητή» («built-in stabilizer») για την επιδίωξη και την επίτευξη των σκοπών της μακροοικονομικής πολιτικής. Ειδικότερα, η ενίσχυση της ενεργού ζήτησης, ως οχήματος για την επίτευξη του στόχου της οικονομικής μεγέθυνσης, περιελάμβανε μια σειρά κοινωνικών μεταβιβάσεων (χρηματικών ή/και σε είδος), μορφών δηλαδή εισοδηματικής αναδιανομής, με στόχο την ενίσχυση της ιδιωτικής κατανάλωσης.

Παράλληλα, ο μακροοικονομικός στόχος της πλήρους απασχόλησης είχε ως συνέπεια μια σειρά ρυθμίσεων για την προστασία της τυπικής μισθωτής σχέσης. Επίσης, στο εσωτερικό του «κεϊνσιανού» κράτους οι μορφές χρηματοδότησης της κοινωνικής πολιτικής υπήρξαν μείγμα δύο πηγών, ένα μείγμα που παρουσίαζε παραλλαγές και διαφοροποιήσεις από χώρα σε χώρα. Οι πηγές αυτές ήταν: Πρώτον, η φορολογία, και κυρίως η παροχή ή η επιδότηση μέσω του κρατικού προϋπολογισμού αγαθών και υπηρεσιών συλλογικής κατανάλωσης, όπως η εκπαίδευση, η περίθαλψη κ.λπ. Αυτή η συγκεκριμένη μορφή αναδιανομής είναι στενά συνυφασμένη

με αυτό που έχει περιγραφεί στη συναφή βιβλιογραφία ως αποεμπορευματοποίηση (decommodification). Δεύτερον, η ίδια η τυπική μισθωτή σχέση. Ειδικότερα, η τυπική μισθωτή σχέση χρηματοδοτούσε μέσω των σχετικών κρατήσεων, για τις οποίες οι εργοδότες κατέβαλλαν το μεγαλύτερο ποσοστό, την κάλυψη αναγκών, όπως η περίθαλψη, η συντήρηση της οικογένειας και των παιδιών, η στέγαση, αλλά και «κινδύνων», όπως το γήρας, η αναπηρία κ.λπ.

Η θεσμική κατοχύρωση αυτών των αξιώσεων επί του παραγόμενου πλούτου για την κάλυψη συγκεκριμένων αναγκών αλλά και για την αντιμετώπιση επιμέρους «κινδύνων» συνοψίστηκε στον όρο «κοινωνικά δικαιώματα». Με τον όρο αυτόν, οι αναπτυγμένες κεφαλαιοκρατικές δημοκρατίες αναγνώρισαν ότι εκείνες οι ανισότητες που είχαν ως αιτία την ταξική θέση ενός ατόμου δεν ήταν αποδεκτές. Άλλωστε, για τον λόγο αυτόν, το περιεχόμενο των κοινωνικών δικαιωμάτων αποδόθηκε με τον δυσμετάφραστο στην ελληνική γλώσσα όρο «industrial citizenship», απηχώντας με τον τρόπο αυτόν την ταξική συμμαχία ανάμεσα στο βιομηχανικό κεφάλαιο αφενός και στην οργανωμένη εργατική τάξη αφετέρου, μια συμμαχία που εξασφάλιζε την καθολικότητα των κοινωνικών δικαιωμάτων, αφού αναφερόταν όχι σε επιμέρους ομάδες πληθυσμού αλλά σε όλους τους πολίτες.

Στην εποχή όμως του νεοφιλελεύθερου κράτους, τα πράγματα, όπως λέει ο Μπομπ Ντίλαν, έχουν αλλάξει. Η πρόσφατη –Δεκέμβριος 2017– Έκθεση για την Παγκόσμια Ανισότητα δείχνει ότι κατά το χρονικό διάστημα 1980-2016 οι ανισότητες έχουν διευρυνθεί με δραματικό τρόπο. Εάν στην περίπτωση του «κεϊνσιανού» κράτους η κοινωνική πολιτική εμφανιζόταν ιδιαίτερα γενναιόδωρη, στην περίπτωση του νεοφιλελεύθερου κράτους η κοινωνική πολιτική εμφανίζεται εξόχως τσιγκούνικη. Αυτό, κατά μείζονα λόγο, οφείλεται στον ριζικό αναπροσανατολισμό της μακροοικονομικής πολιτικής, η οποία, έχοντας ως βασικό σκοπό τον περιορισμό του πληθωρισμού και την τιθάσευση των πληθωριστικών πιέσεων, στράφηκε στον περιορισμό της ενεργού ζήτησης και της κατανάλωσης αφενός και των δημοσιονομικών ελλειμμάτων αφετέρου. Έτσι, περιόρισε τις κοινωνικές μεταβιβάσεις –σε είδος ή/και χρηματικές– σε ορισμένες και πράγματι ενδεείς ομάδες του πληθυσμού, καταργώντας με τον τρόπο αυτόν την καθολικότητα των κοινωνικών δικαιωμάτων, των αξιώσεων δηλαδή επί του παραγόμενου πλούτου. Τώρα, οι κοινωνικές μεταβιβάσεις αποσκοπούν στην αντιμετώπιση της φτώχειας και, ακόμα χειρότερα, της λεγόμενης «ακραίας φτώχειας».

Παράλληλα, με τον περιορισμό των δημοσιονομικών δαπανών, η ίδια μακροοικονομική «λογική» υπονόμευσε τη μία από τις δύο πηγές χρηματοδότησης της κοινωνικής πολιτικής, εκείνη που είχε συνδεθεί με τη διαδικασία αποεμπορευματοποίησης συγκεκριμένων αγαθών και υπηρεσιών συλλογικής κατανάλωσης. Τη θέση αυτής της διαδικασίας κατέλαβε τώρα ένα είδος αναεμπορευματοποίησης αυτών των αγαθών και υπηρεσιών, καθώς είτε μέσω ιδιωτικοποιήσεων των φορέων παροχής τους είτε μέσω της εισαγωγής «οιονεί αγορών» («quasi markets») αυτά τα αγαθά

και οι υπηρεσίες συλλογικής κατανάλωσης παρέχονται πλέον ως ιδιωτικά αγαθά έναντι αντιτίμου/τιμής. Η υπονόμευση της δεύτερης πηγής χρηματοδότησης, της ίδιας δηλαδή της μισθωτής σχέσης, έγινε με τη σταδιακή «διάλυση» της τυπικής μισθωτής σχέσης και με την εισαγωγή και, κατόπιν, με τη διεύρυνση ευέλικτων –και κακοπληρωμένων– μορφών μισθωτής απασχόλησης, με πιο ακραίες μορφές αυτές των λεγόμενων «mini jobs» στην περίπτωση της Γερμανίας και των λεγόμενων «συμβάσεων μηδενικού χρόνου» στην περίπτωση του Ηνωμένου Βασιλείου. Έτσι, στις περισσότερες αναπτυγμένες κεφαλαιοκρατικές δημοκρατίες σήμερα ένα μεγάλο τμήμα των μισθωτών εργαζομένων ανήκει στο λεγόμενο «πρεκαριάτο», στους επισφαλώς εργαζόμενους.

Ωστόσο, η ειδοποιός διαφορά του νεοφιλελεύθερου κράτους δεν είναι απλώς και μόνο η διεύρυνση των ανισοτήτων. Αντίθετα, η ειδοποιός διαφορά του συνίσταται στο ότι το νεοφιλελεύθερο κράτος νομιμοποιεί αυτές τις ανισότητες και στη συνέχεια τις μετασχηματίζει σε πολιτικές ανισότητες. Ο πρώτος τρόπος νομιμοποίησης των ανισοτήτων επιδιώκεται και επιτυγχάνεται με τον αναπροσδιορισμό της σημασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων, ως αξιώσεων επί του παραγόμενου πλούτου. Στο νεοφιλελεύθερο κράτος τα κοινωνικά δικαιώματα δεν συνιστούν πλέον καθολικές ή γενικεύσιμες αξιώσεις επί του παραγόμενου πλούτου αλλά αξιώσεις τις οποίες έχουν, ως υποκείμενα, συγκεκριμένες ομάδες του πληθυσμού, οι οποίες οφείλουν με έλεγχο των εισοδημάτων και των περιουσιακών τους στοιχείων να αποδείξουν ότι πράγματι είναι ενδεείς. Με τον τρόπο αυτόν, τα κοινωνικά δικαιώματα απομακρύνονται και αποσυνδέονται από την αρχή του πολιτεύεσθαι, από την αρχή της συμμετοχής του κάθε ατόμου στην ηθικοπολιτική οντότητα του λαού. Μάλιστα, στην προβληματική αλλά και στην πρακτική του «Τρίτου Δρόμου», η άρση της καθολικότητας των κοινωνικών δικαιωμάτων γίνεται με έναν τρόπο περισσότερο πονηρό: εδώ η ισχύς των κοινωνικών δικαιωμάτων εξαρτάται από ορισμένες ρήτρες, οι οποίες μετονομάστηκαν σε «κοινωνικές υποχρεώσεις». Αυτός ο τρόπος νομιμοποίησης των ανισοτήτων μέσω του περιορισμού της καθολικότητας των κοινωνικών δικαιωμάτων, και το οριστικό τους διαζύγιο από την αρχή του πολιτεύεσθαι, όχι μόνο αναπαράγει αλλά και νομιμοποιεί ένα σημαντικό τμήμα του πληθυσμού στο οικονομικό αλλά και στο πολιτικό περιθώριο. Πρόκειται, εντέλει, για την αναπαραγωγή μιας ιδιότυπης, και χαρακτηριστικής για το νεοφιλελεύθερο κράτος, μορφής εφεδρικού στρατού εργασίας.

Ένας δεύτερος τρόπος νομιμοποίησης των ανισοτήτων, αυτή τη φορά συμβατός με τη χρηματιστικοποιημένη οικονομία, και ιδιαίτερα με τη νέα «χρηματιστικοποιημένη» λογική του βιομηχανικού κεφαλαίου, είναι η εξατομίκευση των «κινδύνων» ή ακόμα και εκείνων των αναγκών που κάλυπτε η κάποτε γενναιόδωρη κοινωνική πολιτική του «κεϋνσιανού» κράτους. Χαρακτηριστικό αυτού του τρόπου είναι η κατανόηση της ανεργίας –και τούτο ανεξάρτητα από την αιτία που την προκαλεί– ως οιονεί επιχειρηματικού «ρίσκου», το οποίο αναλαμβάνει κάθε άτομο που απασχο-

λείται ή αναζητεί απασχόληση, ο εξευγενισμός του διαστήματος κατά το οποίο ένα άτομο είτε απασχολείται είτε αναζητεί εργασία με την εισαγωγή και την υιοθέτηση του όρου «απασχολησιμότητα». Ανάλογη είναι και η χρήση της θεωρίας περί ανθρωπίνου κεφαλαίου, στο πλαίσιο της οποίας η ανάγκη για εκπαίδευση από κοινωνική ανάγκη/επένδυση μετασχηματίζεται σε εξατομικευμένη προτίμηση και επένδυση. Επίσης, η διάρρηξη στο σύστημα της παροχής συντάξεων της αρχής της αλληλεγγύης μεταξύ των γενεών, με την εισαγωγή στοιχείων κεφαλαιοποίησης και ανταποδοτικότητας. Η εξατομίκευση των κοινωνικών δικαιωμάτων και η κάλυψη των αναγκών μέσω της αγοράς οδήγησαν σε μια ενίσχυση της κατανάλωσης μέσω ιδιωτικού δανεισμού, προσαρμόζοντας με τον τρόπο αυτόν τα νέα υποκείμενα στις απαιτήσεις της χρηματιστικοποιημένης οικονομίας, και στο φαινόμενο το οποίο στη συναφή βιβλιογραφία αποδόθηκε με τον οξύμωρο όρο «ιδιωτικοποιημένος κεϋνσιανισμός» («privatized Keynesianism»).

Ο αναπροσδιορισμός των κοινωνικών δικαιωμάτων ως εξατομικευμένων αξιώσεων επί του παραγόμενου πλούτου, και μάλιστα μέσω της οδού της ιδιωτικής αγοράς, εκτός από τη διάρρηξη ενός θεσμού κοινωνικής αλληλεγγύης, απομακρύνει τα εξατομικευμένα υποκείμενα αυτών των νέων κοινωνικών δικαιωμάτων από την ιδιότητα του πολίτη-φορέα πολιτικών δικαιωμάτων, δηλαδή δικαιωμάτων συμμετοχής στη διαδικασία λήψης πολιτικών αποφάσεων και παραγωγής των κρατικών πολιτικών. Και το φαινόμενο αυτό δεν περιορίζεται στην αποδυνάμωση του Κοινοβουλίου και στην παράλληλη ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας είτε υπό την εκδοχή της κυβέρνησης είτε υπό την εκδοχή της κρατικής γραφειοκρατίας, αφού αυτός ο μετασχηματισμός ήταν ήδη τυπικό γνώρισμα και του «κεϋνσιανού» κράτους.

Αντίθετα, το φαινόμενο αυτό εκτείνεται με τρόπο επικίνδυνο, καθώς με έναν ιδιαίτερο τρόπο πλήττει την ίδια την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας και μετασχηματίζει το νεοφιλελεύθερο κράτος σε επιμέρους καθεστώτα που μοιάζουν ολιγαρχικά με την αρχαιοελληνική σημασία του όρου. Και αυτό το στοιχείο αναδεικνύεται εάν η μετάβαση από το «κεϋνσιανό» στο νεοφιλελεύθερο κράτος κατανοηθεί ως μετάβαση από μια εποχή της κεφαλαιοκρατίας, όπου οι συνθήκες κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης είχαν κοινωνικοποιηθεί με τέτοιον τρόπο ώστε να ενεργοποιούνται αξιώσεις επί του παραγόμενου πλούτου, σε μια νέα εποχή όπου το κεφάλαιο διεκδικεί και έχει επιτύχει την επανιδιοποίηση αυτών των «κοινωνικοποιημένων» συνθηκών με τέτοιον τρόπο ώστε να προσδιορίζονται πλέον ως ιδιότητες («properties») του ίδιου του κεφαλαίου.

Η διανομή του εισοδήματος και οι μεσαίες τάξεις στην Ισπανία. Από την άνοδο στην πτώση

ΡΑΦΑΕΛ ΜΟΥΝΙΟΖ ΝΤΕ ΜΠΟΥΣΤΙΓΙΟ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Ισπανία δεν ήταν ποτέ γνωστή για το χαμηλό επίπεδο της ανισότητας, αλλά συγχρόνως η χώρα πάντοτε καυχιόταν, ακόμα και πριν από τη δημοκρατική μετάβαση, ότι έχει μια υγιή «μεσαία τάξη». Έναν χρόνο πριν από τον θάνατο του δικτάτορα, το 1975, τον επισκέφθηκε ο στρατηγός των ΗΠΑ Βέρνον Γουόλτερς και συζητώντας για το μέλλον της Ισπανίας ο Φράνκο ανέφερε ότι η βασική κληρονομιά του ήταν η μεσαία τάξη: «Όταν ήρθα στην εξουσία, δεν υπήρχε. Είναι το κληροδότημά μου στην Ισπανία του μέλλοντος» (Walters, 1978, σ. 31). Αυτή η θεώρηση της Ισπανίας ως χώρας των μεσαίων τάξεων ήταν επίσης παρούσα στην αφήγηση του διαδόχου του ως επικεφαλής της χώρας μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας. Σε συνέντευξη που έδωσε δύο δεκαετίες αργότερα ο βασιλιάς της Ισπανίας Χουάν Κάρλος Α΄ υποστήριξε ότι στη διάρκεια των τεσσάρων δεκαετιών που προηγήθηκαν της βασιλείας του «διαμορφώθηκε μια πανίσχυρη και ευημερούσα μεσαία τάξη. Μια μεσαία τάξη που μέσα σε λίγο χρόνο έγινε η ραχοκοκαλιά της χώρας μου» (Villalonga, 1993, σ. 251). Από τη δεκαετία του 1960, το αφήγημα μιας χώρας των μεσαίων τάξεων ήταν κυρίαρχο στα ΜΜΕ.

Ο στόχος αυτής της εισήγησης είναι να παρουσιάσει εκτιμήσεις για την εξέλιξη της μεσαίας τάξης από το 1977 έως το 2011, δίνοντας ιδιαίτερη προσοχή στην ύφεση που έπληξε την Ισπανία το 2009. Αφού παρουσιάσω τα δεδομένα στην ενότητα

2, θα πραγματευθώ στη συνέχεια σε ποιον βαθμό, επιπροσθέτως της μείωσης του εισοδήματος, οι πολιτικές λιτότητας που εφαρμόστηκαν κατά τη διάρκεια της κρίσης επηρέασαν τη μεσαία τάξη. Στην ενότητα 4, θα ασχοληθώ με την επίπτωση της αύξησης της επισφαλούς απασχόλησης στη μεσαία τάξη. Τέλος, στην ενότητα 6, θα παρουσιάσω τα βασικά συμπεράσματα στα οποία κατέληξα.

2. ΤΟ ΠΟΛΥΣΗΜΑΝΤΟ ΝΟΗΜΑ ΤΟΥ ΟΡΟΥ ΜΕΣΑΙΑ ΤΑΞΗ

Όπως μπορούμε να δούμε στον Πίνακα 1 –μια μη εξαντλητική προσπάθεια να παρουσιάσουμε κάποιους από τους ορισμούς και τον χειρισμό του όρου «μεσαία τάξη» που συναντάμε στη βιβλιογραφία–, η μεσαία τάξη έχει προσδιοριστεί, χρησιμοποιώντας διαφορετικές προσεγγίσεις, με κριτήριο είτε τη δυναμική (επιτρέποντας το όριο του εισοδήματος να αλλάζει με τον χρόνο) είτε τη στατική εικόνα του εισοδήματος τόσο σε απόλυτους όσο και σε σχετικούς όρους, είτε την υποκειμενική κατανομή προσδιοριζόμενη με βάση το επαγγελματικό κύρος της εργασίας. Όλα αυτά τα κριτήρια έχουν τα ιδιαίτερα πλεονεκτήματα και μειονεκτήματά τους αλλά ξεπερνούν κατά πολύ τον στόχο αυτής της εισήγησης. Αντίθετα, ο Πίνακας 1 έχει ως σκοπό να καταδείξει τη διαφορετικότητα των προσεγγίσεων για τον ορισμό των μεσαίων τάξεων και να κάνει τον αναγνώστη να συνειδητοποιήσει ότι η χρήση τους μπορεί να οδηγήσει σε διαφορετικά ή και συγκρουόμενα αποτελέσματα. Σε αυτή την εισήγηση, θα ακολουθήσουμε μια εκδοχή της πρότασης των Atkinson και Brandolini (2011), που είναι παρόμοια με εκείνη που χρησιμοποιήθηκε στον σχετικό τόμο για τις μεσαίες τάξεις στην Ευρώπη που εκδόθηκε από τον Vaughan-Whitehead (2016), η οποία βασίζεται στις κατηγορίες των εισοδημάτων. Η μεσαία τάξη (ΜΤ) θα θεωρηθεί ότι διαμορφώνεται από εκείνες τις οικογένειες με (ισοδύναμο) εισόδημα μεταξύ 80% και 200% του διάμεσου οικογενειακού εισοδήματος. Αυτή η ευρεία κατηγορία θα διαιρεθεί σε δύο υποκατηγορίες: τον πυρήνα της μεσαίας τάξης (ΠΜΤ) (80%-120% του διάμεσου ισοδύναμου οικογενειακού εισοδήματος) και την ανώτερη μεσαία τάξη (ΑΜΤ) (120%-200% του διάμεσου ισοδύναμου οικογενειακού εισοδήματος).

3. Η ΜΕΣΑΙΑ ΤΑΞΗ ΣΤΗΝ ΙΣΠΑΝΙΑ. ΜΙΑ ΔΙΑΔΡΟΜΗ 30 ΕΤΩΝ

Προκειμένου να μελετήσουμε την εξέλιξη της μεσαίας τάξης θα πρέπει να εξετάσουμε δύο διαφορετικούς δείκτες: το μέγεθος της μεσαίας τάξης, προσδιοριζόμενο ως το ποσοστό του πληθυσμού που ανήκει στη μεσαία τάξη και στις υποκατηγορίες της, και το ποσοστό του εισοδήματος που κατανέμεται στη μεσαία τάξη (και στις υποκατηγορίες). Αυτοί οι δείκτες θα μας δώσουν τη δυνατότητα να θέσουμε τις ακόλουθες ερωτήσεις: Πώς εξελίχθηκε το μέγεθος της μεσαίας τάξης στις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες; Πώς εξελίχθηκε μέσα στον χρόνο το ποσοστό του εισοδήματος που αναλογεί στη μεσαία τάξη;

Πίνακας 1

Εναλλακτικές προσεγγίσεις για τη μέτρηση της «μεσαίας τάξης» (ΜΤ)

Προσέγγιση	**Πλεονέκτημα**	Μειονέκτημα	Πηγή	**Επιχειρησιακή εφαρμογή**
Σχετική: Η ΜΤ προσδιορίζεται ως ένα δεδομένο σύνολο δεκατημορίων ή πεμπτημορίων της κατανομής του εισοδήματος	Εύκολο να υπολογιστεί	Το μέγεθος της ΜΤ είναι σταθερό, αν και το σχετικό εισόδημα των ΜΤ μπορεί να υπολογιστεί χρησιμοποιώντας τη συμμετοχή του χ συνόλου δεκατημορίων ή πεμπτημορίων στο συνολικό εισόδημα		Δεκατημόρια 4 έως 9 Πεμπτημόρια 3+4 Ενδιάμεσο 60% του πληθυσμού
			Piketty	Κατώτερη τάξη = χαμηλότερο του 50% Μεσαία τάξη = γύρω στο 40% Ανώτερη τάξη = τελευταίο 10%
Απόλυτη Ι: Η ΜΤ προσδιορίζεται ως ο πληθυσμός που εμπίπτει μεταξύ ενός μέγιστου και ελάχιστου ορίου εισοδήματος που ορίζονται ως ποσοστό του μέσου εισοδήματος	Το μέγεθος και το κατώτατο όριο της μεσαίας τάξης επιτρέπεται να μεταβληθούν στον χρόνο. – % του πληθυσμού της ΜΤ – Μερίδιο εισοδήματος της ΜΤ	Η κάπως υποκειμενική φύση του κατώτατου ορίου. Ανάλογα με τα όρια: – Πολύ ευρεία ανώτερη μεσαία τάξη – Πολύ μικρή απόσταση μεταξύ της γραμμής φτώχειας και του κατώτατου ορίου εισοδήματος της ΜΤ	Atkinson και Brandolini (2011)	α) Μεταξύ 80% και 167% του μέσου εισοδήματος β) Μεταξύ του 80% και 200% του μέσου εισοδήματος γ) Μεταξύ του 100% και 300% του μέσου εισοδήματος
			Ravallion (2010) Birdsall κ.ά (2000)	δ) Μεταξύ του 75% και 125% του διάμεσου εισοδήματος
			Kochhar (2017)	ε) Μεταξύ των 2/3 και του διπλάσιου του διάμεσου διαθέσιμου οικογενειακού εισοδήματος
Απόλυτη ΙΙ: Η ΜΤ προσδιορίζεται ως ο πληθυσμός μεταξύ ενός μέγιστου και ελάχιστου κατώτατου ορίου εισοδήματος σε ένα δεδομένο έτος	Τα όρια είναι σταθερά σε πραγματικούς όρους	Δεν είναι ευαίσθητη στη δυνητική μεταβολή της φύσης της ΜΤ (αύξηση του κατώτατου ορίου με την οικονομική ανάπτυξη)		Το κατώτατο όριο επικαιροποιείται κάθε χρόνο με βάση τον ΔΤΚ. Το κατώτατο όριο είναι σταθερό σε πραγματικούς όρους

Προσέγγιση	**Πλεονέκτημα**	Μειονέκτημα	Πηγή	**Επιχειρησιακή εφαρμογή**
Συνθετική:	Προσέγγιση με ελεύθερα όρια βασισμένη σε επιμέρους ιεραρχήσεις	Μη εννοιολογική	Foster και Wolfson (2010)	$P = \int_0^1 2B_F(q)dq.$
Κοινωνιολογική: Η ΜΤ προσδιορίζεται με βάση το επάγγελμα	Εύκολος υπολογισμός όταν η τάξη είναι προσδιορισμένη	Μεταβαλλόμενη φύση του επαγγέλματος με βάση το εισόδημα, τη σταθερότητα και το κοινωνικό κύρος	Leiulfsrud κ.ά. (2005)	Κατάλογος κωδικών ISCO
Μεικτή: Η ΜΤ προσδιορίζεται με βάση όσους πληρούν δύο ή περισσότερα κριτήρια			Goldthorpe και McKnight (2004)	Οικονομική ασφάλεια (κίνδυνος ανεργίας) + οικονομική σταθερότητα (μεταβλητότητα αποδοχών) + οικονομικές προσδοκίες (προφίλ μακροχρόνιων αποδοχών)
			Atkinson και Brandolini (2011)	Εισόδημα + περιουσία + επάγγελμα
Αυτοδηλούμενη: Βασισμένη στην κατά δήλωση θέση από τον ερωτώμενο	Εύκολο να υπολογιστεί	Υποκειμενική φύση του δείκτη	Pew Research Center (2008)	
Βασισμένη στην περιουσία: Η ΜΤ προσδιορίζεται με όρους περιουσιακών στοιχείων	Δεν σχετίζεται με περιστασιακές μεταβολές του εισοδήματος	– Έλλειψη έγκυρων και συγκρίσιμων στατιστικών στοιχείων – Έλλειψη καλής συνταύτισης μεταξύ του ταξικού προσδιορισμού και του δηλωμένου εισοδήματος		Η ΜΤ είναι όσοι έχουν περιουσία/μέσο εισόδημα μεταξύ ενός ελάχιστου και μέγιστου κατώτατου ορίου

Προσέγγιση	**Πλεονέκτημα**	Μειονέκτημα	Πηγή	**Επιχειρησιακή εφαρμογή**
Βασισμένη στην κατανάλωση:	Πιο σταθερή απ' ό,τι το εισόδημα	– Σύγκλιση προτύπων κατανάλωσης μεταξύ των κοινωνικών τάξεων – Αδυναμία διάκρισης μεταξύ κατανάλωσης με βάση το εισόδημα και κατανάλωσης με βάση το χρέος – Υποκειμενική φύση του καταλόγου ειδών κατανάλωσης		Ορισμός ενός απαιτούμενου συνόλου κατανάλωσης
Φιλοδοξίες: Η ΜΤ προσδιορίζεται από ένα σύνολο βλέψεων	«Σε ένα ευρύ φάσμα εισοδήματος, υπό τις κατάλληλες συνθήκες, ίσως να είναι σε θέση να αποκτήσει το στυλ ζωής της ΜΤ» – Ο σχεδιασμός και οι αποταμιεύσεις είναι κρίσιμης σημασίας στοιχεία – Αυξημένη δυσκολία να αποκτηθεί το κύρος της ΜΤ εξαιτίας της αύξησης του κόστους Υγείας, της εκπαίδευσης και της στέγασης		US Department of Commerce (2010)	Φιλοδοξίες: – Ιδιόκτητη κατοικία – Ανώτατη εκπαίδευση για τα παιδιά – Διακοπές – Ένα αυτοκίνητο ανά ενήλικο – Ασφάλεια υγείας – κ.λπ.
Οικονομική ασφάλεια			Ferreira κ.ά. (2013)	Πιθανότητα μικρότερη του 10% να βρεθεί σε κατάσταση φτώχειας σε διάστημα πέντε ετών

Πηγή: Ανάλυση του συγγραφέα

Αρχίζοντας με την πρώτη ερώτηση, στο τελευταίο τέταρτο του 20ού αιώνα το μέγεθος της μεσαίας τάξης αυξήθηκε κατά 10% (το μερίδιό της στον πληθυσμό από 54% το 1977 ανέβηκε σε 60% το 2004).[1] Μια τέτοια αύξηση εξηγείται από την ανάπτυξη του πυρήνα της μεσαίας τάξης, του οποίου το μερίδιο στον πληθυσμό αυξήθηκε από 28% σε 34% του συνόλου. Εάν τώρα στραφούμε στη δεύτερη, συντομότερη περίοδο, από το 2003 έως το 2011,[2] μπορούμε να πούμε ότι το μέγεθος της μεσαίας τάξης παρέμεινε στάσιμο στη διάρκεια του πρώτου μέρους της δεκαετίας και μειώθηκε ως αποτέλεσμα της κρίσης. Χονδρικά, αυτή η μείωση στο μέγεθος ισχύει εξίσου και για τον πυρήνα και για την ανώτερη μεσαία τάξη.

Εστιάζοντας τώρα στο μερίδιο του συνολικού εισοδήματος που κατανέμεται στη μεσαία τάξη στο τελευταίο τέταρτο του προηγούμενου αιώνα, διαπιστώνεται μια αύξηση στο μερίδιο του εισοδήματος της μεσαίας τάξης στο συνολικό εισόδημα, το οποίο από 55% το 1977 ανήλθε σε 66,5% το 2004. Η αύξηση ήταν πολύ πιο έντονη απ' ό,τι η προαναφερθείσα αύξηση του μεριδίου της μεσαίας τάξης στον συνολικό πληθυσμό (σχεδόν διπλάσια). Ως εκ τούτου, μπορούμε να πούμε ότι στη διάρκεια του τελευταίου τετάρτου του αιώνα στην Ισπανία αυξήθηκε τόσο το μέγεθος της μεσαίας τάξης όσο και το μερίδιό της στο συνολικό εισόδημα.

Διάγραμμα 1
Μεταβολή % στο μερίδιο της μεσαίας τάξης στον συνολικό πληθυσμό και το συνολικό εισόδημα μεταξύ 2007 και 2011

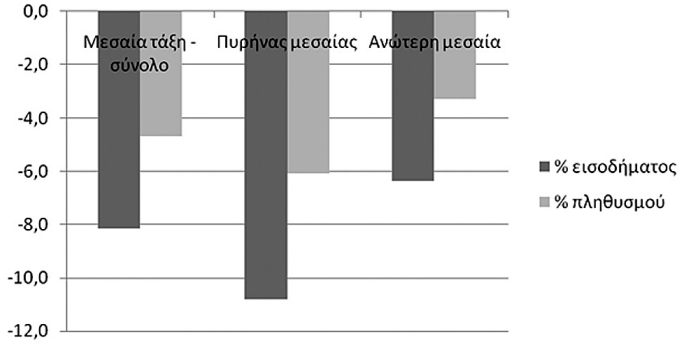

Πηγή: Ανάλυση του συγγραφέα από τα στοιχεία των ερευνών EU-SILC 2008-2012

1. Όλοι οι υπολογισμοί είναι των Muñoz de Bustillo και Antón (2016) και αφορούν τις περιόδους 1977-2004 και 2003-2011.

2. Εξαιτίας μιας αλλαγής στη βάση δεδομένων που χρησιμοποιήθηκε για την ανάλυση (από την έρευνα οικογενειακού προϋπολογισμού κατά την πρώτη περίοδο στις στατιστικές εισοδήματος και συνθηκών διαβίωσης στη δεύτερη) οι υπολογισμοί για την περίοδο 1977-2004 και 2003-2011 δεν είναι συγκρίσιμοι. Η πρώτη πηγή δίνει μεγαλύτερη τιμή για τη μεσαία τάξη και χαμηλότερες τιμές φτώχειας. Παρ' όλα αυτά, και οι δύο σειρές μπορεί να χρησιμοποιηθούν για να δείξουν τη γενική τάση στην καθεμία από τις εξεταζόμενες περιόδους.

Η δυναμική του μεριδίου του εισοδήματος είναι εντελώς διαφορετική όταν εξετάζουμε την πρώτη δεκαετία του νέου αιώνα, συμπεριλαμβανομένου του πρώτου μέρους της κρίσης. Για την τελευταία δεκαετία, που εξετάζεται εδώ, διαπιστώνουμε μείωση του μεριδίου της μεσαίας τάξης στο συνολικό εισόδημα, την οποία βίωσαν εξίσου τόσο ο πυρήνας της μεσαίας τάξης όσο και η ανώτερη μεσαία τάξη, αν και ο πρώτος δέχθηκε μεγαλύτερο πλήγμα απ' ό,τι η δεύτερη κατά τη διάρκεια του πρώτου μέρους της πρόσφατης κρίσης. Μεταξύ 2007 και 2011 το μερίδιο όλης της μεσαίας τάξης στον πληθυσμό μειώθηκε κατά 5% έναντι μείωσης 8% στο συνολικό εισόδημα.

4. ΟΧΙ ΜΟΝΟ ΨΩΜΙ. ΜΕΣΑΙΑ ΤΑΞΗ ΚΑΙ ΚΡΑΤΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ

Παρότι το εισόδημα συνιστά σημαντική μεταβλητή της έννοιας της μεσαίας τάξης, είναι επίσης εύλογο πως το εισόδημα από μόνο του δεν αρκεί για να προσδιορίσουμε τη μεσαία τάξη. Το ίδιο επίπεδο εισοδήματος επιτρέπει να φθάσει κανείς σε διαφορετικά επίπεδα ευημερίας, πράγμα που εξαρτάται από το είδος της κοινωνίας όπου ζουν οι άνθρωποι (Muñoz de Bustillo, 2016). Στην περίπτωση της Ισπανίας, η διαμόρφωση της μεσαίας τάξης, ειδικά στο δεύτερο μισό της περιόδου που αναλύουμε, υποτάσσεται σε ένα παράλληλο φαινόμενο: στην ανάπτυξη του ισπανικού κράτους πρόνοιας, η οποία έλαβε χώρα στα τέλη του 1970 και στις αρχές του 1980, αρκετά αργότερα από τη δημιουργία του κράτους πρόνοιας στην υπόλοιπη Ευρώπη. Ένας καλός τρόπος να αντιμετωπίσουμε το ζήτημα του ρόλου του κράτους πρόνοιας στην ανάπτυξη της μεσαίας τάξης είναι να δανειστούμε τον ορισμό της μεσαίας τάξης που χρησιμοποιείται από την Ομάδα Εργασίας των ΗΠΑ για τη μεσαία τάξη. Παραθέτω εκτενώς την αναφορά:

> «Το εισοδηματικό επίπεδο δεν ορίζει από μόνο του τη μεσαία τάξη. Πολλά πρόσωπα με πολύ υψηλό και πολύ χαμηλό εισόδημα θεωρούν ότι είναι μεσαία τάξη. Οι κοινωνικοί επιστήμονες το έχουν εξηγήσει αυτό προσδιορίζοντας τη "μεσαία τάξη" ως έναν συνδυασμό αξιών, προσδοκιών και φιλοδοξιών, καθώς και εισοδηματικού επιπέδου. Οι οικογένειες της μεσαίας τάξης, και όσοι φιλοδοξούν να είναι μέλη της μεσαίας τάξης, θέλουν οικονομική σταθερότητα, ένα σπίτι και μια εξασφαλισμένη σύνταξη. Θέλουν να προστατεύουν την υγεία των παιδιών τους και να τα στείλουν σε κολέγιο. Επίσης, θέλουν δικό τους αυτοκίνητο και να πηγαίνουν με την οικογένειά τους διακοπές» (υπουργείο Εμπορίου των ΗΠΑ, 2010, σ. VI).

Όταν εφαρμόζουμε αυτή την προσέγγιση στο ισπανικό πλαίσιο, διαπιστώνουμε ότι το κράτος πρόνοιας εγγυάται τις τέσσερις από τις επτά αναφερόμενες φιλοδοξίες: συντάξεις, Υγεία, τριτοβάθμια εκπαίδευση και πληρωμένες διακοπές. Σε αυτή την προοπτική, η διαδικασία της δημοσιονομικής εξυγίανσης που ακολουθήθηκε από το

2010 επηρέασε την ποιότητα των υπηρεσιών του κράτους πρόνοιας, οδηγώντας σε επιδείνωση του βιοτικού επιπέδου και, πράγμα πιο σημαντικό, στην αύξηση των ανησυχιών για το μέλλον όσον αφορά την παροχή αυτών των δημόσιων υπηρεσιών. Πολύ συνοπτικά, οι παραπάνω αναφερόμενες υπηρεσίες που προσφέρονταν εκτός της αγοράς, μέσω διαφόρων προγραμμάτων του κράτους πρόνοιας, επηρεάστηκαν με τον ακόλουθο τρόπο:

1. Δύο συνταξιοδοτικές μεταρρυθμίσεις (το 2011 και το 2013) επηρέασαν τη ρύθμιση της συνταξιοδότησης: ανεβάζοντας την ηλικία συνταξιοδότησης στα 67 έτη, αυξάνοντας τον αριθμό ετών του εργάσιμου βίου που υπολογίζεται για τη σύνταξη, εισάγοντας έναν νέο συντελεστή για την προσαρμογή της σύνταξης κάθε πέντε χρόνια σε σχέση με την αύξηση του προσδόκιμου ζωής στα 67 και τέλος, αλλά εξίσου σημαντικό, με την κατάργηση της αυτόματης προσαρμογής των συντάξεων στον πληθωρισμό. Από το σύνολο των ποικίλων μέτρων που ελήφθησαν, το τελευταίο είναι το πιο σημαντικό. Σύμφωνα με τη νέα ρύθμιση, η επαναξιολόγηση των συντάξεων εξαρτάται από τη δημοσιονομική κατάσταση του συστήματος, και άρα σε μια κατάσταση ελλείμματος (έσοδα που προέρχονται από κοινωνική συνεισφορά χαμηλότερα απ' ό,τι η δαπάνη για συντάξεις) η αύξηση μειώνεται στο 0,25% ανεξάρτητα από την πραγματική άνοδο των τιμών. Αυτή η μεταβολή συνεπάγεται ότι η μεσαία τάξη δεν μπορεί πλέον να στηρίζεται στη δημόσια σύνταξη για να ικανοποιήσει τη φιλοδοξία της εισοδηματικής ασφάλειας στο γήρας.
2. Η κρίση και η διαχείρισή της επηρέασαν επίσης την ποιότητα του ισπανικού συστήματος υγείας. Στο Διάγραμμα 2 μπορούμε να δούμε μια πρώτη προσέγγιση για την επίπτωση της κρίσης στο σύστημα υγείας, χρησιμοποιώντας ως δείκτη την κατά κεφαλήν δαπάνη με βάση τις Μονάδες Αγοραστικής Δύναμης (ΜΑΔ) της Ισπανίας σε σχέση με την ΕΕ-15. Όπως μπορούμε να δούμε, η κρίση παρήγαγε μια άνευ προηγουμένου μείωση της κατά κεφαλήν δαπάνης που οδήγησε στη διεύρυνση του χάσματος με την ΕΕ ως προς την υπάρχουσα δαπάνη υγείας. Η επίπτωση της μείωσης είναι πιο έντονη όταν συγκριθεί με την αναμενόμενη κατά κεφαλήν δαπάνη που η Ισπανία θα είχε εάν η τάση δεν είχε μεταβληθεί από την κρίση και τις συνακόλουθες πολιτικές λιτότητας (γκρίζα και διακεκομμένη γραμμή). Μεταξύ των επιπτώσεων της μείωσης των δαπανών υγείας είναι η αύξηση του αριθμού των ασθενών σε αναμονή για χειρουργικές επεμβάσεις (ή ιατρική επίσκεψη σε κάποιον ειδικό). Από το 2008 έως το 2012 το μέγεθος των λιστών αναμονής για χειρουργείο αυξήθηκε κατά 57%, ξεπερνώντας το μισό εκατομμύριο άτομα, με τον μέσο χρόνο αναμονής να αυξάνεται από 56 σε 115 ημέρες.
3. Στο μέτωπο της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης υπήρξαν αλλαγές που σχετίζονται με τη λιτότητα και είχαν άμεση επίπτωση στο κόστος που απαιτούνταν από τα νοικοκυριά της μεσαίας τάξης ώστε να ικανοποιήσουν τη φιλοδοξία τους για

πανεπιστημιακή μόρφωση των παιδιών τους: τα έξοδα της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης διπλασιάστηκαν την τελευταία δεκαετία, με αυξήσεις πάνω από 18% κατ' έτος. Στην περίοδο 2011-2016 τα πανεπιστημιακά δίδακτρα αυξήθηκαν κατά 19,5% κατά μέσο όρο, αλλά οι αυξήσεις ήταν πολύ υψηλότερες σε κάποιες περιοχές, φθάνοντας στο 67% στην Καταλονία και στο 50% στη Μαδρίτη, τις πιο ακριβές περιοχές για να σπουδάσει κανείς.

Διάγραμμα 2
Κατά κεφαλήν δαπάνη υγείας σε ΜΑΔ (1995-2015)

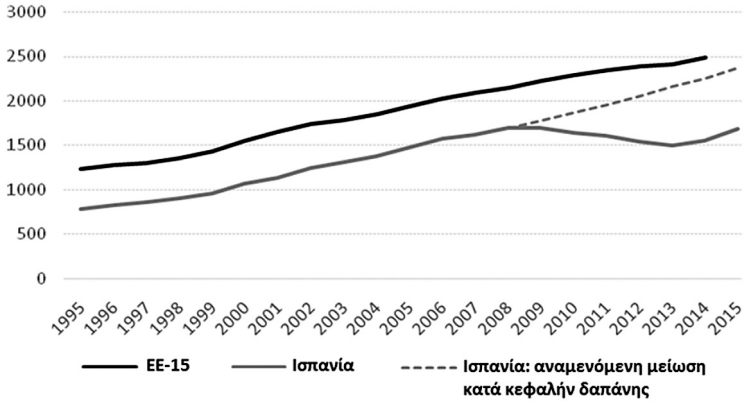

Πηγή: Επεξεργασία του συγγραφέα με βάση τα στατιστικά δεδομένα της Eurostat

Συνολικά, μπορούμε να πούμε ότι η προαναφερθείσα συρρίκνωση των δημόσιων υπηρεσιών και στην κάλυψη των βασικών αναγκών και φιλοδοξιών της μεσαίας τάξης εκτός της αγοράς είχε μια αρνητική επίπτωση στη μεσαία τάξη και στο αίσθημα του ανήκειν σε αυτήν. Προφανώς, αυτές οι υπηρεσίες πρέπει να χρηματοδοτούνται με φόρους που προέρχονται και από την τσέπη της μεσαίας τάξης. Η εμπειρία άλλων χωρών, όπως οι ΗΠΑ, όπου η κάλυψη αυτών των υπηρεσιών επαφίεται σε μεγάλο βαθμό στην αγορά, δείχνει πως το αποτέλεσμα είναι αρκετά ευνοϊκό για τη μεσαία τάξη, η οποία, ως σύνολο, καταλήγει να έχει πρόσβαση σε ποιοτικές υπηρεσίες με ένα λογικό κόστος (με όρους φόρων) και, πράγμα σημαντικό, με πολύ μικρότερη ανασφάλεια.

5. ΧΑΜΕΝΟΣ ΠΑΡΑΔΕΙΣΟΣ. ΕΠΙΣΦΑΛΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΚΑΙ Η ΜΕΣΑΙΑ ΤΑΞΗ

Ένα άλλο στοιχείο που σχετίζεται με τη μεσαία τάξη και αξίζει να εξεταστεί είναι το αίσθημα της οικονομικής της ασφάλειας, και ειδικότερα το αίσθημα της εργασιακής της ασφάλειας. Αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό σε μια χώρα όπως η Ισπανία, όπου μετά τη μεταρρύθμιση του Εργατικού Δικαίου το 1984 η προσωρινή απασχό-

ληση έχει γίνει ένα διακριτό χαρακτηριστικό της αγοράς εργασίας. Πριν από την κρίση, σχεδόν το ένα τρίτο των εργαζομένων είχε μια προσωρινή σύμβαση και λιγότερο από 10% των περίπου 1,4-1,5 εκατομμυρίου συμβάσεων εργασίας που υπογράφονταν κάθε μήνα ήταν συμβάσεις αορίστου χρόνου. Παρότι στη διάρκεια της κρίσης η μεγαλύτερη απώλεια θέσεων εργασίας σημειώθηκε εκεί όπου απασχολούνταν προσωρινοί εργαζόμενοι, το ποσοστό των αορίστου χρόνου συμβάσεων στο σύνολο των συμβάσεων που υπογράφονται κάθε μήνα παραμένει στην ίδια τάξη μεγέθους: τον Σεπτέμβριο του 2017, σε ένα σύνολο 1,9 εκατομμυρίων συμβάσεων που υπογράφτηκαν μόνο το 7% ήταν αορίστου χρόνου.

Εάν εξετάσουμε τα ποσοστά προσωρινότητας διαφόρων επαγγελμάτων στην Ισπανία, θα διαπιστώσουμε ότι η προσωρινότητα δεν αφορά πλέον μόνο τους ανειδίκευτους και όσους απασχολούνται σε χειρωνακτικές εργασίες αλλά επίσης εξειδικευμένους επαγγελματίες και τεχνικούς. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τη μεγάλη αύξηση της ανεργίας, εξηγεί γιατί ο φόβος για την απώλεια της θέσης εργασίας επηρέασε και τις μεσαίες τάξεις στη διάρκεια της κρίσης: το 2012 το 22,5% των υπαλλήλων γραφείου και το 20% των τεχνικών και μάνατζερ σε μεγάλες εταιρείες πίστευαν ότι ήταν πολύ ή αρκετά πιθανό να χάσουν τη δουλειά τους στους επόμενους δώδεκα μήνες.[3]

Συνοψίζοντας, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η αύξηση της προσωρινής απασχόλησης, σε συνδυασμό με άλλες εξελίξεις, όπως η αύξηση της μερικής απασχόλησης (πάνω από το 60% του συνόλου των εργαζομένων), έχει δημιουργήσει μια κατάσταση στην οποία η εργασιακή αβεβαιότητα δεν είναι πλέον μόνο ένα φαινόμενο των εισοδηματικά χαμηλότερων τάξεων αλλά επηρεάζει και τη μεσαία τάξη, είτε άμεσα είτε έμμεσα, μέσω των παιδιών της.

6. ΤΕΛΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Υστερα από μια περίοδο ανάπτυξης και σταθερότητας, με την έλευση της ύφεσης η ισπανική μεσαία τάξη βρέθηκε αντιμέτωπη με μια μείωση τόσο του μεγέθους της (-5% ή 2,2 εκατομμύρια άτομα) όσο και του μεριδίου της στο συνολικό εισόδημα (κατά 8 ποσοστιαίες μονάδες) από το 2008 έως το 2011. Έτσι, η ύφεση οδήγησε σε μια μικρότερη και φτωχότερη μεσαία τάξη.

Ωστόσο, το εισόδημα δεν ήταν η μόνη απώλεια από την ύφεση. Όπως υποστηρίξαμε, η μεσαία τάξη βασίζεται στο κράτος πρόνοιας για να καλύψει εκτός της αγοράς πολύ σημαντικά στοιχεία της θέσης της. Απ' αυτή την άποψη, η κρίση και η πολιτική λιτότητας που ακολουθήθηκε από το 2010 και ύστερα επηρέασαν την ποιότητα των κοινωνικών υπηρεσιών, όπως η Υγεία, αύξησαν το κόστος άλλων, όπως η τριτοβάθμια εκπαίδευση, και μείωσαν τη βεβαιότητα όσον αφορά το εισόδημα των ηλικιωμέ-

3. Barómetro CIS, Σεπτέμβριος 2012 και 2017, σ. 42b.

νων. Μεγάλωσε έτσι η ανησυχία της μεσαίας τάξης σε σχέση με τη δυνατότητα του δημόσιου τομέα να καλύψει μελλοντικά αυτές τις ανάγκες της. Επίσης, αυτή τη διαδικασία ακολούθησε η αύξηση της προσωρινότητας της εργασίας σε επαγγέλματα που μέχρι πρότινος θεωρούνταν προστατευμένα έναντι της επισφάλειας.

Η νέα αυτή κατάσταση απεικονίζεται ξεκάθαρα στα αποτελέσματα μιας σχετικά πρόσφατης έρευνας που διεξήχθη από το Pew Research Center (2012). Όταν ζητήθηκε από τους ανθρώπους να συγκρίνουν το επίπεδο ζωής τους με εκείνο των γονέων τους, το 71% απάντησε ότι ήταν καλύτερο ή πολύ καλύτερο (32% και 39% αντίστοιχα), αλλά όταν ρωτήθηκαν ποιες ήταν οι πιθανότητες για ένα νέο άτομο να γίνει πιο εύπορο απ' ό,τι οι γονείς του το 93% απάντησε πως ήταν δύσκολο ή πολύ δύσκολο (24% και 69% αντιστοίχως).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Atkinson, A.B. και Brandolini, A. (2011) «On the Identification of the "Middle Class"», *ECINEQ Working Paper Series*, ECINEQ WP2011-2017.

Birdsall, N., Graham, C. και Pettinato, S. (2000) «Stuck in the Tunnel: is Globalization Muddling the Middle Class», *Center on Social and Economic Dynamics Working Paper* 14.

Ferreira, F.H.G. κ.ά. (2013) *Economic Mobility and the Rise of Latin American Middle Class*, World Bank, Ουάσινγκτον.

FOESSA (1983) *Informe Sociológico Sobre el Cambio Social en España 1975-83*, FOESSA, Μαδρίτη.

Foster, J.F. και Wolfson, M.C. (2010) «Polarization and the Decline of the Middle Class: Canada and the U.S.», *Journal of Economic Inequality* 8(2), σ. 247-273.

Goldthorpe, J.H. και McKnight, A. (2004) «The Economic Basis of Social Class», *CASE Paper* 80, London School of Economics and Political Science, Λονδίνο.

Kochhar, R. (2017) *Middle Class Fortunes in Western Europe*, Pew Research Center.

Leiulfsrud, H., Bison, I. και Jensberg, H. (2005) *Social Class in Europe. European Social Survey 2002/3*, NTNU Social Research Ltd., Τροντχάιμ.

Muñoz de Bustillo, R. και Antón, J.I. (2016) «Knocking on Heaven's Door: Changes in the World of Work and the Middle Class in Spain», στο Vaughan-Whitehead, D. (επιμ.) (2016) *Europe's Disappearing Middle Class? Evidence from the World of Work*, Edward Elgar/ILO, Τσέλτεναμ/Γενεύη, σ. 495-542.

Muñoz de Bustillo Llorente, R. (2016) «United We Stand: the Welfare State and the Middle Class», *Economia & Lavoro* 50 (2), σ. 71-83.

Pew Research Center (2012) *The Lost Decade of the Middle Class*, Pew Research Center/A Social & Demographic Trends Report (http://www.pewsocialtrends.org/2012/08/22/the-lost-decade-of-the-middle-class/).

Piketty, T. (2014) *Capital in the Twenty First Century*, The Belknap Press of Harvard Uni-

versity Press, Κέιμπριτζ (Μασαχουσέτη) [*Το Κεφάλαιο τον 21ο αιώνα*, Πόλις, Αθήνα, 2014].

Ravallion, M. (2009) «The Developing World's Bulging (but Vulnerable) "Middle Class"», Policy Research working paper WPS 4816, World Bank (https://openknowledge.worldbank.com/handle/10986/4013).

US Department of Commerce Economics and Statistics Administration (2010) *Middle Class in America*, Prepared for the Office of the President of the United States Middle Class Task Force.

Vaughan-Whitehead, D. (επιμ.) (2016) *Europe's Disappearing Middle Class? Evidence from the World of Work*, Edward Elgar/ILO, Τσέλτεναμ/Γενεύη.

Vega, P. και Méndez, J.M. (2014) *Comparación de los Ingresos del Trabajo entre la Encuesta de Condiciones de Vida y las Fuentes Administrativas*, Documentos de Trabajo 2, INE, Μαδρίτη.

Villalonga de, J.L. (1993) *El Rey. Conversaciones con Don Juan Carlos I de España,* Plaza & Janés, Βαρκελώνη.

Walters, V.A. (1978) *Misiones Discretas*, Editorial Planeta, Βαρκελώνη.

Ανισότητες και μεσαίες τάξεις στη Νότια Ευρώπη. Η περίπτωση της Ιταλίας

ΑΝΝΑ-ΜΑΡΙΑ ΣΙΜΟΝΑΤΣΙ

1. ΣΤΗΝ ΚΑΡΔΙΑ ΤΗΣ ΔΥΣΑΡΕΣΚΕΙΑΣ ΤΩΝ ΜΕΣΑΙΩΝ ΤΑΞΕΩΝ

Οι μεσαίες τάξεις δεν προσδιορίζονται μόνο από το εισόδημά τους αλλά επίσης από την επαγγελματική τους θέση, τις φιλοδοξίες τους και την αντίληψή τους για την απόλυτη και σχετική θέση τους στην κοινωνία. Σε όλον τον αναπτυγμένο κόσμο τα μέλη της μεσαίας τάξης εκδηλώνουν μια έντονη δυσαρέσκεια, καθώς αντιλαμβάνονται ότι έχει χειροτερέψει η οικονομική, κοινωνική και πολιτική τους θέση στις κοινωνίες τους. Η ταχεία ανάπτυξη αμέσως μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο είχε ως αποτέλεσμα την άνοδο ενός αυξανόμενου ποσοστού του πληθυσμού στη θέση της μεσαίας τάξης. Ωστόσο, τη χρυσή εποχή ακολούθησε μια ουσιαστικά βραδύτερη ανάπτυξη. Επιπλέον, η απορρύθμιση των αγορών, η τεχνική αλλαγή και η παγκοσμιοποίηση επέφεραν την εξαφάνιση των καλοπληρωμένων θέσεων εργασίας σε βιομηχανικές και υπαλληλικές θέσεις μεσαίας ειδίκευσης και τη μείωση των σχετικών αποδοχών. Τέλος, με την κρίση, η εκτεταμένη μείωση των εισοδημάτων και η αύξηση της ανεργίας τροφοδότησαν ένα γενικευμένο αίσθημα ευπάθειας και ανασφάλειας από το οποίο οι μεσαίες τάξεις δεν κατάφεραν να διαφύγουν.

2. ΤΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΣΤΟ ΣΥΝΟΛΟ ΤΩΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Η κρίση είχε αρνητική επίπτωση στα επίπεδα του πραγματικού εισοδήματος σε όλες τις χώρες αλλά ήταν ιδιαίτερα δραματική στην περιφέρεια της Ευρώπης (στις μεσο-

γειακές χώρες και σε κάποιες χώρες της Κεντρικής και της Ανατολικής Ευρώπης). Η επίπτωσή της ήταν πιο σημαντική στα χαμηλότερα εισοδήματα: τα επίπεδα του εισοδήματος για το κατώτερο πεμπτημόριο μειώθηκαν σχεδόν σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες. Αντιστρόφως, εκείνα στο ανώτερο πεμπτημόριο άντεξαν περισσότερο, και μάλιστα σε ορισμένες χώρες μεγεθύνθηκαν. Κατά συνέπεια, οι ανισότητες στα διαθέσιμα οικογενειακά εισοδήματα αυξήθηκαν. Η ύφεση συμπίεσε επίσης τις ευρωπαϊκές μεσαίες τάξεις, ακυρώνοντας την (ήπια) πρόοδο στα επίπεδα του πραγματικού εισοδήματος που καταγράφηκε στην προ της κρίσης περίοδο. Παρότι στο εσωτερικό των μεσαίων τάξεων συνέβη μια ουσιαστική ανακατάταξη, η μείωση στο μέγεθός τους οφειλόταν κυρίως στο ότι τα περισσότερα από τα μέλη τους μετακινήθηκαν προς τα κατώτερα παρά προς τα ανώτερα εισοδηματικά πεμπτημόρια. Πράγματι, η διόγκωση των χαμηλότερων εισοδηματικά τάξεων υπήρξε ουσιαστικά μεγαλύτερη απ' ό,τι των ανώτερων εισοδηματικά τάξεων (Eurofound, 2017, σ. 52-53) (βλ. Πίνακα 1 και Διάγραμμα 1).

Πίνακας 1
Πραγματικό διαθέσιμο εισόδημα νοικοκυριών, ανισότητα
και κατά κεφαλήν ΑΕΠ (ρυθμοί μεταβολής πριν και μετά την κρίση)

	(Ισοδύναμο) Πραγματικό διαθέσιμο εισόδημα νοικοκυριών								Ανισότητα (Gini)		κατά κεφαλήν ΑΕΠ	
	Μέσος όρος		Κατώτερο πεμπτημόριο		Μεσαίο πεμπτημόριο		Ανώτερο πεμπτημόριο					
Χώρα	2004-09	2009-2013	2004-09	2009-2013	2004-09	2009-2013	2004-09	2009-2013	2004-09	2009-2013	2004-09	2009-2013
Ελλάδα	3.9	-41.3	1.2	-49.7	4.7	-41.0	4.5	-39.6	1.2	6.9	8.2	-25.5
Ισπανία	22.3	-19.3	21.9	-33.6	22.3	-20.9	22.6	-15.2	-0.1	10.6	5.7	-9.8
Πορτογαλία	-1.5	-12.9	5.1	-19.9	2.0	-9.1	-6.3	-15.4	-6.2	-1.3	4.4	-7.0
Κύπρος	13.2	-12.7	13.8	-25.1	11.8	-21.2	16.5	0.5	3.1	24.3	9.3	-16.5
Ιρλανδία	3.2	-12.2	15.9	-20.7	5.0	-16.1	-2.8	-5.6	-9.4	10.6	5.6	-3.5
Ιταλία	-4.1	-11.9	-1.4	-23.1	-2.0	-11.6	-7.6	-10.0	-4.6	5.3	1.0	-9.8
Λετονία	68.7	-10.7	58.5	-2.1	73.1	-11.0	66.4	-12.3	0.2	-4.1	36.5	1.5
Λιθουανία	84.0	-10.2	99.2	-7.0	88.2	-9.6	79.7	-11.7	-3.3	-2.5	39.3	6.7
Σλοβενία	16.1	-10.1	21.0	-20.0	17.8	-10.7	12.8	-5.8	-5.7	12.1	19.9	-11.2
Ολλανδία	12.3	-9.0	12.8	-10.3	9.6	-7.5	15.7	-10.8	3.3	-1.6	10.4	-4.4
Λουξεμβούργο	0.5	-7.1	-5.9	-7.5	-3.9	-4.4	7.7	-11.8	12.0	-5.2	9.3	-4.8
ΕΕ	2.6	-6.2	22.3	-9.7	3.2	-6.9	-1.2	-5.5	-7.1	1.9	7.5	-2.2
Ουγγαρία	6.9	-4.0	17.2	-17.1	11.4	-8.4	-0.8	5.5	-12.2	18.6	10.5	-2.6
ΗΒ	1.0	-3.3	10.4	-1.7	1.7	-1.9	-2.1	-5.2	-5.4	-1.8	4.7	-1.1
Γαλλία	16.7	-3.1	12.7	-2.4	13.0	-2.1	23.0	-4.5	7.5	-1.7	3.9	-0.5
Γερμανία	-3.6	-2.7	-9.0	-11.4	-1.8	-3.3	-4.1	-0.6	1.5	5.9	9.9	2.7
Τσεχία	17.3	-1.9	21.7	-3.2	18.6	-2.2	16.0	-1.7	-3.4	0.7	20.7	-2.9
Φινλανδία	9.0	-0.6	5.9	-0.7	11.0	0.0	6.9	-0.9	-2.0	0.2	11.5	-7.4
Βέλγιο	2.0	0.4	4.8	-3.1	5.6	2.0	-4.9	-0.7	-9.8	0.4	6.1	-1.3
Αυστρία	4.9	2.5	-3.3	3.3	5.0	2.0	7.6	3.1	6.4	0.5	9.0	0.0
Εσθονία	58.3	4.1	79.7	-17.5	63.2	1.4	49.0	12.2	-9.4	14.9	25.5	1.8
Πολωνία	44.8	4.9	103.7	4.3	49.7	6.8	32.1	2.9	-15.2	-2.4	22.7	13.8
Σουηδία	17.5	6.0	8.0	-0.4	19.1	6.5	19.1	6.8	4.9	3.8	8.0	0.0
Δανία	2.5	6.2	-4.9	-0.9	3.0	2.2	3.5	14.3	4.0	12.7	4.7	-4.8
Σλοβακία	79.2	6.9	94.3	-4.1	78.3	7.7	75.3	9.6	-5.9	7.4	34.6	5.0

Πηγή: Vacas-Soriano και Fernández-Macías (2017) με βάση τα στοιχεία της EU-SILC της Eurostat

Διάγραμμα 1
Μεταβολή του μεγέθους του εισοδήματος της μεσαίας τάξης (2008-2014)
και ανάλυση μεταβολής ανά εισοδηματική τάξη προορισμού (ποσοστιαίες μονάδες)[1]

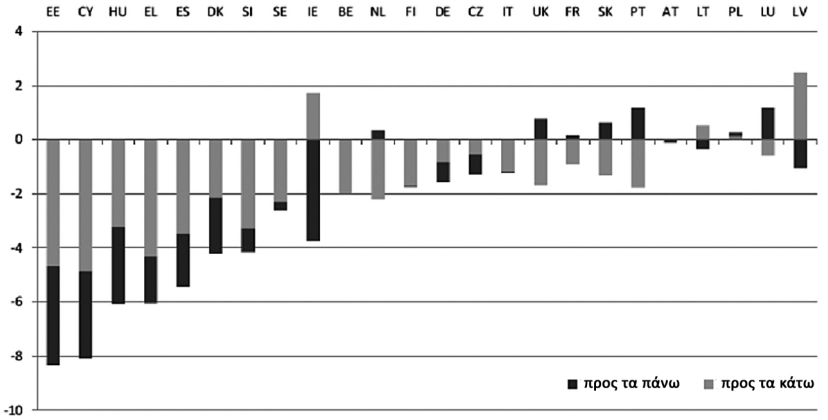

Σημείωση: ΕΕ: Εσθονία, CY: Κύπρος, HU: Ουγγαρία, EL: Ελλάδα, ES: Ισπανία, DK: Δανία, SI: Σλοβενία, SE: Σουηδία, IE: Ιρλανδία, BE: Βέλγιο, NL: Ολλανδία, FI: Φινλανδία, DE: Γερμανία, CZ: Τσεχία, IT: Ιταλία, UK: Ηνωμένο Βασίλειο, FR: Γαλλία, SK: Σλοβακία, PT: Πορτογαλία, AT: Αυστρία, LT: Λιθουανία, PL: Πολωνία, LU: Λουξεμβούργο, LV: Λετονία.

Πηγή: Eurofound (2017) με βάση τα στοιχεία της EU-SILC

Οι μεταρρυθμίσεις στους τομείς της εργασίας και της κοινωνικής πρόνοιας που αποσκοπούσαν στην απορρύθμιση της αγοράς εργασίας είχαν ξεκινήσει πολύ πριν από την κρίση και προκάλεσαν αύξηση στην επισφαλή εργασία, η οποία έπληξε με ιδιαίτερα σκληρό τρόπο τη νεολαία και τους λιγότερο ειδικευμένους εργάτες. Ήδη, από τη δεκαετία του 1990, στην Ιταλία μια σειρά μεταρρυθμίσεων στην αγορά εργασίας είχε επιφέρει μια «ελαστικότητα για τους μη ενταγμένους»: όλο και περισσότεροι νέοι άνθρωποι απασχολούνταν με συμβάσεις ορισμένου χρόνου ή με άτυπους διακανονισμούς (βλ. Διάγραμμα 2). Καθώς οι μορφές άτυπης απασχόλησης αφορούσαν ολοένα και περισσότερο τις νεότερες ηλικίες, η πόλωση μεταξύ παλαιών και νέων εργαζομένων νομιμοποίησε το επιχείρημα ότι η προστασία των ενταγμένων στην αγορά εργασίας ήταν εις βάρος των εκτός αγοράς και άνοιξε τον δρόμο για ολοένα και πιο σαρωτικές μεταρρυθμίσεις των καθιερωμένων μορφών εργασιακών σχέσεων. Τα μέτρα λιτότητας που εφαρμόστηκαν για να αντιμετωπιστεί η χρηματοοικονομική και δημοσιονομική κρίση διέσπειραν την ανεργία σε όλες τις οικονομικές τάξεις και τις ηλικιακές ομάδες. Οι ζοφερές προοπτικές για τα παιδιά των

1. Οι χώρες κατατάσσονται σύμφωνα με το απόλυτο μέγεθος (σε ποσοστιαίες μονάδες) της μείωσης της μεσαίας τάξης από το 2009 έως το 2014 (το εισόδημα αναφέρεται στο διάστημα 2008-2013). Η μεσαία τάξη ορίζεται ως εκείνη που περιλαμβάνει τα άτομα με ένα διαθέσιμο εισόδημα νοικοκυριού το οποίο κυμαίνεται μεταξύ 75% και 200% του μέσου διαθέσιμου εισοδήματος σε κάθε χώρα.

μεσαίων τάξεων συνδυάζονταν τώρα με την εξίσου ζοφερή παρούσα κατάσταση των ενήλικων μελών της οικογένειάς τους.

Διάγραμμα 2
Μερίδιο προσωρινής απασχόλησης στο σύνολο της απασχόλησης στην Ιταλία ανά ηλικιακή ομάδα, 1998-2015 (%)

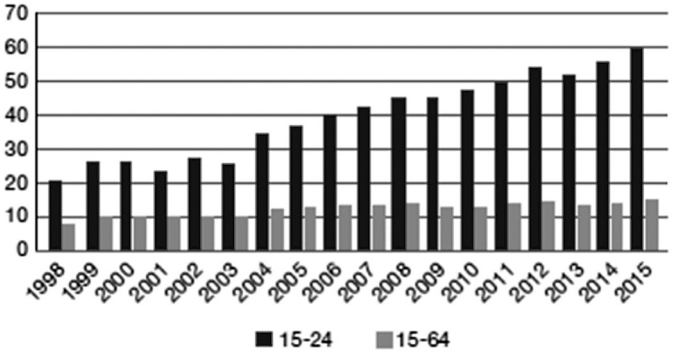

Πηγή: Fana κ.ά., 2016

3. ΠΟΙΟΣ ΑΝΑΛΑΜΒΑΝΕΙ ΤΟ ΚΟΣΤΟΣ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ. ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΙΚΕΣ ΤΑΞΕΙΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΟΜΑΔΕΣ

Όπως στις περισσότερες άλλες χώρες της περιφέρειας, έτσι και στην Ιταλία οι συνέπειες της οικονομικής και δημοσιονομικής κρίσης –με βάση την αναγωγή σε διαθέσιμο εισόδημα και τη χειροτέρευση των εργασιακών συνθηκών– βάρυναν περισσότερο τις κατώτερες εισοδηματικά τάξεις. Ένα πλήθος δεικτών φανερώνει τη συνολική επιδείνωση των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών: ο αριθμός των παιδιών και των νέων κάτω των 18 ετών που κινδυνεύουν από τη φτώχεια ή τον κοινωνικό αποκλεισμό· η επίπτωση του κοινωνικοοικονομικού υποβάθρου στις εκπαιδευτικές επιδόσεις· το ποσοστό όσων εγκαταλείπουν πρόωρα το σχολείο· το ποσοστό των εκτός απασχόλησης, εκπαίδευσης ή κατάρτισης (Schraad-Tischler κ.ά., 2017). Μέσω της συρρίκνωσης πολλών δημόσιων υπηρεσιών, όπως η Υγεία, η εκπαίδευση, και της περικοπής των συντάξεων, η δημοσιονομική κρίση άσκησε επιπρόσθετη, αρνητική επίδραση στις μεσαίες τάξεις. Στην πραγματικότητα, «απασχολώντας ένα εργατικό δυναμικό με υψηλό μορφωτικό επίπεδο… προσφέροντας καλύτερη απασχόληση και συνθήκες εργασίας από τον ιδιωτικό τομέα, ο δημόσιος τομέας υπήρξε ένας παραδοσιακός παραγωγός των μεσαίων τάξεων», συνεισφέροντας στη δημιουργία «θέσεων εργασίας για τις μεσαίες τάξεις» (Karamessini και Giakoumatos, 2016). Επιπλέον, μέσω της παροχής βασικών κοινωνικών υπηρεσιών, όπως η υγειονομική περίθαλψη και η πανεπιστημιακή εκπαίδευση, η ανάπτυξη του κράτους

πρόνοιας ανταποκρίθηκε στις οικονομικές και κοινωνικές φιλοδοξίες τους (Muñoz de Bustillo Llorente, 2016).

Καθεμία από τις κυβερνήσεις των χωρών της Νότιας Ευρώπης επέδειξε διαφορετικό βαθμό αποτελεσματικότητας στην προσπάθειά της να θωρακίσει τις μεσαίες τάξεις από τις δυσμενέστερες επιπτώσεις της δημοσιονομικής σταθεροποίησης. Για παράδειγμα, η Καραμεσίνη και ο Γιακουμάτος (2016) υποστηρίζουν ότι στην Ελλάδα, παρά τη μείωση των μισθών και των συντάξεων στον δημόσιο τομέα, οι συνθήκες εργασίας δεν επηρεάστηκαν.[2]

Στην Ιταλία η δημοσιονομική κρίση ανέτρεψε τις δειλές προσπάθειες που είχαν αναληφθεί για να διευρυνθεί η κάλυψη του πληθυσμού από κοινωνικές υπηρεσίες πέραν των συντάξεων (π.χ. μακροχρόνια φροντίδα, παιδικοί σταθμοί, κοινωνικά επιδόματα). Η διόγκωση του δημόσιου τομέα προσέφερε σχετικά καλές ευκαιρίες απασχόλησης για τις μεσαίες τάξεις. Η αύξηση του ποσοστού απασχόλησης των μορφωμένων γυναικών, κυρίως από οικογένειες με υψηλότερο εισόδημα, επέτρεψε σε αρκετά νοικοκυριά να ανέλθουν και να παραμείνουν στις μεσαίες τάξεις. Η έλλειψη μέτρων εναρμόνισης οικογενειακών και επαγγελματικών υποχρεώσεων αντισταθμίστηκε εν μέρει από τους αρκετά «ευέλικτους» κανόνες που επικρατούν στο Δημόσιο: μειωμένα και ευέλικτα ωράρια, εργασιακή ασφάλεια, περισσότερες ημέρες αδείας. Εφόσον οι λιγότερο μορφωμένες γυναίκες από οικογένειες που βρίσκονται στα κατώτερα δεκατημόρια της κατανομής εισοδήματος δεν επωφελήθηκαν σε ανάλογο βαθμό από την αύξηση των θέσεων εργασίας στον δημόσιο τομέα, αυτή η διόγκωση έτεινε να αυξήσει την ανισότητα στο οικογενειακό εισόδημα.

Αυτές οι ευνοϊκές συνθήκες έχουν εξαφανιστεί εντελώς. Πολύ πριν από την κρίση, η επιλογή να εφαρμοστεί δημοσιονομική «λιτότητα» ανέκοψε την αύξηση της απασχόλησης στον δημόσιο τομέα, καθώς συρρικνώθηκε ο αριθμός των κρατικών υπηρεσιών. Το κενό που δημιουργήθηκε καλύφθηκε μέσω της κατακόρυφης αύξησης της επισφαλούς απασχόλησης. Κατά συνέπεια, η ποιότητα της απασχόλησης στον δημόσιο τομέα, όσον αφορά τις αμοιβές, τα δικαιώματα και την κοινωνική θέση, χειροτέρευσε δραματικά: οι δάσκαλοι της πρωτοβάθμιας (αλλά και της ανώτερης) εκπαίδευσης είναι το πιο τρανταχτό παράδειγμα. Αντιστοίχως, έχει επιδεινωθεί η ποιότητα των υπηρεσιών, με αποτέλεσμα την ολοένα και μεγαλύτερη «έξοδο» των ανώτερων στρωμάτων της μεσαίας τάξης (Hirschman, 1970). Για όλα τα υπόλοιπα τμήματα της μεσαίας τάξης, μια σειρά από τελείως απαραίτητες υπηρεσίες – όπως η φροντίδα των παιδιών και των ηλικιωμένων– παρέχεται κυρίως από μια ανθούσα μαύρη αγορά εργασίας στην οποία απασχολούνται γυναίκες μετανάστριες, ενώ το κράτος κάνει τα στραβά μάτια (Simonazzi και Barbieri, 2016).

Η δημοσιονομική κρίση μείωσε επίσης την αναδιανεμητική ικανότητα του κρά-

2. Βλ. González κ.ά. (2016) για την Πορτογαλία και τις εργασίες του Vaughan-Whitehead (2016) για μια ανάλυση της κατάστασης σε αρκετές ευρωπαϊκές χώρες.

τους και την ικανότητά του να αμβλύνει τις επιπτώσεις της. Παρότι η αναδιανομή εισοδήματος –μέσω φόρων, κοινωνικών εισφορών και άλλων αντισταθμιστικών μέτρων, συμπεριλαμβανομένων των συντάξεων– έχει βελτιώσει τη θέση των κατώτερων εισοδηματικά ομάδων εις βάρος του μεγαλύτερου μέρους των μεσαίων τάξεων, απέτυχε να αντισταθμίσει πλήρως το αυξανόμενο χάσμα μεταξύ της κορυφής και της βάσης της εισοδηματική κλίμακας.

4. ΔΥΟ ΑΝΤΙΣΤΑΘΜΙΣΤΙΚΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ ΕΞΑΣΘΕΝΟΥΝ

Παραδοσιακά, η οικογένεια κατόρθωνε να αντισταθμίζει τις διαφορές εισοδημάτων που κέρδιζαν τα μέλη της από την εργασία τους. Οι δημογραφικές και κοινωνικές αλλαγές έχουν αλλάξει σημαντικά τα χαρακτηριστικά της παραδοσιακής οικογένειας, αποδυναμώνοντας την ικανότητά της να συμψηφίζει τη μείωση του εισοδήματος και τις περικοπές του κράτους πρόνοιας. Η προσαρμοστικότητα των νοικοκυριών στην κρίση διαφέρει ανάλογα με τη σύνθεση της οικογένειας, την επαγγελματική κατάσταση, τον τόπο διαμονής, την εθνικότητα, ανατρέποντας τις παραδοσιακές κατηγοριοποιήσεις στη μεσαία τάξη (Πίνακας 2). Επιπλέον, καθώς ο αριθμός των άνεργων νοικοκυριών αυξάνεται και η στέρηση που προκαλείται από την εντεινόμενη ύφεση εξαπλώνεται, η ικανότητα της οικογένειας να επιτελέσει τον αντισταθμιστικό της ρόλο προοδευτικά διαβρώνεται.

Η μείωση της περιουσίας συνιστά τον δεύτερο παράγοντα που υπονομεύει τον ρόλο της οικογένειας ως αναχώματος στη φτώχεια. Το ύψος της περιουσίας παίζει αποφασιστικό ρόλο στον προσδιορισμό των κριτηρίων διαβίωσης και της κοινωνικής θέσης της μεσαίας τάξης. Μέχρι την πρόσφατη κρίση τα υψηλά επίπεδα της ιδιωτικής περιουσίας αντιστάθμιζαν τα υψηλά επίπεδα του δημόσιου χρέους. Οι καταθέσεις και τα ακίνητα περιουσιακά στοιχεία των νοικοκυριών παρείχαν ένα αντιστάθμισμα στον περιορισμό των εισοδηματικών ευκαιριών για τα νεότερα μέλη τους. Η κρίση επιτάχυνε την τάση προς μια πόλωση του πλούτου στο εσωτερικό των μεσαίων τάξεων. Οι δείκτες του πλούτου δείχνουν ότι η βάση των μεσαίων τάξεων (με το 60%-80% του διάμεσου ισοδύναμου εισοδήματος) φαίνεται να συμμερίζεται τη μοίρα των κατώτερων εισοδηματικά πεμπτημορίων. Αντιθέτως, οι κεντρικές και οι ανώτερες μεσαίες τάξεις (με 80%-120% και 120%-200% του διάμεσου ισοδύναμου εισοδήματος αντιστοίχως) παρουσίασαν ένα υπόδειγμα παρόμοιο με εκείνο της ανώτερης εισοδηματικά τάξης (Simonazzi και Barbieri, 2016).

Ο αμυντικός ρόλος των περιουσιακών στοιχείων στην κρίση περιορίζεται από δύο παράγοντες. Τα ακίνητα περιουσιακά στοιχεία δεν είναι ρευστοποιήσιμα και υπόκεινται στην πτώση των τιμών· επιπλέον, η αγορά κατοικίας μαστίζεται από σοβαρή αναντιστοιχία μεταξύ προσφοράς και ζήτησης: λόγω της ηλικίας (οι περισσότεροι ιδιοκτήτες είναι μεγάλης ηλικίας) και της τοποθεσίας (υπερβολική προσφορά στην ύπαιθρο και στον Νότο, υπερβολική ζήτηση σε πόλεις και στον Βορρά της

χώρας). Η γεωγραφική κινητικότητα, που απαιτούσε την ανταπόκριση στην έλλειψη εργασιακών ευκαιριών στον Νότο, εμποδίστηκε σημαντικά από την απουσία μιας επαρκούς αγοράς ακινήτων ή προσφοράς ενοικιαζόμενων κατοικιών. Δεύτερον, οι χρηματοοικονομικές λύσεις που τελικά συμφωνήθηκαν για να ξεμπλέξουν τον γόρδιο δεσμό μεταξύ κρατικών και τραπεζικών χρεών άφησαν απροστάτευτους τους μικρούς αποταμιευτές στις χώρες της «κρίσης», οι οποίοι επωμίστηκαν το βάρος της διάσωσης των προβληματικών τραπεζικών συστημάτων των χωρών τους. Οι πραγματικές ή οι επαπειλούμενες χρηματοοικονομικές απώλειες τροφοδότησαν τη φυγή κεφαλαίων, επιδεινώνοντας τη χρηματοοικονομική κατάσταση και αυξάνοντας την ανησυχία. Τα στοιχεία της δανειακής επιβάρυνσης παρέχουν έναν επιπλέον δείκτη για τη διάβρωση της θέσης των κατώτερων μεσαίων τάξεων. Παρότι η δανειακή επιβάρυνση των νοικοκυριών ήταν παραδοσιακά μικρότερη σε σύγκριση με τον μέσο όρο της ΕΕ, το χρέος ως ποσοστό του εισοδήματος αυξήθηκε για όλες τις εισοδηματικές τάξεις και, από το 2004, η δανειακή επιβάρυνση αυξήθηκε κατακόρυφα για τις κατώτερες εισοδηματικά τάξεις αντανακλώντας τις μεγαλύτερες δυσκολίες τους.

Πίνακας 2
Κατανομή πληθυσμού στα εισοδηματικά πεμπτημόρια[3]
ανά κοινωνικές ομάδες, 2015 (% της ομάδας επί του συνόλου)

Νοικοκυριά	Πεμπτημόρια				
	1ο	2ο	3ο	4ο	5ο
Χαμηλό εισόδημα, μη γηγενείς	50,3	27,8	12,3	8,1	1,4
Χαμηλό εισόδημα, γηγενείς	36,3	25,4	20,0	12,1	6,3
Παραδοσιακά νοικοκυριά υπαίθρου	32,0	25,4	20,5	13,7	8,3
Γυναίκες ανύπαντρες, συνταξιούχοι και νέοι άνεργοι	32,0	22,9	19,0	13,1	12,9
Συνταξιούχοι χειρώνακτες εργάτες	12,2	24,5	27,0	22,2	14,0
Νέοι εργάτες	15,7	20,3	22,5	26,2	15,2
Νοικοκυριά υπαλλήλων γραφείου	9,3	15,0	20,9	27,7	27,0
Συνταξιούχοι με υψηλό εισόδημα	5,9	12.5	15,7	24,8	41,1
Διευθυντές	3,9	5,3	11,8	20,1	59,0

Πηγή: Istat, 2017

Συνολικά, αυτοί οι δείκτες φανερώνουν ότι τα χαμηλότερα στρώματα των με-

3. Τα εισοδηματικά πεμπτημόρια προσδιορίζονται κατατάσσοντας τα άτομα σύμφωνα με το ισοδύναμο διαθέσιμο εισόδημα (από το χαμηλότερο στο υψηλότερο) και διαιρώντας τον πληθυσμό σε πέντε ίσα μέρη.

σαίων τάξεων έχουν φθάσει στα όριά τους όσον αφορά τις δυνατότητες αντιμετώπισης της φτωχοποίησής τους, εξαντλώντας τα περιουσιακά τους αποθέματα, αυξάνοντας τον δανεισμό ή καταφεύγοντας στη ρευστοποίηση των οικογενειακών καταθέσεων. Καθώς υπονομεύθηκαν οι παράγοντες εκείνοι που εξασφάλιζαν τη σταθερότητα και την αίσθηση του ανήκειν –εισόδημα, επαγγελματική κατάσταση (δουλειά, μισθός, ωράριο εργασίας), πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας και κοινωνικής πρόνοιας, εξασφάλιση του μέλλοντος των παιδιών τους–, η κρίση δημιούργησε μεγαλύτερη αβεβαιότητα και ανασφάλεια, προκαλώντας μια αίσθηση ακραίας ευπάθειας στις μεσαίες τάξεις.

5. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ «ΚΛΕΙΣΤΑ ΚΥΚΛΩΜΑΤΑ»

Το οικογενειακό υπόβαθρο μπορεί να επηρεάσει τις αποδοχές με διάφορους τρόπους: πρώτον, έμμεσα, μέσω της δυνατότητας απόκτησης υψηλότερων εκπαιδευτικών προσόντων και της πιθανότητας εύρεσης μιας καλής θέσης εργασίας, και, δεύτερον, άμεσα, μέσω μιας στατιστικά υπολειμματικής επίδρασης που ανάγεται είτε στο πλέγμα κοινωνικών επαφών που διαθέτει η οικογένεια είτε σε κάποιες αδιόρατες ικανότητές της. Παρότι η επένδυση στην εκπαίδευση ήταν μια στρατηγική που ακολουθήθηκε κυρίως από τις μεσαίες τάξεις προκειμένου να εξασφαλίσουν ένα καλύτερο μέλλον για τα παιδιά τους, η εκπαίδευση δεν αρκεί πλέον για να εξασφαλίσει μια καλή θέση εργασίας. Σε μια αγορά εργασίας που χαρακτηρίζεται από υπερπλεόνασμα ειδικευμένης εργασίας και ανεπαρκή ζήτηση για δεξιότητες, λόγω της οικονομικής δομής και των κινήτρων που παρέχονται από την εργατική νομοθεσία, η ιδιομορφία της Ιταλίας είναι η υπερεκπαίδευση.

Όλο και περισσότερο οι προοπτικές σταδιοδρομίας συνδέονται με οικονομικά πλεονεκτήματα, τα οποία μεταδίδονται στα παιδιά μέσω των οικογενειακών δεσμών, των κοινωνικών δικτύων και άλλων προνομίων που απορρέουν από την κοινωνική θέση των γονέων. Παρότι μέσω αυτών των δεσμών μεταβιβάζεται ένας πλούτος χρήσιμων πληροφοριών, συμβουλών και στήριξης στα πρώτα επαγγελματικά βήματα, μπορεί επίσης να κρύβουν νεποτισμό και εργοδοτικές πρακτικές, αντιπροσωπεύοντας έτσι μια πηγή αναποτελεσματικότητας και μόνιμης ανισότητας. Τα κανάλια με τα οποία οι νέοι άνθρωποι εισέρχονται στην αγορά εργασίας έχουν γίνει βασικό ζήτημα όσον αφορά την ισότητα ευκαιριών. Σύμφωνα με μια πρόσφατη έρευνα (παρατίθεται από τους Simonazzi και Barbieri, 2016), μεταξύ των νέων ηλικίας 15-34 ετών οι οποίοι άρχισαν να εργάζονται το 2013 πάνω από το ένα τρίτο αναγνωρίζουν τη σπουδαιότητα του άτυπου δικτύου συγγενών και φίλων. Αντιθέτως, το ποσοστό των νέων οι οποίοι βρήκαν μια δουλειά μέσω των δημόσιων υπηρεσιών απασχόλησης (1,4%) ή άλλων φορέων εύρεσης εργασίας (5,4%), δηλαδή εκείνων των θεσμών που είναι υπεύθυνοι για την εξασφάλιση ίσων ευκαιριών απασχόλησης για όλους, ήταν απελπιστικά χαμηλό (από το υπόλοιπο δείγμα το 26,3%

υπέβαλε αίτηση απευθείας στον εργοδότη, ενώ το 11,8% είχε προηγούμενη εμπειρία πρακτικής ή μαθητείας στην επιχείρηση).

Όταν η κρίση μειώνει τις ευκαιρίες εύρεσης μιας καλής δουλειάς, η ταξική αυτοάμυνα καθίσταται σκληρότερη και ο περιορισμός του ανταγωνισμού με βάση τη λογική των «κλειστών επαγγελμάτων» ισχυροποιείται. Οι Lindsey και Teles (2017) υποστηρίζουν ότι στις ΗΠΑ οι αντιδραστικές ρυθμίσεις –νόμοι που ευνοούν τους πλούσιους– είναι μια βασική αιτία των εξαιρετικά υψηλών εισοδηματικών κερδών των επαγγελματιών υψηλού κύρους και των χρηματοοικονομικών διευθυντών.[4] Πράγματι, υπάρχει μια καθαρή αντίθεση μεταξύ της σαρωτικής διαδικασίας της απορρύθμισης στην αγορά εργασίας και της αντίστασης που προβάλλεται σε κάθε απόπειρα ανοίγματος των λεγόμενων κλειστών επαγγελμάτων. Η άδεια άσκησης επαγγέλματος παρέχει ενοικιάσεις θέσεων που περιορίζουν τον βαθμό της κοινωνικής ρευστότητας. Στην περίπτωση της Ιταλίας, ο Bison (2013) υπολόγισε την πιθανότητα των τέκνων, όταν εισέρχονται για πρώτη φορά στην αγορά εργασίας, να βρουν θέση εργασίας στην ίδια υποκατηγορία από την οποία προέρχονται οι γονείς τους και ανακάλυψε αναμφισβήτητες αποδείξεις αμυντικών φραγμών στην περίπτωση που η ανάπτυξη υποχωρεί και οι ευκαιρίες περιορίζονται.

Συγχρόνως, η ανοδική ταξική κινητικότητα έγινε πιο δύσκολη για τις κατώτερες μεσαίες τάξεις. Όπως έδειξε ο Reeves (2017) για τις ΗΠΑ, όσοι βρίσκονται στην κορυφή της εισοδηματικής κλίμακας γίνονται πιο αποτελεσματικοί ως προς τη μεταβίβαση της κοινωνικής θέσης στα παιδιά τους. Διάφορες μορφές «συσσώρευσης ευκαιριών» μεταξύ των ανώτερων μεσαίων τάξεων –μόρφωση, άδειες άσκησης επαγγέλματος, διαδικασίες αίτησης σε κολέγια, κατανομή θέσεων πρακτικής άσκησης– κάνουν δυσκολότερη για τους άλλους την αναρρίχηση στην κορυφή της κλίμακας, μειώνοντας συνολικά την κοινωνική κινητικότητα και καθορίζοντας τον αυξανόμενο διαχωρισμό μεταξύ των ανώτερων μεσαίων τάξεων και όλων των άλλων, πράγμα που μπορεί να γίνει ορατό στην οικογενειακή δομή, στις γειτονιές, στις συμπεριφορές και στον τρόπο ζωής. Και οι περικοπές στην ποσότητα και την ποιότητα των δημόσιων υπηρεσιών συνεισφέρουν στη διεύρυνση του χάσματος.

Επειδή η σχετική ισχύς του δικτύου κοινωνικών επαφών κάποιου εξαρτάται από τον τρόπο με τον οποίο κατανέμεται το εισόδημα, όταν η κατανομή είναι πιο άνιση, η σχετική ισχύς των πιο προνομιούχων κοινωνικών δικτύων μπορεί να ενισχυθεί εις βάρος της οικονομικής κινητικότητας. Οι φραγμοί της «γυάλινης οροφής» και των προνομιακών δικτύων μπορεί να πολλαπλασιαστούν, με το δυσάρεστο αποτέλεσμα

4. Μόνο τρεις κλάδοι (ελεύθεροι επαγγελματίες ανώτατης εκπαίδευσης, χρηματοοικονομικές και ασφαλιστικές υπηρεσίες, ιατρική φροντίδα – κλάδοι οι οποίοι έχουν επωφεληθεί από ρυθμιστικούς φραγμούς που τους προφύλαξαν από τον ανταγωνισμό) αντιπροσωπεύουν το μεγαλύτερο μέρος της μεγέθυνσης στην κορυφή της εισοδηματικής κλίμακας στις ΗΠΑ. Βλ. επίσης Reeves (2017) για τον τρόπο με τον οποίο οι ανώτερες μεσαίες τάξεις διαμόρφωσαν νομικούς και πολιτιστικούς κανόνες προς όφελός τους (Rothwell, 2017).

οι περιορισμοί στην εκπαιδευτική ανισότητα να μην είναι ιδιαίτερα αποτελεσματικοί ως προς την ενίσχυση της οικονομικής κινητικότητας (Franzini και Raitano, 2013).

Συνοψίζοντας, οι οικογένειες στηρίζουν τα τέκνα τους στη διάρκεια όλων των μεταβάσεων που πρέπει να κάνουν στη διαδρομή προς την ενηλικίωση, συμπεριλαμβανομένης της μετάβασης σε ενεργητική και πλήρη απασχόληση στην αγορά εργασίας. Η αλληλεπίδραση μεταξύ οικογένειας, αγορών εργασίας και δημόσιων πολιτικών διαμορφώνει τις ευκαιρίες ενός παιδιού και προσδιορίζει το κατά πόσον οι αποδοχές των ενηλίκων σχετίζονται με την οικογενειακή τους προέλευση. Μια πιο πολωμένη και άνιση αγορά εργασίας αποτελεί μεγαλύτερη δοκιμασία για κάποιους απ' ό,τι για κάποιους άλλους και υποδηλώνει επίσης ότι οι οικογενειακές σχέσεις θα παίζουν όλο και πιο σημαντικό ρόλο, μειώνοντας τον βαθμό της κοινωνικής κινητικότητας. Η μεγάλη άνοδος του μεριδίου του πλουσιότερου 1% του πληθυσμού στο συνολικό εισόδημα, η πρόσβασή του σε υψηλής ποιότητας επενδύσεις ανθρωπίνου κεφαλαίου για τα παιδιά του και η διαγενεακή μεταβίβαση της απασχόλησης και του πλούτου συνεπάγονται ένα πολύ υψηλότερο ποσοστό μεταβίβασης του οικονομικού πλεονεκτήματος στην κορυφή της εισοδηματικής πυραμίδας με έναν τρόπο που οι περισσότεροι, ακόμα και –ή ειδικά– στη μεσαία τάξη, θα εκλάβουν ως απόδειξη ανισότητας ευκαιριών.

6. ΛΟΓΟΙ ΑΝΗΣΥΧΙΑΣ

Οι μακροοικονομικές πολιτικές και οι θεσμοί της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης (ΟΝΕ) αύξησαν την απόκλιση μεταξύ των χωρών του κέντρου και της περιφέρειας. Στις τελευταίες, η φτωχοποίηση των νοικοκυριών και οι πιέσεις κοινωνικών ομάδων για προστασία εξάντλησαν τους περιορισμένους δημοσιονομικούς πόρους σε μέτρα εκλογικής σκοπιμότητας, εις βάρος των δημόσιων δαπανών για καινοτομία και ανάπτυξη. Όταν η ανισότητα που δημιουργείται από την αγορά γίνεται πολύ μεγάλη, το έργο της αναδιανομής μπορεί να γίνει πολύ απαιτητικό, ενώ θα θεωρείται όλο και περισσότερο «καταπιεστικό» από πολλά στρώματα φορολογουμένων της μεσαίας τάξης, φτωχοποιημένων από την κρίση. Πολλά από τα μέλη της έχουν κατέλθει στην εισοδηματική κλίμακα, οι κοινωνικές και οικονομικές προοπτικές των παιδιών τους έχουν συνολικά περιοριστεί, ένα γενικευμένο αίσθημα ανασφάλειας και τρωτότητας έχει προκαλέσει μια μετακίνηση προς τον λαϊκισμό και τα αυξανόμενα αντιμεταναστευτικά αισθήματα. Αυτές οι τάσεις θα πρέπει να είναι μια πηγή ανησυχίας και, εάν δεν αντιστραφούν, μπορεί να έχουν σοβαρές συνέπειες για την πολιτική συνοχή και για την ίδια την ύπαρξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Μια υγιής μεσαία τάξη και μια κοινή εμπιστοσύνη στην οικονομική πρόοδο και στην κοινωνική κινητικότητα είναι ουσιαστικές προϋποθέσεις για τη σταθερότητα των ευρωπαϊκών δημοκρατιών και τη βιωσιμότητα του συστήματος κοινωνι-

κής πρόνοιας. Για να είναι πολιτικά και οικονομικά βιώσιμη η ΕΕ, πρέπει να μετακινηθεί σε ένα εναλλακτικό μοντέλο, το οποίο να επαναφέρει στην ημερήσια διάταξη την ανάπτυξη, την απασχόληση και την ισότητα ευκαιριών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Bison, I. (2013) «Le Classi Medie: Definizione, Mobilità e Declino nel Caso Italiano», *Società, mutamento, politica* 4(7), σ. 155-183.

Boehm, M. (2014) *Job Polarisation and the Decline of Middle-class Workers' Wages*, VOX CEPR Policy Portal (http://voxeu.org/article/job-polarisation-and-decline-middle-class-workers-wages).

Eurofound (2017) *Income Inequalities and Employment Patterns in Europe before and after the Great Recession*, Publications Office of the European Union, Λουξεμβούργο.

Fana, M., Guarascio, D. και Cirillo, V. (2016) «Did Italy Need More Labour Flexibility? The Consequences of the Jobs Act», *Intereconomics* 51(2), σ. 79-86.

Franzini, M. και Raitano, M. (2013) «Economic Inequality and Its Impact on Intergenerational Mobility», *Intereconomics* 48(6), σ. 328-335.

Furman, J. (2015) *A Brief History of Middle-class Economics. Productivity, Participation, and Inequality in the United States*, VOX CEPR Policy Portal (http://voxeu.org/article/brief-history-middle-class-economics).

González, P., Figueiredo, A., Figueiredo, H. και Santos, D.L. (2016) «Inequality, Labour Market and Income Distribution in Portugal. What is Happening with Middle Classes?», *Economia & Lavoro* 50(2), σ. 43-58.

Hirschman, A.O. (1970) *Exit, Voice, and Loyalty. Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*, Harvard University Press, Κέιμπριτζ (Μασαχουσέτη).

Istat (2017) «Rapporto Annuale», Istat, Ρώμη.

Karamessini, M. και Giakoumatos, S. (2016) «Public Sector and the Middle Classes in Bad Times. Factor of Erosion or Resilience During the Greek Great Depression?», *Economia & Lavoro* 50(2), σ. 59-69.

Lindsey, B. και Teles, S. (2017) *The Captured Economy. How the Powerful Become Richer, Slow Down Growth, and Increase Inequality*, Oxford University Press, Οξφόρδη.

Muñoz de Bustillo Llorente, R. (2016) «United we Stand: the Welfare State and the Middle Class», *Economia & Lavoro* 50(2), σ. 71-83.

Reeves, R. (2017) *Dream Hoarders*, Brookings Institution Press, Ουάσινγκτον.

Rothwell, J. (2017) «Myths of the 1 Percent: What Puts People at the Top. Dispelling misconceptions about what's driving income inequality in the U.S.», *The New York Times*, 17 Νοεμβρίου (https://www.nytimes.com/2017/11/17/upshot/income-inequality-united-states.html).

Schraad-Tischler, D., Schiller, C., Matthias Heller, S. και Siemer, N. (2017) «Social Justice in the EU – Index Report 2017», Social Inclusion Monitor Europe, Bertelsmann Stif-

tung (https://www.bertelsmann-stiftung.de/fileadmin/files/BSt/Publikationen/Graue-Publikationen/NW_EU_Social_Justice_Index_2017.pdf).

Simonazzi, A. και Barbieri, T. (2016) «The Middle Class in Italy. Reshuffling, Erosion, Polarization», στο Vaughan-Whitehead, D. (επιμ.) (2016) *Europe's Disappearing Middle Class? Evidence from the World of Work*, Edward Elgar/ILO, Τσέλτεναμ/Γενεύη.

Vacas-Soriano, C. και Fernández-Macías, E. (2017) *Europe's Shrinking Middle Class*, Social Europe (https://www.socialeurope.eu/europes-shrinking-middle-class).

Vaughan-Whitehead, D. (επιμ.) (2016) *Europe's Disappearing Middle Class? Evidence from the World of Work*, Edward Elgar/ILO, Τσέλτεναμ/Γενεύη.

Οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές ως μεγεθυντικός παράγοντας της επίδρασης της κρίσης στη φτώχεια και την κοινωνική προστασία στην Ελλάδα

ΧΡΙΣΤΟΣ ΠΑΠΑΘΕΟΔΩΡΟΥ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η οικονομική κρίση έχει, αναμφίβολα, ως συνέπεια τη δραματική επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσης μεγάλου τμήματος του πληθυσμού και τη ραγδαία αύξηση των φαινομένων της φτώχειας και της αποστέρησης. Αντί όμως να οδηγήσει σε αμφισβήτηση του κυρίαρχου παραδείγματος οργάνωσης και διαχείρισης της οικονομίας, αποτέλεσε το πρόσχημα για περαιτέρω ενδυνάμωση του νεοφιλελευθερισμού και προώθηση των πολιτικών λιτότητας, απορρύθμιση της αγοράς εργασίας και περιορισμό των δαπανών για κοινωνική προστασία (Papatheodorou, 2014). Αυτό είναι περισσότερο εμφανές στην Ελλάδα, όπου οι επιπτώσεις της κρίσης και της παρατεταμένης ύφεσης ήταν ιδιαίτερα δριμείες. Στον κυρίαρχο διάλογο, η κρίση στην Ελλάδα δεν αντιμετωπίζεται ως αποτέλεσμα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης και ως ενδημικό χαρακτηριστικό των καπιταλιστικών οικονομιών αλλά ως απομονωμένο γεγονός που αντανακλά εσωτερικές αδυναμίες και κακοδιαχείριση. Παράλληλα, ενοχοποιούνται οι δημόσιες δαπάνες και ιδιαίτερα οι δαπάνες κοινωνικής προστασίας για τη γιγάντωση του δημόσιου χρέους. Επιπρόσθετα, κάτω από την επίδραση των κυρίαρχου παραδείγματος στην οικονομική επιστήμη, η φτώχεια και η αποστέρηση ανάγονται σε ατομικό και όχι κοινωνικό πρόβλημα, θεωρώντας

ότι αντανακλά τη χαμηλή παραγωγικότητα των ατόμων λόγω κυρίως δικών τους επιλογών για εκπαίδευση και εξειδίκευση. Η ρητορεία αυτή έχει ως συνέπεια την άσκηση μεγάλης πίεσης για μείωση των δημόσιων δαπανών και μετατροπή του συστήματος κοινωνικής προστασίας σε υπολειμματικό. Ο στόχος της κοινωνικής πολιτικής σταδιακά περιορίζεται από την προαγωγή της κοινωνικής ευημερίας στην αντιμετώπιση της ακραίας φτώχειας και αποστέρησης μέσω παροχών που δίνονται με έλεγχο πόρων των δικαιούχων (όπως το Ελάχιστο Εγγυημένο Εισόδημα).

Στην ανάλυση που ακολουθεί συζητούνται ορισμένες επιπτώσεις της κρίσης στη φτώχεια και την αποστέρηση, εστιάζοντας παράλληλα στην επίδραση που ασκούν η λιτότητα και οι απορρέουσες πολιτικές στη μείωση των κοινωνικών δαπανών και την αποδυνάμωση της κοινωνικής προστασίας. Η περαιτέρω εξασθένηση του ήδη αδύναμου συστήματος κοινωνικής προστασίας της χώρας έχει ως αποτέλεσμα τη μεγέθυνση των δυσμενών επιπτώσεων της κρίσης στο επίπεδο διαβίωσης των κατοίκων (Adam και Papatheodorou, 2016).

Στην ανάλυση χρησιμοποιούνται δεδομένα της Eurostat και κυρίως των ερευνών European Community Household Panel (ECHP) που καλύπτουν την περίοδο 1994-2001 και EU Statistics on Income and Living Conditions (EU-SILC) που καλύπτουν την περίοδο από το 2003. Τα πλέον πρόσφατα στοιχεία είναι αυτά της έρευνας του 2016 που αναφέρονται στα εισοδήματα του 2015.[1] Για τον υπολογισμό της σχετικής φτώχειας υιοθετήθηκε ο ευρέως χρησιμοποιούμενος ορισμός του 60% του διάμεσου ισοδύναμου εισοδήματος των ατόμων της χώρας. Τέλος, για τη συγκριτική ανάλυση της φτώχειας με τις υπόλοιπες χώρες της ΕΕ και τη διερεύνηση της επίδρασης της κοινωνικής προστασίας, οι χώρες ομαδοποιούνται με βάση τον τύπο του κοινωνικού κράτους που έχουν αναπτύξει, ακολουθώντας την ταξινόμηση των Παπαθεοδώρου και Πετμεζίδου (2004· 2005) που βασίζεται στο έργο του Esping-Andersen (1990) και τη συζήτηση που ακολούθησε ως προς το σύστημα κοινωνικής προστασίας των χωρών της Νότιας Ευρώπης (Leibfried, 1992· Ferrera, 1996). Έτσι, οι χώρες της ΕΕ-15 ομαδοποιούνται σε τέσσερα συστήματα κοινωνικής προστασίας: σοσιαλδημοκρατικό (Σουηδία, Δανία, Φινλανδία, Ολλανδία), συντηρητικό-κορπορατιστικό (Γερμανία, Γαλλία, Βέλγιο, Αυστρία, Λουξεμβούργο), φιλελεύθερο (Ηνωμένο Βασίλειο, Ιρλανδία) και νοτιοευρωπαϊκό (Ελλάδα, Ιταλία, Ισπανία, Πορτογαλία).

1. Τα στοιχεία του εισοδήματος και άρα της φτώχειας αναφέρονται στο προηγούμενο έτος από αυτό που πραγματοποιείται η έρευνα. Στην παρουσίαση των σχετικών δεικτών και εκτιμήσεων της ανάλυσης χρησιμοποιείται το έτος στο οποίο αναφέρονται τα εισοδήματα και όχι το έτος συλλογής των δεδομένων.

Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΦΤΩΧΕΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ

Παρόλο που η χώρα εμφάνιζε συγκριτικά υψηλούς ρυθμούς μεγέθυνσης την περίοδο πριν από την κρίση, το ποσοστό φτώχειας παρέμενε ιδιαίτερα υψηλό. Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 1, από το 1994 όπου έχουμε συγκρίσιμα δεδομένα για τις χώρες της ΕΕ, ο κίνδυνος σχετικής φτώχειας στην Ελλάδα κυμαινόταν στο 20%-22%, σημαντικά υψηλότερος από τον μέσο όρο της ΕΕ-15 και της ΕΕ-27, όπου τα αντίστοιχα ποσοστά ήταν μεταξύ 15% και 17%. Επιπροσθέτως, όπως παρουσιάζεται στο Διάγραμμα 2, την περίοδο 1994-2009 η Ελλάδα ήταν η χώρα της ΕΕ-15 με τον υψηλότερο μέσο κίνδυνο φτώχειας. Θα πρέπει εδώ να επισημάνουμε ότι οι συγκρίσεις αυτές βασίζονται στο όριο φτώχειας που υπολογίζεται για κάθε χώρα ξεχωριστά και δεν λαμβάνει υπόψη τις διαφορές στο ύψος του εισοδήματος μεταξύ των χωρών. Όπως έχουν δείξει άλλες έρευνες, αν χρησιμοποιηθεί το ίδιο όριο φτώχειας για όλες τις χώρες της ΕΕ, τότε οι διαφορές στον κίνδυνο φτώχειας και στις συνθήκες διαβίωσης των νοικοκυριών μεταξύ της Ελλάδας και των υπολοίπων χωρών της ΕΕ είναι πολύ πιο έντονες (βλ. Papatheodorou, 2014· Παπαθεοδώρου και Δαφέρμος, 2010).

Διάγραμμα 1
Η διαχρονική εξέλιξη της φτώχειας στην Ελλάδα και την ΕΕ,
1994-2015 (έρευνες 1995-2016)

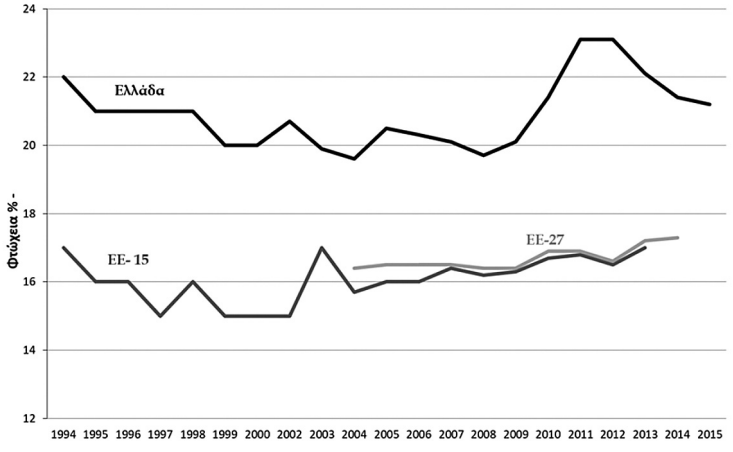

Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων Eurostat

Στο Διάγραμμα 2 θα παρατηρήσουμε επίσης ότι οι διαφορές στα ποσοστά φτώχειας ανταποκρίνονται στην ομαδοποίηση των χωρών με βάση το σύστημα κοινωνικής προστασίας που έχουν αναπτύξει, επιβεβαιώνοντας τα ευρήματα άλλων ερευνών (Παπαθεοδώρου και Πετμεζίδου, 2004 και 2005· Παπαθεοδώρου και Δαφέρμος, 2010· Dafermos και Papatheodorou, 2013). Χαμηλότερος κίνδυνος φτώχειας

εμφανίζεται στις χώρες με σοσιαλδημοκρατικό σύστημα κοινωνικής προστασίας το οποίο χαρακτηρίζεται από καθολικές και γενναιόδωρες παροχές που δίνονται χωρίς έλεγχο πόρων των δικαιούχων, και ακολουθούν οι χώρες με συντηρητικό-κορπορατιστικό κοινωνικό κράτος. Την υψηλότερη φτώχεια εμφανίζουν οι χώρες με φιλελεύθερο σύστημα κοινωνικής προστασίας (που χαρακτηρίζεται από παροχές που δίνονται με έλεγχο πόρων των δικαιούχων) και οι χώρες της Νότιας Ευρώπης. Οι διαφορές αυτές ως προς τη φτώχεια μεταξύ των συστημάτων κοινωνικής προστασίας παραμένουν ακόμα και αν σταθμίσουμε ως προς τις διαφορές στο ύψος των συνολικών κοινωνικών δαπανών (βλ. Dafermos και Papatheodorou, 2013· Δαφέρμος και Παπαθεοδώρου, 2012)

Διάγραμμα 2
Ποσοστό (%) φτώχειας, μέσος όρος 1994-2009 (έρευνες 1995-2010), ΕΕ-15

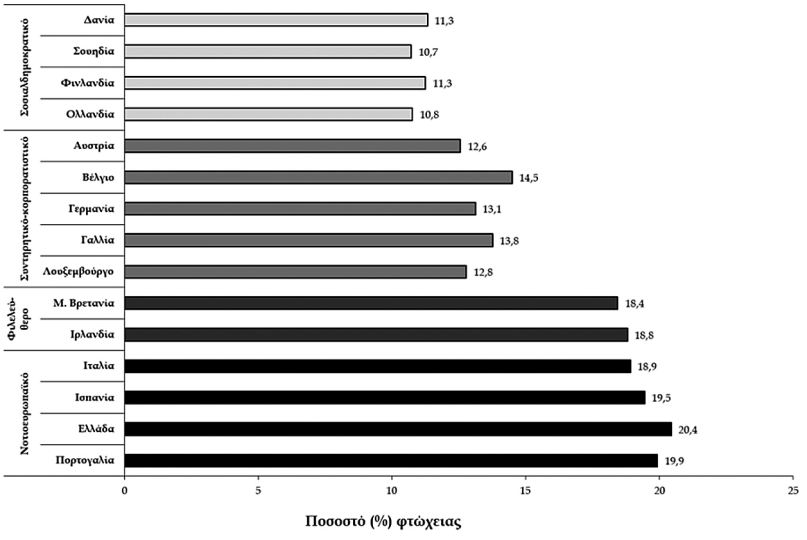

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων Eurostat

Η επίδραση της κοινωνικής προστασίας στη φτώχεια διερευνάται περαιτέρω στο Διάγραμμα 3. Σημαντικό μερίδιο στα εισοδήματα των νοικοκυριών καταλαμβάνουν οι κοινωνικές μεταβιβάσεις σε χρήμα, δηλαδή τα διάφορα χρηματικά κοινωνικά επιδόματα και οι συντάξεις. Εστιάζοντας πάλι στην περίοδο πριν από την κρίση, στο Διάγραμμα 3 παρουσιάζεται ο μέσος κίνδυνος φτώχειας της περιόδου 1995-2009 για τα εισοδήματα πριν από τις κοινωνικές μεταβιβάσεις σε χρήμα, μετά τις συντάξεις, αλλά πριν από τις λοιπές κοινωνικές μεταβιβάσεις (δηλαδή τα διάφορα κοινωνικά επιδόματα), και μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις. Όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε για τα εισοδήματα πριν από τις κοινωνικές μεταβιβάσεις, η φτώχεια στην Ελλάδα δεν ήταν από τις υψηλότερες στην ΕΕ-15. Χώρες όπως η Γαλλία, η

Γερμανία, η Σουηδία εμφανίζουν υψηλότερο κίνδυνο φτώχειας. Για τα εισοδήματα μετά τις συντάξεις, ο κίνδυνος φτώχειας μειώνεται σημαντικά στην Ελλάδα και η χώρα εμφανίζει ένα από τα χαμηλότερα ποσοστά φτώχειας στην ΕΕ-15. Η επίδραση όμως των λοιπών κοινωνικών μεταβιβάσεων, δηλαδή των κοινωνικών επιδομάτων σε χρήμα (εκτός συντάξεων), είναι η πιο ασθενής μεταξύ των χωρών της ΕΕ-15 μειώνοντας τη φτώχεια κατά μόλις 2,4 ποσοστιαίες μονάδες. Ενδεικτικά, στις σκανδιναβικές χώρες η αντίστοιχη μείωση που επιφέρουν στη φτώχεια οι λοιπές κοινωνικές μεταβιβάσεις είναι πάνω από 14 ποσοστιαίες μονάδες. Αυτό αναδεικνύει δομικές αδυναμίες του συστήματος κοινωνικής προστασίας της Ελλάδας ως προς την αναδιανεμητική του ικανότητα και την αποτελεσματικότητά του να αντιμετωπίσει τα φαινόμενα της φτώχειας. Η αναδιανεμητική επίδραση των χρηματικών παροχών εξαντλείται στις συντάξεις, ενώ το σύστημα των λοιπών παροχών σε χρήμα είναι ιδιαίτερα ασθενές.

Διάγραμμα 3
Ποσοστό (%) φτώχειας πριν και μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις σε χρήμα, ΕΕ-15, μέσος όρος 1994-2009 (έρευνες 1995-2010)

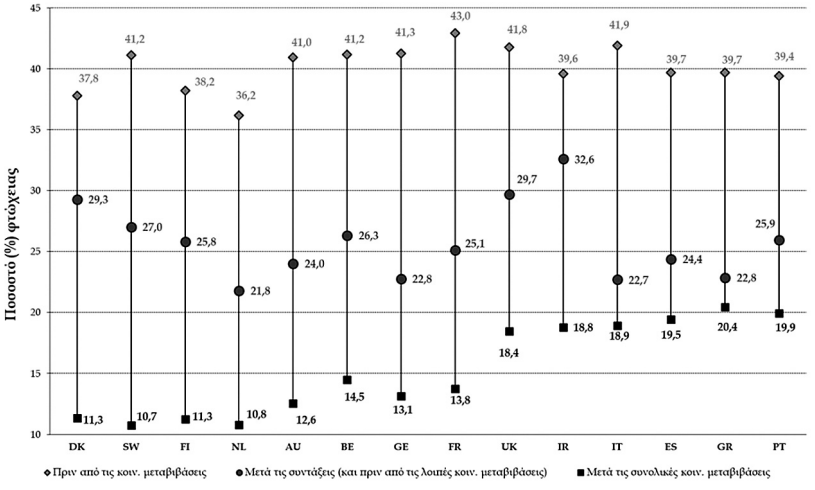

Σημείωση: DK: Δανία, SW: Σουηδία, FI: Φινλανδία, NL: Ολλανδία, AU: Αυστρία, BE: Βέλγιο, GE: Γερμανία, FR: Γαλλία, UK: Ηνωμένο Βασίλειο, IR: Ιρλανδία, IT: Ιταλία, ES: Ισπανία, GR: Ελλάδα, PT: Πορτογαλία.

Πηγή: Papatheodorou (2014), επεξεργασία στοιχείων Eurostat

ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΣΤΗ ΦΤΩΧΕΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΠΟΣΤΕΡΗΣΗ

Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 4, ο δείκτης σχετικής φτώχειας αυξάνεται από 19,7% το 2008 σε 23,1% το 2011, διατηρείται στο ίδιο ύψος και το 2012, και στη συνέχεια μειώνεται ελαφρά και πλησιάζει αντίστοιχα επίπεδα με αυτά της προ κρίσης περιό-

δου. Την ίδια στιγμή, το χάσμα φτώχειας αυξάνεται, υποδηλώνοντας χειροτέρευση των εισοδημάτων των φτωχών. Οι εκτιμήσεις αυτές όμως της σχετικής φτώχειας δεν είναι οι πλέον κατάλληλες για να αποτυπώσουν την επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσης την περίοδο μετά την εμφάνιση των επιπτώσεων της κρίσης στην ελληνική οικονομία. Αυτό γιατί βασίζονται στο όριο φτώχειας που υπολογίζεται με βάση το 60% του διάμεσου ετήσιου εισοδήματος της χώρας. Την περίοδο όμως αυτή παρατηρείται δραματική μείωση στα εισοδήματα των νοικοκυριών και κυρίως των μεσαίων και χαμηλών εισοδηματικών στρωμάτων. Έτσι, όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 4, το όριο φτώχειας από 598 ευρώ τον μήνα το 2009 (για ένα μονομελές νοικοκυριό) υποχωρεί σταδιακά και διαμορφώνεται στα 375 ευρώ το 2015. Μειώνεται δηλαδή κατά 37%, γεγονός που αντανακλά την αντίστοιχη μείωση που έχουν υποστεί την ίδια περίοδο τα μεσαία εισοδηματικά στρώματα της χώρας. Με άλλα λόγια, άτομα που με τα ίδια εισοδήματα το 2009 βρίσκονταν κάτω από το όριο φτώχειας, το 2014 και το 2015 κατατάσσονται ως μη φτωχά. Οι επιπτώσεις της κρίσης στο επίπεδο διαβίωσης μπορούν να αποτυπωθούν καλύτερα με τη χρήση ενός διαχρονικά σταθερού ορίου φτώχειας, σταθμίζοντας παράλληλα τα εισοδήματα με βάση την αγοραστική τους δύναμη. Χρησιμοποιώντας λοιπόν το όριο της φτώχειας του 2007 (της έρευνας του 2008), θα διαπιστώσουμε ότι ο κίνδυνος φτώχειας από 18% που ήταν το 2009, μετά την εισαγωγή των πολιτικών λιτότητας το 2010, παρουσιάζει κατακόρυφη αύξηση. Έτσι, το 2013 το ποσοστό φτώχειας ανέρχεται στο 48% και παραμένει έκτοτε σε αυτό το επίπεδο. Δηλαδή, μόλις τέσσερα χρόνια από την εφαρμογή των προγραμμάτων λιτότητας, ο μισός πληθυσμός στη χώρα ζει σε συνθήκες αντίστοιχες με αυτές που ζούσε το 18% του φτωχότερου πληθυσμού της το 2009, αποκαλύπτοντας μια δραματική επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσης.

Η χειροτέρευση των συνθηκών διαβίωσης καταγράφεται και με τον δείκτη υλικής αποστέρησης. Πρόκειται για έναν δείκτη εναλλακτικό της σχετικής φτώχειας (που δεν βασίζεται σε στοιχεία εισοδήματος), ο οποίος καταγράφει την ικανότητα των νοικοκυριών να ικανοποιούν εννέα βασικές ανάγκες (αγαθά και υπηρεσίες) που θεωρούνται κρίσιμες για την ευημερία και το επίπεδο διαβίωσής τους, όπως πληρωμή πάγιων λογαριασμών, αντιμετώπιση έκτακτων οικονομικών αναγκών, κατάλληλη διατροφή, επαρκής θέρμανση, μία εβδομάδα διακοπές τον χρόνο και πρόσβαση σε συγκεκριμένα διαρκή καταναλωτικά αγαθά (τηλέφωνο, πλυντήριο ρούχων, έγχρωμη τηλεόραση και IX επιβατικό αυτοκίνητο). Αν το νοικοκυριό δεν μπορεί να ικανοποιήσει τρεις ή περισσότερες από αυτές τις ανάγκες, θεωρούμε ότι βιώνει υλική αποστέρηση. Αν δεν μπορεί να ικανοποιήσει τέσσερις ή περισσότερες, τότε βρίσκεται σε ακραία αποστέρηση. Όπως μπορούμε να δούμε στο Διάγραμμα 5, το ποσοστό των νοικοκυριών που το 2015 αντιμετωπίζουν υλική αποστέρηση ανέρχεται στο 40,7% από 23% που ήταν το 2009. Την ίδια περίοδο διπλασιάζονται σχεδόν τα νοικοκυριά που αδυνατούν να αντιμετωπίσουν έκτακτες αλλά αναγκαίες ανάγκες,

να εξασφαλίσουν επαρκή θέρμανση στο σπίτι τους, να αποπληρώσουν πάγιους λογαριασμούς χωρίς δυσκολίες, να έχουν κατάλληλη διατροφή.

Διάγραμμα 4
Επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης και της λιτότητας στη φτώχεια της Ελλάδας 2008-2015 (έρευνες 2009-2016)

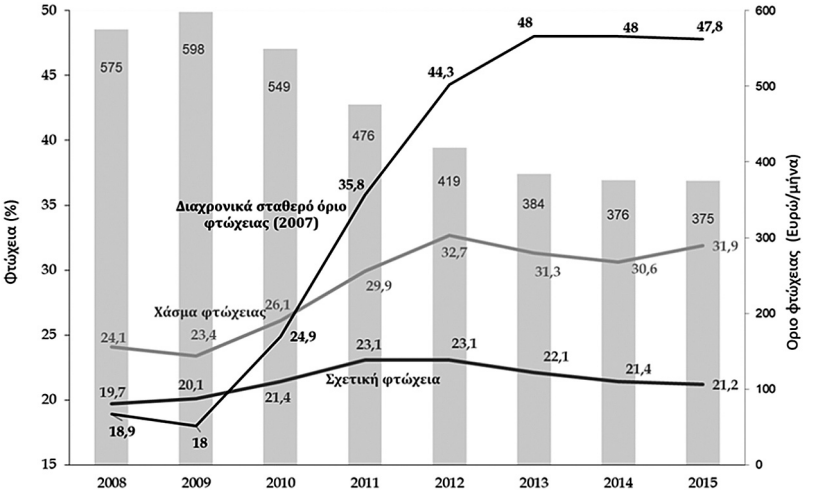

Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων Eurostat

Διάγραμμα 5
Υλική αποστέρηση στην Ελλάδα, 2009 και 2015

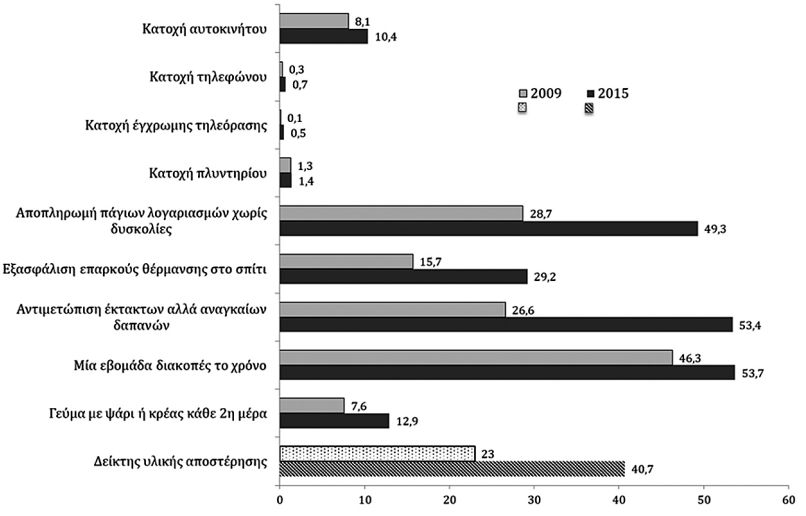

Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων Eurostat

Ιδιαίτερα αποκαλυπτική είναι η σύγκριση ως προς την υλική αποστέρηση με τις άλλες χώρες της ΕΕ-15, αλλά και με τον μέσο όρο της ΕΕ-28 (βλ. Διάγραμμα 6). Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, το 2015 το 40,7% του πληθυσμού της χώρας βιώνει υλική αποστέρηση. Πρόκειται για ιδιαίτερα υψηλό ποσοστό συγκρινόμενο με το 17% του αντίστοιχου μέσου όρου της ΕΕ-28. Οι χώρες με την αμέσως χειρότερη επίδοση είναι η Ιταλία και η Πορτογαλία, όπου όμως τα αντίστοιχα ποσοστά αποστέρησης είναι σχεδόν τα μισά από αυτά που εμφανίζει η Ελλάδα. Στον αντίποδα, ιδιαίτερα χαμηλό ποσοστό (κάτω του 10%) εμφανίζουν οι σκανδιναβικές χώρες, η Αυστρία και η Ολλανδία. Στις υπόλοιπες χώρες της ΕΕ-15, το ποσοστό υλικής αποστέρησης κυμαίνεται μεταξύ 10% και 15%, με εξαίρεση την Ιρλανδία, όπου το αντίστοιχο ποσοστό ανέρχεται στο 19,4%. Ακραία υλική αποστέρηση, δηλαδή αδυναμία ικανοποίησης τεσσάρων ή περισσότερων βασικών αναγκών, παρουσιάζει το 22,2% του πληθυσμού της Ελλάδας, ποσοστό σχεδόν τριπλάσιο του αντίστοιχου μέσου συνολικού της ΕΕ-28. Πάλι η χώρα με το αμέσως μεγαλύτερο ποσοστό είναι η Ιταλία, όπου ο αντίστοιχος κίνδυνος αποστέρησης βρίσκεται στο μισό της Ελλάδας. Όλες οι υπόλοιπες χώρες της ΕΕ-15 εμφανίζουν κίνδυνο ακραίας αποστέρησης μικρότερο του 8%, ενώ οι σκανδιναβικές χώρες χαμηλότερο από 3%.

Διάγραμμα 6
Υλική αποστέρηση στην ΕΕ-14 (2015)

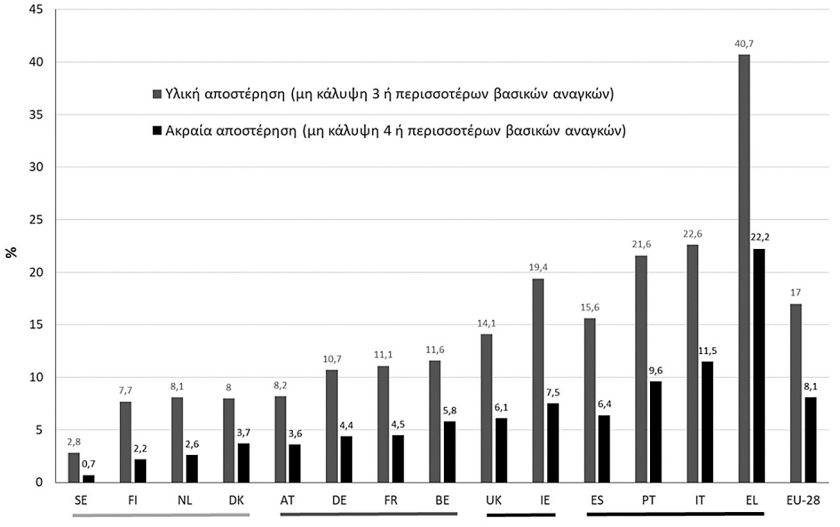

Σημείωση: SE: Σουηδία, FI: Φινλανδία, NL: Ολλανδία, DK: Δανία, AT: Αυστρία, DE: Γερμανία, FR: Γαλλία, BE: Βέλγιο, UK: Ηνωμένο Βασίλειο, IE: Ιρλανδία, ES: Ισπανία, PT: Πορτογαλία, IT: Ιταλία, EL: Ελλάδα, EU-28: ΕΕ-28.

Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων Eurostat

ΕΞΑΣΘΕΝΗΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ

Αναμφίβολα, τα στοιχεία επιβεβαιώνουν τις τραγικές επιπτώσεις που αντιμετωπίζει ο πληθυσμός της χώρας ως αποτέλεσμα της κρίσης. Η επιδείνωση της φτώχειας και της αποστέρησης δεν θα πρέπει όμως να ιδωθεί μόνο ως αποτέλεσμα της μείωσης της οικονομικής δραστηριότητας (και άρα των εισοδημάτων) αλλά και ως συνέπεια της εξασθένησης του συστήματος κοινωνικής προστασίας και της ικανότητάς του να αντιμετωπίσει αυτά τα φαινόμενα (Adam και Papatheodorou, 2016· Παπαθεοδώρου και Μισσός, 2013). Το κρίσιμο λοιπόν ερώτημα είναι σε ποιον βαθμό τα προγράμματα λιτότητας επιδεινώνουν τις επιπτώσεις της κρίσης στις συνθήκες διαβίωσης των πολιτών.[2]

Ένας από τους πλέον διαδεδομένους μύθους, που καλλιεργήθηκε συστηματικά όταν έγιναν αισθητές οι επιπτώσεις της κρίσης στη χώρα, είναι πως το μεγάλο δημόσιο χρέος οφείλεται στο ότι οι Έλληνες απολάμβαναν ένα ιδιαίτερα υψηλό επίπεδο διαβίωσης που δεν ανταποκρινόταν στο επίπεδο ανάπτυξης της χώρας. Επίσης, πως είχαν ιδιαίτερα υψηλές δαπάνες για κοινωνική προστασία, που σε μεγάλο βαθμό χρησιμοποιήθηκαν για τη διατήρηση αυτού του υψηλού επιπέδου διαβίωσης. Είδαμε προηγουμένως ότι η Ελλάδα είχε τον υψηλότερο κίνδυνο φτώχειας μεταξύ όλων των χωρών της ΕΕ-15 την περίοδο μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1990, όπου υπάρχουν συγκρίσιμα στοιχεία. Άρα, οι Έλληνες κάθε άλλο παρά απολάμβαναν κάποιο υψηλό επίπεδο διαβίωσης. Την ίδια στιγμή, όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 7, οι δαπάνες για κοινωνική προστασία στην Ελλάδα ως ποσοστό του ΑΕΠ παρέμειναν χαμηλότερες του μέσου όρου της ΕΕ-15 καθ' όλη την περίοδο πριν από την κρίση (αν και εμφάνιζαν ισχυρή τάση σύγκλισης). Το ενδιαφέρον όμως βρίσκεται στο τι συνέβη στις δαπάνες για κοινωνική προστασία την περίοδο της κρίσης και της εφαρμογής των προγραμμάτων λιτότητας. Η κρίση οδήγησε σε μια πρωτόγνωρη για τη χώρα αύξηση της ανεργίας και μείωση των εισοδημάτων, και φυσικά μεγέθυνση της φτώχειας και της αποστέρησης. Θα ήταν αναμενόμενο ότι και μόνο η αντιμετώπιση των προβλημάτων αυτών θα οδηγούσε σε αύξηση των δαπανών για κοινωνική προστασία. Επιπροσθέτως, αυτή την περίοδο έχουμε μια εντυπωσιακή μείωση του ΑΕΠ της χώρας κατά ένα τέταρτο. Συνδυάζοντας αυτά τα δύο στοιχεία θα ανέμενε κανείς μια γιγάντωση των δαπανών για κοινωνική προστασία ως ποσοστού του ΑΕΠ. Αντιθέτως, παρατηρούμε ότι από το 2012 και μετά οι δαπάνες για κοινωνική προστασία ως ποσοστό του ΑΕΠ μειώνονται απότομα, αυξάνοντας την ψαλίδα από τον μέσο όρο της ΕΕ-15 και της ΕΕ-27.

2. Στη συζήτηση θα επικεντρωθούμε μόνο στην επίδραση των προγραμμάτων λιτότητας στην κοινωνική προστασία και όχι στα άλλα μέτρα, όπως η απορρύθμιση της αγοράς εργασίας, η μείωση της απασχόλησης στον δημόσιο τομέα, η περικοπή γενικά των δημόσιων δαπανών κ.λπ., που επίσης έχουν σημαντικές επιπτώσεις στο επίπεδο διαβίωσης των νοικοκυριών.

Διάγραμμα 7
Δαπάνες για κοινωνική προστασία (% ΑΕΠ) σε ΕΕ και Ελλάδα, 2000-2014

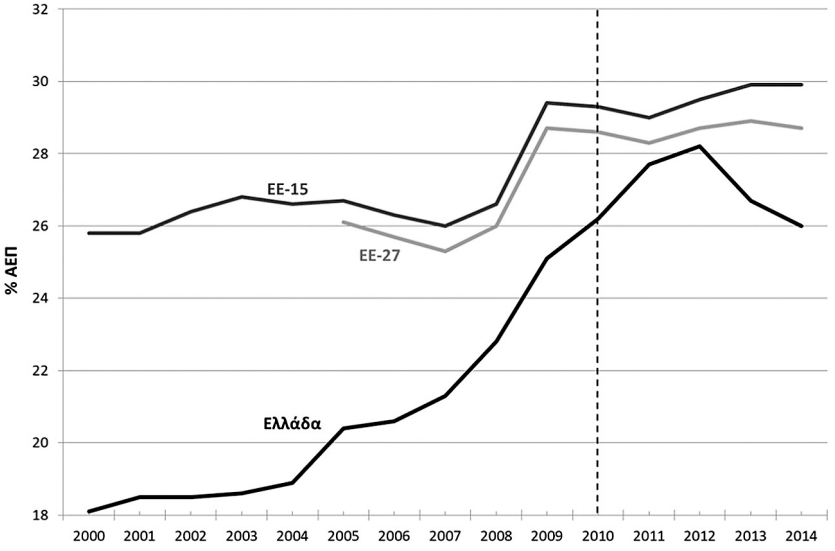

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων Eurostat

Αυτή η μείωση των κοινωνικών δαπανών είναι επίσης εμφανής στο Διάγραμμα 8, όπου απεικονίζεται η εξέλιξη των δαπανών για κοινωνική προστασία ανά κάτοικο σε Ελλάδα και ΕΕ σε τιμές αγοραστικής δύναμης. Παρατηρούμε ότι οι δαπάνες για κοινωνική προστασία ανά κάτοικο ήταν σταθερά αρκετά χαμηλότερες στην Ελλάδα από τον μέσο όρο τόσο της ΕΕ-15 όσο και της ΕΕ-27. Ενώ όμως οι δαπάνες αυτές εμφανίζουν μια διαχρονικά σταθερή άνοδο στην ΕΕ, στην Ελλάδα από το 2010, οπότε έχουμε την εφαρμογή του πρώτου μνημονίου, μειώνονται σημαντικά, αυξάνοντας έτσι τη διαφορά από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο. Παρατηρείται λοιπόν το παράδοξο η αύξηση των κοινωνικών προβλημάτων να συνοδεύεται από δραματική μείωση των δαπανών για κοινωνική προστασία. Παράλληλα, γίνονται δομικές αλλαγές στο σύστημα κοινωνικής προστασίας, το οποίο μετασχηματίζεται στα πρότυπα ενός υπολειμματικού μοντέλου. Δηλαδή το σύστημα κοινωνικής προστασίας απομακρύνεται από τον στόχο της προώθησης της κοινωνικής ευημερίας και εστιάζει στην αντιμετώπιση φαινομένων ακραίας αποστέρησης με παροχές που δίνονται μέσω ελέγχου πόρων των δικαιούχων. Οι περισσότερες μεταρρυθμίσεις στο σύστημα κοινωνικής προστασίας μετά την κρίση, ως απόρροια των μνημονιακών δεσμεύσεων, είχαν ως κύριο στόχο τη μείωση των δαπανών και την αύξηση των εσόδων, χωρίς φυσικά να αποβλέπουν ή να επιτυγχάνουν (με βάση τα εμπειρικά δεδομένα) βελτίωση της αποτελεσματικότητας του συστήματος (βλ. Adam και Papatheodorou, 2016· Petmesidou, 2011 και 2013).

Διάγραμμα 8
Δαπάνες για κοινωνική προστασία, σε ΕΕ και Ελλάδα, 2000-2014,
σε PPS (τιμές αγοραστικής δύναμης) ανά κάτοικο

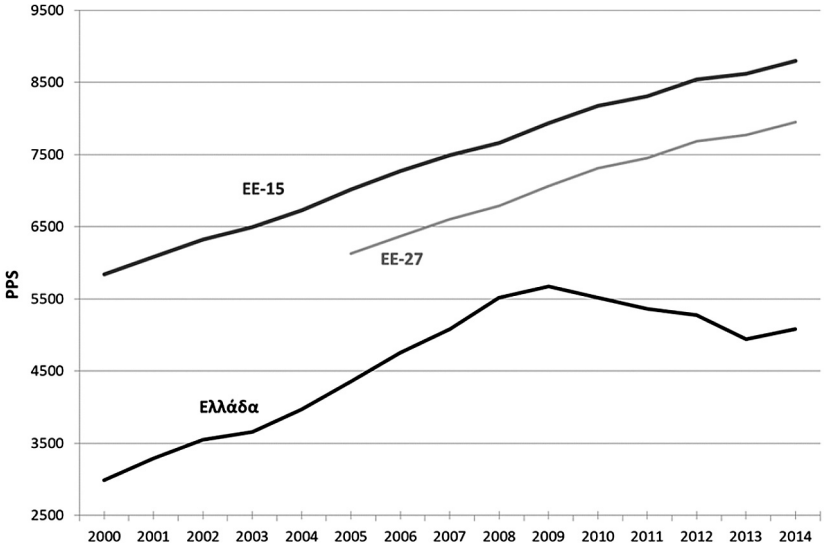

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων Eurostat

Ενδεικτικό παράδειγμα των αλλαγών του συστήματος κοινωνικής προστασίας αποτελεί το Κοινωνικό Εισόδημα Αλληλεγγύης (χρηματική παροχή που δίνεται με βάση τον έλεγχο πόρων των δικαιούχων), η εφαρμογή του οποίου αποτελεί μνημονιακή δέσμευση και προωθείται ως βασικό μέτρο αντιμετώπισης της φτώχειας και της αποστέρησης. Το Κοινωνικό Εισόδημα Αλληλεγγύης είναι ένα μέτρο Ελάχιστου Εγγυημένου Εισοδήματος το οποίο έχει τις ρίζες του στη νεοφιλελεύθερη παράδοση –βλ. αρνητικό φόρο εισοδήματος του Friedman (2002)– και έχει υποστηριχθεί από γνωστούς νεοφιλελεύθερους θεωρητικούς όπως ο Hayek (1979). Το Ελάχιστο Εγγυημένο Εισόδημα εστιάζει στην εξασφάλιση ενός ελαχίστου επιπέδου διαβίωσης μέσω χρηματικών παροχών που δίνονται με έλεγχο πόρων των δικαιούχων. Γνωρίζουμε ότι τέτοιες πολιτικές οδηγούν σε στιγματισμό των αποδεκτών και σε υψηλή γραφειοκρατία και διοικητικό κόστος διαχείρισης. Επίσης, συνοδεύονται από αποδυνάμωση άλλων κοινωνικών παροχών και τα νοικοκυριά καλούνται να στραφούν προς την αγορά για την προμήθεια των σχετικών αγαθών και υπηρεσιών. Οδηγούν έτσι σε μεταστροφή του στόχου της κοινωνικής πολιτικής προς την αντιμετώπιση της φτώχειας αντί της προαγωγής της συνολικής κοινωνικής ευημερίας. Το Κοινωνικό Εισόδημα Αλληλεγγύης όμως δεν εστιάζει στην αντιμετώπιση της φτώχειας αλλά στην αντιμετώπιση της ακραίας φτώχειας. Η εισαγωγή του όρου «ακραία φτώχεια» στον δημόσιο διάλογο και στην ατζέντα της πολιτικής είναι σαν

να αποδεχόμαστε ότι η φτώχεια δεν είναι μια ακραία κατάσταση. Το σύστημα κοινωνικής προστασίας εστιάζει έτσι μόνο σε ένα υποσύνολο των φτωχών. Οι πολιτικές αυτές οδηγούν στη μετατροπή του συστήματος κοινωνικής προστασίας σε ένα υπολειμματικό σύστημα (φιλελεύθερο μοντέλο), όπου οι πολιτικές εστιάζουν σχεδόν αποκλειστικά στην αντιμετώπιση της ακραίας αποστέρησης μέσω παροχών που δίνονται με έλεγχο των πόρων.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα δεδομένα επιβεβαιώνουν τις καταστροφικές επιπτώσεις της κρίσης και της παρατεταμένης ύφεσης στη φτώχεια και την αποστέρηση. Παράλληλα, η κρίση οδήγησε σε περαιτέρω ενίσχυση του νεοφιλελευθερισμού στον τρόπο οργάνωσης και διαχείρισης της κοινωνίας. Πλέον, δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στην απορρύθμιση της αγοράς εργασίας και στην αποδυνάμωση των συστημάτων κοινωνικής προστασίας. Η νεοφιλελεύθερη διαχείριση της κρίσης μέσω της εφαρμογής των πολιτικών λιτότητας αποδυνάμωσε περαιτέρω το ήδη ασθενές σύστημα κοινωνικής προστασίας της χώρας, μεγεθύνοντας έτσι τις επιπτώσεις της κρίσης στη φτώχεια και την αποστέρηση.

Στην κυρίαρχη ρητορεία και ατζέντα πολιτικής, σε εθνικό και υπερεθνικό επίπεδο, ο στόχος της κοινωνικής πολιτικής σταδιακά περιορίζεται από την προαγωγή της κοινωνικής ευημερίας στην αντιμετώπιση της ακραίας φτώχειας μέσω παροχών που δίνονται με έλεγχο πόρων των δικαιούχων (βλ. Κοινωνικό Εισόδημα Αλληλεγγύης). Τα βασικά μέτρα πολιτικής που επιβάλλονται μέσω των μνημονιακών δεσμεύσεων οδηγούν σε περαιτέρω συρρίκνωση του συστήματος κοινωνικής προστασίας και στον μετασχηματισμό του στα πρότυπα ενός υπολειμματικού μοντέλου. Σύμφωνα με τα εμπειρικά δεδομένα, συστήματα κοινωνικής προστασίας που χαρακτηρίζονται από καθολικού τύπου παροχές είναι πιο αποτελεσματικά (διαχειριζόμενα τους ίδιους πόρους) στην αντιμετώπιση της ανισότητας και της φτώχειας απ' ό,τι συστήματα που βασίζονται σε παροχές που δίνονται μέσω του ελέγχου πόρων των δικαιούχων (βλ. Δαφέρμος και Παπαθεοδώρου, 2012· Dafermos και Papatheodorou, 2013). Κατά συνέπεια, πολιτικές όπως αυτές του Ελαχίστου Εγγυημένου Εισοδήματος, που δίνονται ως παροχές μέσω ελέγχου των πόρων των δικαιούχων, αναμένεται να είναι λιγότερο αποτελεσματικές στην αντιμετώπιση της φτώχειας και της αποστέρησης απ' ό,τι καθολικές παροχές. Οι πολιτικές αυτές οδηγούν στον στιγματισμό των αποδεκτών, σε αποκλεισμούς και σε υψηλό γραφειοκρατικό κόστος διαχείρισης. Επιπροσθέτως, έχουν ως συνέπεια την εμπορευματοποίηση σημαντικού μεριδίου βασικών αγαθών και υπηρεσιών για το επίπεδο διαβίωσης των νοικοκυριών, με προφανείς τις επιπτώσεις στην ευημερία τόσο των χαμηλών εισοδηματικών στρωμάτων όσο και του συνόλου του πληθυσμού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Δαφέρμος, Γ. και Παπαθεοδώρου, Χ. (2012) «Οικονομική κρίση και φτώχεια στην Ελλάδα και την ΕΕ. Οι επιδράσεις του μακροοικονομικού περιβάλλοντος και της κοινωνικής προστασίας», στο *Κοινωνική πολιτική και κοινωνική συνοχή στην Ελλάδα σε συνθήκες οικονομικής κρίσης*, Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα, σ. 89-120.

Παπαθεοδώρου, Χ. και Πετμεζίδου, Μ. (2004) «Ανισότητα, φτώχεια και αναδιανομή μέσω των κοινωνικών μεταβιβάσεων. Η Ελλάδα σε συγκριτική προοπτική», στο Πετμεζίδου, Μ. και Παπαθεοδώρου, Χ. (επιμ.) *Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός*, Εξάντας, Αθήνα, σ. 307-366.

Παπαθεοδώρου, Χ. και Πετμεζίδου, Μ. (2005) «Ανισότητα, αναδιανομή και καθεστώτα ευημερίας. Η Ελλάδα σε σύγκριση με τις άλλες χώρες της ΕΕ», στο Αργείτης, Γ. (επιμ.) *Οικονομικές αλλαγές και κοινωνικές αντιθέσεις στην Ελλάδα. Οι προκλήσεις στις αρχές του 21ου αιώνα*, Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα, σ. 213-254.

Παπαθεοδώρου, Χ. και Δαφέρμος, Γ. (2010) *Δομή και τάσεις της οικονομικής ανισότητας και της φτώχειας στην Ελλάδα και την ΕΕ, 1995-2008*, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων - Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα.

Παπαθεοδώρου, Χ. και Μισσός, Β. (2013) *Ανισότητα, φτώχεια και οικονομική κρίση στην Ελλάδα και την ΕΕ*, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων - Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα.

Ξενόγλωσση

Adam, S. και Papatheodorou, C. (2016) «Dismantling the Feeble Social Protection of Greece: Crisis and Austerity Measures Consequences», στο Schubert, K., De Villota, P. και Kuhlmann, J. (επιμ.) *Challenges to European Welfare Systems*, Springer, Καμ.

Dafermos, Y. και Papatheodorou, C. (2013) «What Drives Inequality and Poverty in the EU? Exploring the Impact of Macroeconomic and Institutional Factors», *International Review of Applied Economics* 27(1), σ. 1-22.

Esping-Andersen, G. (1990) *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Polity Press, Οξφόρδη [*Οι Τρεις Κόσμοι του Καπιταλισμού της Ευημερίας*, Τόπος, Αθήνα].

Ferrera, M. (1996) «The "Southern Model" of Welfare in Social Europe», *Journal of European Social Policy* 6, σ. 17-37.

Leibfried, S. (1992) «Towards a European Welfare State? On Integrating Poverty Regimes into the European Community», στο Ferge, Z. και Kolberg, J.E. (επιμ.) *Social Policy in a Changing Europe*, European Centre for Social Welfare Policy and Research, Φρανκφούρτη, σ. 245-280.

Friedman, M. (2002) *Capitalism and Freedom. Fortieth Anniversary Edition*, University of Chicago Press, Σικάγο.

Hayeck, F.A. (1979) *Law, Legislation and Liberty. Volume 3: The Political Order of a Free People,* University of Chicago Press, Σικάγο.

Papatheodorou, C. (2014) «Economic Crisis, Poverty and Deprivation in Greece», στο Mavroudeas, S. (επιμ.) *Greek Capitalism in Crisis. Marxist Analyses*, Routledge, Λονδίνο.

Petmesidou, M. (2011) «Is the EU-IMF "Rescue Plan" Dealing a Blow to the Greek Welfare State?», *CROP Poverty Brief*, Ιανουάριος.

Petmesidou, M. (2013) «Is the Crisis a Watershed Moment for the Greek Welfare State? The Chances for Modernization amidst an Ambivalent EU Record on "Social Europe"», στο Triantafyllidou, A., Gropas, R. και Kouki, H. (επιμ.), *The Greek Crisis and European Modernity*, Palgrave, Λονδίνο.

Ανισότητες και κοινωνικό κράτος στην Ελλάδα σήμερα

ΘΕΑΝΩ ΦΩΤΙΟΥ

Όταν η οικονομική κρίση ξεσπά στην Ελλάδα, ακολουθούμενη από την επιβολή των μνημονίων και των πολιτικών της λιτότητας, βρίσκει μια χώρα με εξαιρετικά υψηλά ποσοστά ανισότητας, τα υψηλότερα μεταξύ των χωρών της ΕΕ, τα οποία βέβαια βίωνε ακόμα και τις εποχές της ευμάρειας.

Από το 2008 έως το 2015 ο δείκτης άνισης κατανομής εισοδήματος αυξάνεται από 33,4% σε 34,2% (στοιχεία ΕΛΣΤΑΤ), ενώ ο πληθυσμός που βρίσκεται σε κίνδυνο φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού από 28,1% το 2008 φθάνει στο 36% το 2014, δηλαδή 3.900.000 άτομα. Το 2015, όταν ο ΣΥΡΙΖΑ αναλαμβάνει την κυβέρνηση, η χώρα έχει ήδη χάσει το 25% του ΑΕΠ της, απώλεια που καταγράφεται μετά από πόλεμο, και έχει 27% ανεργία.

Ο πρώτος νόμος που ψηφίζει η κυβέρνηση, ο νόμος για την αντιμετώπιση της ανθρωπιστικής κρίσης, εμπνέεται από το πρωτοφανές κίνημα αλληλεγγύης που δημιούργησε ο ελληνικός λαός για να επιβιώσει μέσα στην κρίση. Εκατοντάδες άτυπες δομές αλληλεγγύης, κοινωνικά ιατρεία, φαρμακεία, αγορές χωρίς μεσάζοντες, δομές τροφής, κοινωνικά φροντιστήρια, κινήματα κατά των εξώσεων και υπέρ της επανασύνδεσης του ηλεκτρικού ρεύματος. Μια άτυπη, αόρατη ως τότε, κοινωνία πολιτών που οργανώθηκε άμεσα και αποτελεσματικά. Από τον νόμο ωφελούνται 400.000 πολίτες που ζουν σε συνθήκες ακραίας φτώχειας, με παροχές σε είδος με μεγαλύτερη προστιθέμενη αξία κατά το 2015 και το 2016.

Οι παροχές αφορούν τρόφιμα με προπληρωμένη τραπεζική κάρτα, μια καινοτο-

μία που έδωσε αξιοπρέπεια στον πολίτη και ενίσχυσε τις τοπικές αγορές και όχι μόνο τα σουπερμάρκετ. Δόθηκαν δωρεάν 300 KW ηλεκτρικού ρεύματος ανά μήνα σε κάθε σπίτι και δωρεάν επανασύνδεση ρεύματος, καθώς και επιδότηση ενοικίου που πιστώνεται απευθείας στον ιδιοκτήτη.

Το 2016 ψηφίζουμε τον νόμο για τη δωρεάν ιατροφαρμακευτική περίθαλψη 2.500.000 ανασφάλιστων και τη δωρεάν μετακίνηση ανέργων. Από το 2017 εφαρμόζουμε το ΚΕΑ, το οποίο παίρνουν 610.000 πολίτες και αφορά ένα επίδομα με δωρεάν υπηρεσίες, όπως τρόφιμα, θέσεις σε βρεφονηπιακούς σταθμούς, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, σχολικά γεύματα και ένταξη στην εργασία του 10% των ανέργων δικαιούχων εγγεγραμμένων στον ΟΑΕΔ. Αυτό σημαίνει 13.000 θέσεις εργασίας. Η αγωνία μας ωστόσο είναι να μη μετατραπεί σε «δίχτυ του ψαρά» και εγκλωβιστούν σε αυτό οι άνεργοι δικαιούχοι του ΚΕΑ.

Η εκτίμησή μας είναι ότι τα μέτρα αυτά θα βελτιώσουν την πραγματικότητα των πιο φτωχών συμπολιτών μας και θα αμβλύνουν τις ανισότητες, σε συνδυασμό με τη μείωση της ανεργίας, την ψήφιση μέτρων για την καταπολέμηση της απλήρωτης, υποδηλωμένης και αδήλωτης εργασίας, την επαναφορά των συλλογικών διαπραγματεύσεων, τη λήψη μέτρων για την καταπολέμηση της φοροδιαφυγής και της διαφθοράς κ.λπ., που έχουν ήδη αναφερθεί. Πρόκειται για μια εκτίμηση που θα αποτυπωθεί στις επόμενες μετρήσεις της ΕΛΣΤΑΤ του 2017 και του 2018 (εισοδήματα του 2016 και του 2017). Ήδη καταγράφηκε για το 2016 (εισοδήματα του 2015) μικρή μείωση του πληθυσμού που βρίσκεται σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού από το 36% στο 35,6%, δηλαδή κατά 100.000 άτομα.

Έχει ήδη αναφερθεί ότι η κρίση ενέτεινε τις ανισότητες, οι φτωχοί έγιναν φτωχότεροι και οι πλούσιοι πλουσιότεροι. Αυτό το βλέπουμε να αποτυπώνεται στους πίνακες της ΕΛΣΤΑΤ το 2016.

Τα 2.000.000 του πληθυσμού με τα χαμηλότερα εισοδήματα το 2009 καρπώνονται μόνο το 10% του συνολικού πλούτου και το 2015 το ποσοστό αυτό μειώνεται κατά 10%. Ενώ τα 2.000.000 του πληθυσμού με τα ανώτερα εισοδήματα που καρπώνονταν το 2009 το 46,7% του συνολικού πλούτου, το 2015 το αύξησαν κατά 5%.

Η εισοδηματική φτώχεια μετατοπίζεται από τους ηλικιωμένους στους νέους, ομάδα με τον μεγαλύτερο κίνδυνο φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού. Η έρευνα του ΟΟΣΑ το 2014 για την Ελλάδα καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «το μεγάλο εισοδηματικό χάσμα έχει αρνητικές και στατιστικά σημαντικές συνέπειες για την ανάπτυξη, αφού το διευρυμένο χάσμα πλουσίων-φτωχών απλώς συχνά αποκρύπτει τη μείωση του εισοδήματος για τους πάντες, πλην των πλουσίων».

Οι ανισότητες αναπαράγουν τη φτώχεια και η φτώχεια επιτείνει τις ανισότητες. Πρόκειται για έναν φαύλο κύκλο που διαβρώνει τους δημοκρατικούς θεσμούς, την κοινωνική αλληλεγγύη, αυξάνει την απομόνωση και οδηγεί στην άνοδο της Ακροδεξιάς και του φασισμού.

Η Ευρωπαϊκή Ένωση βέβαια, στο πλαίσιο της συζήτησης για την αξιολόγηση

της Στρατηγικής «Ευρώπη 2020», διακηρύσσει ότι εντείνει τις προσπάθειες για τη μείωση των κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων, και δημιούργησε μάλιστα πίνακα μέτρησης των επιδόσεων της κοινωνικής πολιτικής και των πολιτικών απασχόλησης με πέντε δείκτες.

Δυστυχώς, είναι προφανές πια σε όλους ότι οι στόχοι της «Ευρώπης 2020» για τη φτώχεια, την παιδική φτώχεια και την ανεργία είναι αδύνατο να επιτευχθούν. Όσο για τον πρόσφατο Ευρωπαϊκό Πυλώνα, παραμένει σε επίπεδο διακηρύξεων, χωρίς σαφείς δεσμεύσεις.

Παράλληλα, όλα χάνονται σε μια «καφκική» γραφειοκρατία, αγκυλώσεις και αδυναμία αλλαγών προειλημμένων αποφάσεων, και ένα μικρό παράδειγμα αυτής της πραγματικότητας αποτελεί το ΤΕΒΑ. Πρόκειται για το Ταμείο Ευρωπαϊκής Βοήθειας προς τους Απόρους, το οποίο παρέχει οικονομική ενίσχυση, ώστε να διατίθενται στους πολίτες δωρεάν τρόφιμα. Ο κανονισμός του προϋποθέτει τη σύναψη κοινωνικών συμπράξεων από τους δήμους και τις περιφέρειες, μειοδοτικούς διαγωνισμούς για την προμήθεια τροφίμων, εκατοντάδες σημεία διανομής τροφίμων, πολλαπλούς ελέγχους και απερίγραπτη γραφειοκρατία για να εκταμιευθούν τα ευρωπαϊκά κονδύλια. Τους πρώτους μήνες του 2015 υλοποιήσαμε το ΤΕΒΑ παράλληλα με την κάρτα αλληλεγγύης. Μεταβήκαμε στις Βρυξέλλες, το δείξαμε, ζητήσαμε να δίνουμε με το ίδιο σύστημα και τα τρόφιμα, μας επαίνεσαν, αλλά το σύστημα δεν αλλάζει μέχρι το 2020.

Το αξιοσημείωτο είναι ότι οι δείκτες ανισότητας έχουν σχέση με τα προνοιακά μοντέλα που αναπτύσσονται από τις διάφορες χώρες, τη γενναιοδωρία των συστημάτων τους και την ισχύ ή την αποδυνάμωση των δικτύων κοινωνικής ασφάλειας.

Τα προνοιακά μοντέλα που εφαρμόζονται στις διάφορες χώρες είναι τα εξής:

- Το σοσιαλδημοκρατικό μοντέλο. Αφορά τις σκανδιναβικές χώρες (τη Δανία, τη Σουηδία, τη Φινλανδία) και την Ολλανδία, με χαρακτηριστικά την καθολικότητα γενναιόδωρων παροχών οριζοντίως, χωρίς εισοδηματικά κριτήρια, με χρηματοδότηση από την υψηλή φορολογία.
- Το συντηρητικό-κορπορατιστικό μοντέλο. Αφορά την Αυστρία, το Βέλγιο, τη Γερμανία, τη Γαλλία και το Λουξεμβούργο, με χαρακτηριστικό τις γενναιόδωρες παροχές που δίνονται στην οικογένεια και όχι στο άτομο. Το ύψος της παροχής εξαρτάται από την κοινωνική θέση του ατόμου.
- Το φιλελεύθερο μοντέλο. Αφορά τη Μεγάλη Βρετανία και την Ιρλανδία, με χαρακτηριστικά τις χαμηλές παροχές μόνο στα αδύναμα νοικοκυριά και με αυστηρό έλεγχο των δικαιούχων. Το πώς εξελίχθηκε αυτό το μοντέλο νομίζω ότι απεικονίζεται στην ταινία του Κεν Λόουτς «Εγώ, ο Ντάνιελ Μπλέικ».
- Το μοντέλο του Νότου. Εφαρμόζεται στην Ελλάδα, την Πορτογαλία, την Ιταλία και την Ισπανία. Χαρακτηριστικά του είναι η καθυστερημένη ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας, η υψηλή πόλωση, οι κατακερματισμένες κοινωνικές παροχές. Τα προνοιακά επιδόματα διανέμονται με βάση την κοινωνική, οικονομική και επαγγελματική κατάσταση του ατόμου. Το μοντέλο αυτό διέπεται

σε μεγάλο βαθμό από περιορισμένη καθολικότητα παροχών, πελατειακές σχέσεις και αδιαφάνεια. Απότοκο αυτών των παθογενειών είναι το γεγονός ότι το οικονομικό βάρος μετακυλίεται στις οικογένειες και τους συγγενείς. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι χώρες του Νότου, με τελευταία στην κατάταξη την Ελλάδα, δαπανούν τα χαμηλότερα ποσοστά του ΑΕΠ για κοινωνική προστασία.

Αυτό υποκρύπτει μια κυρίαρχη αντίληψη στην οικονομική επιστήμη, όπως αναφέρουν οι Δαφέρμος και Παπαθεοδώρου: Οι δαπάνες που σχετίζονται με τα συστήματα κοινωνικής πρόνοιας δεν έχουν άμεση επίδραση στα στατιστικά στοιχεία μεγέθυνσης και εφόσον το ΑΕΠ αυξάνεται, μπορούμε να δώσουμε μεγαλύτερη «πίτα» για παροχή κοινωνικών επιδομάτων σε είδος, χρήμα και υπηρεσίες.

Στον αντίποδα αυτών των απόψεων, βρίσκονται οι μελέτες που θεωρούν ότι οι κοινωνικές μεταβιβάσεις είναι κοινωνική επένδυση που λειτουργεί ως δημοσιονομικός πολλαπλασιαστής, ο οποίος για κάθε ευρώ που δίνεται σε αυτές αυξάνει το ΑΕΠ κατά 1,03% έως 1,68%.

Παράλληλα, η νεοφιλελεύθερη αντίληψη θεωρεί ότι η παροχή κοινωνικών επιδομάτων αποτρέπει τα άτομα από το να αναζητήσουν εργασία και να αποταμιεύουν, ενώ αυξάνει τη φορολογία. Είναι χαρακτηριστικό ότι το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο ζητούσε στη δεύτερη αξιολόγηση την εξαφάνιση των κοινωνικών επιδομάτων και την ενσωμάτωσή τους στο ΚΕΑ. Αν παρατηρήσετε τους δείκτες φτώχειας, παιδικής φτώχειας και ανεργίας κ.λπ. στις χώρες του Νότου, θα δείτε ότι είναι οι υψηλότεροι στην ΕΕ.

Το 2015, όταν αναλάβαμε το χαρτοφυλάκιο της κοινωνικής αλληλεγγύης, οι δαπάνες για την πρόνοια ήταν 780.000 ευρώ, εντούτοις σε συνθήκες οικονομικής ασφυξίας τις διπλασιάσαμε σε 1.570.000 ευρώ το 2017 και το 2019 θα ξεπεράσουν τα 2.570.000 ευρώ· με τα αντίμετρα που ψηφίσαμε το χαρτοφυλάκιό μας θα δαπανά μόλις το 4% του ΑΕΠ.

Το προνοιακό κράτος είναι ιδρυματικό και επιδοματικό, αδιαφανές, χωρίς υπηρεσίες πληροφόρησης των πολιτών, με αποτέλεσμα να αναπτύσσονται πελατειακές σχέσεις σε όλα τα επίπεδα. Σε αυτή την κατεύθυνση, αναδιαρθρώνουμε το υπουργείο με νέες διευθύνσεις και Γραμματεία Ρομά, και αυξάνουμε τον αριθμό των υπαλλήλων από 54 σε 71 από τον δημόσιο τομέα. Το νέο προνοιακό κράτος αναδιοργανώνεται με δύο βασικούς πυλώνες: τον εθνικό μηχανισμό ένταξης και κοινωνικής συνοχής και τη μετατροπή του ΟΓΑ σε ενιαία αρχή διαχείρισης και απονομής επιδομάτων, τον ΟΠΕΚΑ.

ΠΡΩΤΟΣ ΠΥΛΩΝΑΣ: ΚΕΝΤΡΑ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ

Το προνοιακό σύστημα, όπως προείπα, διαθέτει δύο βασικούς βραχίονες, τα ιδρύματα και τα επιδόματα. Κρίθηκε επιτακτική επομένως η δημιουργία μιας δομής που να παρέχει ταυτόχρονα όλες τις πληροφορίες τις οποίες χρειάζεται ο πολίτης, κα-

θώς και τις απαραίτητες πληροφορίες που χρειάζεται το κράτος με σκοπό να ελέγχει διαρκώς την αποτελεσματικότητά του, δηλαδή το αν οι πρακτικές που εφαρμόζονται είναι επιτυχημένες και σε ποιον βαθμό. Αυτός ο καινοτόμος θεσμός είναι τα Κέντρα Κοινότητας, τα οποία σήμερα είναι 175 και βαθμιαία θα φθάσουν τα 240 και στις 13 Περιφέρειες.

Τα Κέντρα Κοινότητας ουσιαστικά είναι ένας πυλώνας με δισυπόστατη φύση και λειτουργία: από τη μία είναι ένα «Front Desk» για τον πολίτη και από την άλλη ενημερώνει ηλεκτρονικά σε καθημερινή βάση το υπουργείο. Ο πυλώνας αυτός έχει τριμερή δομή, καθώς στη βάση του έχει τα Κέντρα Κοινότητας, στο μέσον έχει 13 περιφερειακά παραρτήματα και στην κορυφή του βρίσκεται η νεοσύστατη Διεύθυνση Κοινωνικής Ένταξης και Συνοχής στο υπουργείο Εργασίας, στη Γενική Διεύθυνση Πρόνοιας. Τα Κέντρα Κοινότητας απαρτίζουν ένα νευραλγικό δίκτυο πανελλαδικά, που διαθέτει ενιαίο γεωπληροφορικό σύστημα και, μεταξύ άλλων, στοχεύει στην περιστολή της γραφειοκρατίας, γεγονός που επιτυγχάνεται μέσω της διασύνδεσης όλων των βάσεων δεδομένων του κράτους. Μέσα από τα Κέντρα Κοινότητας, ο πολίτης, δίνοντας μόνο τον ΑΦΜ και τον ΑΜΚΑ του, μπορεί να έχει καθημερινή και έγκυρη πληροφόρηση για θέματα που τον αφορούν και τα τυχόν επιδόματα που δικαιούται, ευκαιρίες επαγγελματικής απασχόλησης σε θέσεις ιδρυμάτων που λειτουργούν στην περιοχή του, τη δυνατότητα συμμετοχής του σε ευρωπαϊκά και ελληνικά προγράμματα κ.ά.

ΔΕΥΤΕΡΟΣ ΠΥΛΩΝΑΣ: ΟΠΕΚΑ (ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΚΩΝ ΕΠΙΔΟΜΑΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗΣ)

Σήμερα είναι έτοιμο το νέο οργανόγραμμα σύμφωνα με το οποίο ο παλιός ΟΓΑ θα μετονομαστεί σε ΟΠΕΚΑ και θα αναλάβει πλέον τη χορήγηση όλων των προνοιακών παροχών. Έτσι θα συμπεριλάβει και τα προνοιακά επιδόματα, με στόχο να αποδίδονται κάθε μήνα σε τακτή ημερομηνία. Παράλληλα, δημιουργούμε δίκτυο ολοκληρωμένης φροντίδας για ηλικιωμένους, το ΟΦΗΛΙ, που συνδέει τα ΚΑΠΗ με τη «Βοήθεια στο Σπίτι» και τα ΚΗΦΗ. Χαρτογραφήσαμε 370 καταυλισμούς και οικισμούς Ρομά και ξεκινάμε τη βαθμιαία μετεγκατάσταση όσων διαβιούν σε καταυλισμούς μέσα σε συνθήκες εξαθλίωσης.

Από το τέλος Ιανουαρίου 2018 θα τεθεί σε πιλοτική εφαρμογή ο ηλεκτρονικός Φάκελος Αναπηρίας, που θα δώσει τέλος στις χρονοβόρες και επίπονες διαδικασίες για τα άτομα με αναπηρία. Κατά τη διάρκεια του πιλοτικού προγράμματος, η διαδικασία απονομής προνοιακών παροχών σε ΑμεΑ θα πραγματοποιείται μέσω του ΟΠΕΚΑ και των ΚΕΠΑ. Η διαδικασία, που είναι απλή και καθόλου χρονοβόρα λόγω της online διασύνδεσης όλων των συνεργαζόμενων φορέων, περιλαμβάνει τα εξής στάδια για τη συμπλήρωση των τριών φύλλων του ηλεκτρονικού Φακέλου Αναπηρίας:

- Ο αιτών θα προσέρχεται στα Κέντρα Κοινότητας με τον ΑΦΜ και τον ΑΜΚΑ του, χωρίς την προσκόμιση έντυπων δικαιολογητικών, καθώς, αν αυτά απαιτούνται, η συνυποβολή δικαιολογητικών θα γίνεται ηλεκτρονικά. Στο στάδιο αυτό γίνεται η συμπλήρωση του πρώτου φύλλου του ηλεκτρονικού φακέλου, αφού το σύστημα διαθέτει όλα τα στοιχεία του αιτούντος. Στη συνέχεια θα δηλώνει στοιχεία επικοινωνίας και, για όσους κάνουν πρώτη φορά αίτηση, θα εμφανίζεται αυτομάτως μια παρεχόμενη λίστα γιατρών του ΕΣΥ, για να δηλώσουν τον γιατρό που επιθυμούν να τους εξετάσει, καθώς και σε ποιο ΚΕΠΑ θέλουν να πάνε. Επί τόπου το σύστημα κλείνει το ιατρικό ραντεβού. Συγχρόνως έχουν τη δυνατότητα να δηλώσουν και το σύνολο των παροχών που επιθυμούν.
- Στη συνέχεια ο γιατρός μπαίνει στον ΕΠΠΠΑ (Ενιαίος Πίνακας Προσδιορισμού Ποσοστού Αναπηρίας) και με βάση αυτόν τον πίνακα συνταγογραφεί και τις απαραίτητες ιατρικές εξετάσεις. Σε αυτό το στάδιο συμπληρώνονται το δεύτερο και το τρίτο φύλλο του ηλεκτρονικού φακέλου και αυτός διαβιβάζεται online στο ΚΕΠΑ.
- Το ΚΕΠΑ προσδιορίζει την ημερομηνία που θα περάσει από επιτροπή αξιολόγησης της αναπηρίας ο ενδιαφερόμενος. Το ποσοστό αυτό, αν συνδέεται με προνοιακό επίδομα, μεταφέρεται online στον ΟΠΕΚΑ και ο ΟΠΕΚΑ ενημερώνει με γραπτό μήνυμα επικοινωνίας τον ενδιαφερόμενο για το ποσοστό αναπηρίας του, το ύψος του επιδόματος που δικαιούται, την ημερομηνία κατάθεσης, καθώς και τον τραπεζικό λογαριασμό που είχε δηλώσει ο ενδιαφερόμενος. Τέλος, εάν ο αιτών επιθυμεί, μπορεί να υποβάλει ένσταση.

Άφησα στο τέλος μία από τις μεγάλες πληγές που είναι η παιδική φτώχεια και η παιδική προστασία. Η υλική στέρηση από 12,2% το 2009 έφθασε στο 26,7%. Μέσα στην κρίση του 2013 τα παιδιά λιποθυμούσαν στα σχολεία. Συνάντησα τους δασκάλους των σχολείων της Γκράβας και πληροφορήθηκα ότι τα παιδιά λιποθυμούσαν από την πείνα. Οι δάσκαλοι μάζευαν τρόφιμα, τα οποία έδιναν στο βρεφοκομείο και το μεσημέρι είχαν ζεστό μαγειρεμένο φαγητό. Τα παιδιά ένωναν τα τραπέζια και έτρωγαν όλα μαζί. Το φαγητό που περίσσευε το έπαιρναν στο σπίτι. Τα σχολικά γεύματα έγιναν νόμος του κράτους και από φέτος 130.000 παιδιά θα έχουν ένα ζεστό γεύμα. Υπολογίζεται ότι μέχρι το 2019 ο αριθμός των παιδιών θα φθάσει τις 500.000.

Το 2015 τα φτωχά παιδιά δεν είχαν τη δυνατότητα να πάνε σε βρεφονηπιακούς σταθμούς. Τα vouchers δίνονταν μόνο σε εργαζόμενες μητέρες. Αυξήσαμε τα vouchers από 70.000 σε 110.000· τα 60.000 είναι παιδιά από φτωχές και άνεργες οικογένειες. Το 2018 θα δημιουργήσουμε 400 νέους βρεφονηπιακούς σταθμούς για επιπλέον 10.000 παιδιά και το 2019-2020 4.800 νέους βρεφονηπιακούς σταθμούς για 45.000 παιδιά, διπλασιάζοντας σχεδόν τους υφιστάμενους.

Τέλος, καταθέσαμε χθες τον νέο νόμο για την αναδοχή και υιοθεσία, για να γνωρίζει το κράτος πόσα παιδιά υπάρχουν στα ιδρύματα και να ελαχιστοποιηθεί ο χρόνος παραμονής τους σε αυτά, ώστε να βρουν μια οικογένεια να μεγαλώσουν. Προσπάθησα να σας σκιαγραφήσω το αποτύπωμα της Αριστεράς στο δύσκολο πεδίο της κοινωνικής προστασίας αυτά τα δυόμισι χρόνια που είμαστε στην κυβέρνηση.

ΜΕΡΟΣ V

Ευρωπαϊκή Ενοποίηση, Ανισότητες εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Βιώσιμη και Δίκαιη Ανάπτυξη

Δημήτρης Παπαδημούλης
Κωνσταντίνα Κούνεβα
Σκα Κέλερ, Βάλτερ Μπάιερ,
Ευκλείδης Τσακαλώτος, Γκάμπι Τσίμερ
Αλέξης Τσίπρας

Αύξηση ανισοτήτων στα χρόνια της κρίσης στην Ευρώπη. Κοινωνικές και περιφερειακές ανισότητες, η ευρωπαϊκή κοινωνική ατζέντα και οι θέσεις της Αριστεράς

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΑΠΑΔΗΜΟΥΛΗΣ

Θα μου επιτρέψετε να αρχίσω την τοποθέτησή μου λέγοντας ότι οι κοινωνικές ανισότητες δεν είναι φυσικό φαινόμενο. Είναι το αποτέλεσμα ενός συγκεκριμένου τρόπου οργάνωσης της οικονομίας διεθνώς, το οποίο είχε βασιστεί για δεκαετίες σε οικονομικές ελευθερίες δίχως όρια, άναρχες, μη βιώσιμες, επενδύσεις, υπερσυσσώρευση πλούτου και στην πλήρη απελευθέρωση των δημόσιων αγαθών.

Με την ανάδειξη του νεοφιλελευθερισμού σε κυρίαρχο ρεύμα, η ελευθερία μετατράπηκε σε ασυδοσία. Οι αυστηρές πολιτικές λιτότητας που εφάρμοσαν πρόθυμες νεοφιλελεύθερες κυβερνήσεις ανά τον κόσμο κατέστρεψαν παραγωγικές δυνάμεις, φτωχοποίησαν μεγάλα τμήματα της κοινωνίας και παρέδωσαν σημαντικούς τομείς της οικονομίας σε ομάδες ολιγαρχών, με αποτέλεσμα οι οικονομίες να παράγουν μεγάλες ανισότητες. Όχι μόνο εισοδηματικές αλλά και ανισότητες στην πρόσβαση σε δημόσια αγαθά και υπηρεσίες, ανισότητες σχετικά με τις ευκαιρίες και την κοινωνική κινητικότητα. Συνεπώς, οι ανισότητες δεν ήταν πλέον εθνικό πρόβλημα αλλά τμήμα της στρατηγικής των ακραίων νεοφιλελεύθερων πολιτικών κύκλων παγκοσμίως.

Η συζήτηση για το ζήτημα αυτό στο επίπεδο της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι μια συζήτηση της οποίας η ατζέντα αντανακλά τον κοινωνικό ανταγωνισμό αλλά και

τις εθνικές παραμέτρους στην Ευρώπη. Το ίδιο το ΔΝΤ σε σημείωμά του το 2014 εξηγεί ότι οι ανισότητες είναι αποσταθεροποιητικός παράγοντας για τις οικονομίες και μία από τις αιτίες επιβράδυνσης του ρυθμού ανάπτυξης. Μάλιστα, ως παράδειγμα φέρνει τη Γερμανία, στην οποία, αν και η οικονομία παραμένει ισχυρή, τα ποσοστά φτώχειας αντί να μειώνονται αυξάνονται. Επιπλέον, η Eurostat σημειώνει ότι φέτος ένας στους έξι πολίτες στην ΕΕ φλερτάρει με τη φτώχεια. Τα ποσοστά για την Ισπανία, την Ιταλία, την Ελλάδα και άλλες χώρες βρίσκονται κοντά στο 20%. Ένας στους δεκατρείς πολίτες δυσκολεύεται να πληρώσει τους λογαριασμούς του, το κόστος θέρμανσης και άλλες βασικές υπηρεσίες.

Τα τελευταία δέκα χρόνια η κρίση όξυνε τα ήδη υφιστάμενα προβλήματα που αντιμετώπιζαν μεγάλα τμήματα της κοινωνίας ως αποτέλεσμα των κυρίαρχων πολιτικών σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Αρχικά, αυτό ήταν βολικό να παρουσιαστεί ως ένα ελληνικό πρόβλημα ή ως ένα ιταλικό πρόβλημα, αλλά τελικά αποδείχθηκε ότι είναι ένα ευρωπαϊκό πρόβλημα. Άλλωστε δεν θα μπορούσε να είναι αλλιώς.

Κατά τη διάρκεια της κρίσης, μόνο στην Ελλάδα, το ποσοστό νέων οι οποίοι ούτε εργάζονται ούτε σπουδάζουν αυξήθηκε από 14,5% το 2007 σε σχεδόν 20% το 2014 για τις γυναίκες και αντίστοιχα, όπως φαίνεται και στο Γράφημα 1, αυξήθηκε από 8,1% το 2007 σε 18,7% το 2014 για τους άνδρες.

Γράφημα 1
Νέοι εκτός εκπαίδευσης, απασχόλησης ή κατάρτισης (NEETs),
ανά φύλο, Ελλάδα, 2007-2014

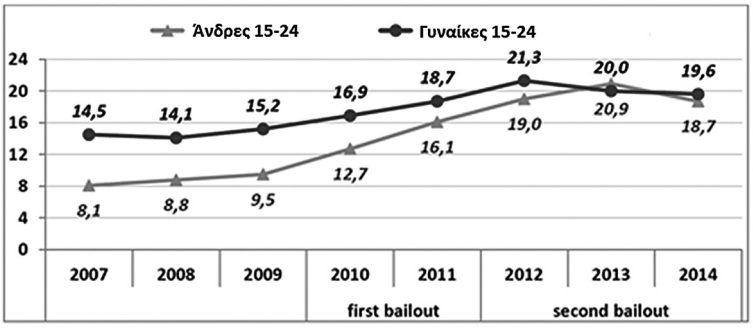

Σημείωση: first bailout: πρώτο πρόγραμμα «διάσωσης», second bailout: δεύτερο πρόγραμμα «διάσωσης».

Πηγή: Eurostat

Επιπλέον, δεν μπορούμε να μην παρατηρήσουμε ότι η κρίση την οποία δημιούργησε η λιτότητα στην εργασία και τους μισθούς άφησε το αποτύπωμά της πιο έντονα στη νεολαία. Έτσι, στην Ελλάδα η νεανική ανεργία από το 2007 στο 2014 υπερδιπλασιάστηκε (βλ. Γράφημα 2) και μεγάλα τμήματα του ενεργού πληθυσμού άρχισαν πλέον να βιώνουν τον κοινωνικό αποκλεισμό από τη στιγμή που πετάχθηκαν εκτός αγοράς εργασίας μην έχοντας πρόσβαση σε βασικά δημόσια αγαθά.

Γράφημα 2
Σύνδεση μεταξύ εκπαίδευσης και νεανικής ανεργίας, Ελλάδα, 2007-2014

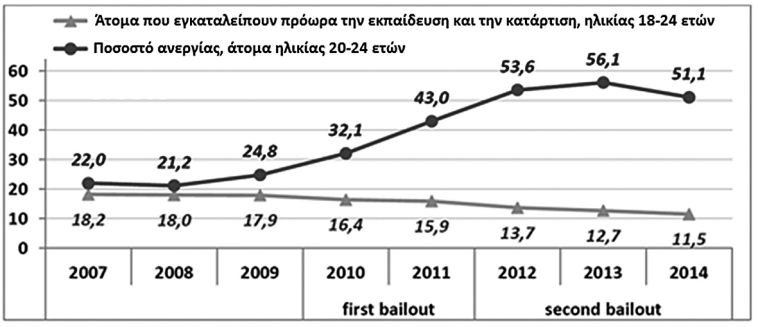

Σημείωση: first bailout: πρώτο πρόγραμμα «διάσωσης», second bailout: δεύτερο πρόγραμμα «διάσωσης».

Πηγή:Eurostat

Οι κοινωνικές εντάσεις στη Γαλλία, την Ιταλία, τη Μεγάλη Βρετανία και την Ελλάδα είναι μερικές μόνο από τις ενδείξεις ότι οι ανισότητες έφεραν μια σειρά από αλλαγές στον τρόπο που διαμορφώνεται το νέο εργατικό δυναμικό και στις συνθήκες μέσα στις οποίες διαμορφώνει την ταυτότητά του. Επιπλέον σε μια Ευρώπη όπου πάνω από το 40% των εργαζομένων συνεχίζει και βρίσκεται με κάποιον τρόπο σε καθεστώς επισφάλειας, είναι σαφές ότι οι παραγόμενες ανισότητες θα συνεχίσουν να καλπάζουν και οι πολίτες «πολλών ταχυτήτων» να πληθαίνουν. Από την άλλη, το σχήμα των ανισοτήτων είναι ανατροφοδοτούμενο: *λιγότεροι εργαζόμενοι-χαμηλότερη ζήτηση-χαμηλότεροι μισθοί-κενά στα φορολογικά έσοδα-διάλυση κοινωνικής πολιτικής,* και πάλι από την αρχή.

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, αυτή δεν ήταν μια κατάσταση που αντιμετώπιζε μόνο η Ελλάδα. Την ίδια περίοδο τα ποσοστά ανεργίας αυξήθηκαν σημαντικά σε κράτη όπως η Ιταλία, η Ισπανία, η Πορτογαλία αλλά και σε χώρες πέραν πάσης υποψίας, όπως η Γαλλία. Να θυμίσω ότι ο μέσος όρος των 28 κρατών-μελών όσον αφορά τα νοικοκυριά που δεν έχουν ούτε έναν εργαζόμενο αυξήθηκε από 9,3% το 2007 σε 11,2% το 2013.

Τα στοιχεία είναι ο καλύτερος καθρέφτης. Οι νεοφιλελεύθερης έμπνευσης πολιτικές λιτότητας δεν απέτυχαν μόνο σε ένα κράτος. Ο αρνητικός συσχετισμός δύναμης άφησε το αποτύπωμά του σε όλα τα μέλη της ΕΕ. Όχι όμως με τον ίδιο τρόπο.

Οι περιφερειακές ανισότητες στην ΕΕ διευρύνθηκαν στα χρόνια της κρίσης, και αυτό είναι ένα στοιχείο που δεν πρέπει να το υποτιμάμε. Πιο συγκεκριμένα, υπάρχουν δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα:

1. Το 91% των πόρων από το Ευρωπαϊκό Ταμείο Στρατηγικών Επενδύσεων (EFSI), σύμφωνα με φετινά στοιχεία, κατευθύνεται σε μόλις 15 κράτη-μέλη. Υπάρχουν περιπτώσεις όπου το EFSI καταλήγει να χρηματοδοτεί μεγάλα έργα σε πλούσιες περιφέρειες της Ευρώπης, την ίδια στιγμή που περιφέρειες οι οποίες πλήττο-

νται από μακροχρόνια ανεργία και επενδυτικό έλλειμμα μένουν πίσω. Οφείλουμε να καλύψουμε αυτό το κενό, να αυξηθεί ο προϋπολογισμός του EFSI, και τα κριτήρια επιλεξιμότητας να κινηθούν στην κατεύθυνση ενίσχυσης περιφερειών με σοβαρό αναπτυξιακό έλλειμμα και έντονες κοινωνικές ανάγκες.

2. Κατά τα χρόνια της κρίσης η Γερμανία με το εμπορικό της πλεόνασμα σκαρφάλωσε στην κορυφή του κόσμου (300 δισ. ευρώ έναντι 200 δισ. ευρώ της Κίνας). «Η Γερμανία αποταμιεύει πάρα πολλά και ξοδεύει πολύ λίγα» έγραφε ο συντηρητικός «Economist» στις 8 Ιουλίου 2017. Οι οικονομίες του ευρωπαϊκού Βορρά καρπώθηκαν την καταστροφή παραγωγικών δυνάμεων του Νότου, βαθαίνοντας τις ήδη μεγάλες περιφερειακές ανισότητες.

Η οικονομική κρίση που ξέσπασε και στην Ευρώπη πριν από περίπου μία δεκαετία ανέδειξε τα ήδη υπάρχοντα προβλήματα, δημιούργησε κοινωνικές εντάσεις και πολιτικοποίησε την έννοια της κοινωνικής ανισότητας βγάζοντάς την από τη σφαίρα του φυσικού φαινομένου. Σε αυτή τη διαδικασία, η Ευρωπαϊκή Αριστερά, από κοινού με τα κοινωνικά κινήματα, τις οργανώσεις πολιτών και τα συνδικάτα, διαδραμάτισε και συνεχίζει να διαδραματίζει κεντρικό ρόλο.

Ο νεοφιλελευθερισμός πλέον αμφισβητείται ανοιχτά από μεγάλα κοινωνικά τμήματα, γεγονός που δημιουργεί ερωτήματα για τις υφιστάμενες πολιτικές. Τα τελευταία χρόνια η συζήτηση για τις κοινωνικές ανισότητες από μια συζήτηση για λίγους έχει πλέον καταστεί κεντρική.

Η Ευρωπαϊκή Αριστερά και η αντιπροσωπεία του ΣΥΡΙΖΑ εδώ και πολλά χρόνια έχουν φροντίσει να καταθέσουν συγκεκριμένες και υλοποιήσιμες προτάσεις. Προτάσεις που αντιμετωπίζουν τις άμεσες συνέπειες τις οποίες προκαλούν οι κάθε είδους ανισότητες, αλλά και μακροπρόθεσμες προτάσεις που έχουν να κάνουν με μεταρρυθμίσεις στο οικονομικό και αναπτυξιακό μοντέλο συνολικά. Οι προτάσεις της Αριστεράς αντιμετωπίζουν τις ανισότητες εκεί ακριβώς όπου γεννιούνται. Στην ανισότητα που δημιουργείται μεταξύ των γυναικών και των ανδρών, μεταξύ των ανέργων και των εργαζομένων, μεταξύ των πολιτών των πλούσιων κρατών και των πολιτών των όχι και τόσο πλούσιων κρατών, μεταξύ των εργαζομένων με συμβάσεις εργασίας και καλές αμοιβές και των επισφαλώς εργαζομένων.

Βασική συνθήκη για να υπάρξει επί της αρχής αντιμετώπιση των ανισοτήτων είναι η αύξηση πόρων, και ειδικότερα τον πόρων για σχεδιασμό της κοινωνικής πολιτικής. Δεν μπορεί να υπάρξει άμβλυνση των ανισοτήτων δίχως ισχυρή και στοχευμένη κοινωνική πολιτική, η οποία θα εστιάζει στην κοινωνική δικαιοσύνη, στις ίσες ευκαιρίες και στα δημόσια αγαθά. Αν η ΕΕ επιθυμεί πραγματικά να αντιμετωπίσει τον κοινωνικό αποκλεισμό, θα πρέπει κατ' αρχάς να σταματήσει τις παράλογες απαιτήσεις για μείωση των κοινωνικών δαπανών, ειδικά σε χώρες που βρίσκονται σε οικονομική στενότητα.

Ας δούμε για παράδειγμα την εξέλιξη των δαπανών για την Υγεία στην Ελλάδα σε σχέση με τον μέσο όρο των μελών του ΟΟΣΑ (Γράφημα 3). Κατά τα χρόνια της

κρίσης, ενώ η πλειονότητα των μελών του ΟΟΣΑ αυξάνει, έστω και οριακά, τις ετήσιες δαπάνες για την Υγεία, στην Ελλάδα οι κυβερνήσεις κάνουν μεγάλες περικοπές στους προϋπολογισμούς. Αυτή η πολιτική λοιπόν αυξάνει ή μειώνει τις ανισότητες; Εμείς λέμε ότι η λύση βρίσκεται στην ακριβώς αντίπερα όχθη αυτών των πολιτικών. Γι' αυτόν τον λόγο, απαιτείται εγκατάλειψη της μονομερούς λιτότητας, όπως προωθείται, ακόμα και σήμερα, από ακραίους συντηρητικούς κύκλους στην Ευρώπη.

Γράφημα 3
Ετήσιος ρυθμός ανάπτυξης της κατά κεφαλήν δαπάνης Υγείας,
σε πραγματικούς όρους, 2010-2013

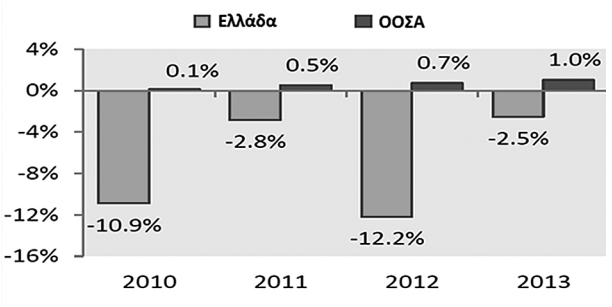

Πηγή: OECD Health Statistics 2015

Η Ευρωπαϊκή Αριστερά πρέπει να μιλήσει ξεκάθαρα και να πει: Οι ανισότητες όχι μόνο είναι άδικες και αντιδημοκρατικές αλλά, σύμφωνα και με το ΔΝΤ, όπως είδαμε σε έκθεσή του στις 7 Ιουλίου 2017, είναι αιτία επιβράδυνσης όχι μόνο της ευρωπαϊκής αλλά και της παγκόσμιας οικονομίας.

Η Ευρωπαϊκή Αριστερά ασκεί πιέσεις από κοινού με άλλες προοδευτικές και «πράσινες» δυνάμεις ώστε εργαλεία όπως το EFSI, η Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων, το πακέτο Γιούνκερ και άλλα να στραφούν εκεί ακριβώς που πονάει η Ευρώπη. Κράτη-μέλη, όπως η Ελλάδα, και περιφέρειες όπου επικρατούν μακροχρόνια ανεργία και κοινωνικός αποκλεισμός ήδη σημειώνουν σημαντικότατη απορρόφηση των ευρωπαϊκών κονδυλίων, αλλά η ΕΕ πρέπει να κάνει περισσότερα.

Ήδη η συζήτηση για τη μετά το 2020 εποχή στον τομέα των πολιτικών συνοχής έχει ξεκινήσει δυναμικά και η Ευρωπαϊκή Αριστερά και ο ΣΥΡΙΖΑ έχουν αρχίσει να καταθέτουν προτάσεις που θα ενισχύσουν τη θέση της χώρας αναφορικά με τις επενδυτικές κινήσεις, τα προγράμματα στήριξης ευπαθών ομάδων και τις αναγκαίες μεταρρυθμίσεις που θα τονώνουν την κοινωνική δικαιοσύνη και την ισότητα.

Θέλουμε κοινωνική συμμετοχή και όχι κοινωνικό αποκλεισμό. Θέλουμε η δημοκρατία να μπαίνει πάνω από την ελευθερία και την ασυδοσία των ισχυρών ελίτ. Θέλουμε ευρωπαϊκές πολιτικές που θα μοιράζουν την πίτα των πολιτικών συνοχής

σε όσους έχουν πραγματικά ανάγκη. Θέλουμε, τέλος, ένα οικονομικό και αναπτυξιακό μοντέλο το οποίο εκ φύσεως δεν θα παράγει ανισότητες αλλά θα εμπνέεται από τη συμμετοχικότητα, τον ενισχυμένο ρόλο των πολιτών στη λήψη των αποφάσεων.

Σε αυτό το πλαίσιο, ο ρόλος της Αριστεράς είναι να αποτελέσει αυτόν τον αναγκαίο σύνδεσμο ανάμεσα στους πολίτες και την πολιτική. Να τους δώσει φωνή και να αγωνιστεί για μια άλλη Ευρώπη. Και σε αυτή την κατεύθυνση θα συνεχίσουμε αταλάντευτα να κινούμαστε η αντιπροσωπεία του ΣΥΡΙΖΑ και η ευρωομάδα της Αριστεράς.

Η εναλλακτική πρόταση της Ευρωπαϊκής Αριστεράς για τις εργασιακές σχέσεις. Σημεία από την προσωπική εμπειρία των τριών χρόνων

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΚΟΥΝΕΒΑ

Όταν αναφερόμαστε στην ανισότητα, εννοούμε πολλά και πολύ διαφορετικά πράγματα. Υπάρχει η ανισότητα ανάμεσα στο 1% της παγκόσμιας ελίτ που κατέχει το 50% του πλούτου και στο 99% του πληθυσμού της Γης που αρκείται στον υπόλοιπο. Αλλά και μέσα στο 99% υπάρχουν τεράστιες διαφορές. Μιλάμε ακόμη για την ανισότητα ανάμεσα στα φύλα, στους άνδρες και τις γυναίκες. Μια ανισότητα που τη μετράμε στις διαφορές των μισθών και των συντάξεων ή στον αποκλεισμό των γυναικών από θέσεις ευθύνης. Έπειτα, υπάρχουν οι τεράστιες διαφορές από χώρα σε χώρα, από ήπειρο σε ήπειρο. Είναι άλλο πράγμα να είσαι φτωχός στην Ευρώπη κι άλλο να είσαι φτωχός στην Ινδία ή στην Αφρική, όπου φτώχεια σημαίνει συχνά θάνατο από πείνα.

Όταν όμως θέλουμε να μιλήσουμε για την ανισότητα στην αγορά εργασίας, τα πράγματα γίνονται λίγο παράξενα και δύσκολα για εμάς, την Αριστερά. Μιλάμε για εργαζόμενους και για εργατική τάξη που τη θεωρούμε τη δύναμη που βρίσκεται απέναντι στο κεφάλαιο. Θέλουμε να εκφράσουμε όλους τους εργαζόμενους της Ευρώπης. Τους μιλάμε λες και είναι δεδομένη η ενότητά τους και τα κοινά τους συμφέροντα. Όταν όμως κοιτάμε τα στοιχεία από τη μια άκρη της Ευρώπης στην άλλη,

ερχόμαστε σε αμηχανία. Πώς θα δείξουμε σε έναν εργαζόμενο από τη Βουλγαρία, όπου ο κατώτατος μισθός είναι 250 ευρώ, ότι έχει κοινά συμφέροντα με τον εργαζόμενο του Λουξεμβούργου, όπου οι μισθοί είναι δεκαπλάσιοι; Είναι στην ίδια θέση ο άνεργος στην Ελλάδα, όπου η ανεργία είναι 20%, με τον άνεργο στη Γερμανία, όπου η ανεργία είναι 4%, ή στη Σουηδία, όπου κάθε άνεργος δικαιούται επίδομα τουλάχιστον 35 ευρώ τη μέρα; Πόση δύναμη έχουν τα συνδικάτα στη χώρα μας, όπου έχουν καταργηθεί οι συλλογικές συμβάσεις, και πόση τα συνδικάτα του Βελγίου ή της Ιταλίας, όπου οι συλλογικές συμβάσεις είναι ακόμη σημαντικές, παρά την αποδυνάμωσή τους;

Και πέρα από τις διαφορές από χώρα σε χώρα, υπάρχουν διαφορές από κλάδο σε κλάδο, από επάγγελμα σε επάγγελμα. Μέσα στον ίδιο κλάδο υπάρχουν οι μεγάλες διαφορές ανάμεσα στους μεγαλύτερους σε ηλικία εργαζόμενους, που έχουν τα προσόντα και την ειδίκευση μιας άλλης εποχής, και στους νεότερους, με τα πολλά πτυχία, τη μεγαλύτερη τεχνική εξειδίκευση και κατάρτιση, τις ξένες γλώσσες και τη μεγάλη ευκολία να προσαρμόζονται στο διαφορετικό εργασιακό περιβάλλον μιας χώρας μακριά από τη δική τους.

Η αλήθεια είναι ότι αυτό το φαινόμενο, οι μεγάλες διαφορές και ανισότητες στον κόσμο της εργασίας, δεν είναι κάτι εντελώς καινούργιο. Το κεφάλαιο πάντα έπαιρνε δύναμη από τη διάσπαση των εργαζομένων. Είναι στη φύση του να προκαλεί τις αντιθέσεις ανάμεσά τους, να τους βάζει να ανταγωνίζονται. Στην εποχή μας όμως αυτό παίρνει πρωτοφανείς διαστάσεις. Και δυσκολεύει απίστευτα τη δική μας δουλειά.

Στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο ερχόμαστε καθημερινά σε επαφή με αυτή τη μεγάλη δυσκολία. Είναι ίσως εύκολο να καταλάβουμε τη γενική τάση στις ευρωπαϊκές πολιτικές για την απασχόληση, που είναι η απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων και η εξίσωση των εργαζομένων προς τα κάτω. Αλλά όταν στην Επιτροπή Απασχόλησης, στην οποία είμαι μέλος, προσπαθούμε να βρούμε κοινά σημεία, καταλαβαίνουμε ότι σε καθεμία από τις 28 χώρες της ΕΕ υπάρχουν πολύ διαφορετικές εμπειρίες για το πώς βιώνουν οι εργαζόμενοι την κρίση, την ανεργία, τις ανισότητες, τη φτώχεια, την εργασιακή ανασφάλεια και την εκμετάλλευση. Ο διχασμός της Ευρώπης σε Βορρά και Νότο περνάει και στον κόσμο της εργασίας.

Για παράδειγμα, προσπαθούμε να καταλήξουμε σε μια συμφωνία σχετικά με την Οδηγία για τις αποσπάσεις εργαζομένων από μια χώρα της ΕΕ σε μια άλλη. Ακόμα και η Κομισιόν το έχει αποδεχθεί στην πρότασή της για την αρχή «ίση αμοιβή για ίση εργασία». Δηλαδή, να εργάζεται και να αμείβεται ο αποσπασμένος στη Γερμανία Βούλγαρος εργαζόμενος με μισθούς Γερμανίας και όχι Βουλγαρίας. Ωστόσο, υπάρχουν ισχυρές αντιδράσεις. Όχι μόνο από τις συντηρητικές πολιτικές ομάδες, από τα κράτη-μέλη και από τις επιχειρήσεις που βολεύονται με το σημερινό καθεστώς επειδή γλιτώνουν εκατομμύρια. Συχνά οι αντιδράσεις προέρχονται και από τους ίδιους τους εργαζόμενους και τα συνδικάτα των φτωχότερων χωρών, που φο-

βούνται ότι έτσι θα χάσουν τις ευκαιρίες απασχόλησης στις πλουσιότερες χώρες.

Αυτές οι μεγάλες διαφορές και ανισότητες στην ευρωπαϊκή αγορά εργασίας, κατά τη γνώμη μου, δεν είναι τυχαίες. Αν και η ΕΕ βασίζεται στις λεγόμενες τέσσερις ελευθερίες, κίνησης κεφαλαίων, αγαθών, υπηρεσιών και προσώπων, στην πραγματικότητα έγινε ενιαία αγορά μόνο για τα πρώτα τρία στοιχεία. Φυσικά με άνισους όρους για τις φτωχότερες χώρες. Οι εργαζόμενοι τυπικά έχουν την ευκαιρία να αναζητήσουν καλύτερους όρους εργασίας έξω από την πατρίδα τους αλλά στην πράξη δουλεύουν και πληρώνονται με χειρότερους όρους από τους ντόπιους. Έπειτα, το γεγονός ότι δεν υπάρχει κοινή εργασιακή πολιτική και σύγκλιση στους μισθούς είναι βολικό για τις μεγάλες επιχειρήσεις των πλούσιων χωρών που επενδύουν στο φτηνό εργατικό δυναμικό των φτωχότερων. Γι' αυτό καταλαβαίνουμε πόσο υποκριτικό είναι να κατηγορούν τα πλούσια κράτη της ΕΕ τα φτωχότερα για το λεγόμενο «μισθολογικό ντάμπινγκ», τον ανταγωνισμό για το ποιος θα κρατήσει χαμηλότερα τους μισθούς. Είναι υποκριτικό, γιατί την ίδια στιγμή οι πολυεθνικές των πλούσιων χωρών βολεύονται μια χαρά με αυτόν τον ανταγωνισμό και μεταφέρουν την παραγωγή τους είτε στις φτωχότερες χώρες της ΕΕ είτε στην Ασία.

Όταν υπάρχει αυτή η κατάσταση ανισότητας και διαίρεσης στον κόσμο της εργασίας, πώς μπορούμε εμείς, η Αριστερά, να τον κρατήσουμε ενωμένο; Έγινε μεγάλη συζήτηση στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, στην ίδια την GUE/NGL, για τον Ευρωπαϊκό Πυλώνα Κοινωνικών Δικαιωμάτων. Φτάσαμε και στην Κοινωνική Σύνοδο Κορυφής της ΕΕ, πριν από μία εβδομάδα, στο Γκέτεμποργκ της Σουηδίας, όπου βρέθηκα κι εγώ, μια Σύνοδο η οποία, κατά τη γνώμη μου, κατέληξε σε ένα ευχολόγιο, μια αναμνηστική φωτογραφία. Ούτε η έκθεση που ψηφίσαμε με πολλούς συμβιβασμούς στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο ακούστηκε, ούτε τα αιτήματα των ευρωπαϊκών συνδικάτων.

Η ιδέα για έναν Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Πυλώνα είναι σωστή. Γιατί η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν θα γίνει ποτέ ενιαία εάν δεν υπάρξει σύγκλιση προς τα επάνω στις εργασιακές σχέσεις, στους μισθούς, στην κοινωνική προστασία, στην ασφάλιση, στην πρόνοια, στην Υγεία και σε όλα τα κοινωνικά δικαιώματα. Ωστόσο, η πρόταση της Κομισιόν είναι υποκριτική, γεμάτη παγίδες και παράθυρα ανοιχτά σε μεγαλύτερη απορρύθμιση της εργασίας και υποβάθμιση της κοινωνικής προστασίας. Δηλαδή σε μια σύγκλιση προς τα κάτω.

Φυσικά, ο Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Πυλώνας, ακόμα κι αν γινόταν πραγματικός και δεσμευτικός για τα κράτη και όλα τα θεσμικά όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, δεν είναι η εναλλακτική πρόταση της Αριστεράς για το μέλλον της εργασίας. Μια τέτοια συνολική αριστερή πρόταση χρειάζεται μεγάλη επεξεργασία. Υπάρχουν περίπλοκες και ραγδαίες αλλαγές, που συχνά δεν προλαβαίνουμε ούτε να τις καταλάβουμε. Μας είναι όμως απαραίτητες κάποιες ελάχιστες προοδευτικές μεταρρυθμίσεις που θα βοηθήσουν, τουλάχιστον, τον κόσμο της εργασίας να αμυνθεί. Γιατί δέχεται μια πολύ σκληρή επίθεση.

Γι' αυτό θεωρώ απαραίτητη αρχή να υποστηρίξουμε τη θέση της Συνομοσπονδίας των Ευρωπαϊκών Συνδικάτων για τον Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Πυλώνα. Για ένα Κοινωνικό Πρωτόκολλο που θα προστεθεί στις ευρωπαϊκές Συνθήκες και θα βάζει τα κοινωνικά δικαιώματα στο ίδιο ή και υψηλότερο επίπεδο από τις τέσσερις ελευθερίες της ενιαίας αγοράς. Δεν είναι καμιά ριζοσπαστική πρόταση. Ούτε έχω αυταπάτες ότι τα ευρωπαϊκά συνδικάτα ξεπέρασαν τη γραφειοκρατία τους και τις βαριές αρρώστιες τους που διώχνουν τους εργαζόμενους. Αλλά είναι μια αρχή για να μπει φρένο στη διάλυση του εργατικού δικαίου και του κοινωνικού κράτους. Είναι ένα βήμα για να κερδίσουν οι εργαζόμενοι της Ευρώπης τον χαμένο χρόνο. Για να καταλάβουν καλύτερα τα πράγματα που τους ενώνουν παρά τις μεγάλες διαφορές τους. Για να ξαναβγούν στους δρόμους και να διεκδικήσουν όσα έχασαν στη διάρκεια της κρίσης. Για να μπορέσουν να ανασυνταχθούν στα συνδικάτα τους. Σε αυτά που υπάρχουν σήμερα ή σε κάποια νέα, με περισσότερη δημοκρατία, λιγότερη γραφειοκρατία και καλύτερα προσαρμοσμένα στις νέες μορφές εργασίας.

Τέλος, θα ήθελα να μοιραστώ μαζί σας μια ερώτηση που απηύθυναν οι εργαζόμενοι στον εκπρόσωπο της Κομισιόν προχθές, σχετικά με το τι θα συμβεί με τον Κοινωνικό Πυλώνα. Μας είπαν πως τώρα γίνεται μια συζήτηση με το Συμβούλιο των Υπουργών για το ποιος θα αναλάβει την ευθύνη να ολοκληρώσει την επεξεργασία, αν θα το κάνει το Συμβούλιο ή θα ανατεθεί στο Ευρωκοινοβούλιο. Έτσι, αναμένουμε την απόφαση του Συμβουλίου των Υπουργών, ώστε να μπορέσουμε να δράσουμε, να καταθέσουμε όλες τις προτάσεις μας εκ νέου και να πιέσουμε, ώστε ο Κοινωνικός Πυλώνας να είναι πράγματι κοινωνικός· να τεθεί σε εφαρμογή αλλά και να τηρείται, να μη γίνει σαν τις Συνθήκες της Ευρώπης, για τις οποίες πάλεψαν για 15 χρόνια οι οργανώσεις μονάχα για να τις έχουν υπόψη τα κράτη-μέλη της Ευρώπης.

Ευρωπαϊκή ενοποίηση, ανισότητες εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης, βιώσιμη και δίκαιη ανάπτυξη. Μια συζήτηση στρογγυλής τραπέζης

ΣΚΑ ΚΕΛΕΡ, ΒΑΛΤΕΡ ΜΠΑΪΕΡ,
ΕΥΚΛΕΙΔΗΣ ΤΣΑΚΑΛΩΤΟΣ, ΓΚΑΜΠΙ ΤΣΙΜΕΡ

Στη συζήτηση συμμετείχαν η Σκα Κέλερ, συμπρόεδρος της ομάδας των Πρασίνων/Ελεύθερης Συμμαχίας της Γερμανίας στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο με βιντεοσκοπημένη παρέμβαση, ο Βάλτερ Μπάιερ, πολιτικός συντονιστής του δικτύου transform! europe, ο Ευκλείδης Τσακαλώτος, υπουργός Οικονομικών της Ελλάδας, και η Γκάμπι Τσίμερ, πρόεδρος της ευρωομάδας της Αριστεράς (GUE/NGL), ευρωβουλεύτρια του Die Linke (Η Αριστερά) και αναπληρωματικό μέλος της Επιτροπής Απασχόλησης και Κοινωνικών Υποθέσεων του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου. Τη συζήτηση συντόνισε η Μαρία Καραμεσίνη, καθηγήτρια Οικονομικών της Εργασίας και της Κοινωνικής Πολιτικής στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου και διοικήτρια του ΟΑΕΔ, μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου του Ινστιτούτου Νίκος Πουλαντζάς, η οποία τόνισε στην εισαγωγή της:

«Οι ανισότητες είναι ένα από τα πιο πολυσυζητημένα θέματα των τελευταίων ετών σε διεθνές επίπεδο, ιδίως μετά την κρίση του 2008 που κατέδειξε τα αδιέξοδα του νεοφιλελεύθερου χρηματοπιστωτικού καπιταλισμού. Για την Ευρωπαϊκή Αριστερά η ανεργία, η φτώχεια και οι ανισότητες αποτελούν ζητήματα προτεραιότητας για την πολιτική αντιπαράθεση από τη στιγμή που έχει γίνει εμφανές ότι η διεύρυνση των οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων στην πλειονότητα των οικονομικά

αναπτυγμένων χωρών κατά τις δεκαετίες που προηγήθηκαν της κρίσης είναι εξίσου υπεύθυνη μαζί με τις πολιτικές λιτότητας για την άνοδο της λαϊκιστικής Δεξιάς και Ακροδεξιάς και απειλεί σοβαρά την ενότητα της ευρωζώνης και της ΕΕ. Η συζήτηση που θα ακολουθήσει επιδιώκει να συμβάλει τόσο στην αναζήτηση συγκεκριμένων εναλλακτικών προτάσεων από την πλευρά της Αριστεράς και των προοδευτικών δυνάμεων για την αντιμετώπιση των ανισοτήτων όσο και στην προσπάθεια δημιουργίας ευρύτερων κοινωνικών και πολιτικών συμμαχιών της Αριστεράς στην Ευρώπη».

Κλείνοντας την εισαγωγή της, η Μαρία Καραμεσίνη έθεσε το πρώτο ερώτημα:

Ποιες είναι οι κύριες αλλαγές που απαιτούνται στην οικονομική πολιτική της ΕΕ για την προώθηση της οικονομικής και κοινωνικής σύγκλισης στην ευρωζώνη και τη μείωση των ανισοτήτων στην ΕΕ; Χρειαζόμαστε μια ριζική αλλαγή στις υπάρχουσες πολιτικές της ΕΕ ή και στη θεσμική οργάνωση για ένα μοντέλο αειφόρου ανάπτυξης;

Σκα Κέλερ (βιντεοσκοπημένη παρέμβαση): Πιστεύω ότι η πιο θεμελιώδης αλλαγή που χρειαζόμαστε είναι μια αλλαγή του παραδείγματος. Για αρκετό καιρό οι πολιτικές στο σύνολο της ΕΕ έχουν οχυρωθεί στην ιδέα πως μέσω της λιτότητας μπορεί να προκύψει ανάπτυξη, μέσω των μέτρων λιτότητας θα προέκυπτε μια προοπτική για την οικονομία, αλλά αυτό έχει αποδειχθεί μια εντελώς εσφαλμένη ιδέα.

Η λιτότητα έχει αυξήσει την ανισότητα, τη φτώχεια, τον κοινωνικό αποκλεισμό και ταυτόχρονα δεν οδηγεί καν στο αποτέλεσμα το οποίο θα επιζητούσαμε. Αντιθέτως, όλοι γνωρίζουμε πια, και θα έπρεπε να γίνει σε όλους κατανοητό, ότι χρειάζεται να έχουμε περισσότερες επενδύσεις στην ΕΕ, χρειάζεται να έχουμε έναν οικολογικό και κοινωνικό μετασχηματισμό της οικονομίας της ΕΕ συνολικά, και χρειάζεται ειδικότερα να σκεφτούμε μαζί για την οικονομία της ΕΕ, επειδή δεν μπορούμε να υπάρξουμε όταν έχουμε 27 κράτη-μέλη και επιπλέον μελλοντικά κράτη-μέλη, τα οποία όλα ανταγωνίζονται μεταξύ τους.

Είμαστε στην ίδια νομισματική ζώνη, στην οποία ελπίζουμε σύντομα να ενταχθούν όλα τα κράτη-μέλη, και έχουμε κοινούς κανόνες, αλλά αν δεν έχουμε, έστω, έναν συντονισμό σε οικονομικό επίπεδο και, τουλάχιστον, κάποια κοινά στοιχεία κοινωνικής πολιτικής δεν πρόκειται να λειτουργήσει σωστά. Γι' αυτόν τον λόγο, χρειαζόμαστε μια μετατόπιση του παραδείγματος από τη λιτότητα προς τις επενδύσεις, αλλά επενδύσεις που δεν σημαίνουν απλώς σχέδια για νέους δρόμους ή ορυκτά καύσιμα.

Αυτό που πράγματι χρειαζόμαστε είναι ένας μετασχηματισμός της οικονομίας, ώστε να αποκτήσει μια μελλοντική ανθεκτικότητα και να είναι βιώσιμη. Μιας οικονομίας που θα δημιουργεί και θα προάγει μακροχρόνιες θέσεις εργασίας, δουλειές οι οποίες θα υφίστανται σε 5, 20, 30 και 50 χρόνια και θα είναι επίσης καλής ποιότητας, προάγοντας την κοινωνική ισότητα. Για παράδειγμα, θέσεις εργασίας στον

τομέα της εκπαίδευσης και της φροντίδας. Σε αυτόν τον τομέα χρειάζεται να δημιουργηθούν περισσότερες θέσεις εργασίας, όπως και στον τομέα των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας, όπου υπάρχουν ακόμη πολλά να γίνουν. Και γι' αυτό χρειάζονται επενδύσεις, αφού αυτό δεν μπορεί να γίνει κάνοντας παντού περικοπές. Αυτό είναι σίγουρα ένα βασικό ζητούμενο.

Ένα άλλο βασικό στοιχείο είναι να έχουμε περισσότερα εργαλεία κοινωνικής πολιτικής σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Μόλις είδαμε στο Γκέτεμποργκ την Κοινωνική Σύνοδο Κορυφής, η οποία αποτέλεσε, πιστεύω, ένα πολύ καλό βήμα προς τα εμπρός. Αλλά βεβαίως δεν μπορούμε να επαναπαυθούμε σε ωραία και θερμά λόγια. Χρειάζεται να γίνουμε δραστήριοι και σαφείς σχετικά με το πώς θα εγκαθιδρύσουμε αυτή την κοινωνική Ευρώπη, καθώς τώρα έχουμε τόσο μεγάλες ανισότητες, όπως π.χ. μεταξύ της Βουλγαρίας και του Λουξεμβούργου. Η συγκροτητική ιδέα της ΕΕ είναι να προάγει την ευημερία, την ευζωία των πολιτών της, και αυτό δεν το έχουμε κάνει ακόμη σε αρκετό βαθμό. Σε αυτά χρειάζεται να προχωρήσουμε προς τα εμπρός, όπως και σε ζητήματα όπως η ανεργία ή η κοινωνική ασφάλιση.

Τα μακροοικονομικά σοκ μπορούν επίσης να εξισορροπηθούν μεταξύ των διαφορετικών χωρών. Επίσης, πρέπει να αρχίσουμε να μιλάμε σοβαρά για τις δράσεις ενάντια στη φοροδιαφυγή, καθώς αποτελεί μεγάλο πρόβλημα που συνδέεται με την κοινωνική ανισότητα, από τη στιγμή που οι πλούσιοι τη γλιτώνουν δίχως να πληρώνουν τους φόρους τους ενώ οι φτωχοί πρέπει να πληρώσουν τους δικούς τους και ακόμα παραπάνω, για τα χρήματα από τη φορολογία των πλουσίων που θα αξιοποιούνταν για επενδύσεις, για υποδομές και σε άλλους τομείς. Αυτό αποτελεί μια ιδιαίτερα σημαντική περιοχή παρέμβασης όσον αφορά την κοινωνική Ευρώπη και την κοινωνική δικαιοσύνη.

Υπάρχουν αρκετά άλλα θέματα, όπως για παράδειγμα η δημιουργία ενός προϋπολογισμού της ΕΕ που θα μπορεί πράγματι να διαθέτει πόρους για επενδύσεις, να δίνει πιο καθαρές κατευθυντήριες γραμμές σχετικά με τη διοχέτευση των επενδύσεων και πολλά άλλα ζητήματα, τα οποία θα αναλύσετε κατά τη διάρκεια της συζήτησης.

Έπειτα, με ρωτάτε σχετικά με το πού χρειαζόμαστε αλλαγές, στην πολιτική ή στους θεσμούς. Για τους θεσμούς μπορούμε να μιλάμε επί μακρόν και συμφωνώ ότι χρειαζόμαστε θεσμικές αλλαγές. Αλλά για μένα δεν είναι το πεδίο όπου κυρίως απαιτείται αλλαγή. Εκεί που χρειαζόμαστε αλλαγές είναι στην πολιτική, στην πολιτική βούληση και στις πολιτικές πλειοψηφίες. Έχουμε αυτή τη στιγμή θεσμούς με τους οποίους μπορούμε να ασκήσουμε πολιτική.

Μαρία Καραμεσίνη: *Πιστεύετε ότι η οικονομική πολιτική της ΕΕ μέσω του Ευρωπαϊκού Εξαμήνου κατευθύνεται προς τη χαλάρωση ή την ενίσχυση της λιτότητας στην Ευρώπη; Ποιες είναι οι κύριες αλλαγές που απαιτούνται στην οικονομική πολιτική της ΕΕ για την προώθηση της οικονομικής και κοινωνικής σύγκλισης στην ευρωζώ-*

νη, την αντιμετώπιση του ιδιωτικού και του δημόσιου χρέους, καθώς και την αποτροπή του φορολογικού ντάμπινγκ που αυτή τη στιγμή σημειώνεται στην ΕΕ;

Ευκλείδης Τσακαλώτος: Η Σκα Κέλερ έβαλε πολύ ψηλά τον πήχη. Αν ο πήχης, όπως ανέφερε, είναι ότι χρειαζόμαστε μια αλλαγή παραδείγματος, είμαστε αρκετά μακριά από εκεί. Αν ο πήχης είναι ότι έχει επιτέλους αρχίσει μια σοβαρή συζήτηση στην Ευρώπη για τα ζητήματα τα οποία απασχολούν αυτό το συνέδριο, τότε είμαστε σε καλό δρόμο. Δηλαδή, ο δεύτερος χρόνος κατά τον οποίο συμμετέχω στο Eurogroup δεν έχει καμία σχέση με τον πρώτο χρόνο είτε στο Eurogroup είτε στο Eco/Fin, γιατί υπάρχουν συζητήσεις για αυτά τα θέματα. Για παράδειγμα, το Eurogroup του Δεκεμβρίου θα ετοιμάσει κάποιες προτάσεις που θα συζητηθούν αμέσως μετά στο Συμβούλιο και σχετίζονται με την αρχιτεκτονική της ευρωζώνης και της ΕΕ. Και εκεί τίθενται πολλά από τα ζητήματα τα οποία μάς αφορούν. Τίθενται ζητήματα για τους υπάρχοντες κανόνες, τους δημοσιονομικούς και άλλους, αλλά και ζητήματα σχετικά με το τι άλλο χρειάζεται η ΕΕ. Δηλαδή, μπαίνουν θέματα φορολογικά, έχει γίνει συζήτηση για τα Paradise Papers για παράδειγμα, τις μεγάλες, ιδίως αμερικανικές, εταιρείες που φοροαποφεύγουν, για το εάν χρειαζόμαστε αύξηση του προϋπολογισμού για την άμβλυνση των περιφερειακών ανισοτήτων εντός της ΕΕ ή αν χρειάζεται ένας Ευρωπαίος υπουργός Οικονομικών κ.λπ.

Είναι μια ατζέντα στην οποία πρέπει η Αριστερά να έχει μια σημαντική παρέμβαση, γιατί φαίνεται ότι κάτι κινείται. Ο λόγος, νομίζω, που υπάρχει αυτή η ατζέντα είναι ότι πολλές πολιτικές δυνάμεις έχουν καταλάβει πως οι κοινωνικές και περιφερειακές ανισότητες δεν είναι συμβατές με την υπάρχουσα ευρωπαϊκή οικονομική και χρηματοοικονομική αρχιτεκτονική. Πλέον, η ανισότητα δεν επηρεάζει ένα μικρό τμήμα του πληθυσμού. Δεν είμαστε στην εποχή της Θάτσερ και του Ρίγκαν, όπου υπήρχαν οι κοινωνίες των δύο τρίτων, όπου τα δύο τρίτα πήγαιναν καλά και άρα δεν μας ένοιαζε το πώς πάει το ένα τρίτο. Είμαστε σε κοινωνίες στις οποίες ένα σημαντικό μέρος των μεσαίων στρωμάτων επηρεάζεται αρνητικά. Έχουμε δέκα χρόνια πριν από την κρίση και σχεδόν δέκα χρόνια μετά την κρίση κατά τα οποία οι μισθοί είτε είναι σταθεροί είτε μειώνονται και εμφανίζονται όλα τα είδη της ανισότητας. Όπως παρατηρούσα από τα στοιχεία για τη Βρετανία, η ανισότητα για τις εικοσάχρονες γυναίκες έχει αυξηθεί, καθώς και η ανισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών. Άρα, αναφερόμαστε σε πολλαπλές ανισότητες που η μία επηρεάζει την άλλη. Δεν υπάρχουν μόνο οι εισοδηματικές ανισότητες, αλλά και ανισότητες που επηρεάζουν την πρόσβαση στην εξουσία, σε δικαιώματα. Όλα αυτά έχουν τεθεί στην ατζέντα και υπάρχει μια αίσθηση ότι η ΕΕ δεν μπορεί να συνεχίσει με τον τρόπο που λειτουργούσε τα τελευταία χρόνια και ούτε μπορεί να επιστρέψει στη «χρυσή εποχή» πριν από την κρίση. Εντός αυτής της συζήτησης, η Αριστερά πρέπει να είναι παρούσα και πρέπει να αναζητήσει συμμαχίες με άλλες δυνάμεις, όπως οι Πράσινοι και οι Σοσιαλδημοκράτες, ώστε να φθάσουμε στο σημείο να μιλάμε για μια αλλαγή του παραδείγματος.

Αυτή τη στιγμή γίνεται συζήτηση στη Γερμανία για μια άλλη συμμαχία μεταξύ των Χριστιανοδημοκρατών και των Σοσιαλδημοκρατών. Νομίζω ότι έχει τεράστια σημασία οι Σοσιαλδημοκράτες να είναι μέσα σε αυτή την κυβέρνηση. Αντιλαμβάνομαι πλήρως γιατί θα είχαν δισταγμούς. Κι εμένα, αν ήμουν Γερμανός Σοσιαλδημοκράτης, μπορεί να μου φαινόταν πολύ δύσκολο να συνεχίσω. Αλλά νομίζω πως εάν η Ευρώπη δεν καταφέρει να έχει μια ώθηση προς τα εμπρός θα δημιουργηθούν συνθήκες πολύ χειρότερες. Και όταν θα υπάρξουν νέες εκλογές θα είναι πολύ πιο δύσκολο για τους Σοσιαλδημοκράτες να μπορέσουν να επηρεάσουν τα πράγματα.

Το δεύτερο είναι ότι φαίνεται πως οι αλλαγές που προωθεί ο πρόεδρος Μακρόν, και ίσως υπάρξει συναίνεση με την καγκελάριο Μέρκελ, είναι ένας συμβιβασμός, όπου όντως θα υπάρχει λιγότερη λιτότητα, θα υπάρξουν περισσότερες επενδύσεις, ίσως και μεγαλύτερος προϋπολογισμός, αλλά, από την άλλη μεριά, σε μικροεπίπεδο (στις αγορές προϊόντων, εργασίας) δεν θα αλλάξει τίποτα. Αυτός είναι ένας συμβιβασμός που αφήνει την Αριστερά ευχαριστημένη; Προφανώς και όχι. Το θέμα είναι ότι εάν βλέπεις το ποτήρι μισογεμάτο τότε μπορείς να δεις με ποιον τρόπο θα σπρώξεις αυτή την ατζέντα προς τα εμπρός.

Το τρίτο θέμα στο οποίο νομίζω πως η Αριστερά πρέπει να πρωτοστατήσει αυτή τη στιγμή είναι ότι όποιες και εάν είναι οι αλλαγές που βρίσκονται στην ατζέντα Μακρόν - Μέρκελ δεν μπορεί να σημαίνουν λιγότερη λογοδοσία και λιγότερη δημοκρατία. Δηλαδή, εάν είναι να δημιουργηθεί το Ευρωπαϊκό Νομισματικό Ταμείο –μια συζήτηση που ήδη διεξάγεται–, δεν μπορούμε να αποδεχθούμε ότι αυτό θα συνεπάγεται λιγότερη λογοδοσία είτε στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο είτε σε κάποιο άλλο θεσμικό όργανο. Άρα, η λογοδοσία και η δημοκρατία είναι πολύ σημαντικά στοιχεία, διότι η απάντηση στο ερώτημα γιατί η Ευρώπη δεν πάει τόσο καλά είναι πως αυτό οφείλεται όχι μόνο στις κοινωνικές ανισότητες όλων των ειδών αλλά και στο γεγονός ότι ο μέσος Ευρωπαίος πολίτης αισθάνεται πως δεν επηρεάζει καθόλου την πολιτική και δεν υπάρχουν οι θεσμοί μέσω των οποίων μπορεί να επηρεάσει την πολιτική. Άρα, η Αριστερά μπορεί να δεχθεί οποιαδήποτε αλλαγή εμβάθυνσης που να αντιμετωπίζει τις ανισότητες αλλά όχι παρεμβάσεις που μειώνουν ακόμα περισσότερο είτε τη λογοδοσία είτε τη δημοκρατία.

Μαρία Καραμεσίνη: *Δώστε μας την εκτίμησή σας για την Ευρωπαϊκή Στρατηγική για την Απασχόληση, όπως διαμορφώθηκε μετά το 2010, για την ευρωπαϊκή κοινωνική πολιτική και τον πρόσφατο Ευρωπαϊκό Πυλώνα Κοινωνικών Δικαιωμάτων. Ποιες είναι οι προτάσεις της Ευρωπαϊκής Αριστεράς στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο; Υπάρχουν σημεία σύγκλισης με άλλες προοδευτικές δυνάμεις;*

Γκάμπι Τσίμερ: Σε σχέση με το σχόλιο που έκανε ο κ. Τσακαλώτος, θα ήθελα να πω ότι είμαι ευτυχής που δεν είμαι μέλος του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος της Γερμανίας. Δεν θα χρειαστεί να λάβω την απόφαση για το κατά πόσον θα γίνω μέ-

λος ενός μεγάλου συνασπισμού ή όχι. Γιατί έχω δει τα αποτελέσματα μεγάλων συνασπισμών όχι μόνο στη Γερμανία αλλά και στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, δηλαδή στο επίπεδο της ΕΕ. Ένας μεγάλος συνασπισμός δεν σταθεροποιεί αυτόματα την κατάσταση στην Ευρώπη. Δεν υπάρχουν εχέγγυα. Αυτό εξαρτάται πρώτα απ' όλα από τις θέσεις και τα πολιτικά αιτήματα με τα οποία τα πολιτικά κόμματα θα εισέλθουν στις διαπραγματεύσεις. Αυτό είναι το κύριο ζητούμενο και υπάρχουν πολλά πράγματα τα οποία πρέπει να αλλάξουν στο εγγύς μέλλον ως προς τη συμπεριφορά και τη δράση της κυβέρνησης της Γερμανίας. Επίσης, αναφορικά με την πολιτική στην Ευρώπη, θα πρέπει και εκεί να αλλάξουν η συμπεριφορά και ο τρόπος δράσης, ο τρόπος με τον οποίο εκβιάζουν άλλα κράτη-μέλη. Πρέπει να σταματήσουν να λένε «εμείς γνωρίζουμε ακριβώς αυτό το οποίο οφείλουν να πράξουν τα άλλα κράτη-μέλη, διότι εμείς, οι Γερμανοί, είμαστε οι καλύτεροι».

Εάν δούμε τις κοινωνικές εξελίξεις τα τελευταία χρόνια, θα παρατηρήσουμε ότι απόρροια της πολιτικής και της Ατζέντας 2010 που αποφάσισαν και εφάρμοσαν οι Σοσιαλδημοκράτες ήταν ο αυξανόμενος κοινωνικός αποκλεισμός, ιδίως μεταξύ των παιδιών στη Γερμανία. Η δική μας χώρα είναι πλούσια, αλλά έχουμε μεγάλο αριθμό ανθρώπων οι οποίοι αποκλείονται και πρέπει να δουλέψουν υπό συνθήκες επισφάλειας. Η σταθερότητα είναι ένα ζήτημα και τη χρειαζόμαστε στην Ευρώπη, και ιδιαίτερα στη Γερμανία. Αλλά αυτό που πραγματικά χρειαζόμαστε είναι η πολιτική βούληση ώστε να αλλάξει η κατάσταση. Εξετάζοντας την ΕΕ, θα έπρεπε να αλλάξουμε κάποιες από τις βάσεις της ΕΕ. Διότι την προηγούμενη εβδομάδα παρουσίασαν τον Ευρωπαϊκό Πυλώνα Κοινωνικών Δικαιωμάτων, αλλά αν δούμε πίσω απ' αυτόν θα διαπιστώσουμε ότι υπάρχουν 20 αρχές για τα κράτη-μέλη που δεν είναι δεσμευτικές για αυτά. Θα πρέπει να συμφωνήσουν ότι κάτι πρέπει να κάνουν, αλλά δεν υπάρχει έλεγχος και δεν υπάρχει ούτε ένα επιπρόσθετο κοινωνικό δικαίωμα σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Για να γίνουν τα απαραίτητα, θα πρέπει να αλλάξει η Συνθήκη, να εφαρμοστεί ένα κοινωνικό πρωτόκολλο, και να βρεθεί μια ισορροπία μεταξύ των τεσσάρων ελευθεριών που διέπουν την εσωτερική αγορά και της κοινωνικής προστασίας και της προστασίας των εργαζομένων.

Θα πρέπει να δεχθούμε ότι οι πολίτες της ΕΕ έχουν τα ίδια δικαιώματα, ανεξάρτητα από τη γεωγραφική περιφέρεια και τη χώρα στην οποία ζουν, ανεξάρτητα από το αν εργάζονται ή όχι. Επίσης, αυτό σημαίνει ότι θα πρέπει να αλλάξουμε και κάποιους νόμους και κάποιες Οδηγίες στην ΕΕ. Χρειαζόμαστε πλειοψηφίες στο Ευρωκοινοβούλιο, διότι δεν είναι πρόβλημα το να συνεργαστούμε με τους Σοσιαλδημοκράτες ή τους Πράσινους. Όταν ήταν ο κ. Σουλτς πρόεδρος του Ευρωκοινοβουλίου, είχαμε έναν σπουδαίο συνασπισμό στο Ευρωκοινοβούλιο και αυτό το είδαμε να τελειώνει. Τώρα έχουμε τις δυνατότητες να δουλέψουμε μαζί. Οι Σοσιαλδημοκράτες της Πορτογαλίας δούλεψαν για το προσχέδιο του Ευρωκοινοβουλίου για τον Ευρωπαϊκό Πυλώνα Κοινωνικών Δικαιωμάτων και είπαν ότι είναι απαραίτητο να δημιουργηθούν εργαλεία, χρηματοοικονομικά μέσα, να υπάρχει δυνατότητα να

χρησιμοποιηθούν κονδύλια της ΕΕ προκειμένου να βοηθηθούν και εκείνες οι χώρες που δεν καταφέρνουν να δημιουργήσουν, για παράδειγμα, ασφάλεια υγείας για τον λαό τους.

Εξετάζοντας αυτά τα δύο πράγματα, τα οποία πρέπει να γίνουν άμεσα, θα πω ότι η χειμερινή περίοδος ξεκινά. Άρα, το πρώτο πράγμα που πρέπει να κάνουμε όλοι μαζί –οι Σοσιαλδημοκράτες, οι Πράσινοι, η Ευρωπαϊκή Αριστερά και όλες οι άλλες κοινωνικές πρωτοβουλίες, τα σωματεία και τα συνδικάτα– είναι να εξετάσουμε την κατάσταση των ανθρώπων που είναι άστεγοι. Οι άστεγοι άνθρωποι της Ανατολικής Ευρώπης ζουν σε κράτη-μέλη όπου δεν υπάρχει καμία στήριξη και καμία βοήθεια, δεν έχουν τη δυνατότητα να πάνε σε ένα ίδρυμα αστέγων και αναγκάζονται να ζήσουν στον δρόμο. Διότι υπάρχει μια έλλειψη στο ευρωπαϊκό δίκαιο. Διότι η ελευθερία της μετακίνησης αφορά μόνο τους εργαζόμενους και μόνο όταν κάποιος έχει ασφάλεια υγείας και ασφαλιστική κάλυψη μπορεί να κάνει κάτι. Σε αντίθετη περίπτωση, μπορεί να κάνει ό,τι αγαπά, αλλά δεν θα έχει στήριξη.

Το δεύτερο είναι η κατάσταση των προσφύγων και των μεταναστών. Είδαμε τι γίνεται στα ελληνικά νησιά. Την προηγούμενη εβδομάδα συζητήσαμε στο Ευρωκοινοβούλιο, προσπαθήσαμε να στηρίξουμε την ελληνική κυβέρνηση. Εμείς, οι άνθρωποι που παλεύουμε για τα δικαιώματα των άλλων ανθρώπων, θα πρέπει να κάνουμε ό,τι μπορούμε, έτσι ώστε να υπάρξει στέγη για τους ανθρώπους, πέρα από τα κέντρα φιλοξενίας στα οποία ζουν αυτή τη στιγμή. Να μπορούν να ζουν όχι σε αντίσκηνα αλλά σε σπίτια με θέρμανση. Πρέπει λοιπόν, όλοι μαζί, να βοηθήσουμε αυτούς τους ανθρώπους.

Μαρία Καραμεσίνη: *Έχετε γράψει πολλά άρθρα σχετικά με την άνοδο του δεξιού ριζοσπαστισμού, του λαϊκισμού και του εθνικισμού στην Ευρώπη. Ποια είναι η σχέση –εάν υπάρχει– μεταξύ των ανισοτήτων και αυτών των φαινομένων; Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η άνοδος αυτών των δυνάμεων στην Αυστρία είναι το αποτέλεσμα των ανισοτήτων; Γιατί η Αριστερά στην Ευρώπη έχασε τη μάχη των ιδεών ως αντισυστημική δύναμη;*

Βάλτερ Μπάιερ: Η άνοδος της Ακροδεξιάς συνδέεται με την άνοδο των ανισοτήτων στην Ευρώπη. Αυτό μπορεί να καταδειχθεί πολύ εύκολα με εμπειρικά δεδομένα. Ωστόσο, με κανέναν τρόπο δεν είναι ζήτημα στατιστικής ή ένα αφηρημένο ερώτημα. Πρόκειται για ένα αρκετά πολύπλοκο πλαίσιο. Πρώτον, διότι τουλάχιστον στο προνομιούχο μέρος της Ευρώπης οι άνθρωποι που ανήκουν στη μεσαία τάξη δεν συγκρίνουν τη ζωή τους με τη ζωή της πραγματικής ανώτερης τάξης, για την οποία δεν γνωρίζουν πολλά πράγματα. Συγκρίνουν τη ζωή τους με τις υποσχέσεις που τους δίνονται από τα ΜΜΕ και απογοητεύονται, διότι ο τυποποιημένος καταναλωτισμός δεν συντελεί στο να έχουν μια γεμάτη και ευτυχισμένη ζωή. Αυτό όμως είναι μόνο η μία πλευρά του προβλήματος.

Η άλλη πλευρά του προβλήματος αφορά το γεγονός ότι αυτό που συνήθως αποκαλούμε μεσαία τάξη διαιρείται εμπειρικά σε δύο μέρη. Το ένα περιλαμβάνει εκείνους τους ανθρώπους οι οποίοι κερδίζουν αρκετά χρήματα, τα οποία τούς επιτρέπουν να έχουν μια αξιοπρεπή ζωή. Ταυτόχρονα όμως διαθέτουν πλούτο, έχουν ασφάλιση, διαθέτουν κατοικίες και κατά συνέπεια δεν φοβούνται το μέλλον. Για τη μεσαία τάξη, όλο και περισσότερο, η διαχωριστική γραμμή δεν αφορά το ζήτημα του εισοδήματος αλλά σχετίζεται με την ασφάλεια και την ανασφάλεια. Διότι το άλλο μισό της μεσαίας τάξης είναι άνθρωποι οι οποίοι κερδίζουν τα προς το ζην με αξιοπρέπεια αλλά φοβούνται πως θα χάσουν τη θέση εργασίας τους, κάτι το οποίο σημαίνει ότι θα επιδεινωθεί η κατάσταση στην οποία ζουν, θα χάσουν το σπίτι τους, το διαμέρισμά τους. Και αυτό ακριβώς τους κάνει να φοβούνται το μέλλον και κατά συνέπεια τους θυμώνει. Και αυτό αποσυνδέει τους ανθρώπους από τα πολιτικά συστήματα και αυτοί οι άνθρωποι είναι πιο επιρρεπείς να γίνουν ψηφοφόροι ακροδεξιών πολιτικών κομμάτων.

Δεν πιστεύω ότι ισχύει πως αυτή η στροφή προς τα δεξιά ορισμένων στρωμάτων της μεσαίας τάξης είναι αναπόφευκτη. Διότι η σύνδεση μεταξύ της αλλαγής της κοινωνικής δομής και της πολιτικής συμπεριφοράς είναι αρκετά πιο περίπλοκη. Έχει να κάνει με την πολιτισμική ερμηνεία της κρίσης που βιώνουν οι άνθρωποι. Εν συντομία, ενώ το μεγαλύτερο μέρος του ευρωπαϊκού πληθυσμού πιστεύει ότι τα 2 εκατομμύρια πρόσφυγες που φθάνουν στην Ευρώπη θέτουν ένα τεράστιο πρόβλημα για τις ευρωπαϊκές κοινωνίες, δηλαδή σε ένα σύνολο 500 εκατομμυρίων ανθρώπων, το πραγματικό πρόβλημα είναι ότι αυτό το μικρό τμήμα των 500 εκατομμυρίων προνομιούχων του κόσμου μας θα πρέπει οι ίδιοι να ενσωματωθούν σε έναν κόσμο που θα φθάσει μέχρι το 2050 τα 10 δισεκατομμύρια ανθρώπους. Αυτό σημαίνει ότι θα χρειαστεί τεράστια προσπάθεια προσαρμογής και μετασχηματισμού. Καταλαβαίνω ότι αυτό το φοβούνται οι άνθρωποι. Αυτό θεωρώ ότι είναι ο βαθύτερος φιλοσοφικός-πολιτισμικός λόγος για την άνοδο της Ακροδεξιάς.

Αναφορικά με το δεύτερο ερώτημα, δεν αποδέχομαι καθόλου την αντίληψη περί αντισυστημικών δυνάμεων, διότι αυτή είναι μια συνηθισμένη παγίδα της πολιτικής επιστήμης. Εμείς, η Αριστερά, έχουμε παλέψει και έχουμε επιτύχει πολλά. Έχουμε επιτύχει το δικαίωμα της καθολικής ψήφου, την προώθηση των δικαιωμάτων των γυναικών, το κράτος πρόνοιας κ.λπ. Συνεπώς, δεν μπορούμε να πούμε ότι είμαστε όλοι κατά του συστήματος. Ο Γερμανός φιλόσοφος Βάλτερ Μπένγιαμιν, τη δεκαετία του 1930, είχε γράψει ότι ο φασισμός είναι η επανάσταση στη βάση της ατομικής ιδιοκτησίας. Και αυτό αποτελεί τον πυρήνα του προβλήματος. Είμαστε αντικαπιταλιστικές δυνάμεις, είμαστε σοσιαλιστές, θέλουμε να υπάρξει υπέρβαση του καπιταλισμού, δηλαδή να επιτευχθεί ένα υψηλότερο επίπεδο πολιτισμού και συνύπαρξης.

Με την πάροδο των δεκαετιών, αυτός ο προσανατολισμός έχει χαθεί. Αλλά νομίζω ότι θα πρέπει να τον επανιδρύσουμε. Όχι μόνο για να επανιδρύσουμε τα κόμματά μας, τα κινήματά μας κ.λπ., αλλά γιατί αυτός ο προσανατολισμός πρέπει να

ανταγωνιστεί τον εθνικισμό και την Ακροδεξιά, έτσι ώστε να ενισχυθούν οι ελπίδες των λαών. Γι' αυτόν τον λόγο, χρειαζόμαστε περισσότερο θάρρος, θράσος και ανανέωση της ριζοσπαστικότητας.

ΣΧΟΛΙΑ ΠΡΩΤΟΥ ΚΥΚΛΟΥ ΕΡΩΤΗΣΕΩΝ-ΑΠΑΝΤΗΣΕΩΝ

Ευκλείδης Τσακαλώτος: Θα ήθελα να σχολιάσω αυτό που ανέφερε η Γκάμπι Τσίμερ, το ότι δεν έχουμε καμία εγγύηση πως αν στη Γερμανία γίνει ο μεγάλος συνασπισμός αυτός θα πάει καλά και ότι το ζητούμενο είναι μόνο η σταθερότητα. Κατά τη δική μου άποψη, θα πρέπει πάντα να θυμόμαστε αυτό που είπε ο Μαρξ: ότι οι άνθρωποι κάνουν τη δική τους ιστορία, αλλά όχι κάτω από τις συνθήκες που θα επέλεγαν οι ίδιοι. Άρα, το βασικό ζητούμενο των συμμαχιών σχετίζεται με το ποιες είναι αυτές οι συνθήκες.

Ισχυρίζομαι ότι αυτές οι συνθήκες είναι τώρα πολύ διαφορετικές απ' ό,τι ήταν το 1990 ή το 1995. Δύο πολύ σημαντικές διαφορές. Πρώτον, το 1995, στο ζενίθ του νεοφιλελευθερισμού, υπήρχε ηγεμονικό σχέδιο του νεοφιλελευθερισμού το οποίο ενσωμάτωνε και αρκετό κόσμο της εργατικής τάξης και των μεσαίων τάξεων. Δεύτερον, δεν υπήρχαν –και δεν φανταζόταν κανένας να υπάρχουν– πολιτικοί όπως ο Τραμπ, ο Φάρατζ ή η Λεπέν, που να έχουν τόσο μεγάλη δύναμη. Άρα, αυτό που πρέπει να συζητήσουμε είναι ποιες είναι οι σημερινές συνθήκες. Ισχυρίζομαι ότι σήμερα δεν υπάρχει ηγεμονικό σχέδιο και το ζήτημα είναι ποιος θα ηγεμονεύσει τα επόμενα είκοσι ή τριάντα χρόνια, καθώς και αν η Αριστερά θέλει να είναι μέρος του καινούργιου το οποίο θα προσπαθήσει να ηγεμονεύσει. Το δεύτερο ζήτημα είναι αν έχουμε την πολυτέλεια να μην παρεμβαίνουμε σε αυτό το ρευστό τοπίο όταν υπάρχει η Ακροδεξιά, η εθνικιστική Δεξιά, η σεξιστική Δεξιά, η Δεξιά που δεν μπορεί να δεχθεί τη σεξουαλική διαφορετικότητα. Ισχυρίζομαι λοιπόν ότι αυτή τη στιγμή δεν υπάρχει ηγεμονικό μπλοκ. Άρα, τώρα είναι που πρέπει να κάνουμε παρεμβάσεις. Δεν είναι η εποχή των «καθαρών χεριών». Είναι η εποχή που παρεμβαίνεις για να έχει η δική σου Αριστερά λόγο στις εξελίξεις.

Γκάμπι Τσίμερ: Ναι. Βέβαια. Πλέον ζούμε σε μια παράξενη και επικίνδυνη κατάσταση, με πολλά κράτη-μέλη της ΕΕ να είναι ξενοφοβικά, ρατσιστικά, όπου σημειώνεται μια άνοδος των ακροδεξιών δυνάμεων. Από την άλλη πλευρά, πώς θα μπορούσαμε να περιγράψουμε την Αριστερά; Θα την περιγράψω με τα λόγια του Λόταρ Μπίσκι, του πρώην προέδρου της ευρωομάδας της Αριστεράς στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. Η Αριστερά δρα και ενεργεί ως κάτι το οποίο διαιρείται συνεχώς, καθημερινά. Αυτό είναι το ερώτημα. Τι μπορούμε να κάνουμε για να συνενώσουμε τις αριστερές δυνάμεις υπό την ευρύτερη έννοια και να πούμε ότι κανένας από εμάς δεν κατέχει τη μοναδική αλήθεια. Πρέπει να ενωθούμε για να αλλάξουμε τις συνθήκες διαβίωσης για την πλειονότητα του κόσμου. Και αυτό είναι το κύριο έργο μας.

Πρέπει να βελτιώσουμε τις συνθήκες διαβίωσης για τον κόσμο. Και αυτό περιλαμβάνει τις οικονομικές συνθήκες, τις συνθήκες εργασίας, τις κοινωνικές και οικολογικές συνθήκες. Αποτελεί ένα πακέτο. Γι' αυτόν τον λόγο, πρέπει να αναζητήσουμε εναλλακτικές.

Επίσης, εάν όλοι συμφωνήσουμε ότι τώρα υπάρχει μια αλλαγή στην κυβέρνηση και οι Πράσινοι, οι Σοσιαλδημοκράτες και οποιοσδήποτε άλλος θα αναλάβει την κυβέρνηση, αυτό δεν αρκεί. Αυτό που είναι δικό μας καθήκον είναι να ασκήσουμε πίεση στην όποια μελλοντική κυβέρνηση, λέγοντάς της ότι πρέπει να αλλάξει πολιτική, τη συμπεριφορά της, πρέπει να επιτρέψει στα κράτη-μέλη να αλλάζουν την κατάσταση των λαών στην ίδια τους τη χώρα. Κανένας δεν έχει το δικαίωμα να παρεμβαίνει και να σταματά αυτές τις διαδικασίες. Ίσως, για παράδειγμα, η ελληνική κυβέρνηση να αποφασίσει να χορηγήσει κοινωνικά επιδόματα. Αυτό είναι δικαίωμά της και η γερμανική κυβέρνηση δεν έχει δικαίωμα να παρεμβαίνει. Κανένας θεσμός της ΕΕ δεν πρέπει να παρεμβαίνει.

Πρέπει να το υποστηρίξουμε αυτό και να δημιουργήσουμε ένα πλαίσιο κοινωνικής κατανόησης, ευθύνης και αλληλεγγύης μεταξύ των κρατών-μελών. Εάν εμείς στη γερμανική Αριστερά εξετάζουμε μόνο το θέμα της φτώχειας στη Γερμανία και δεν μας ενδιαφέρει τι συμβαίνει στην Πολωνία, στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, στην Κεντρική Ευρώπη, στην Πορτογαλία και την Ισπανία ή εδώ, στην Ελλάδα, τότε δεν είμαστε αριστεροί αλλά είμαστε υπεύθυνοι για την κατάτμηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης και την αποτυχία της.

Βάλτερ Μπάιερ: Αυτό που με ενδιαφέρει περισσότερο σε ευρωπαϊκό επίπεδο είναι η αδυναμία της ριζοσπαστικής Αριστεράς. Και τι εννοώ με αυτό; Όταν η μάχη μεταξύ της ελληνικής κυβέρνησης και της τρόικας έφθασε στο αποκορύφωμά της, κατέστη σαφές ότι δεν ήμασταν αρκετά ισχυροί, οργανωμένοι και αποφασισμένοι για να μπορέσουμε να στηρίξουμε την ελληνική κυβέρνηση. Άρα, είμαστε οι τελευταίοι που δικαιούμαστε να της κουνήσουμε το δάχτυλο επειδή αναγκάστηκε να δεχθεί όρους και συνθήκες που είναι απάνθρωπες και άδικες. Το ζήτημα είναι με ποιον τρόπο μπορούμε να αυξήσουμε τη δυνατότητά μας να παρεμβαίνουμε σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο.

Πρέπει να έχουμε επίγνωση της διττής κατάστασης. Από τη μια πλευρά, φοβόμαστε βεβαίως την Ακροδεξιά και παλεύουμε εναντίον της, αντιπαλεύουμε επίσης τον εθνικισμό και αν επρόκειτο να διαλέξω μεταξύ του Μακρόν και της Λεπέν σαφώς και δεν θα δίσταζα ούτε μία στιγμή να πάρω μια συγκεκριμένη απόφαση. Ταυτόχρονα όμως, δεν πιστεύω ότι το πολιτικό κέντρο των Σοσιαλδημοκρατών και των κεντρώων σε ευρωπαϊκό επίπεδο μπορεί να αλλάξει την πολιτική του πορεία. Αυτό είναι που θέλουν – και αυτό είναι το πολιτικό μήνυμα του κ. Γιούνκερ. Σήμερα φαίνεται από την οικονομική συγκυρία ότι υπάρχει ένα παράθυρο ευκαιρίας. Αλλά, κατά τη γνώμη μου, η ουσία είναι η ίδια και θεωρώ ότι οδηγεί σε ένα αδιέξοδο. Και,

δίχως να παραβλέπουμε τις αντιθέσεις στο μπλοκ της εξουσίας, θα πρέπει να ξεκαθαρίσουμε κάτι. Σε θεωρητικό επίπεδο, η Αριστερά θα πρέπει να είναι υπέρμαχος της εναλλακτικής πολιτικής στα κράτη-μέλη της ΕΕ. Θεωρώ ότι αυτό είναι απαραίτητο για τους ανθρώπους που θέλουμε να εκπροσωπούμε. Αυτό όμως πρέπει να το κάνουμε και για την προάσπιση της δημοκρατίας. Γιατί αν δεν προτάξουμε μια εναλλακτική, αρκετός κόσμος θα πιστέψει ότι ανήκουμε και εμείς στις τάξεις της άρχουσας ελίτ. Συνεπώς, δεν θα μας εμπιστεύονται πλέον.

ΔΕΥΤΕΡΟΣ ΚΥΚΛΟΣ ΕΡΩΤΗΣΕΩΝ-ΑΠΑΝΤΗΣΕΩΝ

Μαρία Καραμεσίνη: *Έχετε παρουσιάσει την ιδέα ενός «μεσαίου δρόμου» για την Ευρωπαϊκή Αριστερά όσον αφορά τον εκδημοκρατισμό της Ευρώπης. Υποστηρίζετε ότι η ριζοσπαστική Αριστερά πρέπει να αποφύγει το ψευτοδίλημμα μεταξύ της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και της εθνικής ανεξαρτησίας. Τι εννοείτε ακριβώς; Αποτελεί μια στρατηγική κατεύθυνση για την Αριστερά ή πρόκειται για ένα ζήτημα τακτικής;*

Βάλτερ Μπάιερ: Δεν είναι θέμα στρατηγικής ή τακτικής. Θα έλεγα ότι είναι μια θέση αρχής. Όπως το έθεσε ευθέως η κυρία Τσίμερ, δεν πρέπει να θεωρούμε ότι η Ευρώπη μπορεί να αρνείται την ύπαρξη των κρατών-μελών και των δημοκρατικών τους δικαιωμάτων. Ούτε θα πρέπει να αγνοούμε ότι ζούμε σε έναν παγκοσμιοποιημένο κόσμο με προβλήματα, όπως η πείνα, η κλιματική αλλαγή, οι ανισότητες, οι ένοπλες συγκρούσεις, η σπανιότητα των πόρων. Όλα αυτά δεν μπορούν να επιλυθούν σε αποκλειστικά εθνική βάση και πρωτοβουλία. Αυτό που χρειαζόμαστε λοιπόν είναι η αλληλεγγύη και η συνεργασία. Αυτό προϋποθέτει διεθνική δημοκρατία. Παρεμπιπτόντως, δεν συμμερίζομαι την άποψη ότι η συζήτηση για την Ευρώπη μπορεί να παρακάμψει το ζήτημα των θεσμών, όπως το έθεσε η Σκα Κέλερ. Θεωρώ ότι το ζήτημα πίσω από τους θεσμούς είναι αυτό της δημοκρατίας. Αυτό που με ανησυχεί δεν είναι τόσο οι συζητήσεις που διεξάγονται μεταξύ των αριστερών σχετικά με το σχέδιο Β, οι οποίες μερικές φορές δίνουν την εντύπωση των συζητήσεων στο *Μαγικό βουνό* που έληξαν με την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Υπάρχουν λοιπόν επί τάπητος δύο επιλογές που προτείνονται από διαφορετικά τμήματα της ελίτ. Η μία είναι να διολισθήσουμε στον εθνικισμό, που είναι ο πυρήνας του προγράμματος της Ακροδεξιάς, και η άλλη είναι να συνεχίσουμε το νεοφιλελεύθερο μοντέλο, εφόσον είναι δυνατό και για όσο είναι δυνατό, ενδεχομένως με έναν πιο αυταρχικό τρόπο άσκησης της πολιτικής.

Κατά την άποψή μου, η πρόκληση για την Αριστερά συνίσταται στο να προτείνει μια εναλλακτική αντίληψη περί ηγεμονίας. Σε ό,τι αφορά τη δημοκρατία, θα ήθελα να επικεντρωθώ στα εξής ζητήματα. Τι προϋποθέτει η δημοκρατία στην Ευρώπη; Πρώτον, μια καθολική ευρωπαϊκή ιθαγένεια/υπηκοότητα, την παροχή ίσων κοινωνικών δικαιωμάτων σε όλους όσοι θεωρούνται ευρωπαίοι πολίτες. Δεύτερον,

η Ευρώπη δεν μπορεί να ονομάζεται δημοκρατική όταν παραβλέπει το δικαίωμα του αυτοπροσδιορισμού. Δεν είναι δυνατόν μια δημοκρατικά εκλεγμένη κυβέρνηση να στερείται του δικαιώματός της να εφαρμόζει την κοινωνική και οικονομική πολιτική για την οποία έχει ψηφιστεί. Αυτό έχει να κάνει αφενός με τη σχέση μεταξύ κρατών και αφετέρου με το οικοδόμημα του ευρωπαϊκού Συντάγματος, το οποίο παρεμβαίνει στο δικαίωμα επιλογής των ευρωπαϊκών λαών να αποφασίζουν για το πεπρωμένο τους. Να προσθέσω ότι το δικαίωμα του εθνικού αυτοπροσδιορισμού δεν συνεπάγεται αυτομάτως διαχωρισμό ή διάσπαση. Αυτό που πρέπει να γνωρίζουμε είναι ότι έχουμε διαφορετικά κράτη, κοινότητες μεταναστών των οποίων το μέγεθος ορισμένες φορές ξεπερνά τα μεγέθη των μικρών κρατών-μελών της ΕΕ. Άρα, όλα τα προβλήματα πρέπει να επιλύονται με δημοκρατικό τρόπο. Τρίτον, θεωρώ ότι η Ευρωπαϊκή Αριστερά θα πρέπει να είναι υπέρμαχος ενός κοινοβουλίου με πλήρεις εξουσίες, μαζί με την ΕΚΤ και την Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Η ιδέα της δημιουργίας μιας κοινοβουλευτικοποιημένης ΕΕ είναι αναγκαία για τη δημιουργία ενός ηγεμονικού μπλοκ. Γιατί αυτό δεν σχετίζεται μόνο με την αλλαγή του συσχετισμού των δυνάμεων, η οποία με θεσμικούς όρους σημαίνει δημοκρατία και κοινοβούλιο. Γενικότερα, χρειάζεται να υπάρξει ένας διαφανής διαχωρισμός μεταξύ των ευρωπαϊκών θεσμών και των διαφορετικών επιπέδων ισχύος των εθνικών κοινοβουλίων και του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου.

Τέλος, επιτρέψτε μου να κάνω μια παρατήρηση για κάτι το οποίο είναι αδιαμφισβήτητο στην Αριστερά, αλλά νομίζω ότι πρέπει να το τονίσουμε. Θα πρέπει να είμαστε αντίθετοι στην ιδέα μιας Ευρωπαϊκής Αμυντικής Ένωσης. Δεν χρειαζόμαστε ένα ταμείο 20 δισ.ευρώ για την άμυνα. Δεν χρειάζεται αύξηση του προϋπολογισμού μέχρι 2% του ΑΕΠ για την άμυνα. Αυτό που χρειαζόμαστε είναι ένα διαφορετικό ιδανικό για την ευρωπαϊκή ασφάλεια. Μπορεί να σκέφτεστε ότι αυτό είναι ένα απλό ή άνευ σημασίας ζήτημα, αλλά δεν ισχύει. Εάν σκεφτείτε το θέμα της ευρωπαϊκής ασφάλειας, θα καταλήξετε στο συμπέρασμα ότι δεν μπορεί να δημιουργηθεί μέσω της διεύρυνσης της ΕΕ και πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ότι υπάρχουν διαφορετικά κράτη και διαφορετικές κουλτούρες μέσα σε αυτή την Ευρώπη. Αυτό δεν μπορεί να μας αποτρέψει από το να σκεφτούμε ότι η Ευρώπη είναι ένα κοινό αγαθό. Πρέπει όμως να μας αποτρέψει από την ιδέα ότι δεν μπορούμε να έχουμε μια λύση που να ταιριάζει σε όλους. Χρειαζόμαστε λοιπόν ένα συλλογικό σύστημα ασφάλειας στην Ευρώπη.

Μαρία Καραμεσίνη: *Από τη Συνθήκη του Μάαστριχτ μέχρι σήμερα η ΕΕ ωθεί όλους τους λαούς, στην αρχή έμμεσα με την ΟΝΕ, τώρα με πιο έντονο τρόπο, να υιοθετήσουν ένα εξωστρεφές μοντέλο ανάπτυξης. Αυτό το μοντέλο έχουμε δει να οδηγεί σε φορολογικό ανταγωνισμό και σε κοινωνικό ντάμπινγκ. Θα ήθελα να μου πείτε αν η προώθηση των κοινωνικών δικαιωμάτων μιας δημοκρατικής και κοινωνικής Ευρώπης θα έπρεπε να συνδυάζεται με ένα μοντέλο ανάπτυξης το οποίο δεν είναι εξωστρε-*

φές και το οποίο μπορεί να αξιοποιήσει και την εσωτερική ευρωπαϊκή αγορά αλλά και τις ενδογενείς δυνάμεις της Ευρώπης για να μπορέσει να δώσει μια ελπίδα στους λαούς.

Ευκλείδης Τσακαλώτος: Νομίζω ότι αν καθόμασταν όλοι σε ένα στρογγυλό τραπέζι θα μπορούσαμε να αποτυπώσουμε μια σειρά πραγμάτων είτε ως διεκδικήσεις είτε ως πράγματα που θα θέλαμε και νομίζουμε ότι είναι ώριμα να προωθηθούν ως μέρος μιας πολιτικής. Και εγώ, στο Eurogroup και στο Eco/Fin, και ο Αλέξης Τσίπρας στη Στοκχόλμη θέσαμε το ζήτημα των κοινωνικών δεικτών και το ότι αυτοί πρέπει να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη. Όχι μόνο να υπάρχει ένας δείκτης ανισότητας, φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού, αλλά αυτός ο δείκτης να μπορεί να επηρεάζει τους κανόνες με τον ίδιο τρόπο όπως αυτός για το πρωτογενές πλεόνασμα. Και θα μπορούσαμε να αναφέρουμε πολλά άλλα παραδείγματα. Αυτό όμως που απουσιάζει και απαιτεί συζήτηση είναι ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζουμε το θέμα της παγκοσμιοποίησης.

Όλοι γνωρίζουμε ότι τα τελευταία είκοσι με τριάντα χρόνια η παγκοσμιοποίηση επέδρασε σε μια σειρά ανισότητες, δημιούργησε έναν κόσμο τον οποίο έχουμε να τον δούμε από τη δεκαετία του 1920. Άρα, με βάση αυτό, η ερώτηση που τίθεται για οποιαδήποτε Αριστερά, προκειμένου να είναι σε θέση να δημιουργήσει ένα πλαίσιο για οποιαδήποτε προοδευτική πολιτική επιδιώκουμε, είναι: Εσείς τι λέτε για την παγκοσμιοποίηση; Θέλετε να την αντιστρέψετε; Θέλετε να συνεχίσει να υπάρχει, αλλά απλώς να αλλάξετε ορισμένα πράγματα στο ευρωπαϊκό και στο εθνικό επίπεδο; Θεωρώ ότι μια αντιστροφή της παγκοσμιοποίησης με πολύ προσεκτικό τρόπο, ακριβώς γιατί υπάρχουν τόσες εθνικιστικές δυνάμεις που θέλουν να έχουν το ίδιο αποτέλεσμα, δεν μπορεί παρά να είναι μέρος της απάντησης. Αυτό όμως δεν το έχουμε συζητήσει. Δεν το ξέρουμε. Δεν ξέρουμε ακριβώς τι θα θέλαμε. Θέλουμε λιγότερη παγκοσμιοποίηση; Και τι σημαίνει αυτό;

Αυτό απαιτεί και μια ιδεολογική μάχη που θέτει το ζήτημα της ανταγωνιστικότητας σε σχέση με την παραγωγικότητα. Ως αριστερός είμαι υπέρ του να είμαστε πιο παραγωγικοί, με την έννοια ότι εάν κάνουμε τα πράγματα με καλύτερο τρόπο και έχουμε περισσότερο ελεύθερο χρόνο, τότε μπορούμε να κάνουμε κι άλλα πράγματα. Άρα, είναι άλλο να θέλει ένα κράτος, ένα σχολείο, μια επιχείρηση να πάει καλύτερα απ' ό,τι πήγαινε το προηγούμενο έτος και είναι άλλο να θέλει να πάει καλύτερα από την άλλη επιχείρηση, το άλλο κράτος, το άλλο σχολείο. Αυτό όμως είναι μέρος μιας ιδεολογικής συζήτησης την οποία δεν έχουμε κάνει.

Δεύτερον, δεν έχουμε μια σαφή ιδέα για την αρχιτεκτονική που θα επιτρέψει σε διαφορετικές χώρες να προβαίνουν σε κοινωνικούς πειραματισμούς. Για παράδειγμα, ένα από τα χειρότερα θέματα τα οποία έχουμε αντιμετωπίσει στη διαπραγμάτευση με τους θεσμούς είναι οι «καλύτερες πρακτικές». Δηλαδή, μας λένε: «Τι μπορείτε να κάνετε; Κοιτάξτε τις καλύτερες πρακτικές». Οι «καλύτερες πρακτικές»

όμως είναι ο μέσος όρος των συσσωρευμένων πολιτικών τα τελευταία είκοσι χρόνια. Δεν είναι καλύτερες με οποιαδήποτε έννοια θα μπορούσε να το κατανοήσει ο Αριστοτέλης – ούτε ο Γκράουτσο Μαρξ, για να είμαι ειλικρινής. Άρα, ποιο είναι το πλαίσιο σύμφωνα με το οποίο μπορείς να έχεις κεντρική ευρωπαϊκή πολιτική –και είμαι υπέρ πολλών πραγμάτων τα οποία έχει βάλει στην ατζέντα ο Μακρόν αναφορικά με τον μεγαλύτερο προϋπολογισμό, τις περισσότερες επενδύσεις, τη λιγότερη λιτότητα– αλλά μετά να μπορείς να μετατρέψεις αυτή την πολιτική σε εθνικές πολιτικές δίνοντας τη δυνατότητα για μεγαλύτερο πλουραλισμό και άρα πειραματισμό στην οικονομία; Πειραματισμός σημαίνει ότι δεν υπάρχει μόνο ο ιδιωτικός τομέας, αλλά υπάρχει και ο συνεταιρισμός και διάφορες άλλες εκδοχές κοινωνικών παρεμβάσεων. Σημαίνει ότι μπορεί να θέλεις μια κοινωνία που στρέφει το βλέμμα της όχι μόνο στην παραγωγή αλλά και στις σχέσεις που δημιουργούνται μεταξύ των εταιρειών και της τοπικής αυτοδιοίκησης. Σημαίνει ότι μπορεί να στραφείς σε μια οικονομία που θέτει άλλες αξίες. Αν δείτε τη βιβλιογραφία για την ευτυχία, αυτό που κάνει τον κόσμο ευτυχισμένο δεν είναι τα περισσότερα χρήματα, έπειτα από ένα ορισμένο σημείο. Προφανώς, αν έχεις πολύ χαμηλό εισόδημα είναι πολύ καταστροφικό, αλλά όλες οι έρευνες δείχνουν ότι είναι η ασφάλεια όσον αφορά την εργασία, το σχολείο των παιδιών σου ή την ιατρική περίθαλψη. Όλες αυτές είναι αριστερές αξίες και είναι σημαντικά πράγματα για τις κοινωνίες. Άρα, το τελευταίο ιδεολογικό ζήτημα που θέτω είναι αυτό που έθεσε ο μεγάλος στοχαστής, ο Καρλ Πολάνυι, στο βιβλίο του *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, όταν αναφέρεται στην αυταπάτη του οικονομισμού. Τι είναι αυτή η αυταπάτη; Ότι τελικά όλα τα πράγματα είναι οικονομικά. Ως οικονομολόγος έχω κάνει μεγάλες προσπάθειες μαζί με άλλους ανθρώπους –που μερικούς τούς βλέπω και σήμερα εδώ– να αντιστρέψουμε αυτή την εικόνα. Για να αλλάξουμε το οικονομικό μοντέλο, της εξωστρέφειας και του ανταγωνισμού, πρέπει να βάλουμε στην ατζέντα το ζήτημα ποιοι είναι ακριβώς οι στόχοι της κοινωνίας και της οικονομίας. Αυτή είναι μια πολύ πλατιά ατζέντα και δεν περιορίζεται στη διαρκή αύξηση της παραγωγής.

Το τελευταίο σχόλιο είναι ενός παλιού μου καθηγητή που έλεγε το εξής: Σκεφτείτε μια οικονομία που σε τριάντα χρόνια διπλασιάζει την παραγωγικότητά της. Αυτή η οικονομία έχει δύο ακραίες επιλογές που καμία σοβαρή οικονομία δεν θα επέλεγε (θα επέλεγε κάτι ενδιάμεσο): είτε να καταναλώνουμε τα διπλάσια αγαθά/προϊόντα είτε να καταναλώνουμε τα ίδια αγαθά/προϊόντα και το υπόλοιπο να είναι ελεύθερος χρόνος. Αυτό είναι μια πολιτική επιλογή. Ο καπιταλισμός, εκτός από τις επιχειρήσεις, τον τουρισμό ή άλλους τομείς, δεν μπορεί να λειτουργεί πολύ καλά αν εσύ αυξάνεις ολοένα και περισσότερο τον ελεύθερο χρόνο σου. Δηλαδή, θα σε σπρώχνει να καταναλώσεις περισσότερα προϊόντα. Και αυτό είναι λογικό. Στη δική μας όμως κατανόηση της οικονομίας αυτό δεν μπορεί να είναι η λύση. Άρα, το θέμα που πρέπει να συζητήσουμε είναι ποιοι θεσμοί περιορίζουν την παγκοσμιοποίηση, ώστε να μη χάσουμε τα θετικά, τις ανοιχτές σχέσεις, τις ανταλλαγές κουλτούρας,

τεχνολογίας, που θα επιτρέπουν στις χώρες και τις οικονομίες σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο να μπορούν να κάνουν πειραματισμούς σε αυτή την γκάμα των θεμάτων που ανέφερα. Νομίζω ότι μόνο τότε θα είμαστε πραγματικά ηγεμονικοί, για να μπορούμε να θέτουμε τις άλλες πολιτικές στην ατζέντα.

Μαρία Καραμεσίνη: *Ποιες είναι οι προτάσεις της Ευρωπαϊκής Αριστεράς για τον εκδημοκρατισμό των θεσμών και της λειτουργίας της ΕΕ; Επίσης, ποια είναι τα σημεία συγκλίσεων και αποκλίσεων μεταξύ της Ομάδας GUE-NGL και των υπόλοιπων προοδευτικών ομάδων στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο;*

Γκάμπι Τσίμερ: Να πω αρχικά ότι ο εκδημοκρατισμός της ΕΕ είναι συνδεδεμένος με την κοινωνική και οικολογική Ενωση και τη βιώσιμη ανάπτυξη. Δεν μπορούμε να τον σκεφτόμαστε ως κάτι που είναι αποκομμένο από αυτά. Δεν θα έχουμε μια κοινωνική Ένωση χωρίς τον εκδημοκρατισμό της ΕΕ. Δεν θα είμαστε ικανοί να παλέψουμε κατά της κλιματικής αλλαγής εάν δεν εκδημοκρατίσουμε την ΕΕ και δεν κινητοποιήσουμε τους ανθρώπους να αγωνιστούν για τα δικαιώματά τους. Τα αριστερά κόμματα καταλαβαίνουν ότι το βασικό καθήκον τους είναι να υποστηρίξουν οποιαδήποτε μορφή κινητοποιήσεων ή πρωτοβουλιών για τη διεκδίκηση αυτού του είδους των δικαιωμάτων. Αυτό χρειάζεται να το κατανοήσουμε και είναι επίσης ένα μάθημα για όλους μας, δεν αφορά μόνο το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. Γιατί εντός του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου η Αριστερά έχει μια δύναμη που αντιπροσωπεύει κάτι λιγότερο από 10%. Αλλά η δεξιά πτέρυγα μαζί με την ακροδεξιά πτέρυγα έχει πάνω από 25%, εάν συνυπολογίσουμε τους μεμονωμένους ευρωβουλευτές και τα μέλη των δεξιών, ακροδεξιών και εξτρεμιστικών εθνικιστικών ομάδων.

Γι' αυτό, απαιτείται να κάνουμε τα πάντα προκειμένου να δημιουργήσουμε συμμαχίες. Αλλά δεν είναι δυνατόν να έχουμε ένα νέο είδος συμμαχίας μεταξύ των Σοσιαλδημοκρατών, των Πρασίνων, των Φιλελεύθερων και της ευρωομάδας της Αριστεράς. Διότι εντός όλων αυτών των ομάδων υπάρχουν διαφορές. Δεν είμαστε ομάδες με μία θέση. Στη δική μας ομάδα υπάρχουν μέλη από 19 χώρες και διαφορετικά πολιτικά κόμματα, και επίσης από δύο ή τρία διαφορετικά κόμματα από την ίδια χώρα, το οποίο σημαίνει ότι υπάρχουν πολιτικές συγκρούσεις μεταξύ τους. Και, γι' αυτόν τον λόγο, πρέπει να πάρουμε συγκεκριμένες πρωτοβουλίες. Και να φέρουμε αυτούς τους ανθρώπους κοντά. Και σε αυτό το σημείο υπάρχουν δυνατότητες και μπορούμε να το πράξουμε. Μπορούμε να παλέψουμε μαζί, όπως είχαμε κάνει και στο παρελθόν μέσω κοινών πρωτοβουλιών. Για παράδειγμα, ενάντια στην ιδιωτικοποίηση του νερού και για το πλαίσιο της ευρωπαϊκής ιθαγένειας. Είχαμε συγκεντρώσει 1 εκατομμύριο υπογραφές σε όλα τα κράτη-μέλη. Αλλά δεν ήταν αρκετές, διότι σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή απαιτείται ένας πολύ μεγαλύτερος αριθμός υπογραφών. Γι' αυτόν τον λόγο, θα πρέπει να αυξήσουμε τον ρόλο του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου. Αλλά θα πρέπει επίσης να δημιουργήσουμε νέες ευκαι-

ρίες συμμετοχής των πολιτών. Δείτε, για παράδειγμα, τις τελευταίες εκλογές του Ευρωκοινοβουλίου. Υπήρξε μια πολύ μεγάλη έλλειψη εμπιστοσύνης των ψηφοφόρων των κρατών-μελών έναντι των ευρωπαϊκών θεσμών. Και τώρα ο Γιούνκερ και άλλοι δηλώνουν ότι μετά τη νίκη του Μακρόν στη Γαλλία η κρίση έχει τελειώσει. Τίποτα δεν έχει τελειώσει. Η κρίση δεν έχει τελειώσει. Πρέπει να δούμε ότι πολλά κράτη-μέλη βρίσκονται σε έναν πραγματικό κίνδυνο, από τη στιγμή που η πολιτική κινείται ολοένα και περισσότερο προς τα δεξιά. Και αυτό έχει επίσης έναν αρνητικό αντίκτυπο στο επίπεδο της ΕΕ.

Γι' αυτόν τον λόγο, πρέπει να θυμόμαστε, κοιτώντας πίσω στο 1942, ότι σε ένα νησί της Ιταλίας τρεις Ιταλοί κρατούμενοι –δύο από αυτούς ήταν κομμουνιστές– έγραψαν ένα νέο μανιφέστο για την Ευρώπη, το Μανιφέστο του Βεντοτένε. Και το έγραψαν σε μια εποχή όπου η Ιστορία και οι εξελίξεις ήταν πολύ σκοτεινές. Κανένας δεν γνώριζε τι θα συμβεί με τους φασίστες και τον πόλεμο. Αυτό που χρειαζόμαστε σήμερα είναι να περιγράψουμε ένα όραμα με βάση την αριστερή οπτική για μια νέα Ευρώπη. Για μια Ευρώπη και μια ΕΕ στην οποία οι άνθρωποι θα αποτελούν προτεραιότητα. Λέγαμε στο παρελθόν ότι μια άλλη Ευρώπη είναι εφικτή. Αλλά αν δεν αλλάξουμε τον συσχετισμό δυνάμεων, αν δεν μάθουμε ότι πρέπει να πορευόμαστε μαζί και όχι να παλεύουμε ο καθένας για τη δική του αλήθεια, αν δεν γίνουμε πιο ανοιχτοί, αν δεν μάθουμε ως πολιτικές δυνάμεις της Αριστεράς ότι πρέπει να αναπτύξουμε μια νέα πολιτική κουλτούρα και να δώσουμε έμφαση στην πολιτική δημοκρατία, τότε θα αποτύχουμε. Και αυτό είναι το πρόβλημα. Ας συμπορευτούμε και ας συνεργαστούμε, ας είμαστε αλληλέγγυοι με τους ανθρώπους στα κράτη-μέλη, ας μην κοιτάμε μόνο τον εαυτό μας και ας σταματήσουμε να παλεύουμε ο ένας ενάντια στον άλλον εντός της Αριστεράς.

ΣΧΟΛΙΑ ΔΕΥΤΕΡΟΥ ΚΥΚΛΟΥ ΕΡΩΤΗΣΕΩΝ-ΑΠΑΝΤΗΣΕΩΝ

Βάλτερ Μπάιερ: Ίσως θα πρέπει να εξηγήσω γιατί είμαι τόσο ένθερμος υποστηρικτής του κοινοβουλευτισμού στην Ευρώπη. Πρώτον, εάν δείτε τα προγράμματα των ακροδεξιών κομμάτων, έχουν δύο βασικούς άξονες. Ο ένας αφορά τον εθνικισμό, τον εθνικό ανταγωνισμό (εμείς εναντίον των άλλων) και ο άλλος αφορά την αντικατάσταση της φιλελεύθερης δημοκρατίας από την ανελεύθερη αυταρχική δημοκρατία. Και αν θέλουμε να υπερασπιστούμε τον κοινοβουλευτισμό σε εθνικό επίπεδο, δεν μπορούμε να αποδεχθούμε σε ευρωπαϊκό επίπεδο έναν τόσο περιορισμένο κοινοβουλευτισμό. Πριν από δύο χρόνια ήμουν καλεσμένος να μιλήσω στο Βατικανό σχετικά με τον μαρξισμό και τη βία. Τι κάνεις λοιπόν όταν πρέπει να μιλήσεις για τον μαρξισμό και τη βία; Παίρνεις τον Μαρξ και διαβάζεις το κείμενο για τη βία στην Ιστορία. Αλλά αυτό το κείμενο δεν σχετίζεται με τις φιλοσοφικές επιπτώσεις της βίας στην Ιστορία. Είναι η ιστορία της Γερμανίας μετά το 1850 και μέχρι το 1867 με την ενοποίηση υπό τον Μπίσμαρκ. Και αυτό που περιγράφει είναι ο συνε-

χής αγώνας μεταξύ των εκπροσώπων των μικρών κρατών, ενός παράλληλου κοινοβουλίου, και της ιδέας της κυβέρνησης να επιβάλει την ενότητα μέσω μιας νομισματικής ένωσης. Και μπήκα στον πειρασμό να πάρω απλώς αυτό το κείμενο και να το στείλω σε μια συμβατική εφημερίδα στην Αυστρία ως ένα κείμενο σχετικά με την ΕΕ. Θα ταίριαζε άψογα. Αυτή τη λογική πρέπει να ανατρέψουμε. Δεν μπορούμε να επιτύχουμε την κοινωνική πρόοδο, την οικολογική βιωσιμότητα, παρά μόνο με τους ανθρώπους, για τους ανθρώπους και μέσω της δημοκρατίας. Πρέπει να καλλιεργήσουμε αυτή τη λαχτάρα για δημοκρατία μέσω της ζέσης μας να αποφασίζουμε σε όλα τα επίπεδα της διακυβέρνησης. Γι' αυτόν τον λόγο, εύχομαι να είχαμε περισσότερο θάρρος. Θα ευχόμουν να είχαμε πραγματικά ισχυρά ευρωπαϊκά διεθνικά πολιτικά κόμματα. Θα ευχόμουν το Κόμμα της Ευρωπαϊκής Αριστεράς να συμφωνήσει και να παρουσιάσει έναν υποψήφιο για το υψηλότερο αξίωμα στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Εύχομαι η Αριστερά στην Ευρώπη να επεκτείνει τον χώρο για την πολιτική μάχη εντός της Ευρώπης. Και το εύχομαι αυτό ώστε να μπορέσουμε να σταματήσουμε την άνοδο της Ακροδεξιάς στην Ευρώπη.

Ευκλείδης Τσακαλώτος: Όταν παρακολουθούμε συζητήσεις στις οποίες βρίσκονται εκπρόσωποι από την Ευρωπαϊκή Αριστερά, προφανώς και θα υπάρχουν ιδεολογικές διαφορές, διαφορές ανάλογα με τη χώρα προέλευσης αλλά και διαφορές ανάλογα με το πού βρίσκεται η κάθε χώρα ή ο κάθε αριστερός στον πολιτικό κύκλο. Πόσο κοντά αισθάνονται ότι βρίσκονται στην εξουσία ή απέχουν απ' αυτήν. Εγώ θέλω να πω μόνο το εξής. Ακούστε ό,τι είπε η Γκάμπι Τσίμερ για το όραμα. Ακούστε ό,τι είπε ο Βάλτερ Μπάιερ για το πόσο σημαντική είναι δημοκρατία. Ακούστε ό,τι ανέφερα εγώ για μια νέα σύλληψη για την παγκοσμιοποίηση. Ωστόσο, δεν πρέπει να ξεχάσετε κάτι το οποίο λέγεται για τους οικονομολόγους. Οι οικονομολόγοι είναι αυτοί που πάντα καθυστερούν να προβλέψουν τι θα γίνει και μετά ξαφνιάζονται με το πόσο γρήγορα γίνεται. Με αυτό θέλω να πω ότι όλα αυτά που αναφέραμε δεν πρέπει να μας προκαλούν απαισιοδοξία. Σκεφτείτε πόσο απαισιόδοξος θα ήσουν αν βρισκόσουν στη θέση του Κόρμπιν όταν βγήκε η πρώτη δημοσκόπηση που, αν δεν κάνω λάθος, έδινε 18% στους Εργατικούς έναντι 40% των Συντηρητικών.

Τα επόμενα πέντε χρόνια δεν θα είναι μια κανονική περίοδος. Οι αντίπαλοι δεν είναι συγκροτημένοι. Βεβαίως, δεν πρέπει να αφήσουμε στην άκρη τις συζητήσεις, τα προγραμματικά οράματα και το τι θέλουμε, αλλά τώρα είναι η στιγμή που πρέπει να παρεμβαίνουμε συστηματικά σε καθετί που γίνεται είτε σε εθνικό επίπεδο είτε σε υπερεθνικό είτε σε τοπικό επίπεδο.

Μαρία Καραμεσίνη: Ευχαριστώ τον Ευκλείδη που τελείωσε με μια νότα εγρήγορσης. Γιατί θεωρώ ότι τα επόμενα χρόνια πρέπει να δουλέψουμε μαζί στην Ευρώπη και να κάνουμε τις προοδευτικές συμμαχίες που χρειάζονται για να μπορέσουμε να

επηρεάσουμε τον ρου των πραγμάτων. Για να διαμορφώσουμε ένα εναλλακτικό ηγεμονικό σχέδιο της Αριστεράς.

Καταληκτική ομιλία στο ευρωπαϊκό συνέδριο για τις ανισότητες

ΑΛΕΞΗΣ ΤΣΙΠΡΑΣ

Είμαι χαρούμενος που βρίσκομαι εδώ, που συναντώ γνώριμους συντρόφους από την Ευρώπη, με τους οποίους πορευτήκαμε μαζί για πολλά χρόνια. Και έχω τη βεβαιότητα ότι έγινε μια πολύ σοβαρή συζήτηση σήμερα, σε ένα συνέδριο το θέμα του οποίου είναι εξαιρετικά επίκαιρο.

Θέλω να ξεκινήσω όμως με μια αναφορά στο χθεσινό μαζικό έγκλημα στην Αίγυπτο. Μια φρικτή τρομοκρατική ενέργεια, που συγκλόνισε ολόκληρο τον κόσμο. Δεν υπάρχουν λόγια για να καταδικάσει κάποιος μια τέτοια ενέργεια. Και η Ελλάδα βεβαίως, μαζί με ολόκληρο τον πλανήτη, εξέφρασε αμέσως την αλληλεγγύη της στα θύματα, στις οικογένειες των θυμάτων και φυσικά σε ολόκληρο τον αιγυπτιακό λαό. Όμως, θα ήθελα με αυτή την αφορμή να σχολιάσω: Η τυφλή τρομοκρατία δεν είναι ένα γεγονός που έπεσε από τον ουρανό. Σχετίζεται με τις συνθήκες που επικρατούν σήμερα στον κόσμο και κατ' αυτή την έννοια είναι ίσως και μια γέφυρα για το θέμα που συζητάμε σήμερα εδώ.

Η ανασφάλεια, η φτώχεια, οι ανισότητες δηλαδή με την ευρεία έννοια, η απουσία προσδοκιών για εκατοντάδες εκατομμύρια ανθρώπων, δημιουργούν ένα τεράστιο κενό. Το κενό αυτό είναι που δημιουργεί σήμερα τις προϋποθέσεις για την άνοδο του θρησκευτικού φανατισμού και της μισαλλοδοξίας. Όπως και την ενίσχυση των εθνικισμών, του ανοιχτού ή συγκαλυμμένου φασισμού, της ξενοφοβικής λαϊκιστικής Ακροδεξιάς, που ενισχύεται στον πυρήνα της Ευρώπης, στην καρδιά της Ευρώπης.

Γι' αυτό, θα έλεγα ότι είναι εξαιρετικά σημαντικό να συνειδητοποιήσουμε πως ακριβώς για αυτούς τους λόγους βρισκόμαστε σήμερα μπροστά σε τέτοια φαινόμενα. Σε φαινόμενα απόλυτης υποβάθμισης της αξίας της ανθρώπινης ζωής που η γενεσιουργός αιτία τους είναι οι ανισότητες και η διεύρυνση των ανισοτήτων. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο είναι ακόμα πιο σημαντικό, σήμερα, το δικό μας αίτημα. Το αίτημα της Αριστεράς για έναν διαφορετικό κόσμο. Με λιγότερες ανισότητες, περισσότερη δικαιοσύνη, περισσότερη αλληλεγγύη. Έναν κόσμο βιώσιμο, ασφαλή και ανεκτικό για όλους τους ανθρώπους.

Το κρίσιμο ερώτημα όμως είναι εάν μπορούμε να ανατρέψουμε τις σημερινές ισορροπίες και τους σημερινούς συσχετισμούς δύναμης για να φτάσουμε σε αυτόν τον καλύτερο κόσμο. Διότι τα τελευταία χρόνια η εικόνα που έχουμε είναι ότι τα πράγματα χειροτερεύουν. Η δική μου απάντηση είναι ότι δεν ξέρω αν μπορούμε ή δεν μπορούμε, ξέρω ότι πρέπει και είναι αναγκαίο. Πρέπει να προσπαθήσουμε σε αυτή την κατεύθυνση. Και υπό αυτή την έννοια, θα έλεγα ότι μια συζήτηση για τις ανισότητες στον σημερινό κόσμο καλύπτει ένα τεράστιο πεδίο.

Ένα πλέγμα αδικίας φαίνεται να καλύπτει σχεδόν ολόκληρο τον κόσμο. Τι συζητάμε όταν συζητάμε για τις ανισότητες; Συζητάμε για τις ανισότητες στην Ευρώπη; Συζητάμε για τις ανισότητες ανάμεσα στον Βορρά και τον Νότο, στο κέντρο και την περιφέρεια; Συζητάμε για τις ανισότητες ανάμεσα στις αναπτυγμένες και τις αναπτυσσόμενες χώρες; Για τις ανισότητες στο εσωτερικό των χωρών είτε αυτές είναι αναπτυγμένες είτε αναπτυσσόμενες; Ανισότητες ταξικές, περιφερειακές και κοινωνικές; Για ό,τι κι αν μιλάμε, νομίζω ότι βρισκόμαστε στον ίδιο παρονομαστή. Διότι την ίδια στιγμή που αμύθητα ποσά πλούτου συσσωρεύονται στα χέρια λίγων, πολύ λίγων στον πλανήτη, εκατοντάδες εκατομμύρια άνθρωποι σε ολόκληρο τον κόσμο στερούνται την πρόσβαση σε βασικά κοινωνικά αγαθά. Τέτοια αγαθά μπορεί να είναι από την τροφή, το νερό, τη στοιχειώδη εκπαίδευση έως το δικαίωμα στη σταθερή εργασία και την αξιοπρεπή διαβίωση.

Αυτές οι συνθήκες είναι που δημιουργούν σήμερα και τα τεράστια ρεύματα των προσφύγων και των οικονομικών μεταναστών. Και δεν πρέπει να θεωρούμε ότι η προσφυγική κρίση –την οποία ζήσαμε πριν από δύο χρόνια και ζούμε ακόμα και σήμερα– είναι ένα παροδικό και ευκαιριακό φαινόμενο. Πρόκειται για ρεύματα που η έντασή τους θα αυξηθεί το επόμενο διάστημα. Ακριβώς γιατί έχουμε πλέον ωκεανούς φτώχειας σε ολόκληρο τον πλανήτη, αποσταθεροποιημένες τεράστιες περιοχές, ενώ την ίδια στιγμή ολοένα και μεγαλύτερα κομμάτια της κοινωνίας των αναπτυγμένων χωρών ωθούνται προς το περιθώριο, τη φτώχεια και την κοινωνική αβεβαιότητα.

Θα ήθελα όμως να σταθώ λίγο περισσότερο σε αυτό το τελευταίο. Στην κοινωνική αβεβαιότητα. Μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου ο συσχετισμός δύναμης στο εσωτερικό των δυτικών κοινωνικών σχηματισμών επέβαλλε συγκεκριμένους περιορισμούς στη διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου. Ένα ισχυρό εργα-

τικό κίνημα, αλλά και μια Αριστερά ενισχυμένη από τον αντιφασιστικό αγώνα, κατάφερε να υποχρεώσει την πολιτική εξουσία και τις ελίτ –αλλά και κυβερνήσεις τις οποίες με τη δυναμική της και την αλλαγή των συσχετισμών μπόρεσε, με τον έναν ή με τον άλλο τρόπο, να επηρεάσει– να λάβουν μέτρα προστασίας της κοινωνικής πλειοψηφίας, μέτρα ενίσχυσης της διαπραγματευτικής δύναμης των εργαζομένων. Την κατοχύρωση των συλλογικών διαπραγματεύσεων, τη συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος της απεργίας, τη θεμελίωση του κοινωνικού κράτους, αλλά και μια αναδιανεμητική πολιτική βασισμένη στη φορολογία του πλούτου. Προφανώς, ούτε εκείνη η περίοδος ήταν ρόδινη, καθώς οι κοινωνικές ανισότητες παρέμεναν μεγάλες, αλλά σήμερα, βλέποντας αυτή την περίοδο από απόσταση, εύκολα διακρίνει κανείς ότι επρόκειτο για μια περίοδο περιορισμού –ας το πω έτσι, όχι κατάργησης αλλά περιορισμού– της εξουσίας του κεφαλαίου και των οικονομικών ελίτ.

Θα μπορούσε όμως να υποθέσει κανείς ότι μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας είχε διαμορφωθεί μια συνθήκη σχετικής ισορροπίας, στη βάση της οποίας θεμελιώθηκαν χρήσιμα και σημαντικά εργαλεία εξισωτικών πολιτικών. Και ήταν ακριβώς αυτή η κατάσταση που έδινε τη δυνατότητα στην Αριστερά να σκέφτεται και να συζητά για μοντέλα οργάνωσης, ακόμα και πέρα από τον καπιταλισμό. Έστω και αν χαρακτηρίζαμε, και χαρακτηρίζουμε ακόμη, αυτά τα εργαλεία σοσιαλδημοκρατικού χαρακτήρα, ήταν εργαλεία τα οποία ευνόησαν τη δυναμική της Αριστεράς. Και μάλιστα της Αριστεράς που είχε και έχει ως πρόταγμα την υπέρβαση του καπιταλισμού. Και το λέω αυτό για να το συγκρίνουμε με τη σημερινή εποχή, όπου βρισκόμαστε στη δυσάρεστη θέση να πρέπει να επιχειρηματολογήσουμε ξανά για τα αυτονόητα. Για την ανάγκη δηλαδή συγκρότησης της απαραίτητης άμυνας της κοινωνικής πλειοψηφίας και των εργαζομένων απέναντι στην επέλαση ενός ασύδοτου καπιταλισμού. Διότι μέσα από μια σειρά πολιτικών ηττών, από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 και στη δεκαετία του 1980, τα εργαλεία αυτά, στις αρχές της δεκαετίας του 1990, έφτασαν στο σημείο να κηρυχθούν επισήμως ως παρωχημένα.

Η νέα κυρίαρχη και αδιαμφισβήτητη για χρόνια αντίληψη ήταν αυτή η οποία έλεγε πως πρέπει να αφήσουμε το κεφάλαιο να κάνει ό,τι θέλει και θα βρει τον τρόπο να δημιουργήσει πλούτο και ευκαιρίες για όλους. Επομένως, στη βάση αυτής της αντίληψης, που άρχισε να γίνεται κυρίαρχη τη δεκαετία του 1990, οι κοινωνικές κατακτήσεις ήταν σχεδόν κάτι περιττό. Το μόνο που χρειαζόταν για να απελευθερωθούν οι ασυγκράτητες δυνάμεις της αγοράς ήταν να τις απαλλάξουμε από τη φορολογία, το εργασιακό κόστος, τους περιβαλλοντικούς κανόνες, τη λογοδοσία. Γρήγορα όμως αποδείχθηκε ότι όσοι άσκησαν κριτική στη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση δεν είχαν άδικο. Ήμασταν κι εμείς απ' αυτούς και εκεί βρίσκεται, εάν θέλετε, ένα σημαντικό κομμάτι της ταυτότητας της ριζοσπαστικής Αριστεράς στην Ελλάδα και την Ευρώπη. Στα κινήματα κριτικής στη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση.

Η απελευθέρωση των αγορών μπορεί να δημιούργησε πλούτο αλλά δημιούργησε και τεράστιες ανισότητες. Και η πραγματικότητα είναι ότι χωρίς αναδιανομή του

πλούτου δεν μπορείς να δημιουργήσεις κοινωνική ευημερία. Ούτως ή άλλως, αυτό το αφήγημα ήρθε και έσκασε σαν φούσκα το 2008 με τη μεγάλη κρίση. Γιατί τελικά τα κέρδη της παγκόσμιας ελίτ όχι μόνο δεν εξασφάλισαν κοινωνική ευημερία αλλά ήταν οι ζημιές της παγκόσμιας ελίτ που μετασχηματίστηκαν, εν ριπή οφθαλμού, σε κοινωνική δυστυχία. Σε απώλεια θέσεων εργασίας, σε πτώση του βιοτικού επιπέδου, σε μεγαλύτερη απορρύθμιση και αποδυνάμωση του κοινωνικού κράτους.

Και αυτό βεβαίως εμείς εδώ στην Ελλάδα είχαμε την ατυχία να το γνωρίσουμε πάρα πολύ καλά. Μάλιστα, κατά κάποιον τρόπο γίναμε και ένα διεθνές πείραμα. Πώς είναι δυνατόν μέσα σε ελάχιστο χρονικό διάστημα, μέσα από ένα σκληρό μοντέλο εσωτερικής υποτίμησης, να εφαρμόσεις συσσωρευμένες όλες τις νεοφιλελεύθερες ιδέες και αντιλήψεις που δεν είχαν εφαρμοστεί ξανά τόσο γρήγορα και τόσο μαζικά σε μια ευρωπαϊκή χώρα; Από τις συνταγές του ΔΝΤ χάσαμε στην καταστροφική, όπως συνηθίζω να την αποκαλώ με βάση τα αποτελέσματά της, περίοδο 2010-2014 το 25% του ΑΕΠ. Ήταν πολύ σύντομη αυτή η προσαρμογή. Η ανεργία εκτινάχθηκε από το 7,5% στο 27% λίγο πριν αναλάβουμε τη διακυβέρνηση. Σήμερα παραμένει υψηλή, έχει όμως μειωθεί κατά έξι μονάδες περίπου. Με δύο λόγια, θέλω να πω ότι είχαμε την ατυχία να γνωρίσουμε μία από τις πιο άγριες μορφές αυτής της νεοφιλελεύθερης αντίληψης, την εφαρμογή μέτρων που οδήγησαν ραγδαία ένα πολύ μεγάλο κομμάτι του πληθυσμού στην κοινωνική ανασφάλεια και τη φτώχεια. Και αυτό για να γίνει τι; Κάποιοι θα πουν: «Για να σωθεί το ευρωπαϊκό ιδεώδες». Εγώ θα έλεγα να θυμηθούμε όσα πριν από λίγες μέρες δήλωσε δημόσια ο Γερούν Ντάισελμπλουμ, επικεφαλής του Eurogroup, ο οποίος είπε: «Ας μην κρυβόμαστε, όλα αυτά έγιναν με βασικό στόχο να σωθούν οι ευρωπαϊκές τράπεζες».

Δεν είναι όμως μόνο η Ελλάδα. Οι κοινωνικές ανισότητες αυξήθηκαν σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες που χτυπήθηκαν από την κρίση. Σήμερα, ένας στους τέσσερις Ευρωπαίους βρίσκεται αντιμέτωπος με τη φτώχεια ή απειλείται απ' αυτή. Βεβαίως, είναι προφανές ότι αυτή η κατάσταση επιβαρύνει πολύ περισσότερο τις χώρες του Νότου. Το πιο σημαντικό όμως είναι ότι σήμερα δεν υπάρχει τίποτα που να μας δείχνει πως η Ευρώπη οδεύει προς μια κατεύθυνση μείωσης αυτών των ανισοτήτων, παρά το γεγονός ότι έχουμε ξεπεράσει την κρίση. Αντίθετα, νέα φαινόμενα έχουν κάνει πλέον την εμφάνισή τους.

Τα παραδοσιακά πολιτικά κόμματα κλυδωνίζονται, και τους μεγαλύτερους κλυδωνισμούς βιώνουν τα κόμματα της παραδοσιακής Σοσιαλδημοκρατίας. Η απήχησή τους εξανεμίζεται, αλλά, δυστυχώς, τα κόμματα των οποίων η απήχηση φαίνεται να ανεβαίνει είναι εκείνα της Ακροδεξιάς. Ο ευρωσκεπτικισμός επικράτησε πολιτικά στη Βρετανία, αλλά επεκτείνεται και σε άλλες χώρες της Ευρώπης. Ωστόσο, είναι ένας άγονος και δεξιός ευρωσκεπτικισμός. Με δυο λόγια, εάν εξαιρέσει κανείς την Ελλάδα, την Πορτογαλία και τη μεγάλη εκλογική επιτυχία των Εργατικών στη Βρετανία, η υπόλοιπη εικόνα έχει μια ροπή προς το γκρίζο.

Σήμερα η Ελλάδα έχει μια κυβέρνηση με κορμό την Αριστερά. Αυτή η κυβέρνη-

ση, μέσα σε εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες, αγωνίζεται να βγάλει τη χώρα από το ειδικό καθεστώς στο οποίο μπήκε το 2010. Το καθεστώς της επιτροπείας. Αφού στο πρώτο εξάμηνο εξάντλησε κάθε δυνατότητα να διεκδικήσει μια διαφορετική πορεία χωρίς να συντελεστεί καταστροφή των κοινωνικών κατηγοριών τις οποίες υποστηρίζει, αγωνίζεται με κάθε τρόπο, στο πλαίσιο του δυνατού σε αυτές τις συνθήκες, για την έξοδο της χώρας από την επιτροπεία και, ταυτόχρονα, έχει στόχο να στηρίξει με κάθε τρόπο τους ασθενέστερους, να εκσυγχρονίσει τις κρατικές δομές, να εξαλείψει τις πελατειακές σχέσεις και τη διαφθορά.

Το πιο σημαντικό όμως για εμάς σήμερα, τώρα που βγαίνει η οικονομία από την κρίση και βρίσκεται ξανά σε θετικούς ρυθμούς ανάπτυξης –έχουμε πολύ αισιόδοξους οικονομικούς δείκτες–, είναι να περάσουν όσο το δυνατόν πιο γρήγορα αυτοί οι θετικοί δείκτες, αυτά τα θετικά αποτελέσματα της ανάπτυξης, στην κοινωνία· μετασχηματισμένα σε θέσεις αξιοπρεπούς και σταθερής απασχόλησης και με κοινωνική προστασία.

Όμως, το γενικό πλαίσιο, το ολίγον απαισιόδοξο, που έθεσα πιο πριν και αφορά την Ευρώπη, θα έλεγα και τον κόσμο, παραμένει. Και το ερώτημα στο οποίο οφείλουμε να επικεντρωθούμε αφορά τι πρέπει να κάνουμε ώστε να αλλάξουν τα πράγματα. Θα έλεγα ότι το πρώτο που πρέπει να κάνουμε, εάν θέλουμε να αλλάξουν τα πράγματα, είναι να πιστέψουμε ότι τα πράγματα μπορούν να αλλάξουν. Το λέω αυτό εμπνεόμενος από μια φράση που είχε πει κάποτε ο Ευκλείδης Τσακαλώτος, ότι θα ήταν καλύτερο να ήταν ψυχολόγος παρά οικονομολόγος για να αντιμετωπίσει την κατάσταση που βρήκε μπροστά του. Ωστόσο, πιστεύω ότι η ψυχολογία μας είναι βασικό στοιχείο για να αντιμετωπίσουμε την οικονομική κρίση και να επιτύχουμε την ανάκαμψη της οικονομίας. Κάθε κυρίαρχη κατάσταση αντλεί τη νομιμοποίησή της από την αίσθηση που δημιουργεί στους ανθρώπους ότι ήταν από πάντα εκεί. Ότι τα δικαιώματά της είναι απαραβίαστα. Και ότι αποτελεί μια φυσική νομοτέλεια, καθώς και τη μοναδική ρεαλιστική λύση των εκάστοτε προβλημάτων.

Αν ήταν όμως έτσι τα πράγματα, η Ιστορία δεν θα είχε προχωρήσει ποτέ προς τα εμπρός. Θα είχαμε μείνει στον 18ο αιώνα με το δουλεμπόριο και τις αποικίες ή στον 19ο αιώνα με την εξαθλιωμένη εργατική τάξη και την παιδική εργασία. Τότε που οι λέξεις οκτάωρο, συνδικάτο, κοινωνική ασφάλιση ήταν παντελώς άγνωστες. Να θυμίσω ότι ο Λένιν τον Ιανουάριο του 1917, εννιά μήνες πριν από την Οκτωβριανή Επανάσταση, μιλώντας σε νέους σοσιαλιστές στην εξορία, είχε εκφράσει τη βεβαιότητα ότι η επανάσταση είναι κάτι το οποίο σίγουρα θα γίνει, αλλά, δυστυχώς, η δική του γενιά δεν θα αξιωθεί να τη δει. Και εννιά μήνες μετά βρέθηκε στην Πετρούπολη με τους συντρόφους του να έχει καταφέρει να πάρει την εξουσία. Το λέω αυτό για να υπενθυμίσω ότι η δυναμική εξέλιξη των πραγμάτων, στη ζωή και την Ιστορία, έχει αποδειχθεί πως δεν είναι πάντα γραμμική.

Σήμερα οι συσχετισμοί δύναμης σε παγκόσμια κλίμακα είναι αρνητικοί, δεν είναι όμως νομοτέλεια ότι θα μείνουν για πάντα αρνητικοί. Στο κάτω κάτω, και οι

τράπεζες και το χρηματοπιστωτικό σύστημα και οι φορολογικοί παράδεισοι είναι ανθρώπινες επινοήσεις. Δεν μας παραδόθηκαν σε πέτρινες πλάκες από τον Θεό. Άνθρωποι τις έφτιαξαν, άνθρωποι μπορούν να ορίσουν το πλαίσιο λειτουργίας τους. Το κρίσιμο θέμα είναι ποιος έχει το πάνω χέρι. Και βεβαίως το κρίσιμο θέμα για να μπορείς να αποκτήσεις το πάνω χέρι είναι να έχεις ένα σχέδιο. Να μπορείς να διαμορφώσεις εναλλακτικό πολιτικό σχέδιο. Γιατί ξέρετε κάτι; Το πιο εύκολο πράγμα είναι να φωνάζεις «κάτω οι ανισότητες». Δεν αρκεί να φωνάζουμε «κάτω οι ανισότητες». Νομίζω ότι αυτό θα μπορούσαν να το φωνάξουν οι πάντες σήμερα. Από τον πρόεδρο της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας μέχρι κορυφαία στελέχη των πολυεθνικών. Γενικά, κατά την άποψή μου, όσο πιο βέβαιος είσαι ότι δεν αλλάζουν τα πράγματα τόσο πιο άνετος είσαι να μιλάς δημοσίως για την ανάγκη να μειωθούν οι κοινωνικές ανισότητες.

Η ουσία της συζήτησης όμως δεν είναι μόνο το τι πρέπει να αλλάξει αλλά και το πώς μπορεί να γίνει αυτό. Η θέληση των ανθρώπων για κοινωνική δικαιοσύνη, για βελτίωση της ζωής τους, άρα η θέληση των κοινωνιών για αλλαγή υπάρχει. Είναι έμφυτη, είναι δεδομένη. Αυτό που λείπει, κατά την άποψή μου, είναι η εμπιστοσύνη σε ένα εναλλακτικό πολιτικό σχέδιο και η πίστη ότι αυτό μπορεί να είναι εφικτό, να είναι ρεαλιστικό. Ένα σχέδιο που πρέπει να είναι ριζοσπαστικό αλλά και να διαπνέεται από αυτοπεποίθηση για τη βιωσιμότητά του. Ώστε να ανοίξουμε έναν δρόμο καταπολέμησης των ανισοτήτων, μέσα όμως από απλούς, κατανοητούς και ώριμους στόχους. Όπως, για παράδειγμα, η δίκαιη φορολογία του πλούτου και του κέρδους, ώστε να εξασφαλιστούν πόροι για δημόσιες επενδύσεις και κοινωνικό κράτος. Ή να τεθούν όρια στη χρηματοπιστωτική κερδοσκοπία, να καταργηθούν οι φορολογικοί παράδεισοι, να περιοριστούν οι μισθολογικές ανισότητες. Αιτήματα καθαρά, συγκεκριμένα και υλοποιήσιμα, ικανά πιστεύω να συσπειρώσουν γύρω τους μια ισχυρή κοινωνική πλειοψηφία. Αιτήματα τα οποία στην πορεία μπορεί να διευρύνονται ολοένα και περισσότερο.

Σε αυτό το σημείο, πρέπει να σημειώσουμε πόσο καθοριστικό προς μια τέτοια εξέλιξη είναι το να αγωνιστούμε για να αποκτήσει νέο περιεχόμενο η δημοκρατία. Έτσι ώστε από ένας θεσμό που εξισορροπεί συμφέροντα και πολλές φορές αποκοιμίζει συνειδήσεις να μεταβληθεί σε εργαλείο επιβολής της θέλησης των πολλών. Γι' αυτόν τον λόγο, συνηθίζω να λέω ότι ένα από τα βασικά προβλήματα σήμερα στην Ευρώπη, στο θεσμικό της πλαίσιο, έτσι όπως είναι δομημένη, είναι το έλλειμμα δημοκρατίας. Η απουσία του ελέγχου των πολιτών από τα κέντρα λήψης των αποφάσεων. Μπορεί λοιπόν το πρόταγμα για περισσότερη δημοκρατία να αποτελέσει μοχλό αλλαγής του συσχετισμού δύναμης. Γιατί το να δοθεί, κατά την άποψή μου, ουσιαστικό νόημα και περιεχόμενο στη δημοκρατία δεν είναι μια ακαδημαϊκή αμπελοφιλοσοφία. Είναι υπόθεση ενός διαρκούς αγώνα, να κερδίσουμε συνειδήσεις και να ξαναβάλουμε τις μάζες στο πεδίο της πολιτικής πάλης.

Τέλος, αυτό που πρέπει να κάνουμε, κατά την άποψή μου, είναι να μην έχουμε

την αίσθηση ότι κατέχουμε μόνο εμείς την απόλυτη αλήθεια, αλλά να συγκροτήσουμε ισχυρές κοινωνικές, πρωτίστως, αλλά και πολιτικές συμμαχίες. Συμμαχία ανάμεσα σε όλους αυτούς που είναι όντως αποφασισμένοι να προωθήσουν ένα σχέδιο ριζοσπαστικών μεταρρυθμίσεων για την αντιμετώπιση της ανισότητας, ανεξάρτητα αν συμφωνούμε μαζί τους στον τελικό στόχο. Στο πώς θέλουμε να είναι δομημένη η κοινωνία.

Η Αριστερά λοιπόν είναι σίγουρα μία από τις δυνάμεις μιας τέτοιας πλατιάς συμμαχίας. Ωστόσο, οφείλει κι αυτή να αντιμετωπίσει τις υποκειμενικές αδυναμίες της. Να ανοιχτεί περισσότερο στην κοινωνία. Να επεξεργαστεί πιο ώριμα τους στόχους και την πολιτική των συμμαχιών της. Θεωρώ ότι προς αυτή την κατεύθυνση –και είναι θετικό– κινείται πλέον και ένα τμήμα της Σοσιαλδημοκρατίας στην Ευρώπη. Η παρατεταμένη κρίση και οι αναδιατάξεις που αυτή προκάλεσε στο πολιτικό σύστημα έχουν απελευθερώσει σημαντικές προοδευτικές δυνάμεις που επιδιώκουν ολοένα και πιο ανοιχτά τον ταξικό και κοινωνικό επαναπροσανατολισμό. Και βεβαίως αυτό είναι θετικό. Θεωρώ λοιπόν ότι το να καθορίσουμε ελάχιστους κοινούς πολιτικούς στόχους με τις δυνάμεις αυτές είναι πλέον περισσότερο από ώριμο.

Όμως, το πιο σημαντικό δεν είναι η πολιτική συμμαχία αλλά η κοινωνική συμμαχία. Η συμμαχία με κοινωνικές δυνάμεις. Με τα μαζικά κινήματα που επιμένουν να είναι παρόντα, και βέβαια θα πρέπει να έχουμε στο μυαλό μας ότι βρισκόμαστε και σε μια περίοδο απαξίωσης του θεσμικού πλαισίου των κοινωνικών υποκειμένων. Άρα, αυτά που είναι σήμερα παρόντα και υπερβαίνουν τις υπάρχουσες δομές είναι πολύτιμα. Είτε αυτά τα κινήματα αφορούν την υπεράσπιση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, την προάσπιση της κοινωνικής δικαιοσύνης, είτε την προστασία του περιβάλλοντος, τη δωρεάν δημόσια παιδεία και, βεβαίως, τα κινήματα που υπερασπίζονται την αλληλεγγύη στους αδύναμους, τους πρόσφυγες, αυτούς που αντιμάχονται τον ρατσισμό, τον εθνικισμό.

Φίλες και φίλοι, θέλω να κλείσω με την εξής επισήμανση. Πολλοί με ρωτάνε και στην Ευρώπη και στην Ελλάδα, βλέποντάς με να εκπροσωπώ μια παράταξη της ριζοσπαστικής Αριστεράς και ταυτόχρονα να συνομιλώ στην Ευρώπη με Σοσιαλδημοκράτες και με Πράσινους, «εσύ ακριβώς τι είσαι;». Θέλω λοιπόν να αναφερθώ στο τι πιστεύω ότι υπάρχει σήμερα στο ευρωπαϊκό και το παγκόσμιο πλαίσιο. Ποιο είναι το πεδίο των ιδεών που υπάρχει σήμερα.

Σήμερα λοιπόν υπάρχουν κυρίως τρεις τάσεις. Υπάρχει η τάση που ακόμα και σήμερα πιστεύει ότι το μέλλον αυτού του κόσμου είναι η μεγαλύτερη απελευθέρωση των αγορών. Η μετατροπή κάθε κοινωνικού δικαιώματος σε εμπόρευμα. Η ιδιωτικοποίηση των βασικότερων κοινωνικών αγαθών. Η μείωση των κοινωνικών δαπανών. Η ελαστικοποίηση της εργασίας. Και βεβαίως το ιερό δικαίωμα του κεφαλαίου να μη φορολογείται και να μεταναστεύει σε φορολογικούς παραδείσους. Δεν θα χρειαστεί πολλή σκέψη για να φανταστείτε ποιο κόμμα και ποιες δυνάμεις στην Ελλάδα εκπροσωπούν αυτή την τάση. Αυτή λοιπόν είναι η τάση του νεοφιλελευθε-

ρισμού. Είτε δεξιού, κυρίως δεξιού, είτε κάποιες φορές και κεντροαριστερού. Πρόκειται για αντιλήψεις που πλασάρονται συνεχώς ως φρέσκες και καινοτόμες, ενώ στην πραγματικότητα είναι πιο παλιές και από το δουλεμπόριο του 18ου αιώνα. Πολύ παλιές αντιλήψεις. Και που βεβαίως διευρύνουν αντί να αντιμετωπίζουν τις τεράστιες ανισότητες και τα τεράστια προβλήματα κοινωνικής συνοχής, τα οποία οξύνθηκαν ιδιαίτερα μετά την κρίση του 2008.

Η δεύτερη τάση –η οποία διαρκώς διευρύνεται το τελευταίο διάστημα– είναι η τάση της λαϊκιστικής Ακροδεξιάς και του εθνικισμού-σοβινισμού, που καμιά φορά αυτός ο σοβινισμός και εθνικισμός ακουμπά και τις παρυφές της Αριστεράς. Η λαϊκιστική ακροδεξιά αντίληψη θεωρεί ότι υπεύθυνοι για το έλλειμμα κοινωνικής δικαιοσύνης και ευημερίας είναι οι πιο αδύναμοι. Είτε αυτοί είναι οι πρόσφυγες και οι μετανάστες είτε διαφόρων ειδών μειονότητες είτε οι τεμπέληδες του Νότου που φταίνε γιατί ζουν πάνω από τις δυνατότητές τους. Και τι υπόσχεται; Υπόσχεται ευημερία και ασφάλεια μέσα από την επιστροφή στην εθνική περιχαράκωση, τη μισαλλοδοξία και τον αυταρχισμό. Και αυτές οι αντιλήψεις είναι παμπάλαιες. Έχουν καταδικαστεί ιστορικά περισσότερες από μία φορές και κάποτε δημιούργησαν τα μεγαλύτερα εγκλήματα στην ιστορία της ανθρωπότητας.

Απέναντι στις δύο αυτές τάσεις βρίσκεται το δικό μας σύστημα αντιλήψεων. Βρίσκεται η αριστερή και προοδευτική ιδεολογία που θέτει ως επιτακτική την ανάγκη να κάνουμε τον κόσμο μας πιο ανθρώπινο, στηρίζοντας τους αδύναμους και εξασφαλίζοντας το δικαίωμα όλων στη δικαιοσύνη, την αλληλεγγύη και την αξιοπρέπεια. Όχι με τον ανταγωνισμό των λαών, αλλά με τη συνεργασία και με την αλληλεγγύη των λαών. Πιστεύω βαθιά ότι αυτή η τάση, η δική μας ιδεολογία, παρά το γεγονός ότι πολλοί λένε πως είναι παλιά και γερασμένη, είναι η πιο καινούργια και η πιο φρέσκια από όλες. Και, το κυριότερο, είναι η μόνη βιώσιμη εναλλακτική προοπτική απέναντι στη βαθιά κοινωνική κρίση που αναπαράγει και διευρύνει διαρκώς το χάσμα και τις ανισότητες ανάμεσα σε φτωχούς και πλούσιους. Για αυτή την εναλλακτική προοπτική οφείλουμε να αγωνιστούμε, ώστε να την κάνουμε υπόθεση ολόκληρης της κοινωνίας. Οφείλουμε να αγωνιστούμε, ώστε να την κάνουμε ρεαλιστική προοπτική. Οφείλουμε να πιστέψουμε ότι αυτό είναι εφικτό και ότι μπορούμε να την κάνουμε ρεαλιστική προοπτική. Ένας κόσμος γεμάτος ανισότητες δεν μπορεί να είναι ο κόσμος του μέλλοντος. Η άμβλυνση των ανισοτήτων, η υπέρβαση του σημερινού καπιταλισμού που αναπαράγει και γεννά αυτές τις ανισότητες και οδηγεί τον ίδιο τον πλανήτη σε υπαρξιακή κρίση, είναι η μόνη νομοτέλεια για την οποία αξίζει να αγωνιστούμε.

Βιογραφικά

Η **Έφη Αχτσιόγλου** είναι διδάκτορας Εργατικού Δικαίου, πολιτικός και από τον Νοέμβριο του 2016 υπουργός Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης. Είναι δικηγόρος και έχει εργαστεί στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και στον τομέα Αστικού Δικαίου, Πολιτικής Δικονομίας και Εργατικού Δικαίου του Τμήματος Νομικής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης από το 2009 ως το 2013, καθώς και ως ερευνήτρια στο Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου. Διετέλεσε μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου του ΟΑΕΔ και μέλος του Ανώτατου Συμβουλίου Εργασίας.

Ο **Μιχάλης Βακαλούλης** διδάσκει Πολιτική Θεωρία, Μεθοδολογία και Κοινωνιολογία της Παγκοσμιοποίησης στο Πανεπιστήμιο Παρίσι VIII. Είναι πτυχιούχος Οικονομίας, Πολιτικής Επιστήμης και διδάκτορας Φιλοσοφίας. Οι πρόσφατες έρευνές του αφορούν τα προβλήματα των κοινωνικών κινημάτων και των μορφών πολιτικοποίησης της νεολαίας στις νέες εργασιακές συνθήκες. Επίσης, ειδικεύεται σε θέματα επαγγελματικών σχέσεων στον χώρο της ενέργειας. Είναι μέλος της σύνταξης του περιοδικού *Actuel Marx* και επιστημονικός συνεργάτης του Ιδρύματος Γκαμπριέλ Περί (Fondation Gabriel Péri). Μελέτες του έχουν μεταφραστεί σε διάφορες γλώσσες.

Η **Πάολα Βίλα** (Paola Villa) είναι καθηγήτρια Οικονομικών στο Τμήμα Οικονομικών και Μάνατζμεντ του Πανεπιστημίου του Τρέντο. Διδάσκει Βιομηχανική Οργάνωση και Οικονομικά της Εργασίας και έχει συμμετάσχει σε πολλά διεθνή ερευνητικά προγράμματα. Είναι από τα ιδρυτικά μέλη της ιταλικής Ένωσης Οικονομολόγων της Εργασίας, καθώς και μέλος της διεθνούς ομάδας εργασίας για τον κατακερματισμό της αγοράς εργασίας και της συντακτικής επιτροπής του ιταλικού ηλεκτρονικού περιοδικού www.ingenere.it, το οποίο ασχολείται με ζητήματα φύλου.

Η **Άννα Βουγιούκα** είναι κοινωνική επιστήμονας και ερευνήτρια με σπουδές στις Πολιτικές Επιστήμες και την Κοινωνική Ανθρωπολογία. Εξειδικεύεται σε θέματα κοινωνικής πολιτικής, φύλου και ισότητας των φύλων, στον σχεδιασμό, την υλοποί-

ηση και αξιολόγηση δημόσιων πολιτικών για την άρση του κοινωνικού αποκλεισμού, την υποστήριξη ευπαθών κοινωνικών ομάδων και την προώθηση της ισότητας των φύλων σε όλα τα πεδία πολιτικής. Επίσης, είναι εμπειρογνώμονας σε θέματα φύλου, έμφυλης βίας και trafficking και μέλος της Γραμματείας του Τμήματος Φεμινιστικής Πολιτικής/Φύλου του ΣΥΡΙΖΑ.

Ο **Διονύσης Ν. Γράβαρης** σπούδασε Πολιτικές Επιστήμες στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και συνέχισε τις μεταπτυχιακές του σπουδές στον Καναδά. Από το 1995 μέχρι και το 2016 δίδαξε στα τμήματα Κοινωνιολογίας και Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Κρήτης. Από το 2016 διδάσκει στο Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής του Παντείου Πανεπιστημίου. Από το 2008 είναι επιστημονικός διευθυντής στο Ινστιτούτο Μικρών Επιχειρήσεων της Γενικής Συνομοσπονδίας Επαγγελματιών Βιοτεχνών και Εμπόρων Ελλάδας (ΓΣΕΒΕΕ).

Ο **Γιάννης Δραγασάκης** είναι αντιπρόεδρος της ελληνικής κυβέρνησης. Στις εκλογές του Σεπτεμβρίου 2015 αναδείχθηκε βουλευτής Επικρατείας με τον ΣΥΡΙΖΑ. Υπήρξε επί σειρά ετών αντιπρόεδρος της Βουλής, μέλος της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης του Συμβουλίου της Ευρώπης και πρόεδρος της υπο-Επιτροπής για τον Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη. Για πολλά χρόνια υπήρξε μέλος της διαρκούς Επιτροπής της Βουλής για την οικονομία και τον προϋπολογισμό. Επίσης, συμμετείχε ως μέλος στην αντιπροσωπεία του ελληνικού Κοινοβουλίου στον ΟΑΣΕ. Σπούδασε Πολιτικές και Οικονομικές Επιστήμες στην Ελλάδα και το εξωτερικό.

Η **Μαρία Καραμεσίνη** είναι καθηγήτρια Οικονομικών της Εργασίας και της Κοινωνικής Πολιτικής στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου του Ινστιτούτου Νίκος Πουλαντζάς και πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου και διοικήτρια του ΟΑΕΔ. Με μεταπτυχιακές και διδακτορικές σπουδές στα οικονομικά της ανάπτυξης και της εργασίας, το ερευνητικό και συγγραφικό της έργο έχει αναπτυχθεί γύρω από θέματα αγοράς εργασίας, ανισοτήτων φύλου και επαγγελματικής ένταξης των νέων, πολιτικών καταπολέμησης της ανεργίας, ευρωπαϊκής πολιτικής απασχόλησης και ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου, βιομηχανικής πολιτικής, τεχνολογικής αλλαγής και εργασιακών σχέσεων, μοντέλων οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης και οικονομικών ανισοτήτων. Διετέλεσε πρόεδρος του Δικτύου των Γραφείων Διασύνδεσης των ελληνικών πανεπιστημίων την περίοδο 2001-2008, επιστημονικά υπεύθυνη της πρώτης –και μοναδικής– πανελλαδικής έρευνας απορρόφησης των πτυχιούχων πανεπιστημίου στην ελληνική αγορά εργασίας (2004-2005) και μέλος όλων των ομάδων εμπειρογνωμόνων της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τις ανισότητες φύλου και την πολιτική ισότητας στην αγορά εργασίας την περίοδο 1997-2014. Από το 2014 μέχρι το 2017 έλαβε μέρος σε τρία μεγάλα ερευνητικά προγράμματα της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας για την οικονομική κρίση και τις επιπτώσεις της στο

ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο, τις ανισότητες και τη μεσαία τάξη στις χώρες της ΕΕ, την επίδραση των εργασιακών σχέσεων στις ανισότητες στην αγορά εργασίας. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 μέχρι σήμερα έχει ενεργητική εμπλοκή σε όλες τις δράσεις και πρωτοβουλίες ενάντια στη νεοφιλελεύθερη ολοκλήρωση της Ευρώπης, καθώς και συστηματική συμμετοχή στις δραστηριότητες του Ινστιτούτου Νίκος Πουλαντζάς, του δικτύου transform! europe και των Ευρωπαίων Οικονομολόγων για μια Εναλλακτική Οικονομική Πολιτική στην Ευρώπη.

Η **Σκα Κέλερ** (Ska Keller) είναι συμπρόεδρος και εκπρόσωπος για τη μεταναστευτική πολιτική της ομάδας των Πρασίνων/Ελεύθερης Συμμαχίας στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. Είναι μέλος της Επιτροπής Πολιτικών Ελευθεριών, Δικαιοσύνης και Εσωτερικών Υποθέσεων και μέλος των αντιπροσωπειών του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου στην Τουρκία και στο Μεξικό. Σπούδασε Ισλαμικές Σπουδές, Τουρκολογία και Εβραϊκές Σπουδές στο Ελεύθερο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου και στο Πανεπιστήμιο Σαμπάνσι της Κωνσταντινούπολης.

Η **Αριστέα Κουκιαδάκη** είναι επίκουρη καθηγήτρια στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου του Μάντσεστερ, καθώς και ερευνητική συνεργάτιδα στο Alliance Manchester Business School και στο Cambridge Judge Business School. Είναι μέλος του Transnational Trade Union Rights Experts Network του Ευρωπαϊκού Συνδικαλιστικού Ινστιτούτου (ETUI) και της Εκτελεστικής Επιτροπής του Ινστιτούτου για τα Εργασιακά Δικαιώματα (Institute of Employment Rights) που εδρεύει στην Αγγλία.

Η **Κωνσταντίνα Κούνεβα** είναι πτυχιούχος Ιστορίας-Εθνογραφίας του Πανεπιστημίου «Αγιος Κύριλλος και Μεθόδιος». Εργαζόμενη στην Ελλάδα από το 2001 ως υπάλληλος και από το 2003 έως το 2008 ως καθαρίστρια σε εργολαβικά συνεργεία της εταιρείας ΟΙΚΟΜΕΤ. Ενεργή συνδικαλίστρια από το 2002. Στις εκλογές του Μαΐου 2014 εξελέγη ευρωβουλευτής με τον ΣΥΡΙΖΑ. Είναι μέλος της Επιτροπής Απασχόλησης και Κοινωνικών Υποθέσεων του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, καθώς και της Επιτροπής Ισότητας και Αναφορών. Είναι συμπρόεδρος της διακοινοβουλευτικής ομάδας για την Αναπηρία και μέλος της επιτροπής για τις σχέσεις της ΕΕ με χώρες της Κεντρικής Ασίας.

Ο **Τζέρεμι Λίμαν** (Jeremy Leaman) είναι ομότιμος καθηγητής Ευρωπαϊκής Πολιτικής Οικονομίας στο Πανεπιστήμιο του Λάφμπορο. Διετέλεσε υπεύθυνος σύνταξης για 21 χρόνια του περιοδικού *Journal of Contemporary European Studies* και σύμβουλος του Oxford Analytica μέχρι το 1996. Από το 1993 έως το 2003 υπήρξε συνεκδότης του *Debatte: review of contemporary German affairs* και παρέμεινε μέλος της συντακτικής ομάδας του περιοδικού, το οποίο μετονομάστηκε σε *Review of*

Contemporary Central and Eastern Europe. Είναι ενεργό μέλος της Ομάδας των Ευρωπαίων Οικονομολόγων για μια Εναλλακτική Οικονομική Πολιτική στην Ευρώπη (EuroMemo Group) και του βρετανικού δικτύου για τη φορολογική δικαιοσύνη (Tax Justice Network). Συμμετέχει στο πανευρωπαϊκό ερευνητικό πρόγραμμα RE-InVEST το οποίο μελετά θέματα σχετικά με τις κοινωνικές επενδύσεις και τη μείωση του κοινωνικού αποκλεισμού.

Η **Ελεονόρα Ματεάτσι** (Eleonora Matteazzi) είναι κάτοχος διδακτορικού διπλώματος στα Οικονομικά και βοηθός ερευνήτρια στο Πανεπιστήμιο του Τρέντο. Τα βασικά της ερευνητικά ενδιαφέροντα αφορούν τη συμπεριφορά των νοικοκυριών και τα οικονομικά της οικογένειας, την κατανομή του χρόνου και την προσφορά εργασίας, καθώς και τις διακρίσεις λόγω φύλου και τις εργασιακές συνθήκες στην αγορά εργασίας.

Ο **Θεόδωρος Μ. Μητράκος** είναι αριστούχος των Οικονομικών Επιστημών του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών και διδάκτορας του Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών. Έχει εργαστεί στο Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (ΚΕΠΕ), καθώς και στη Διεύθυνση Εθνικών Λογαριασμών της Εθνικής Στατιστικής Αρχής. Διετέλεσε αντιπρόεδρος της Κτηματικής Εταιρείας του Δημοσίου. Από το 1997 εργάστηκε ως οικονομολόγος-ερευνητής στη Διεύθυνση Οικονομικής Ανάλυσης και Μελετών της Τράπεζας της Ελλάδος. Το 2011 εξελέγη επίκουρος καθηγητής στο Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Από τον Μάρτιο του 2015 είναι υποδιοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος.

Ο **Βάλτερ Μπάιερ** (Walter Baier) είναι οικονομολόγος και ζει στη Βιέννη. Είναι κάτοχος διδακτορικού διπλώματος Επιχειρήσεων και Οικονομικών του Πανεπιστημίου της Βιέννης. Είναι πολιτικός συντονιστής του δικτύου transform! europe. Έχει διατελέσει πρόεδρος του Κομμουνιστικού Κόμματος Αυστρίας (KPÖ) και ήταν αρχισυντάκτης της εβδομαδιαίας εφημερίδας *Volksstimme*. Στην τρέχουσα έρευνά του επικεντρώνεται στον εθνικισμό και την ευρωπαϊκή ενοποίηση, στη ριζοσπαστική Αριστερά στην Ευρώπη και στην ιστορία της σοσιαλιστικής Αριστεράς στην Αυστρία.

Η **Γκαμπριέλα Μπερλόφα** (Gabriella Berloffa) είναι διδάκτορας Οικονομικών Επιστημών στο Πανεπιστήμιο του Γιορκ και αναπληρώτρια καθηγήτρια Οικονομικών στο Πανεπιστήμιο του Τρέντο, στο οποίο διδάσκει Μικροοικονομική Θεωρία και Οικονομικά της Εργασίας. Συμμετείχε σε τρία εθνικά πολυετή προγράμματα και σε τρία διεθνή ερευνητικά προγράμματα για τις αποταμιεύσεις των νοικοκυριών, την Υγεία, τη συνταξιοδότηση και την ανεργία των νέων. Είναι ένα από τα ιδρυτικά μέλη της Ιταλικής Ένωσης Οικονομολόγων για την Ανάπτυξη, της SITES-IDEAS, και έχει διατελέσει μέλος ΔΕΠ διαφόρων διδακτορικών προγραμμάτων του Πανεπι-

στημίου του Τρέντο. Το 2015 είχε προσκληθεί από την Ομάδα για τους δείκτες της Επιτροπής Απασχόλησης της Ευρωπαϊκής Επιτροπής προκειμένου να παρουσιάσει το έργο της αναφορικά με έναν νέο «Δείκτη ανασφάλειας για τις διαφορετικές πορείες της απασχόλησης».

Ο **Ραφαέλ Μουνιόζ ντε Μπουστίγιο** (Rafael Muñoz de Bustillo Llorente) είναι καθηγητής Εφαρμοσμένων Οικονομικών στο Πανεπιστήμιο της Σαλαμάνκα. Από το 1999 μέχρι σήμερα έχει συμμετάσχει σε πάνω από είκοσι ερευνητικά προγράμματα. Ενδεικτικά, αναφέρονται τα εξής: «Κατανόηση της ανεργίας και εργασιακός χρόνος: Μια διακρατική μελέτη» (1999-2000), «Η εξέλιξη του κόσμου της εργασίας – Πρόοδος και αβεβαιότητες στις συνθήκες εργασίας και απασχόλησης στην Ευρώπη» (2005-2006), «Ποιοτικοί δείκτες εργασίας» (2008-2009), «Προκλήσεις για το ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο» (2012-2013), «Μελέτη και ανάλυση των μακροχρόνιων τάσεων στις θέσεις εργασίας σε τέσσερες ευρωπαϊκές χώρες» (2013-2014), «Μακροχρόνιες τάσεις στον κόσμο της εργασίας και επιπτώσεις στη μεσαία τάξη» (2014-2015), «Ποιότητα των θέσεων εργασίας και τα αποτελέσματα της καινοτομίας στην απασχόληση» (2015-2018). Είναι συγγραφέας κεφαλαίων σε πολλούς συλλογικούς τόμους και άρθρα του έχουν δημοσιευθεί σε επιστημονικά περιοδικά τόσο στην ισπανική όσο και στην αγγλική γλώσσα.

Ο **Γκέρχαρντ Μπος** (Gerhard Bosch) είναι επίτιμος καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Ντούισμπουργκ-Έσεν της Γερμανίας. Σπούδασε Οικονομικά και Κοινωνιολογία στο Πανεπιστήμιο της Κολονίας. Από το 2006 μέχρι το 2016 ήταν διευθυντής του Ινστιτούτου Εργασίας, Δεξιοτήτων και Κατάρτισης (IAQ). Είναι ειδικός στα θέματα των πολιτικών της αγοράς εργασίας. Υπήρξε σύμβουλος της ΕΕ, της ΔΟΕ και του ΟΟΣΑ, καθώς και υπεύθυνος της γερμανικής ομάδας εργασίας στο πλαίσιο του προγράμματος του Ιδρύματος Russell Sage για τον κατώτατο μισθό στην Ευρώπη. Ήταν μέλος της Ομάδας Εμπειρογνωμόνων της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τα κοινωνικά ζητήματα και την κοινωνία της πληροφορίας ενώ την περίοδο 2015-2016 ήταν μέλος της Ομάδας Εμπειρογνωμόνων για την αναθεώρηση του θεσμικού πλαισίου της ελληνικής αγοράς εργασίας.

Ο **Δημήτρης Παπαδημούλης** είναι αντιπρόεδρος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, επικεφαλής της ευρωομάδας του ΣΥΡΙΖΑ. Σήμερα είναι ο μόνος Έλληνας, αλλά και ο μόνος από την Αριστερά, στο προεδρείο της Ευρωβουλής. Τον Ιούλιο του 2014 εκλέχθηκε αντιπρόεδρος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου. Στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο παρακολουθεί ενεργά (μεταξύ των άλλων αρμοδιοτήτων του) δύο εξαιρετικά σημαντικές για τη χώρα μας επιτροπές:τ ην ECON (Επιτροπή Οικονομικής και Νομισματικής Πολιτικής), στην οποία είναι τακτικό μέλος, και τη REGI (Επιτροπή Περιφερειακής Ανάπτυξης), στην οποία είναι αναπληρωματικό μέλος.

Ο **Νίκος Παΐζης** είναι απόφοιτος του Τμήματος Μαθηματικών του Πανεπιστημίου Πατρών. Κύριος ερευνητής και επιστημονικός συνεργάτης του Εργαστηρίου Σχεσιοδυναμικής Παιδαγωγικής του Τμήματος Μαθηματικών του Πανεπιστημίου Πατρών. Ως εμπειρογνώμονας στον τομέα της εκπαίδευσης και του πολιτισμού εκπροσώπησε τα υπουργεία Παιδείας και Πολιτισμού σε διεθνείς και ευρωπαϊκές συναντήσεις και συνέδρια ενώ μετείχε σε επιτροπές εμπειρογνωμόνων της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, του Συμβουλίου της Ευρώπης και της UNESCO. Μέλος της Επιστημονικής Επιτροπής, επιστημονικός σύμβουλος και βασικός ερευνητής στον τομέα της εκπαιδευτικής πολιτικής του Κέντρου Ανάπτυξης Εκπαιδευτικής Πολιτικής της ΓΣΕΕ από το 2004. Μέλος του Δικτύου Εμπειρογνωμόνων για την Εκπαίδευση (NESET) και αντιπρόεδρος της Ομοσπονδίας Ιδιωτικών Εκπαιδευτικών (ΟΙΕΛΕ) την περίοδο 2007-2016.

Ο **Χρίστος Παπαθεοδώρου** είναι καθηγητής στο Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Αποφοίτησε από το Τμήμα Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αθηνών και πραγματοποίησε μεταπτυχιακές σπουδές στη Βρετανία, στο Πανεπιστήμιο του Bath (MSc) και στο London School of Economics - LSE (PhD - διδακτορικό). Διετέλεσε κοσμήτορας στη Σχολή Κοινωνικών, Πολιτικών και Οικονομικών Επιστημών και καθηγητής Κοινωνικής Πολιτικής στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης. Ήταν επιστημονικός υπεύθυνος της Ερευνητικής Μονάδας Κοινωνικής Πολιτικής, Φτώχειας και Ανισοτήτων, στο Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων του Ινστιτούτου Εργασίας της ΓΣΕΕ (2010-2016). Υπήρξε ερευνητής στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, επισκέπτης ερευνητής στο LSE-STICERD και επισκέπτης καθηγητής στο Πανεπιστήμιο VU Amsterdam. Είναι ιδρυτικό μέλος της Επιστημονικής Εταιρείας Κοινωνικής Πολιτικής, όπου διετέλεσε πρόεδρος (2010-2011) και μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου (2002-2008).

Ο **Δημήτρης Παρσάνογλου** είναι κύριος ερευνητής στο Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Έλαβε τον διδακτορικό του τίτλο στην École des hautes etudes en sciences sociales στο Παρίσι, όπου είχε λάβει και μεταπτυχιακό τίτλο (DEA) Κοινωνιολογίας. Έχει εργαστεί ως κοινωνιολόγος σε διάφορα εθνικά και ευρωπαϊκά ερευνητικά προγράμματα με διάφορα ερευνητικά ιδρύματα και ΜΚΟ. Συντόνισε ως κύριος ερευνητής του Εργαστηρίου Σπουδών Φύλου του Παντείου Πανεπιστημίου το πρόγραμμα FP7 «MIG@NET: Transnational Digital Networks, Migration and Gender» (http://www.mignetproject.eu), ενώ δίδαξε Κοινωνιολογία στο Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κρήτης. Ήταν μεταδιδακτορικός ερευνητής στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου του προγράμματος «Διαχείριση της Μετανάστευσης και Διεθνείς Οργανισμοί: Ιστορία της ίδρυσης του Διεθνούς Οργανισμού Μετανά-

στευσης» (http://mimio.uop.gr/site/?q=en) στο πλαίσιο της Δράσης ΑΡΙΣΤΕΙΑ. Αυτή τη στιγμή εργάζεται στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού προγράμματος Horizon 2020, Nefotiate – Overcoming early job-insecurity in Europe της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Ο **Βέρνερ Ράζα** (Werner Raza) είναι διευθυντής του αυστριακού ερευνητικού κέντρου για την ανάπτυξη (ÖFSE) από τον Οκτώβριο του 2010 και συντονιστής της Ομάδας των Ευρωπαίων Οικονομολόγων για μια Εναλλακτική Οικονομική Πολιτική στην Ευρώπη (EuroMemo Group). Είναι οικονομολόγος και η έρευνά του εστιάζεται στο διεθνές εμπόριο και την ανάπτυξη. Έχει δώσει διαλέξεις σε αρκετά πανεπιστήμια και κολέγια. Είναι μέλος πολλών συμβουλευτικών επιτροπών στον τομέα προώθησης του εξωτερικού εμπορίου, της χρηματοδότησης της ανάπτυξης και της αναπτυξιακής πολιτικής. Από το 1992 μέχρι το 2002 ήταν αναπληρωτής καθηγητής στο Τμήμα Θεωρητικών Οικονομικών και Πολιτικής του Οικονομικού Πανεπιστημίου της Βιέννης. Από το 2002 μέχρι το 2009 εργάστηκε ως ειδικός σε θέματα ευρωπαϊκών και διεθνών επιχειρήσεων στο Επιμελητήριο Εργασίας της Βιέννης. Από το 2009 μέχρι το 2010 ήταν διευθυντής του προπτυχιακού και μεταπτυχιακού προγράμματος σπουδών με τίτλο «Ευρωπαϊκή οικονομία και διοίκηση επιχειρήσεων» του Πανεπιστημίου Εφαρμοσμένων Επιστημών της Βιέννης. Το 2008-09 υπήρξε μέλος της Επιτροπής της Αυστριακής Αναπτυξιακής Τράπεζας και το 2012 υπήρξε μέλος της αντιπροσωπείας της Αυστρίας στη διάσκεψη του ΟΗΕ για το περιβάλλον και την ανάπτυξη.

Η **Τζιλ Ρούμπερι** (Jill Rubery) είναι καθηγήτρια Συγκριτικών Συστημάτων Απασχόλησης στη Σχολή Διοίκησης του Πανεπιστημίου του Μάντσεστερ. Το 1989 αρχίζει να εργάζεται στο Ινστιτούτο Επιστήμης και Τεχνολογίας του Πανεπιστημίου του Μάντσεστερ (UMIST), έχοντας προηγουμένως εργαστεί στο Τμήμα Εφαρμοσμένων Οικονομικών στο Πανεπιστήμιο του Κέιμπριτζ, και το 1995 ορίζεται πρόεδρος στο UMIST. Από το 1991 μέχρι το 1996 και από το 1998 μέχρι το 2007 διετέλεσε συν-συντονίστρια της Ομάδας Εμπειρογνωμόνων της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τα ζητήματα φύλου και απασχόλησης. Είναι μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου της Υπηρεσίας Γνωμοδότησης, Διαιτησίας και Συμβιβασμού (ACAS). Το 2006 εξελέγη μέλος της Βρετανικής Ακαδημίας και ομότιμη συνεργάτιδα του Κολεγίου New Hall του Πανεπιστημίου του Κέιμπριτζ. Έχει συμμετάσχει σε αρκετά ερευνητικά προγράμματα με την υποστήριξη του Συμβουλίου Οικονομικής και Κοινωνικής Έρευνας (ESRC) και της Επιτροπής Ίσων Ευκαιριών (EOC) του Ηνωμένου Βασιλείου, της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής. Η ερευνητική δουλειά της και οι δημοσιεύσεις της καλύπτουν, μεταξύ άλλων, θέματα όπως οι πολιτικές ρύθμισης της αγοράς εργασίας και ο ρόλος των κατώτατων μισθών, οι νέες μορφές εργασίας και ευελιξίας, η γυναικεία απασχόληση και οι αμοιβές των γυναικών, οι πολιτικές των εργοδοτών για τον χρόνο εργασίας και οι διεθνείς συγκριτικές αναλύσεις της αγοράς εργασίας.

Ο **Βίμερ Σάλβερντα** (Wiemer Salverda) είναι ομότιμος καθηγητής της Αγοράς Εργασίας και της Ανισότητας στο Κέντρο Μελετών Ανισοτήτων του Άμστερνταμ (AMCIS) και επίτιμος διευθυντής του διεπιστημονικού Ινστιτούτου Ανώτερων Σπουδών για την Εργασία του Άμστερνταμ (AIAS). Υπήρξε συντονιστής του ερευνητικού προγράμματος για τις συνέπειες των αυξανόμενων ανισοτήτων (2010-2013), καθώς και του Ευρωπαϊκού Δικτύου Έρευνας για τον Κατώτατο Μισθό (LoWER) (1995-1998). Υπήρξε πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου του Δικτύου Αριστείας Equalsoc (2005-2010) και συντονιστής του ερευνητικού προγράμματος «Πρότυπα Ζήτησης και Ανάπτυξη της Απασχόλησης». Υπήρξε εισηγητής για την ΕΕ και τον ΟΟΣΑ, καθώς και σύμβουλος του ΟΟΣΑ για τις μισθολογικές ανισότητες στην Ολλανδία, της Βρετανικής Επιτροπής για τη Χαμηλόμισθη Εργασία και αρκετών ομάδων εμπειρογνωμόνων της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας για τον κατώτατο μισθό, τις επιπτώσεις της κρίσης και την προσαρμογή του δημόσιου τομέα στη χρηματοοικονομική κρίση. Έχει δημοσιεύσει αρκετά άρθρα σε επιστημονικά περιοδικά και έχει συμβάλει στη συγκριτική έρευνα για τους μισθούς, την απασχόληση και την ανισότητα. Έχει εργαστεί ως σύμβουλος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, του ΟΟΣΑ και της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας και την περίοδο 2014-2015 ήταν ερευνητικός σύμβουλος Οικονομικών και Χρηματοπιστωτικών Υποθέσεων στη Γενική Διεύθυνση ECFIN της Ευρωπαϊκής Επιτροπής.

Η **Αλίνα Σάντορ** (Alina Şandor) είναι ερευνήτρια στο Πανεπιστήμιο του Τρέντο. Ολοκλήρωσε το διδακτορικό της στα Οικονομικά στο Πανεπιστήμιο του Τορίνο το 2015. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα περιλαμβάνουν τα οικονομικά σοκ των νοικοκυριών και τους μηχανισμούς αντιμετώπισής τους, καθώς και τη μετάβαση των νέων από το σχολείο στην εργασία.

Η **Άννα-Μαρία Σιμονάτσι** (Annamaria Simonazzi) είναι καθηγήτρια Οικονομικών στο Πανεπιστήμιο Σαπιέντσα της Ρώμης. Προεδρεύει στην Επιστημονική Επιτροπή του Fondazione Giacomo Brodolini, ενός Ινστιτούτου Ερευνών για την εκπόνηση μελετών, την παροχή τεχνικής βοήθειας και την ανάπτυξη ικανοτήτων στους τομείς της απασχόλησης, των οικονομικών, της ανάπτυξης και κουλτούρας στην Ευρώπη. Είναι συνδιευθύντρια του περιοδικού *Economia & Lavoro* και μέλος της συντακτικής επιτροπής του ηλεκτρονικού περιοδικού www.ingenere.it.

Ο **Ευκλείδης Τσακαλώτος** είναι οικονομολόγος και πολιτικός. Από τις 23 Σεπτεμβρίου 2015 είναι, για δεύτερη φορά, υπουργός Οικονομικών της Ελλάδας. Φοίτησε στο Κολέγιο Ιτον και σπούδασε Οικονομικά και Πολιτικές Επιστήμες στα πανεπιστήμια του Σάσεξ και της Οξφόρδης. Δίδαξε στο Πανεπιστήμιο του Κεντ και στο Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Έχει δημοσιεύσει βιβλία και άρθρα σε διεθνή επιστημονικά περιοδικά στα πεδία της Μακροοικονομίας, των Οικονομι-

κών της ΕΕ, της Πολιτικής Οικονομίας και της Φιλοσοφίας των Κοινωνικών Επιστημών.

Η **Γκάμπι Τσίμερ** (Gabriele Zimmer) είναι μέλος του γερμανικού κόμματος «Η Αριστερά» και τον Μάρτιο του 2012 εκλέχτηκε πρόεδρος της ευρωομάδας της Αριστεράς. Από το 2004 είναι μέλος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου. Την περίοδο 2000-2003 ήταν πρόεδρος του γερμανικού αριστερού κόμματος PDS. Είναι διπλωματούχος μεταφράστρια/διερμηνέας. Διετέλεσε μέλος της Επιτροπής Ανάπτυξης του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου μέχρι τον Σεπτέμβριο του 2012 και αναπληρωματικό μέλος της Επιτροπής Απασχόλησης και Κοινωνικών Υποθέσεων.

Ο **Αλέξης Τσίπρας** είναι πρωθυπουργός της Ελλάδας. Διπλωματούχος πολιτικός μηχανικός από το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, με μεταπτυχιακές σπουδές στην Πολεοδομία και τη Χωροταξία. Διετέλεσε Γραμματέας του Κεντρικού Συμβουλίου της Νεολαίας Συνασπισμού από το 1999 μέχρι το 2003. Το 2006 εξελέγη δημοτικός σύμβουλος στον Δήμο Αθηναίων, ως επικεφαλής του συνδυασμού «Ανοιχτή Πόλη». Το 2008 εξελέγη πρόεδρος του Συνασπισμού της Αριστεράς, των Κινημάτων και της Οικολογίας και επανεξελέγη τον Ιούνιο του 2010. Εξελέγη πρόεδρος του ΣΥΡΙΖΑ τον Ιούλιο του 2013 και επανεξελέγη τον Οκτώβριο του 2016. Από τον Δεκέμβριο του 2012 μέχρι τον Δεκέμβριο του 2015 διατέλεσε αντιπρόεδρος του Κόμματος της Ευρωπαϊκής Αριστεράς (ΚΕΑ), με το οποίο ήταν υποψήφιος για την προεδρία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής στις ευρωεκλογές του 2013.

Η **Θεανώ Φωτίου** είναι αρχιτέκτων και αναπληρώτρια υπουργός Κοινωνικής Αλληλεγγύης. Δίδαξε Αρχιτεκτονική Σύνθεση και Αστικό Σχεδιασμό στη Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ και σε σχολές της ΕΕ. Κατέχει μεγάλο αριθμό αρχιτεκτονικών βραβείων και διακρίσεων σε πανελλήνιους και διεθνείς διαγωνισμούς. Είναι ερευνήτρια σε τέσσερις τομείς: αστικός σχεδιασμός, κατοικία και αστική πολυκατοικία, σχεδιασμός ιστορικών κελυφών και διδακτική μεθοδολογία.

Οι ανισότητες ήρθαν στο προσκήνιο ως πολιτικό ζήτημα πρώτου μεγέθους κατά τη διάρκεια της πρόσφατης παγκόσμιας οικονομικής κρίσης. Το διεθνές κίνημα Occupy, τα Panama και Paradise Papers, η επικράτηση του Τραμπ στις ΗΠΑ, η ψήφος του αγγλικού λαού υπέρ του Brexit, η κρίση της ευρωζώνης, η απόκλιση της περιφέρειας της Ε.Ε. και η περιθωριοποίηση εκτεταμένων κοινωνικών στρωμάτων με τις πολιτικές λιτότητας, η άνοδος του ευρωσκεπτικισμού και της εθνικιστικής δεξιάς και ακροδεξιάς, σήμαναν συναγερμό.

Οι οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες είναι ενδογενείς στις καπιταλιστικές κοινωνίες, αλλά οι μεγάλες επαναστάσεις, τα κινήματα του 19ου και 20ού αιώνα για την κοινωνική απελευθέρωση, και οι αγώνες των λαών για κοινωνική δικαιοσύνη τις περιόρισαν σημαντικά. Η έκρηξή τους την τελευταία πεντηκονταετία οφείλεται στην παγκόσμια επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού, στην αναδιανομή του εισοδήματος και του πλούτου υπέρ του κεφαλαίου και των πλουσιότερων τάξεων, καθώς και στην ανεξέλεγκτη λειτουργία του διεθνούς χρηματοπιστωτικού συστήματος και των φορολογικών παραδείσων.

Οι μεγάλες οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες της εποχής μας αποτελούν μεγάλη πρόκληση για τις προοδευτικές δυνάμεις της Ευρώπης. Η αντιμετώπισή τους -μαζί με το αίτημα του εκδημοκρατισμού- θα πρέπει να τεθεί στον πυρήνα ενός πολιτικού σχεδίου της ευρωπαϊκής Αριστεράς που θα απαντά στο μείζον κοινωνικό ζήτημα της παρούσας συγκυρίας, πώς δηλαδή οι τάξεις και τα κοινωνικά στρώματα που έχουν πληγεί σε όλη την Ευρώπη από την οικονομική κρίση και την παγκοσμιοποίηση, και έχουν εξωθηθεί ή εγκαταλειφθεί στο περιθώριο, θα μπορέσουν να ενσωματωθούν ξανά μέσα σε ένα νέο κοινωνικό συμβόλαιο και ένα σχέδιο ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης που, αφενός, θα ανοίγουν προοπτικές βελτίωσης της ποιότητας ζωής τους και, αφετέρου, θα κατοχυρώνουν ίσα δικαιώματα συμμετοχής στον παραγόμενο πλούτο, εντός ενός πλαισίου δίκαιης ανάπτυξης και δημοκρατικής εκπροσώπησης.

ISBN 978-960-589-087-2